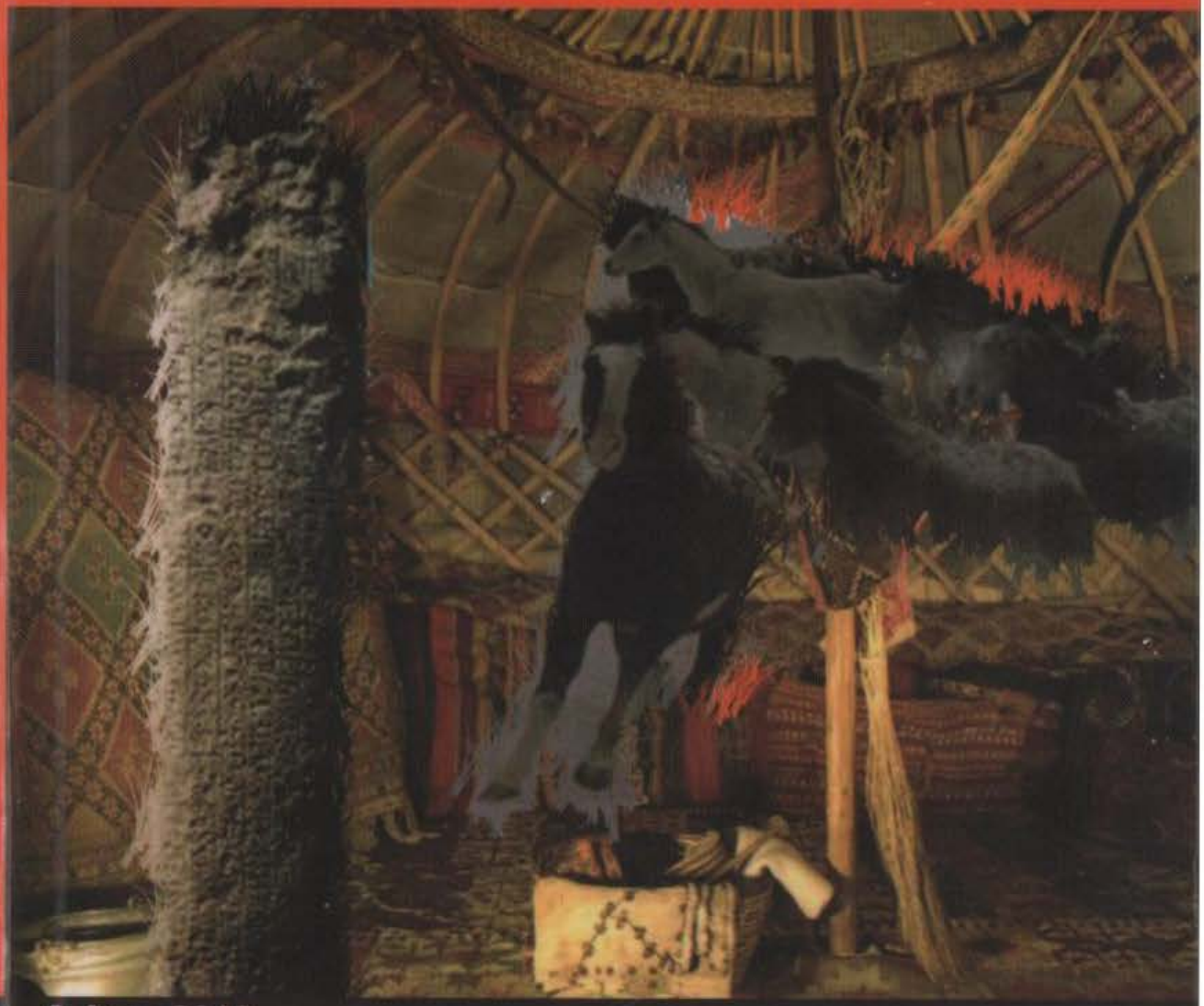
TÜRK

KÜLTÜRÜNÜN ANA HATLARI

Ankara 2012

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ

2. BASKI
BERİKAN YAYINEVİ

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ANA HATLARI

Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

2. Baskı

Ankara 2012

Bu kitabın tüm hakları yazarına ve yayıncısına aittir.

ISBN
978-975-267-612-1

Genel Yayın Yönetmeni
Cuma AĞCA

Grafik-Tasarım
Biçer YILDIRIM

Kapak Tasarım
İlteber YALÇIN

Baskı & Cilt
Berikan Ofset Matbaa
Maltepe / ANKARA

BERİKAN YAYINEVİ
Eti Mah. GMK Bulvarı Bulvar Apt. Nu.: 80/1
Maltepe / ANKARA
Tel: (0312) 232 62 18 Faks: (0312) 232 14 99

Bu kitap Prof.Dr. Abdulkadir DONUK'a
ithaf olunmuştur.

ᚠᛉᚾᚺ
Faruk53

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 7

1- TÜRK ADI 11
2- TÜRK YURDU 17
3- TÜRK DİLİ 24
4- SOSYAL YAPI 31
5- TÜRKLERDE SİYASİ HÂKİMİYET VE İDARİ YAPININ ÖZELLİKLERİ 54
a- Siyasi Hâkimiyet 54
b- İdari Yapının Özellikleri 63
c- Hükümet Üyeleri 67
d- Kagan ve Katun 77
6- ESKİ TÜRKLERDE ORDU 105
7- İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT 120
8- KÖK TENGRİ DİNİ 146
9- TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI 213

I- KİTABELER 213
a- Kök Türk Yazıtları 213
b- Uygur Yazıtları 218
c- Türgiş Yazıtları 222
d- Altı Bag Bodun Yazıtları 222
e- Oguz Yazıtları 223
f- Kümül Yazıtları 223
g- Az Yazıtları 224
h- Peçenek Yazıtları 224
ı- Bulgar Yazıtları 225
i- Sek El (Çik İl) Yazıtları 225

II- ÇİN KAYNAKLARI 226
III- BATI KAYNAKLARI 227
IV- SEYAHAT NOTLARI 228
V- KUTADGU BİLİG VE DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK 231
VI- TÜRK DESTANLARI 234
10- TÜRK TARİHİNE BAKIŞIMIZ 239
11- TARİHİ TÜRK DEVLETLERİ 244
KAYNAKLAR 369
DİZİN 407

GİRİŞ

Bütün dünyada, hiç şüphesiz tarihin bu en eski milleti üzerine değişik alanlarda sayısız araştırmaların yapıldığı ortadadır. Dolayısıyla Türk kültürü hakkında da bugüne kadar hem Türk, hem yabancı yüzlerce ilim adamının çok değerli çalışmaları oldu. Her birisi Türk kültür tarihine yeni bir şey katmakla birlikte, unutulmuşları da hatırlamamıza yaradı. Fakat yapılan bu incelemeler ve araştırmaların içerisinde elbette ki Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in kıymetli çalışmalarının yeri bambaşkadır. Zaten şimdiye değin ne Türkiye'de, ne de dışında onun eserlerinin üzerine fazla bir şey eklediğini savunanlar, yalan söyler. Bu yüzden biz de, çok büyük iddialarla ortaya çıkmıyoruz. Ancak yeni bulunan yazılı kaynakların ve arkeolojik belgelerin yardımıyla Türk kültürüne bir katkı yapmayı amaçladık. Ayrıca çeşitli kitaplardan ve bazı internet dosyalarından aldığımız görsel malzemelerle çalışmamızı zenginleştirmeyi hedefledik.

Türk kültürünün temelleri hakkındaki bu esere başlamadan önce kültür ve medeniyet nedir? Kültür ile medeniyet arasında ne gibi farklar bulunmaktadır? Bunları izah etmekte fayda vardır. Çünkü terimlerin manaları değişik olup, zaman zaman da kullanımlarında yanılgıya düşülüyor. Hakikatte bu konu üzerinde pek çok sosyal bilimci bir şeyler söylemesine rağmen, henüz ortak bir tanımın da oluşturulamadığını görüyoruz. Bilindiği üzere kültür, sosyolojinin en önde gelen kavramlarından biridir. Latince kökenli bir kelimeden neşet eden kültürün manası "toprağın işlenmesi" demek olup; daha sonraları özellikle Batı dillerinde kazandığı anlam olan "yüksek dereceli bilgi, insan vücudunun ve ruhunun terbiyesi, sanat ve fikir eserlerinin geliştirilmesi" şekliyle Türkçemize girmiştir. Bir bakıma insanın her açıdan yetişmesi ve bu olgunluğunu ilerleterek, yaymasıdır. Ayrıca bu kelimeye değişik bazı manalar da verilmiştir. Mesela bunları kısaca özetleyecek olursak:

Bir topluluğun yaşama tarzı ve hayat tecrübesi.

Atalardan gelen maddi ve manevi değerlerin toplamı.

İnsanın tabiatı ve kendini idare etme yoluyla bizzat meydana getirdiği eser.

Bir toplulukta törelerden, davranış durumlarından, teşkilat ve tesislerden kurulu düzenli bütünlük.

Umumi olarak inançlar, değer hükümleri, zevkler, gelenekler, kısaca insanlar tarafından yapılmış ve yaratılmış herşey.

Milletin bütün fertlerinin katıldığı manevi hayat.

İnsanların birarada yaşamaları için gerekli olan şartlar.

Bütün bunlar, kültürün daha çok toplulukların kendilerine has yaşayış ve davranışları olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kültür genellikle maddi unsurlar değil, manevi yapı olarak düşünülmektedir. Kültürel meselelerin izahı ve bu kelimenin tanımlanmasında, Türkiye'de en önde gelen ilim ve fikir adamı, ünlü Türk sosyoloğu Ziya Gökalp, kültür; bir milletin dini, ahlaki, hukuki, ilmi, bedii, lisani, iktisadi, teknik hayatlarının ahenkli toplamıdır, diyor. Bu nedenle kültürü herkes kendi bakış açısına göre, yukarıda çizilen ana çerçeve dâhilinde anlayabilir.

Kültür gibi medeniyette bizim dilimize yabancıdır ve arapçadan geçmiştir. Bunun yerine "uygarlık" terimi kullanılmak istenmişse de, iki kelimenin birbirlerinin yerini tutmadığı da söylenmektedir. Medeniyet, kültürden biraz farklı anlam içerir. Medeniyet, milletlerarası ortak değer seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşam vasıtaları bütünüdür. Temelini ilim ve teknoloji oluşturur. Bunun da kaynağı kültürlerdir. Kültürler milli, medeniyet ise evrenseldir, denmekle beraber günümüzde medeniyetten anlaşılan; daha çok sanayileşme ile ortaya çıkan yeni ve daha iyi bir yaşama biçimine sahip olan topluluklar kastedilmektedir.

Her halkın kendine özgü bir kültürü vardır, diğer bir deyişle her kültür ayrı bir topluluğun temsilcisidir. Bunun gibi Türk milletinin de dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, dini, müziği, mimarisi, hukuk anlayışı ve olaylar karşısındaki davranışlarıyla kendine mahsus bir kültürü söz konusudur.

Durum böyle olunca; kültürlerin özel, medeniyetin genel olduğunu ve kültürlerden doğduğunu söylemek mümkündür. Medeniyetlerin ayrışma noktasında da çeşitlilikler görülür. Dine, coğrafyaya, hatta toplulukların etnik oluşumuna göre medeniyet tarifleri

yapılırken, zamanımız itibarıyla belki iki medeniyetten söz açılabilir. Bu da; Doğu ve Batı Medeniyetidir. Her iki medeniyette bir zamanlar kendisini üstün kılan taraflarını diğerine ihraç ettiğinden, birbirinden yararlanma yoluna da gitmiştir. Buna bağlı olarak, medeniyetler de saf değildir. Türk milleti her iki medeniyet dairesi içerisinde de bulunması itibarıyla, farklı bir konumdadır.

Kültür ve medeniyet üzerindeki tartışmalar, Z.Gökalp'ten beri gündemde olup, bundan sonra da süreceği ortadadır. Ne olursa olsun, her kültür kendi öz vasfını korur ve ana yapı bir süreklilik taşır[1]. Bunun da böyle bilinmesi gerekir.

Bütün bu izahlardan sonra kesinlikle şunu söyleyebiliriz ki; dünya üzerinde Türk denen bir millet vardır ve onun geliştirdiği zengin kültür, dünya medeniyetlerinin oluşmasında mühim bir temel taşı vazifesi görmüştür. Dolayısıyla insanlık tarihinin her açıdan şekillenmesinde en önde gelen faktörlerden birisi, Türklerdir.

---

1 Z.Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz. M.Kaplan, İstanbul 1976, s.25; E.Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ankara 1980, s.7-9, 62; M.Cunbur, **Atatürk ve Milli Kültür**, Ankara 1981, s.17-33; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.15-17; V.Mejuyev, **Kültür ve Tarih**, Çev. S.Yokova, Ankara 1987 s.21; M.Kaplan, **Türk Milletinin Kültürel Değerleri**, Ankara 1987, s.2; S.K.Tural, **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Ankara 1988, s.30-35; S.Gömeç, "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", **Uluslararası Askeri Tarih Dergisi**, No 87, Ankara 2007, s.17-18.

1- TÜRK ADI

Bir milletin tarihi ve kültürü hakkında yapılacak araştırmaların ilk başlangıcı, elbette ki onun adıyla olmalıdır. Bugün dünya üzerinde 150-200 milyon civarında, "Türk" ismiyle anılan bir insan topluluğu yaşıyor. Bu muazzam canlı kütlesini ifade eden adın ne manaya geldiği merak konusudur. Türk ismi hususunda bugüne kadar çeşitli iddialar ve görüşler ortaya atılmışsa da, bu adı Kök Türkler çağında hem tek, hem de iki heceli biçimde görebiliyoruz. Türk tarihinin ve kültürünün temel kaynaklarından olan, Orkun Kitabelerinde adımız Türk (𐱅𐰇𐰼𐰰) ve Türük (𐱃𐰇𐰼𐰰) şekillerinde kaydedilmiştir. Hangisinden diğerine bir geçiş söz konusudur, tahminde bulunmak zor olsa da; bugün eğer tek heceli şekli yaşıyorsa, iki heceliden tek heceliye dönüştüğü de söylenebilir.

Türk adının nasıl ortaya çıktığı hususuna gelince muhakkak ki, bunun tarihini bir nokta şeklinde belirleyebilmek çok zordur. Ama belgelerin ışığında şunları diyebiliriz: Orta Asya Türk tarihinin en mühim vesikalarından sayılan Çin yıllıklarında Hunların bir Chü-ch'ü (veya T'u-chüeh) boyundan bahis vardır. Bu ismin eski bir Hun unvanı olması, umumiyetle yargıçlık görevinde bulunanların kullanması ve Türk adına karşılık gelmesi muhtemeldir. Daha sonra kabile ismi olmuş ve büyük bir insan camiasını ifade eder hale gelmiştir. Bu muazzam kitlenin içinde ise iki meşhur aile vardır ki; bunlardan biri Börülüler (A-shih-na), diğeri de Arslanlardır (A-shih-te). İşte Türk diye adlandırılan bu halkın idarecileri neredeyse M. sonra 8. asrın ikinci yarısına değin hep Börülülerden çıkmıştır ki, Ata İllig de (Attila)[2] dâhil, bütün Hun hükümdarları bu ailedendir. Yani bu Chü-ch'ü (Türk) kabilesinin bir boyu olan Börülüler büyük Hun kaganı Börü Tonga'nın (Mo-tun) urugu olduğu gibi, ondan sonra gelen Türk kaganlarının da ailesidir. Bunun yanısıra bir de Çin kaynaklarında M.Ö. 7. asırlarda isimleri geçen Ti veya Tikler ile T'ie-le ve Ting-ling

---

[2] Attila isminin etimolojisi ve ne manaya geldiği hususunda bugüne değin çok değişik fikirler ileriye sürülmüşse de, bizim düşüncemiz "Ata İllig" biçiminde olması gerektiği yolundadır.

etnonimleri mevcuttur ki, bunları da Türk'le birleştirenler[3] bulunmaktadır.

Yine Milattan sonra 3. yüzyılın bitimine doğru, Tabgaç Devletinin temelleri atıldığı sırada bunların güneyinde, Börü Tonga'nın (Motun) torunlarından biri olduğu söylenen Liu-yüan (maalesef isminin Türkçe karşılığını bilemiyoruz) adlı bir Türk beyinin[4] idaresinde Hunların ondokuz kabilesi yer alıyordu. Çin kaynakları bu ondokuz ailenin ayrı ayrı yaşadığını ve en asillerinin Türkler (Chü-ch'ü) olduğunu söylerler. Bu halkın da dayandığı iki ana tayfa vardı ki, onlardan biri idareci aile Börülüler (A-shih-na), diğeri de Arslanlar (A-shih-te) idi. Bunlar Ordos ve Kansu bölgesinde hayat süren yabancı kavimler arasında sayıca da fazla ve kuvvetli olduklarından, büyük bir itibara da sahiptiler. Gençliğinde Çin'i gören ve Çin hayat tarzının Türklere son derece ters olduğunu bilen bu bey, halkının Çin ülkesine gitmesini istemiyordu. Çünkü orada yozlaşıp, erimekten korkuyordu. Liu Yüan'ın hanedanlığı şöyle veya böyle 4. asrın başlarına kadar Han ve Chao sülalesi isimleriyle devam etti. Bunların hâkimiyeti yitirmeleriyle beraber Sarı Nehrin kuzey-batı taraflarında, Türkler bu kez de Chü-ch'ü (Türk) kabilesinin içerisinden çıkan başka bir ailenin etrafında toplandılar.

Daha sonraları bu Chü-ch'ü (Türk) adı, 5. asrın başlarından itibaren, meşhur beyleri Bengü'nün faaliyetleri ve kahramanlıkları sayesinde etrafa yayılarak, biraz daha ünlenmiştir. Bengü Kagan'ın halk içinde itibarlı bir yere sahip, çok çalışkan ve bilgili, gök olaylarıyla yakından ilgilenen, cesur, alçak gönüllü, planlı hareket eden, çevresine kolayca uyum sağlayan bir kişi olduğu söylenmektedir. Çok zekice politikalar yürüten bu Türk, Çin'in kuzeyinde yaşayan pekçok yabancının da gelip kendisine sığınmasını sağlıyordu. Unutulan Türk adını yeniden canlandırmayı ve Hun Devletini eski görkemli günlerine çıkarmayı hedeflemişti. Onunla birlikte Türk ismi geniş bir insan kitlesini ifade ediyor olmaya başladı ve kendisine Türk Bengü Kagan diyor-

---

3 B.Ögel, "Göktürklerden Önce Orta Asya'da Türk Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.73-74; J.M.De Groot-G.A.Asena, **Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2010, s.41.

4 Muhtemelen Liu-yüan, atası Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu'nun Çinli bir kızla evlenmesine izafeten, Çinlilerle evlilik yoluyla akrabalık kurduğunu sanıyor ve bundan dolayı da "Liu" soyadını alıyordu. Bakınız, M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kûe)**, I-II. Buch, Wiesbaden 1958, s.309, 694.

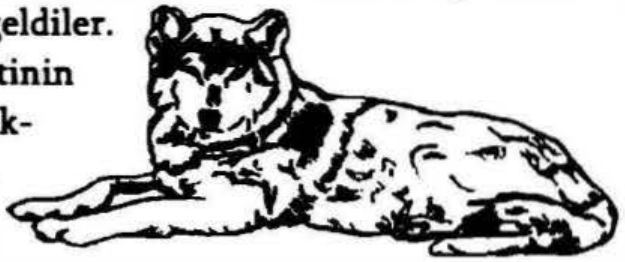
du. Bengü'nün soyadı aynı zamanda Börü (Aşina) idi. Çünkü onlar kendilerinin kurttan türediğine inanıyorlardı[5]. Bengü özellikle bölge nin diğer hanedanlıkları ile de kıyasıya bir mücadeleye girdi. Tabgaç,

---

[5] Elbette fiziki manada bir insanla hayvanın birleşmesi mümkün değildir. Ancak buradaki dişi kurtun bizce başka bir fonksiyonu vardır. Bilindiği gibi "Kök Börü" ya da "Boz Kurt" Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından olduğu gibi, eski Türk destanlarının da birinci kahramanıdır. Onlarda kurt zaman zaman bize ana, bazan kılavuz, bazan sancaklarımıza amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan Oguz Kagan Destanı'n da olduğu üzere hükümdarın kendinde topladığı özellikler, yer yer Ergenekun'dan Türkleri çıkaran kaganın adı, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı'ndaki gibi hükümdarın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyordu. Ona izafeten Asya'nın çeşitli yerlerinde kurt (börü) dağları mevcuttu. Ata İllig'in (Attila) yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır.
Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır. Kurt ile Türk milleti adeta özdeşleşmiş gibidir. Hatta İslam kaynaklarında, Türk'ün atası olarak sayılan Yafes'in çocukluğundaki bir hastalığı sırasında annesinin ona kurt sütü içirdiği de rivayet olunur (Bakınız, W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.88; K.Czegledy, "Gardizi on the History of Central Asia", **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973, s.261; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. II, Ankara 1981, s.49-50). Türkler kurttan türediklerine inanmakla beraber, bu hayvan onların içtimai ve dini hayatında da önemli bir yere sahiptir. Eskiden doğum yapacak kadına "al basmaması" için yastığının altına bir parça kurt derisi konurdu. Kırsal kesimlerde ebelerin mutlaka kurt kafası olurdu. Hamile kadınlar bazı yerlerde yanlarında kurt dişi taşıdıkları gibi, bebek salıncaklarına da takılırdı. Hıdırellez'de ateşin üzerindeki şekiller kurt izine benzerse mutluluğa yorumlanırdı. Köpeğin kurt gibi uluması ise ölüme işaretti vs (Bakınız, Eberhard, **a.g.e.**, s.88; Ögel, **a.g.e.**, s.49-50; Y.Kalafat, "Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 3, Ankara 2005, s.464-469; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.70; G.Hüseyinova, "Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi", **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008, s.199).
O, herhalde Türk ırkını besleyip, büyüten ve de koruyan kahraman bir Türk anası ya da kadınıdır. Belki de Kök Türk yazıtlarında geçen Umay'ın bizatihi kendisidir.
Daha önceki bazı çalışmalarımızda Umay'ın eski Türk dininin bir meleği veya Türk tarihinde kahraman bir kadın olabileceğini ortaya koymuştuk. Ayrıca büyük alim Bahaeddin Ögel gibi biz de, Umay'ın sadece Türklere ait bir inanış olduğunu düşünüyoruz (S.Gömeç, "Umay Meselesi". **Türk Kültürü**, Sayı 38, Ankara 1989; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s.547). Umay'ın bütün Türk milleti tarafından bilinmesi ve geçmiş çağlardan beridir Türkler arasında yaşaması, ona sonsuz bir saygı duyulması, ayrıca soyun devamı olan çocukları koruduğuna inanılmasının altında da farklı bir anlam yatıyor olmalıdır. Yani Umay ile dişi börü birbirlerine çok benziyorlar.
Burada bir şey daha aklımıza geliyor; o da dişi kurtun Türklerin yaşadığı topraklara gönderilen bir yalavaç, yani peygamber olması ihtimali. Semavi dinlerin kitaplarında zikredilen kayıtlara baktığımızda, bütün kavimlere bir peygamber yollandığını görüyoruz. O takdirde Asya'ya da gönderildiğini düşünebiliriz. Dolayısıyla ismini bilmediğimiz söz konusu elçi, pek tabii bu kurt olabilir.

Batı Liang, Güney Liang, Batı Ch'in gibi bölgesel hanlıklar karşısında tutunmaya çalıştı. Neredeyse Ordos'un batısındaki bütün topraklara hâkim olarak, buralarda adaletli bir yönetim kurdu.

O ilk başlarda yıldızı parlayan Tabgaçlarla iyi geçinmeye çalıştı. Birbirleriyle kız alıp-verdiler. Ama bir süre sonra araları açıldı ve iki sülale kanlı-bıçaklı hale geldiler. Hunlardan sonra Türk devletinin başına geçecek olan Kök Türklerin temelini meydana getiren bu Börülüler ailesinin kahraman beyi Bengü, muhtemelen 433'ler-de ağır bir hastalığa yakalanarak, öldü. Ondan sonra devletin idaresini üstlenecek olan veliahtın yaşının küçük olmasından dolayı, meclis hanlığa Bengü'nün büyük çocuklarından biri olan Börü İçen'i (Mo-chien) atadı.

Türklerin (Chü-ch'ü) bu Börülüler boyuyla, Tabgaçlar arasında akrabalık olmasına rağmen, Juan-juan seferine çıkan Tabgaç ordusunun bir bölümüne saldırdıkları için 439 senesinde bozguna uğratıldılar. Türk prens ele geçirildiyse de, kardeşleri direnişi sürdürdüler. Ancak 441'de güçlü Tabgaç ordusuna karşı koyamadılar. Bu mağlubiyetten sonra kabilenin bir kısmını oluşturan Börülülerin (Aşinalar) 500 ailelik bir kitlesinin Altay Dağları mıntıkasına geldiği söylenmektedir.

Bengü Kagan'ın çocukları 440'larda Turfan bölgesinde, Tabgaç Devletine karşı başarılı savaşlar gerçekleştirdi, fakat 460 tarihinde Juan-juanların himayesine girmekten de kurtulamadılar. Bu sırada Juan-juanların da meşgul oldukları problemleri vardı. Özellikle başıboş Tölös boyları devamlı surette Juan-juanlarla kavga içindeydiler. 508 senesinde bir Tölös beyi Juan-juan hükümdarını öldürmüş, 516'da da bu olayın intikamını almak için Tölöslere hücum edilmişti. Tölös beyi yakalandıktan sonra, ayaklarından bir ata bağlanarak, sürüklenmek suretiyle hayatına son verildi ve kafası kesilerek içki kadehi yapıldı.

Nihayet bu hadiselerin ardından, Börülüler (Aşina) ve Juan-juanlar n kapışmaları neticesinde Bengü Kagan'ın torunlarından olan Bumın, 552 tarihinde o muhteşem Kök Türk Devleti'ni kurdu[6].

---

[6] Bakınız, A.C.Soper, "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", **Artibus Asiae**, 21/2, Zurich 1958, s.133; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.34-37;

Bununla birlikte Türk adının çeşitli anlamlara geldiği de söylenmektedir. Türk; "miğfer, terk edilmiş (trk), olgunluk çağı, deniz kıyısında oturan adam, cezp etmek" vs. Ayrıca kelimenin etimolojisi üzerinde duran âlimler umumiyetle Türk sözünü "türemek, töreli, güçlü-kuvvetli"[7] manalarıyla şekillendirmektedirler[8].

Türk kelimesini Türk Devletinin resmi adı olarak ilk kullanan siyasi teşekkül Kök Türk Kaganlığıdır. Kök Türklerin dışında, Türk adıyla tarihte kurulmuş ikinci devlet ise, Türkiye Cumhuriyeti'dir. Her iki devlette de Türk milli kimliği en üst düzeyde tutulmuştur. Elbette ki, Kök Türk birliğinin içerisinde Oguz, Karluk, Uygur, Kırgız, Türgiş vs. gibi Türk boyları bulunuyordu. Bunun benzeri olarak, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda da halkın esas kütlesi Türklerin Türkmen-Oguz boyu olmakla birlikte, sınırlar dâhilinde Türkmenlerin haricindeki Türk gruplarına da rastlamak mümkün idi. Büyük Atatürk, iste-

---

S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 5- Bengü Kagan", **Orkun**, Sayı 53, İstanbul 2002; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 6- Bumın Kagan", **Orkun**, Sayı 55, İstanbul 2002.

7 M. önceki çağlarda adlarına rastladığımız beş soylu Hun boyunun ileri gelenlerince ve yargıçlık yapanlar tarafından kullanılan bir unvan şeklinde karşımıza çıkmasına bağlı olarak, Türk isminin "töreli, yasalı, nizamlı" manalarına da gelmesi ilginçtir. Han-nâme'ye göre, Yafes'in çocuklarından Maruh'un lâkabı Türk idi. Türkçeyi o icat ettiğinden dolayı ona Türk diyorlar. Ayrıca bazı Oguz-nâmelerde Türklerin Yafes'e Olcay Han dediğini ve bunun sekiz tane oğlunun bulunduğunu, içlerinden birisinin adının da Türk olduğunu öğreniyoruz. Aynı zamanda Çin kaynaklarına baktığımızda ateşi bulan kişinin unvanı da Türk'tür. Kaşgarlı Mahmud'a göre Türk adını bizzat Tanrı kendisi bu millete vermiştir (Bakınız, E.H.Parker, "The Origin of the Turks", **The English Historical Review**, 11/43, Oxford 1896, s.434; O.Ş.Gökyay, "Hanname", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1968, s.286; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.27-29; G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Y.Lisans Tezi, Ankara 1999, s.17; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.350-352).

8 Türk kelimesinin miğferle ilişkilendirilmesinin sebebi olarak; Türk ve Mogollarda demircilerin aynı zamanda din adamı olmalarına ve onların başlarına çelik miğfer giymelerine bağlanmakla birlikte, Börülülerin yaşadığı yerlerin miğfere benzemesi de gösterilir. Bakınız, S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiou [Turcs]", **Journal Asiatique**, Tome III, Paris 1864, s.348-349; H.H.Howorth, "Introduction to the Translation of the Han Annals", **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 3, London 1874, s.398-399; Parker, **a.g.m.**, s.433; P.Pelliot, "L'Origine de T'ou-kiue Nom Chinois des Turcs", **T'oung Pao**, Vol. 16, Leide 1915, s.687; M.Czaplicka, **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918, s.70; L.Bazin, "Notes sur les mots Oguz et Türk", **Oriens**, 6/1, Leiden 1953, s.315-320; A.von Le Coq, **Chotscho**, Graz-Avustria 1979, Tablo 5; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.43-44; P.Otkan, "Atlı Göçebe Devleti ve Japon İmparatorları Üzerine Bir Tez", **Erdem**, 2/5, Ankara 1986, s.629.

seydi yeni kurulan bu devletin adını Türkmen Cumhuriyeti olarak verdirebilirdi, ancak o da tıpkı Kök Türk atalarımız gibi devletin içerisinde yer alan hiç kimsenin itiraz etmeyeceği ve aynı soydan gelenlerin kabulleneceği bir siyasi adı, yani Türk'ü seçmiştir.

Bütün bunlar Türk isminin belirli bir topluluğa mahsus etnik bir ad değil, siyasi bir isim olduğunu ortaya koymaktadır. Kök Türk Kaganlığının kuruluşundan itibaren önce Börülü sülalesinin, daha sonra kaganlığa bağlı, kendi özel isimleriyle anılan diğer Türklerin ortak ismi olmuş, zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek için milli ad seviyesine yükselmiştir.

Bir cins isim ve sıfat olarak Türk adı herhalde M. önceki çağlardan itibaren vardı. Ama Altay kavimlerini veya Turanlı halkları belirtmek üzere Çin yıllıklarında (Shih Chih M.Ö. 255-M.Ö. 207, Han Shu M.Ö. 206-M.S. 24, Chou-shu 557-579), farsça belgelerde (5. yüzyılın ilk yarısı), batıda Bizanslı tarihçilerin eserlerinde (Agathias, ölm. 582), arapçada (600 yılı civarlarında ölen, Cahiliyye devri şairi Nabigat'uz-Zubyani'nin divanında), 8-9. yüzyıldan kalma bir Mani metninde ve slavcada (12. yüzyıla ait ilk Rus kroniğinde) zikredilmiştir[9].

9 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.44.

2- TÜRK YURDU

İnsanların S. 200) kültür çevrelerinde Türklerin atalarının bütün gelişmelerini peşisıra takip edebiliyoruz[10]. Zaten bugüne kadar bulunan Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından da çıkan netice; Türklerin anayurdunun buralarda, Baykal Gölünün güneybatısına düşen Yenisey-Orkun bölgesi, yani Kutlu Ötüken toprakları olması gerektiğini gösteriyor.

Türklerin tarihine şöyle bir baktığımızda, onların pek yerlerinde sabit kalmadıkları ve değişik coğrafyalarda hayat sürdükleri kolayca anlaşılır. Bununla beraber, tarihteki hiçbir kavim durup-dururken vatanından ayrılmaz ve oturduğu toprakları bırakarak, başka ülkelere gitmez. Araştırmacıların belirttiğine göre, büyük çaplı yurt değiştirmelerin olması için olağanüstü şartların doğması gerekir. Bu yüzden Türk göçlerini incelediğimizde, genellikle açlık ve kuraklık gibi tabiî felaketlerin yanısıra, kendi aralarında ve komşu kavimlerle olan savaşlar, onları vatanlarından ayrılmaya zorlamıştır. Mesela doğudan batıya doğru olan göçlerin

---

10 A. Azzavi, "İbn Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Çev. Ş.Yaltkaya, **Belleten**, No 14-15, İstanbul 1940, s.25; G.Nemeth, "Türklüğün Eski Çağı", Çev. Ş.Baştav, **Ülkü**, 15/86, Ankara 1940, s.301; E.D.Phillip, "New Light on the Ancient History of the Eurasian Steppe", **American Journal of Archaelogy**, 61/3, Boston 1957, s.271; M.G.Levin, **Ethnic Origins of the Peoples of Northeastern Asia**, Toronto 1963, s.22; E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.29; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.48; N.Yamada, "The Original Turkish Homeland", **Journal of Turkish Studies**, Vol. 9, Harvard 1985, s.243; Z.Kitapçı, "Hadislerde Türk ve Türklük II", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 8, İstanbul 1985, s.31; S.Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000, s.62-64; S.G.Klyaştornıy – T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.14.

Bunun yanısıra M. önce 4000'lere ait Türkmenistan'daki Anav kültürüyle, Hindistan'ın kuzeyinde M. önce 3000'lerden kalma Mohenjodaro kültüründe de Türk izleri tespit edilebilmektedir. Bakınız, Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.7-9; W.Hong, "Fall Xiong-nu and Rise of Manchurian Nomad", **East Asian History**, 1/8, Seoul 2005, s.2.

başlıca sebeplerinden birisi, sürekli vukua gelen kavgalardır. Türklerin Çinliler, Mogollar ve diğer bazı halklarla yapmış oldukları mücadelelerin bir kısmı kötü sonuçlanınca, onlar da zaman zaman toplu göçlere başvuruyorlardı. Ama bu göçler sanıldığı gibi gelişi güzel değil, umumiyetle batı istikametinde ve belirli güzergâhlardan oluyordu.

Ülke topraklarının kalabalıklaşan nüfusu besleyememesi, temel ekonomisi hayvancılığa dayalı bir toplumun sürüleri için gerekli, otu ve suyu bol arazilerin savaş pahasına aranması, ayrıca çevrede nüfus bakımından az olan bölgelere kayma, bu göçlerin temelini teşkil etmekle birlikte, Türk fütuhat anlayışının gereği olarak yer değiştirmelere de rastlanıyordu. Bunu en güzel şekilde "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar Türk adaletini hâkim kılma" veya diğer bir deyişle "Kızıl Elma" ülküsüyle birleştirebiliriz. Ayrıca, Türklerin geninde bulunan bilinmeyen ufuklara doğru açılma, dünyayı yönetme, aralıksız ölüm-kalım savaşı içinde yaşama, her muvaffakiyetten sonra alınan haz gibi etkenleri de göz önünde bulundurmak lazımdır. İbn Haldun, Türkler ve bazı kavimler hakkında bilgi verirken şöyle diyor: "Bunların bereketli toprakları ve sığınacak şehirleri yoktur. Onlar için her bölge ve yurt birdir. Bundan dolayı sahip oldukları ülkelerle yetinmedikleri bir yana, komşu devletleri ele geçirmekle de kanaat etmezler. Hiçbir sınır tanımazlar. Uzaklardaki halklarla savaşmaktan hoşlanırlar". Batılı yazarlar; "Türkler bir kere ata binip, kılıç sallamak için yola çıktıklarında, artık hiç birşeyi gözleri görmez" diyorlar. Kısaca bu insanların tek eğlenceleri kahramanlık hikâyeleri ve savaş sohbetleriydi. Bu yüzden Türklerden söz açan kaynaklarda onların dur-durak bilmedikleri, volkan gibi kaynayan bir yaradılışa sahip olduklarına dair izler vardır.

Orta Asya'dan, Batı Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir yayılma sahasını akla getirince, Türkler özellikle iki bölgede büyük topluluklar meydana getirmiştir. Bunlardan birisi, bugün Hazar Denizi'nin doğusundaki topraklar, yani tarihteki adıyla Türkistan'dır ki, Türkler Türkistan'da tarihlerinin başlangıcından beri mevcutturlar ve bunun sınırlarına Mogolistan ile Çin'in kuzeyi de girer. Bir diğeri de Türkiye'dir ve burası Türklerce çok önceden bilinmesine rağmen, umumiyetle 11. asırla beraber yurt olmaya başlamıştır. Bunun yanısıra Türkiye adı ilk defa 6. yüzyıla ait Bizans kaynaklarında Orta Asya ve Türkistan, 9-10. asırlarda İdil'den Orta Avrupa'ya kadarki bölge, 12. yüzyılda Anadolu,

3. asırda Mısır ve Suriye ile yine Türkistan için kullanılmıştır[11]. Bugün itibarıyla Türkiye'nin coğrafi manada hudutlarına ise, merkez Anadolu olmak üzere, Suriye, Irak, İran'ın batı tarafları, Kafkasya, Karadeniz'in kuzey sahilleri ve Balkanlar dâhildir.

Günümüzde Türk dünyası bir ucu doğuda Büyük Okyanus'a, bir ucu batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanan çok muazzam bir alanı kapsamaktadır. Bu harikulâde coğrafyanın doğusunda dünyanın en uzun (4400 km) ve geniş nehirlerinden birisi olan Lena Nehri bulunur ki, eni bazan 30 km'ye ulaşır. Saha Türkleri onu yeryüzünün ortasından geçen bir ırmak olarak bilirler[12]. Batıda ise, yine Türklerce önemli bir nehir durumundaki Tuna'yı görmemiz mümkündür. Onun adına şiirler yazılmış, türküler yakılmıştır. Bunun yanısıra yine batıda Karadeniz'e dökülen Dnepr ve Dnestr de vardır. Onlar tarihte Türkler tarafından Özi (Dnepr) ve Turla (Dnestr) diye anılırlar. Bu iki nehrin arasında geçmişten bildiğimiz gibi, Özi Kalesi mevcuttu ki, Osmanlı Devleti'nin batıdan Rusya'ya ve Kırım'a giden yolunun kavşağında idi. Ayrıca burada Azak Denizi'ne inen Ten'i de (Don) saymak gerekir. Karadeniz'in kuzeyinde tarih boyunca Türklerin etrafında yerleştiği bir başka mühim ırmak daha bulunur, bu da İdil'dir (İtil/Volga). Bunun Çuvaş Türkçesinde nehir manasına geldiği söylenmektedir. İdil-Ural coğrafyası bugün de, kalabalık bir şekilde Türklerle meskûn bir bölgedir. Yine tarihte (1568) Don-Volga projesi olarak adlanan ancak başarısızlıkla neticelenen bir girişimi de bilmekteyiz. Buradaki amaç, hem Rusların güneye doğru işgalinin önünün alınması, hem de Hazar Denizi'ne indirilecek asker ve donanma vasıtasıyla İran kuşatılmak suretiyle, tesirsiz hale getirilip, doğu Türkleriyle irtibata geçmek idi. Daha sonra Ruslar bu iki ırmağı birleştirdiler. İdil gibi Hazar Denizi'ne dökülen bir nehir de Yayık'tır. Yayık ve İdil Nehri'nin Türk tarihiyle, kültüründe ap-ayrı bir yeri vardır. Özellikle günümüz Türk inancında Yayık Nehri'ni ön planda görürüz, ki Tufan'dan sonra Nama (Nuh) bu

---

[1] L. Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.51; H.Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6 th Century", **Acta Orientalia**, Tom. 21, Budapest 1968, s.139-140; R.P.Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", **The Past and Present**, Oxford 1981, No 92; s.4; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.44; İ.Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 5/8, İstanbul 1953, s.113; İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Z.K.Ugan, C. I, İstanbul 1989, s.314-315.

[2] M. Ş.Akkaya, **Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri**, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.5-6; İbn Haldun, **a.g.e.**, s.369; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s.382.

ad ile Tanrılar arasına girdiği gibi, Tufan'ın ardından Yafes de 250 yıl kadar İdil ve Yayık civarlarında yaşamıştır[13]. Burası batı Tölös, yani Ogur alanıdır. Bunlar hep bizim sularımız olmasına rağmen, bugün artık başka devletler için akıyorlar. Onların etrafında yaşayan insanlarımız ise sıkıntı çekiyorlar. Türkiye Türkleri maalesef, çevresindeki komşularını rahat ettirmeye çalışırken, bu soydaşlarıyla gereği gibi ilgilenmemektedir.

Biraz daha doğuya doğru yanaşınca karşımıza Aral'la birleşen iki nehir Amu Derya ve Sır Derya çıkar. Bu ırmakların çevresi ve ikisinin arası bilindiği üzere tarihte Maveraünnehir ve Turan Yurdu olarak geçer[14]. Ayrıca Türklerin yerleştiği en eski toprak parçalarından bir bölümünü teşkil eder. Hem eskiden, hem günümüzde bu topraklar Oguz yurdu olarak anılır. Mesela Sır Derya'nın ismi tarihi belgelerimizden Kök Türk Yazıtlarında da vardır. Orkun Kitabeleri diye de anılan bu yazıtlarda Sır Derya'ya "Yinçü Ögüz" denir[15]. Sır Derya'nın uzunluğu ise 2000 km kadardır. Sularını Narın ile Kara Derya'dan alır. Buna daha ileride Kara Tag'dan gelen bazı kollar da katılır. Deltası Amu Derya'dan daha küçüktür. Çin yıllıklarında ismi Wu-hu şeklinde geçtiği belirtilen Amu Derya sularının kaynağı Pamir Dağlarından eriyen buzullardır. Uzunluğu aşağı-yukarı 2400 km'dir. Suların kabarık olduğu zaman da buzulların erimesi sırasıdır. Amu Derya çevresine yerleşen halk, su baskınlarının ulaşamadığı yüksek mekânları ikamet için seçmiştir. Amu Derya'nın 18. asra kadar Hazar'a indiğine dair birtakım rivayetlere rastlamaktayız[16]. Hatta meşhur Deli Petro'nun Amu Derya'yı yeniden Hazar Gölü'ne çevirme teşebbüslerinden bahsedilir. Özellikle Sovyet döneminde uygulanan tarım politikaları yü-

---

13 J. M. De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.164; A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.112.

14 Seydi Ali Reis, **Mir'at-ül Memalik**, Haz. N.Akyıldız, İstanbul (Tarihsiz), s.88.
Turan kavimleri herhalde merkezde Türkler olmak üzere, onlarla dil ve ırk bağı bulunan kavimlerden ibarettir. Ancak 19. asrın sonlarıyla, 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasi bir mahiyet de kazanan Turan'dan kasıt, sadece Türk aslından gelen, Türkçe ve akraba dilleri konuşan, kısmen de tarihi süreçteki teşekküllerinde kuvvetli bir Türk tesiri bulunan halkların birliği anlaşılmıştır. Bunların ana çıkış yerleri de tarihi Türk coğrafyasını çizdiğimiz sınırlar dahilindedir.

15 Sır Derya'ya Türklerin Hocend Suyu dediklerini de biliyoruz. Bakınız, Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. I, İstanbul 1928, s.37.

16 W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.158; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.121; Atsız, **Türk Tarihi Üzerinde Tetkikler**, İstanbul 2011, s.34.

zünden, Amu Derya ve Sır Derya'nın Aral'a giden havzası üzerinde oynamalar yapıldığından, her iki nehrin suyunda da azalmalar görülmüştür. Türk dünyasının ve coğrafyasının önemli ırmaklarından birisi de uzunluğu 4200 km civarındaki İrtiş'tir[17]. Onu meydana getiren suların büyük çoğunluğu Altaylardan çıkar. Malûm olduğu üzere bu ırmak, Kimek destanlarının ana unsurlarındandır. Altun Orda Hanlığının kurucusu sayılan Cuci'nin mezarının da bu nehrin kıyısında olduğuna inanılıyor. İrtiş ve Yenisey (Enesey/ Anaçay) adeta Türk topraklarını güneyden kuzeye doğru yararak yol alır ve bu iki büyük ırmak Türk ülkelerine bereket sunar. Hakas Türklerince dünyanın merkezi, 4100 km kadar uzunluktaki Yenisey'in orta taraflarıdır. Ana kollarını Ulug Kem ile Kemçik'in oluşturduğu ve bugün bölge Türklerinin büyük bir kısmının Kem dedikleri Yenisey'in hemen güney-doğusunda ise, kutlu Ötüken topraklarında Selenge (1024 km) ve onun parçası olan Orkun'a (1124 km) rastlarız. Bütün bu sular binlerce yıldan beri Türklerin yaşadığı toprakların can damarıdır[18].

Bununla birlikte eski Türkler vatan için "il" ve "yer-sub" terimlerini kullanmaktaydılar ki, bundan ileride bahsedeceğiz.

Türk dünyasına özellikle tarihi açıdan baktığımızda iki mühim dağ silsilesine tesadüf edilir ki; birisi Altaylar, diğeri de Tanrı Dağlarıdır. İkisi de Türkler için bugün dahi kutlu mekânlardır. Bilindiği üzere Altay ve çevresi Hakas, Tuva, Altay ve hatta Kazak Türklerinin yaşadığı topraklardır. En eski Türk izlerini buralarda görebiliriz. Altay Dağları Türkleri besleyen, büyüten ana kucağı gibidir. Hun-Türk destanlarında, Kök Türk efsanelerinde hep başrolde o vardır. Türkler büyük bir bozguna uğradıktan sonra sağ kalanlar bu dağa gelip, sığınmışlar; orada çoğaldıktan sonra tekrar dünyanın efendisi olmuşlardır. Dolayısıyla vefakâr Altay Dağları Türklerin hatırasından hiçbir zaman çıkmadı. Ayrıca eski Türk devlet anlayışı ve düşüncesine göre de, Altay'ın sahibi, devlete de egemen oluyordu[19]. Tanrı Dağının çevreleri ise istisnasız belki bütün

---

17 Herne kadar Barthold, İrtiş adı Türkçe değil diyorsa da (bakınız, V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.101), bize göre er/ irmek fiiliyle alâkalı olabilir ki, sondaki –ş'de muhtemelen çoğul ekidir.

18 W. Radlof, **Sibirya'dan**, Çev. A.Temir, İstanbul 1976, s.2, 10; S.G.Klyaştornıy, "Yaksart-Sırderya", **Türk Dili**, Sayı 37, Ankara 1954, s.71-72; Gömeç, **a.g.e.**, s.60; A.Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001, s.36-42; V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, **Hakasskiy Geroiçeskiy Folklor**, Abakan 2001, s.37; S.Gömeç, "Orkun", **Orkun**, Sayı 6, Ankara 2004; Barthold, **a.g.e.**, s.156.

19 İ. Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.156.

Türk kabilelerine yaylaklık ve kışlaklık yaptı. Onun eteklerinden çıkan sular tarih boyunca Türkistan ovasını suladı. Kutlu zirveleri Tanrı makamı olarak görüldü ki, bugün Doğu Türkistan sınırları içinde kalan en yüksek tepesi (7315 m) Han Tengri diye anılmaktadır[20].

Türk dünyasının ve coğrafyasının önemli gölleri arasında da Hazar, Aral, Balkaş, Issık Köl ve Baykal sayılabilir. Bunların başında gelen Hazar aynı zamanda dünyanın en büyük gölü olup, bu büyüklüğünden dolayı deniz diye de anılır[21]. 393.897 km² yüzölçümlü Hazar'ın çevresinde bir vakitler kendi adını da aldığı Hazar boyu yurt kurmuştur[22]. 8. yüzyılın başlarında Kök Türk Kaganlığı yıkılmaya yüz tutunca, bir zamanlar bu devletin sınır bekçiliğini yapan Hazarlar (Kasar) ile Bulgarlar artık kendi illerini oluşturmaya başlamışlar ve nerdeyse Hazarlar, 10. asrın sonuna kadar bağımsız bir hanlık olarak dünya siyasetinde yer almıştır. Bugün de Hazar bölgesi son derece stratejik öneme haizdir. Hem Hazar'ın çevresi, hem de Hazar'ın içi zengin enerji kaynaklarını ihtiva etmektedir. Şimdilerde Hazar'ın statüsü yani göl mü, deniz mi olduğu konusu, Hazar'a komşu ve ondan çıkarı bulunan devletler tarafından hâlâ tartışılıyor[23]. Yine bir zamanlar dünyanın en büyük gölleri arasında yer alan 28.687 km²lik Aral da[24], bir çevre felaketine maruz kalmıştır. Yüzlerce yıl, Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya zamanında uygulanan yanlış tarım ve sulama politikaları yüzünden Aral kurumaya yüz tutmuş, tuzluluk oranı artmış, adeta etrafı çöle dönmüştür. Aral'ın kurtarılması hususunda birtakım girişimler varsa

---

20 S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.144.
Güney Sibirya'nın Türk halklarından Hakasların bir alt boyu olan Beltirlerin bir bölümün etrafında yaşadıkları nehrin adı da Han Tengir'dir. Bakınız V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, **Hakaskiy Istoriçeskiy Folklor**, Abakan 2001, s.46.

21 Türklerin Hazar'a "Kuzgun, Baku, Derbent, Oguz, Harzem, İtil, Horasan Denizi" gibi adlar verdiklerine dair de atıflar vardır. Bakınız, Cahun, a.g.e., s.52; Atsız, a.g.e., s. 36.

22 Herne kadar bu gölün adının, Azerbaycan-Kafkasya çevresinde M.Ö. çağlarda yaşadıkları söylenen Kaspilerden geldiğine dair iddialar varsa da, biz buna katılmıyoruz.

23 Eğer Hazar Havzasında modern teknolojiler kullanılırsa, dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin % 12'sine sahip olunacaktır. Buna binaen ister Hazar çevresinde, isterse hariçteki devletlerin bir çıkar kavgası söz konusu olmaktadır. Bölgedeki enerji kaynakları yüzünden Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, mevcut petrol ve doğalgazın hangi güzergâhlar üzerinden taşınacağı bu havalide hâkimiyet kurmak isteyen güçlerin Soğuk Savaş sonrası bölgeye getirdikleri problemlerden biridir (Bakınız, T.Kodaman, "Hazar Havzası Üzerine Uluslararası Stratejiler", **Ülkümüz**, 1/2, Celalabad 2004, s.188-189).

24 Aral'ın kelime manası "ortada, arada" demektir.

da, henüz gözle görülür bir netice yoktur. Hazar ve Aral'ın çok eski çağlarda belki de bir bütün iç deniz olduğunu da belirtmek gerekir[25]. Bunun yanısıra Güney Kazakistan bozkırlarının önemli su birikintilerinden olan, 18.428 km²lik bir yüzölçüme sahip Balkaş Gölü (Kökçe Tengiz)[26] geçmişte de Türklerin çevresinde yerleştiği bir mekândı. Şimdi de zaten bu eski iskân bölgelerinin üzerinde yaşanmaktadır. Tarihteki bütün topluluklar gibi Türkler de su kenarlarını kendilerine yurt seçmişlerdir ki, dolayısıyla Balkaş da bunlardan birisidir. İleride Balkaş Gölü de aynı Aral'ın karşılaştığı tehlikeyle yüzyüze gelebilir. Çünkü Balkaş'ı besleyen su kaynakları da gittikçe kıtlaşıyor. Balkaş Gölü'nün güneyinde, günümüz Kırgızistan sınırları dâhilinde 6236 km² alanı olan Issık Köl bulunuyor. Dünyanın en güzel su birikintilerinden olan Issık Köl de Türkler tarafından kutlu sayılıyordu. İsminin manası da herhalde "sıcak göl" veya "kutlu göl" demektir. Burasının kuzeyi 11. asırda pekçok Türk boyuna yurt olmuş Çigillerin sahası idi. Yine Türk coğrafyasının en uzak köşesindeki Baykal Gölü'nün adının anlamı da "büyük göl" veya "derin göl" olsa gerek. Hatta bugünkü Saha Türklerinin inancına göre, Baykal Gölü dünyanın tabanıdır. Dünya da Baykal Gölü'nün içinde yaşayan bir balık üzerinde durur[27]. 31.494 km² yüzölçümündeki Baykal, büyüklük bakımından dünyanın sayılı gölleri arasındadır. Tarih boyunca Türklerin en kesif şekilde yerleştikleri bu bölgeye 17. asırdan itibaren ise, Ruslar sahip oldular.

---

25 J. G. Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", **Folklore**, 28/4, Oxford 1917, s.383; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.102; S.Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", **Yeni Forum**, 14/287, Ankara 1993, s. 12; Ardel, **a.g.m.**, s.48.

26 Bazı kaynaklarda Balkaş için Kökçe Tengiz veya Tering Köl dendiğiyle de karşılaşmaktayız. Bakınız, V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. İ. Aka-K.Y.Kopraman, Ankara 1975, s.128; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. O. Karatay, İstanbul 2006, s.537-538.

27 Azzavi, **a.g.m.**, s.25-26; Barthold, **a.g.e.**, s.128; B.Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar. 1. Yüeçiler", **DTCF. Dergisi**, 15/1-3, Ankara 1957, s.261; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, s.472.

3- TÜRK DİLİ

Dil, milletlerin hayatında bir kültür vasıtası olarak en başta gelen unsurdur. Aynı dili konuşan insanlar, millet denilen sosyal varlığın temelini teşkil ederler. Türk dilini konuşan Türk milleti, tarihte birtakım zaruri şartlardan dolayı bazan birbirinden idari ve siyasi bakımdan çok uzaklarda kaldı. Ayrıca bu insanlar sınır boylarında, yabancı kültürler ve halklarla temasta oldukları halde beşbin yıldır, doğudan batıya, kuzeyden güneye çok az bir lehçe farkıyla aynı dili konuştular. Bu bakımdan, milli bir bağ olarak Türk dilinin oynadığı rolü de, belki diğer dillerin hiçbiri oynamamıştır, denebilir.

Türk yazı dilinin ne zaman ve hangi şartlarda meydana geldiği hakkında kesin bir şey söylenememekle beraber, son yıllara kadar Orkun Abideleriyle bu durum tarihlendirilmekteydi. Ancak, Kazakistan'da Esik Kurgan'ında çıkan bir tabağın altındaki yazıtın zamanı M.Ö. 5. yüzyıla kadar götürülünce, Türk yazısının ve yazı dilinin çok daha eskilere dayandığı ortaya çıkmaktadır. Daha Asya'da 3. asırda Türkleri anlatan Çince vesikalar ile 5-6. yüzyıl olaylarından bahseden Latin kaynaklarından öğrendiğimiz bilgilere göre; Karadeniz'in kuzey taraflarında yaşayan Hun-Türklerin arasında Hristiyanlığı seçenlerinin Türk dilinde kitaplarının olduğundan, dini metinleri Türkçeye çevirdiklerinden haber veriliyor. Buna bağlı olarak Türkler köklü bir edebiyata da sahiptiler. Özellikle başta bulunan Türk hükümdarları edebiyat ve sanata öncülük ettikleri gibi, sanatçıları da kollayıp, gözetiyorlardı[28].

Türkler dünyada yazısı, yani kendilerine ait bir alfabesi bulunan ender milletlerden birisidir. Harflerin konumlarına bakıldığında, bunların günlük hayatta kullanılan birtakım nesnelere benzediği anlaşı-

---

[28] E. H. Parker, "The Origin of the Turks", **The English Historical Review**, 11/43, Oxford 1896, s.431; M.N.Özerdim, "M.S. 4-5 inci Asırlarda Çin'in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", **DTCF. Dergisi**, 2/1, Ankara 1943; V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi, Dersleri**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.308-309; G.Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period Their Migration", **American Slavic and East European Review**, 5/3-4, Cambridge 1946, s.35; F.Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul 1981; T.Barath, **The Early Hungarians**, Montreal 1983, s.194; R.R.Arat, **Eski Türk Şiiri**, Ankara 1986; Ş.Tekin, "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 3, 2. Baskı, Ankara 1992; Gumilev, **Hunlar**, s.113; M. I. Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.125; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 37- Karamanoglu Mehmed Beg", **Orkun**, Sayı 97, İstanbul 2006, s.35.

lır[29]. Bugün maksatlı olarak, Orkun veya Yenisey Alfabesi diye de adlandırılan bu yazı sisteminin, zaman zaman başka halklardan Türklere geçtiği yolunda iddialar var ise de, henüz bu durum ispatlanamamıştır. Mevzubahis alfabenin "Runik" diye isimlendirilmesi, eski İskandinav yazılarını çağrıştırmasından kaynaklanmaktadır ki, Runik sözü İskandinavcada "sır, esrar"[30] manalarına gelir.

Kök Türk Alfabesi şeklinde de adlandırılan, milli Türk yazısı Türkçedeki bütün sesleri göstermesi bakımından son derece ilginç olup; bu harfler yine Türkçenin ses uyumuna göre hazırlanmıştır. Sessiz harflerin kalınları ve inceleri söz konusudur. Dudak ahengi vardır[31]. Bununla birlikte Orkun Yazıtlarında hiç şüphesiz edebi bir dil kullanılmıştı. Bizans kaynakları İstemi Yabgu'nun bir mektubunu, Arap kaynakları yine Kırgızlar ve Kimekleri anlatırken onların bir alfabelerinin varlığından bahseder ki, bu herhalde Kök Türk yazısı idi. Bunun gibi Uygur Türkleri de Sogd menşeili olduğu belirtilen bir alfabeyi geliştirdiler ve kendilerinin dışındaki birtakım toplulukların da kullanmasına aracı oldular İşte bunlardan Mogollar, Uygurlara son vermekle beraber, onların kuvvetli kültürlerinden etkilenerek Uygur yazısını aldılar. Nihayet Uygur katipleri ve devlet adamları bütün sivil

---

29 Mesela Türkler hakkında haber veren Arap yazarlar; mabedleri ve yazı yazmak için alfabeleri vardır, diyor. Bakınız, İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.87-88.

30 Bu yazının Türklerden başka halklara da geçtiğini düşünmekteyiz. Muhtemelen Hunlar çağında, söz konusu alfabe çeşitli İskandinavya topluluklarıyla beraber Germen ve Grek gibi halkları da etkiledi. Belki bu harflerin çok eski bir şekli Etrüskler yoluyla Roma'ya girdi. Ayrıca bakınız, H.Nickel, "Tamgas and Runes, Magic Numbers and Magic Symbols", **Metropolitan Museum Journal**, New York, Vol. 8, 1978, s.172.

31 A. Caferoğlu, "Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei", **Ülkü**, 7/42, Ankara 1946, s.433-445; A.C.Emre, "Eski Türk Yazısının Menşei", **Türk Dili (Belleten)**, 3/18-20, Ankara 1943, s.80; A.von Gabain, "Eski Türkçenin Yazı Dili", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, Ankara 1959, s.318; R.Giraud, **L'Empire Des Turcs Celestes**, Paris 1960, s.17; İ.Kafesoğlu, "Milli Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Konferanslar I, Ankara 1965, s.47; Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi...**, s.180; V.Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962, s.82; T.Tekin, "Göktürk Alfabesi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981, s.27; Kaplan, **a.g.e.**, s. 9; A.von Gabain, "Eski Türkçe", **Tarihi Türk Şiveleri**, Haz. M.Akalın, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 63; M.Erçin, "Saka-Türk (Hece-Harf) Yazısı ve Dili (İ.Ö. 8.-4. Yüzyıl)", **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 1988, s.564; I.Vasary, "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, 1993, Ankara 1995, s.51-59.
Bununla beraber Yenisey'deki Kök Türk yazılı belgelerin Orkun'dakilerden daha eski olduğu yolunda görüşler mevcutsa da, bu da henüz kesinleşmemiştir.

idareyi ellerine geçirdiler. Çingiz Han'ın torunları zamanında Maveraünnehir, Horasan ve Irak'taki defterdarların çoğu Uygurlardandı. Bugün Mogol milletinin alfabesi halâ milli Uygur Türk yazısıdır. Ayrıca Uygurların kitapları kağıt üzerine yazılıp, basılıyordu. Bu, Çin kağıdından farklı idi. Uygurların kendi kağıt imal şekilleri olduğu da bir gerçektir. 9. ve 10. yüzyıllarda Çinlilerin blok baskı ile çoğaltma tekniğinden değişik bir baskı sanatı bulmuşlar, sert ağaçtan tek tek, hareketli Uygur harfleriyle kitap basmayı ilk olarak onlar başarmıştır. Türkistanda'ki çeşitli kazılar sonucunda, torbalar içerisinde böyle harfler ele geçirilmiştir[32]. Uygur Türklerinin bu şekilde kağıt ve matbaa usullerindeki yenilikleri, insanlığın ileri gitmesi vasıtalarından biridir. İlmin yayılmasında bu derece önemli bir yere sahip olan Türkler, asla göz-ardı edilemez. Büyük medeniyetler ve kültürlerin temelinde de yazı olduğuna göre, biz Türkler bu açıdan oldukça şanslı bir milletiz[33].

Türkler, tarih boyunca çok değişik kültür ve medeniyet çevreleriyle irtibatta bulunmuştur. Özellikle girdikleri dinler ve bu inançlardan dolayı hâkim olan kültürler Türk milletinin alfabe ve sayı sistemini zaman zaman değiştirmiş ise de; Türk yazı dilinin hususiyetleri veya gramerinde pek oynama görülmez. Komşu kültürlerden ve sosyal hayatlarında etkili olan dinleri anlatan kaynaklardan yapılan çeviriler, hatta kendi milli kültürlerinin dışındaki konularda ortaya konan muhteşem eserleri de vardır. Ama bunların hiçbirisi milletin tamamını ilgilendirmedi. Buna en güzel örnek, bir zamanlar saray ve bazı yüksek tabakalarda geçerli olan Divan Edebiyatı'dır. Bunun yanısıra onların da kendilerine has edebiyatları, buna bağlı olarak destanları, halk hikâyeleri, şiirleri ve türküleri mevcuttu. Milletin acı-tatlı hatıralarında meydana gelen destanları, halk ozanları kopuzlar ve kavallar eşliğinde günlerce söylüyorlardı. Sanatçılar düğünlerde, eğlencelerde şiirler okuyup, tiyatrovari eserler sergiliyorlardı[34].

---

32 A. Caferoğlu,**Türk Dili Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul 1984; O.Aslanapa, **Türk Sanatı**, Ankara 1990, s.9; E.Baytur, **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Ürimçi 1991, s.629-630; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.164; Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.271; S.Gömeç, "Türk-Mogol Devletinin Kuruluşunun 800. Yılı", **Orkun**, Sayı 101, İstanbul 2006; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.57-58.

33 Tarihleri boyunca Türkler kendi milli alfabeleri dışında Çin, Sogd, Arap, Yahudi, Latin-Bizans vs. gibi milletlerin yazılarını da kullandılar.

34 J. M. De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.163; S.M.Arsal, **Türk Dili İçin**, İstanbul 1930, s.181; T.Kowalski, "Türk Dilinin Komşu Millet Dilleri Üzerindeki Etkileri", **Ülkü**, 4/20, Ankara 1934, s.98-105; H.N.Orkun, "Attila ve Sarayı", **Resimli Tarih Mecmuası**,

Türk göçlerinin özellikle batıya doğru olması ve buralarda mecburen farklı siyasi teşekküllerin kurulması, yeni Türk kültür çevrelerinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum Türk muhitine birçok yenilikler getirdiği gibi, dillerine de önemli istikametler verdi. Yazı dili ile beraber gayet normal olarak Türk boyları arasında yaşayan konuşma dilindeki mevcut şive hususiyetleri yavaş yavaş bu yeni merkezlerin diline de girmeğe başladı. Ayrıca değişik coğrafyalarda beraber yaşamak zorunda olduğu halklardan bazı şeyler aldığı gibi, onlara da pekçok şey kazandırdı. Farklı kültür çevrelerinin tesiriyle Türk şivelerinin ortaya çıkması üzerine bu şiveler ses ve morfoloji gibi hususiyetler bakımından tasnif edilmeye çalışılmıştır. Dilciler, Türk şive gruplarını coğrafi yönlere göre şu şekilde sıralamaktadırlar:

1- Güney-batı Grubu (Türkiye, Kafkasya, Azerbaycan, Kırım ve Balkanlar sahası).

2- Güney-doğu Grubu (Türkistan sahası).

3- Kuzey-batı Grubu (İdil havzası)

4- Kuzey-doğu Grubu (Güney ve Kuzey-doğu Sibirya alanı)

Yukarıda da izah ettiğimiz üzere, Türklerin geniş coğrafyalara yayılmaları neticesinde, Türk dili menşe bakımından kendisiyle bir olmayan çeşitli dillerle de temasa gelmiştir. O yüzden bu dillerle, Türkçe arasında karşılıklı tesirler vuku bulmuş, bu dillerden bazı şeyler aldığı gibi onlara da pekçok şey vermiştir. Yayıldığı alanlar ve etkilendiği çevreler göz önünde bulundurulunca elbetteki bu kaçınılmaz bir sonuçtur. Ama bununla beraber büyük âlim B.Ögel'in dediği üzere, "Türk kültürü ve Türkçe, yağmaya uğramış bir mal gibidir. Elinde delil olsun, olmasın herkes ondan bir parçayı alıp, başka kültürlere mal ediyor".

1/11, İstanbul 1951, s.432; A.V.Gabain,"Eski Türkçe'nin Yazı Dili", Çev. S.S.Paylı, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)** Ankara 1959, s.318; E.R.Tenişev, "Otrajeniye Dialektov v Tyurskih Runiçeskih i Uygurskih Pamyatnikah", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 1, Baku 1976, s.30; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.39; E.R.Tenişev, "Eski Türklerde Edebi Dil Var Mıydı?", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-1983, Ankara 1986, s.160; E.Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara 1994, s.179-296.

Ata İllig'in (Attila) sarayı hakkında bilgi veren Latin-Bizans kaynaklarına baktığımızda, bazı günlerde, özellikle başta Ata İllig (Attila) olmak üzere kahramanların yiğitliklerini ve kazandıkları savaşları öğen sazlı-sözlü şiirlerin, şarkıların okunduğunu; bunları dinleyenlerin büyük bir haz aldıklarını, kimilerinin o muhteşem günleri anarak, gözlerinin dolduğu veya ağladığını öğreniyoruz. Bakınız, M.Ş.Akkaya, **Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri**, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.16-17; Orkun, "Attila ve Sarayı", s.432; F.Altheim, **Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği**, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967, s.47.

Türk dili, bütün dillere benzer bir şekilde kendi milli özelliklerini Türk sosyal hayatının yapısına göre yansıtır. Hayvancı bir toplum olan Türklerin dünyasında hayvanlara, tabiata ve özellikle silahlara ait kelimeler, diğer toplumlara baktığımızda daha çoktur. Türklerin günlük hayatlarında yaşamadıkları kelimeleri kullanma gibi bir özellikleri bulunmaz. Türk'ün hayatı gibi dili de gerçekçidir. Mesela Türk dili ile Arapçayı karşılaştırdığımızda bu farkı daha iyi anlayabiliriz. Ağaçtan, sudan, dağlardan, türlü türlü nimetlerden yoksun, üstüne üstlük sıcak gibi bir problemle karşı karşıya kalan Arapların dilinde kendilerinde olmayan bu şeyler hayal mahsulü olarak yaratılır ve onlara uydurma adlar verilir. Buna benzer denizciliğe ait kelime ve terimleri de bizim dilimizde görmek pek mümkün değildir. Çünkü Türkler denizci bir millet sayılmazlar. Tarihin sadece belirli bir döneminde denizle içlidışlı oldular. O da, Osmanlı Devleti'nin yükselme zamanına rastlar. Çünkü onlar dünya hâkimiyetinde denizin rolünün ne kadar mühim olduğunu kavramışlardı. Bununla birlikte deniz, her çağda Türklerin ilgisini çekmiş ve denizlerde üstünlük ülkülerinden biri olmuştur. Dolayısıyla Kök Türk Yazıtlarında üzerine basa basa durulan "denize ulaşmak" bir ayrıcalık idi. Orta Asya gibi, denizlerle ilgisi bulunmayan bir coğrafyada doğup, batıya doğru gerçekleştirdikleri fetihlerde karşılarına hep son nokta olarak bir deniz çıkmaktaydı. Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre, Bulgar hanı Kurum (803-814) İstanbul kuşatması esnasında, Marmara sahilinde elini ve ayağını suya soktuktan sonra, alkışlar altında yıkanmıştır. Meşhur Selçuklu hükümdarı Melik-şah ordularıyla Akdeniz kıyılarına varınca, denize girip, kılıcını üç defa suya sokmuş idi. Daha sonra bu kılıcı, babası Alp Arslan'ın Merv'deki türbesinin üzerine koyup; "müjde ey babacığım, oğlun dünyanın hâkimi oldu" der. Bunun gibi daha önce denizi hiç bilmeyen Atabeg Nureddin Zengi de, Akdeniz'e ulaşmanın sevinciyle suya girmiştir. Kaynaklar 1176'da, Bizanslılara tarihin en büyük yenilgilerinden birini tattıran Kılıç Arslan'ın, adamlarından bazılarını denize yollayıp, kendine kum, kayıkçı küreği ve deniz suyu getirmelerini buyurduğunu, söylerler[35]. Kısaca belirtmek gerekirse, bazı konulardaki kelime zenginliği o milletin içtimai durumunu da ortaya koymak için yeterlidir.

Eğer Türklerin kendilerine ait bir yazıları ve dilleri var ise, elbette ki bir eğitim de söz konusudur. Kaynaklarda belirtildiği üzere bu insanlar, sadece savaş eğitimi almıyorlardı[36]. Yani her şey ata binme,

---

35 Khoniates, **a.g.e.**, s.133; İ.Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.38; M.Balivet, **Ortaçağda Türkler**, Çev. E.Güntekin, İstanbul 2004, s.30.

36 Bu insanlar elbette ki o çağın ve tabiatın zorluklarıyla mücadele etmek durumundaydılar. Buna bağlı olarak da çocukluklarından itibaren bir savaş eğitimi almaları lazımdı. Her çocuk 4-5 yaşlarından başlamak üzere ilk ata binme talimlerini koyun-

kılıç kullanma ve ok atmaktan ibaret değildi. Her şeyden önce maharetli Türk insanı harp zamanları haricinde oku ve yayı ile avlanarak karnını doyuruyordu ki, bu durum gözden ırak tutulmamalıdır. Muhakkak çadırlarda, obalarda bugünkü manada olmasa bile bir okumayazma ve diğer becerileri kazanma eğitimi görüyorlardı. Bilhassa Çince vesikalardan öğrendiğimize göre, 4. asrın ilk yarılarında Çin'in kuzeyinde bir hanedanlık kuran Hun beyi Liu Yüan'ın devletinde (Han veya Chao) 13 ile 25 yaşları arasındaki gençlerin, Türk ve Çinli müderrislerden çağın en ileri düzeydeki eğitimini aldıklarını görmekteyiz[37].

Dil âlimleri Türk dilini bir sınıflandırmaya tabi tutarken, onu bazı halkların diliyle yakın görmektedirler. Hatta birtakım önemli noktalarda bu dillerle Türkçe arasında çok benzerlik mevcuttur. Pekçok araştırmacı Mogol, Türk ve Mançu-Tunguz dillerinin akraba olduklarını kabul eder. Bu üç dil ailesinin ortak adı Altaycadır diyenler vardır. Bu yüzden de, Türkçe ile söz konusu dillerin akrabalığı hakkında bazı nazariyeler ortaya atılmaktadır. Dilciler bu dilleri önce Turan halkları, sonra da Ural-Altay dil ailesi ismi altında birleştirmişler, bunu da iki kola ayırmışlardır. Altay Kolu (Türk, Mogol, Mançu, Kore, Japon) ve Ural Kolu (Fin, Macar, Samoyed, Eskimo)[38]. Fakat birtakım dil âlimleri bu görüşe karşı çıkmaktadırlar. Yani Türkçe'nin Fin-Ugor ve Tunguz dilleriyle sanıldığı kadar da yakın olmadığı savunulmaktadır. Bu durumda Türk dilini bunlardan ayrı olarak, yalnız başına tasnif

---

ların sırtında yaparken; kuş, tarla faresi, sincap türü hayvanlara ok atmak süretiyle de bu becerilerini geliştirirdi.

37 Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.31; F.Köprülü, **Türk Tarihi Dinisi**, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.50; De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.183; K. Kepecioğlu, "Türklerde Spor", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.940; A.V.Gabain, "Von Ötükën Nach Idiqut-Şëhri Studie zur Akkulturation der Alt-Türken", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982, s.192; G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Y.Lisans Tezi, Ankara 1999, s.95; R.P.Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", **Past and Present**, No 92, London 1981, s.6; C.V.Findley, **The Turks in World History**, New York 2005, s.30; R.Huang, **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 49.

Meşhur Türk hükümdarı Babür, oğlu Hümayun'a yazdığı bir mektupta; kendisine gönderdiği hatlarda yanlışlar bulunduğundan dolayı kızmaktadır. Bakınız, Gülbeden **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.30.

38 Ş. Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. I, İstanbul 1928, s.7, 108; H.Z.Koşay, "Türkçenin Ural-Altay Dil Ailesinden Olduğuna Dair", **Belleten**, 3/10, Ankara 1939, s.363; N.Poppe, "Altay Dilleri", **Türk Kültürü**, Çev. İ.Çeneli, 22/253, Ankara 1984, s.291; A. Temir, "Ural-Altay Dilleri Teorisi", **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992, s.3-58; R.R.Arat, "Türk Milletinin Dili", **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992, s.59-68.

etmek zarureti ortaya çıkıyor[39]. Mogol-Tunguzlarla, Türklerin birbirlerine yakın gösterilmesinin sebebi de, esasında onların kendilerini Oguz geleneğiyle birleştirmelerinden başka bir şey değildir.

Netice olarak dil, milletlerin kültür hayatında son derece önemli bir mevkide bulunuyor. Dolayısıyla onu korumak ve kollamak da gerekir. Elbette ki dile sahip çıkmak, dildeki kelimeleri kendi kaynaklarıyla zenginleştirme ve kullanmayla mümkündür. Buna bağlı olarak, Osmanlı Devletinin son zamanlarına doğru Türkçenin kültür erozyonuna uğraması sebebiyle, Türkçü aydınlar harekete geçtiler. Ahmed Vefik Paşa, Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp, Mehmed Emin Yurdakul gibi Türkçüler sade Türkçe ile yazma yoluna gittiler. Dilimizdeki başta Arapça, Farsça ve diğer Batı dillerindeki kelimeleri tasfiye ettiler. İstanbul Türkçesi esasında bir yazı dilinin ortaya çıkmasına gayret gösterdiler. Bu konuda en ciddi adımı Mustafa Kemal Atatürk attı. 1932 senesinde açılan Türk Dili Tedkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) bu hususta gerekli çalışmaları başlattı[40]. Bunlardan ayrı olarak, özellikle 20. asrın sonlarında çeşitli ilim sahalarındaki hızlı gelişmeler, teknolojinin yaygınlaşması, dolayısıyla iletişim araçlarının kullanımının sıklaşması kültürel inkişafa yardımcı olduğu gibi, binlerce yıldan beridir süzülerek gelen Türk dilinin ve kültürünün yozlaşmasına da yol açmaktadır.

Bütün bunlar bir yana, insanların değişik kültür çevrelerinde bulunmaları veyahut farklı dinlere girmeleri, onların varlığını pek etkilemez. Ancak bir milletin dili kaybolduğu an, o toplumdan söz etmek de mümkün değildir.

---

[39] Günaltay, **a.g.e.**, s.1 15, 132.

[40] Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.7, 105; A.Deliorman, "Atatürk ve Türkçülük", **Orkun**, Sayı 62, İstanbul 2003, s.7-11; S.Gömeç, "Bir Kültür Unsuru olarak Türk Dili ve Önemi", **Prof.Dr. Yavuz Ercan'a Armağan**, Ankara 2008.

4- SOSYAL YAPI

Eski Türklerin içtimai vaziyeti hakkında şimdiye kadar ortaya konulan tanımlamalarda uzlaşma sağlanamadığı bilinen bir gerçektir. İlim adamlarının bu hususta çok farklı görüşleri vardır. Bununla beraber, milletleri iyi anlayabilmenin yollarından birisi de, o toplulukların sosyal yapısını öğrenmeye bağlıdır. Biz, Türklerin içtimai durumunu belirlemede en güvenilir yol olarak, yine Türkçe belgeleri görmekteyiz. Bunların başında da Kök Türk metinleri gelmektedir. Çünkü Kök Türk devlet teşkilatı ve sosyal yapısı kendinden sonrakilerin hepsine temel oluşturur. Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, Türk içtimai hayatını ifade etmek için şu terimlere rastlıyoruz. Bunlar sırasıyla;

1- Oguş (aile)
2- Urug (aileler birliği)
3- Bod (boy, kabile)
4- Bodun (boylar birliği)
5- İl (müstakil topluluk, devlet)

Şimdi birer birer bunları açıklamaya çalışalım:

1- Eski Türk toplumunda ilk içtimai birlik olan "oguş"[41], yani aile bütün toplumun çekirdeği durumundadır[42] ve bazı ünlü sosyologlar aileyi, aralarında gerçek veya uzlaşma şeklinde bir akrabalık bağı bulunan, ilişkileri soy-kabile etrafında yoğunlaşan ve kan yakınlığı esasına dayanan bir sosyal müessese olarak görürler[43]. Akrabalığın ya da hısımlığın ana kaynağı da budur. İnsanoğlu yaratıldığından beri aile mevcuttur ve her birey onun bir parçasıdır.

Türkler dünyanın dört-bir tarafına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına verdikleri önemden ileri gelir. Bunun bir delili de Türk dilinde, başka hiçbir millette olmadığı kadar çok akrabalık adına rastlanmasıdır[44].

---

41 Bizce Oguş, Ogul, Ogur, Oguz kelimelerinin hepsi aile, soy, nesil manasını ifade eder ki, burada üzerinde durulması gereken konu "og" köküdür. Herhalde -uş, ul-, -ur, -uz da çokluk ekleridir.

42 Oguş için bakınız, S.Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", **DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara 1974, s.285; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 215; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.630-631.

43 H.Z.Ülken, "Aile", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.27.

44 Türklerde akrabalık adları için bakınız, S.Gömeç, "Kök Türkçe Belgelerdeki Akrabalık İsimleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 173, İstanbul 2001; S.Gömeç,

Peki eski Türk ailesinin umumi yapısı nasıldı? Kimilerinin dediği gibi geniş aile mi, yoksa çekirdek veya küçük aile mi? Bu husus bir yana diğer dünya milletlerinin aile biçimiyle, Türk ailesini karşılaştırdığımızda pekçok bakımdan farklılıklar görülür.

Eski Yunan veya Slavlarda olduğu üzere, Türklerde baba ailenin tek hâkimi ve ailenin üyeleri onun kölesi değildir. Ancak baba hâkimiyeti göz-ardı edilmeyeceği gibi anaya saygı ve şefkat de üst düzeydedir. Türk tarihine şöyle bir baktığımızda, başlangıçtan itibaren kuvvetli bir ata-erkil aile yapısıyla karşılaşırız. Ancak, Çin kaynaklarındaki Türklerin dişi kurtan türemeleri, en eski atalarından birinin on tane karısının olması ve doğan çocukların aile ismini annelerinden almaları gibi efsanevi izler ile baş ve Türk hatundan doğan evladın tahta oturabilmesi durumları, Türklerde ana-erkilliğin de söz konusu olabileceğini hatıra getirmektedir. Bu yüzden bazı araştırmacılar Türk sosyal yapısının derinliklerinde gezinirlerken böyle bir şeyi hesaba katarak, Türklerin tarihte ana-erkil bir aile örgüsü içerisinde bulunduklarını zaman zaman ileri sürmüşlerdir. Ama Türk türeyiş efsanesinde her nekadar dişi kurt ön plana çıkıyorsa da; dişi kurtla münasebet kuran erkek çocuğu unutmamak lazımdır. Ayrıca burada gözden kaçan bir husus da, yüzlerce yıl önce J.De Guignes'nin işaret etmesine rağmen dişi kurtun bir kadın olabileceğidir. Yani, aslında dişi börü, tamamen çocuğu koruyan ve büyüten bir kadındır. Fakat daha sonraki çağlarda bu olay, Türklerin kendilerine çok yakın gördükleri ve kutsal saydıkları kurtun kişiliğinde özdeşleşmiştir[45]. Dolayısıyla eski Türklerde ananın soyu da önemlidir ki, bu herhalde "sop" şeklinde söyleniyordu.

Türklerdeki ata-erkil aile yapısı çok değişiktir. Sosyologlar başka kavimlerdeki aile müessesesi ile kıyaslarken veya ata-erkil, ana-erkil tariflerini Batı terminolojisine göre aldıklarından zaman zaman yanılgıya düşüyorlar. Bazan da bu durum onları içinden çıkılmaz bir karışıklığa itiyor.

"Divanü Lûgat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", **Türk Kültürü**, 39/464, Ankara 2001.

[45] Bakınız, J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.272; B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.109; H.Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", **AO**, Tom. 25, Budapest 1972, s.250-251; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.215-216; M.Eröz, "Türk Ailesi", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.231; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.189.

Temelde Türk ailesi ana, baba ve çocuklardan müteşekkil olup, dolayısıyla küçük ailedir. Buna ev halkı da denir ki, aynı yerde ikamet edip, işleri beraberce çeviren ve geliri paylaşan kişilerdir. Büyük toprak mülkiyetleri söz konusu olmayıp, ailedeki herkes bütün mallara ve araziye ortaktı. Gerçekte ise konar-göçer hayat, geniş aileye de müsait değildi. Yukarıda da belirttiğimiz üzere kan bağına dayanan bu sosyal müessese büyüdükçe birliktelik duygusu azalır. Yani merkezden uzaklaştıkça aile münasebetlerinde zayıflama görülür ki, bu devlet hayatında da böyledir. Belki çok eski çağlarda kabilenin-soyun bütün üyeleri aile olarak algılanıyorsa da, günümüzde bu durum karı-koca ve çocuklarla sınırlı hale gelmiştir[46]. Konar-göçerler muayyen bir toprak üzerinde toplanıp, oturamazlardı. Zamanı gelince büyük çocukların aileden ayrılma hakkı vardır ve beraberlerinde de kendilerine düşen malı alabilirler. Türkler boşuna kız için el ateşi, oğul için de baba ocağı dememişlerdir. Bunun yanısıra eski Türk toplumunda kadına o kadar büyük bir ehemmiyet verilmiştir ki, yeni gelin aileye katılırken yine bir takım törenlerle karşılanmaktaydı. Buna göre, gelin çadıra girmeden önce eşiğin önünde durur, yanına ailenin büyüklerinden biri gelirdi. Sonra başından tutularak, eşiğe basmadan[47] içeri dâhil olması sağlanırdı. O, ocağın kenarına götürülüp, "üç defa başını ocağa vur", denilirdi. Merasim bitince, ailenin yaşlısı; "evimizde kalacak" derdi. Kadına bu şekilde sahiplenme ve onun ailenin devamında vazgeçilmez bir unsur olduğuna ancak Türklerde rastlanır.

---

[46] Z. Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopraman, Ankara 1976, s.296; Z. F. Fındıkoğlu, "Türklerde Aile İçtimaiyatı", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B. Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.1; Ülken, **a.g.m.**, s.27; Eröz, **a.g.m.**, s.235; R.Şahinkaya, "Orta Anadolu Köylerinde Aile Strüktürü", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991,37.

[47] Eski Türkler, ailenin yaşadığı mekânları kutsal görmüşlerdir. Dolayısıyla toplumun ve devletin temelini teşkil eden ailenin günlük hayatlarını sürdürdükleri yerler onlarca mübarekti. Bu kutlu mekâna girmek için herkesin evvela kapıdan veya eşikten geçmeleri gerekir. Hatta 16. asra ait bir seyahatnamede, Erdebil'deki Şeyh Safi'nin sandukasının bulunduğu mabede girerken kim eşiğe basarsa, çok ağır bir cezaya çarptırılır, deniyor (Bakınız, Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopraman, İstanbul 1976, s.297; J.B.Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, Çev. E.Gültekin, İstanbul 1980, s.43-44). Eşik, onların kendi dünyalarına ya da hayatlarına başlangıçtır. Günümüzün Semavi dinlerinde olduğu gibi, tarihteki Türklerin inançlarında da muhtemelen insanı, aileyi ve milleti kontrol ederek, izleyen melekler mevcuttu. Hâk dinlerdeki bu meleklerin insanın sağında ve solunda yer almalarına benzer bir şekilde, evlerinde kapı veya eşiklerinin sağında, solunda beklediklerine eski Türkler kanaat getirmişlerdir. İşte buna bağlı olarak, o kutsal varlıkları incitmemek ya da üzerlerine basmamak için, geçmişte ve günümüzde Türklerin evlerinin içerisine girerlerken eşiğe basmamaya özen gösterdiklerini düşünmekteyiz.

Türkçede izdivaç manasına kullanılan "evlenme" veya "evlendirme" terimleri ise, evlenen erkek veya kızın baba ocağını terk ederek, ayrı bir ev meydana getirmesi demektir. Evlenecek kişiler birbirlerini belki uzaktan tanıyor olsalar da, o zamana kadar farklı bir geçmişe sahiptirler. Hakikatte hem erkek, hem de kız evlat ancak evlenme çağına geldiklerinde veya evlendiklerinde olgunlaşmış görülürlerdi. Çünkü evlenecek durumdaki bir çocuk aile yönetebileceği gibi, toplum ve devlet hayatında da artık söz sahibi olabilirdi. Burada bir hususu da gözden kaçırmamak lazım, o da; herne kadar çocuk vasilikten kurtulsa da, babanın ölümüne değin, onun sözüne daima hürmet edilmesidir. Türk ailesinde baba evi ise en küçük oğula (ot tigin) kalırdı. Küçük çocuk ancak baba ya da annesinden birisi öldüğü zaman evlenebilirdi[48]. Bu gibi hadiselerde de yine ailelerin sosyal ve ekonomik durumları göz önünde bulunduruluyordu. Böylece küçük aile düzeninde yaşayan eski Türkler daha bağımsız kişiler yetiştirmek imkânına sahip idiler.

Eski Türklerde birtakım Batılı veya Doğulu toplumlarda olduğu üzere birden fazla kadınla evlilik olup-olmadığına dair bilgiler kaynaklarda sıkça görülmeyen bir durumdur. Fakat Türklerde umumiyetle tek evlilik (monogamie) geçerliydi. Sadece bazı zaruri hallerde çok evliliğe rastlanırdı. Ama Türk töresine göre evin gerçek hanımı ilk eştir ve diğer kadınlara "kuma" denirdi. Onların doğurduğu çocuklar bile töre-

---

[48] Tibet, Mogol ve Türklerde arasında babanın ya da ağabeyin dul eşiyle evlenme geleneği (leviratüs) görülen birşeydir. Ama babanın eşi veya anne durumundaki bu kadın öz olmayıp, evlilik de semboliktir. Yabancılar bu durumu gerçek evlilikler gibi düşünüp, yadırgamaktadırlar. Halbuki bu geleneğin temelinde dul kalan kadınların tek başına çaresiz bırakılmamaları gibi bir inanç yatmaktadır. Bakınız, L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.62; Fındıkoğlu, **a.g.m.**, s.7; W.Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", **DTCF. Dergisi**, 1/2, Ankara 1943, s.25-28; H.N.Orkun, **Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1946, s.68; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.77; Freilitz-Rawlig, **Türkmen Aşiretleri**, Haz. A.Cin-H.Kortel-H.Eroğlu, İstanbul 2008, s.228-229, 231; L.Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.362; Y.Ying-shih, "Han Foreign Relations", **The Cambridge History of China**, Edt. D. Twitchett-J.K.Fairbank, Vol. I, Cambridge 2008, s.433.

Eski Türklerde iki gencin evlenmesi o kadar kolay gerçekleşmiyordu. Yani erkeğin kızı istemesi yetmemekteydi. Delikanlı, her bakımdan kızdan daha kuvvetli ve becerikli olmalıydı ki, kız onu kabul etsin. Dede Korkut Destanlarının, "Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesi" bunun en güzel misalidir.

Bundan başka evlenen erkeğe, kız tarafınca gütmek fiilinden geldiği iddia olunan ve çoban manasını taşıdığı söylenen küdegü veya güvey (bu kelimeyi Türklerden alan Mogollar da küregen) deniyordu. Güveyin kızın ailesine karşı birtakım sorumlulukları vardı ki, bir yıl kadar kayınbabasının evinde kalan damadın başta gelen görevi çobanlıktı. Bakınız, Gökalp, **a.g.e.**, s.295; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.335-340.

de ilk hanımın üzerine kayıtlıdır. Ayrıca birinci eş razı olmadıkça, erkek ikinci evliliğini yapamazdı. Birden fazla kadın alma ancak ilk eş kısır veya başka bir hastalığı var ise olurdu. Böyle bir durumda çoğu kez büyük hatun görücülüğe giderdi. Çünkü ailenin ve soyun devamı için evlat şarttır. İşte o zaman aile anlamlı bir bütün haline gelir[49]. Ailenin esas gayelerinden birisi de nesli çoğaltmadır.

Türk destanlarına ve değişik kaynaklara baktığımızda, Türklerde ideal evlilik tipi olarak da, tek eşlilik görülür. Erkeğin bir kadınla evlenmesinin doğruluğuna "tek kadın uğurludur, çifti de kusurludur" atasözü en güzel biçimde işaret eder. Zaten bu izdivaçlar sırasında kadınlar için çok yüksek meblağlar tutan bir nev'i başlık olan "kalın" adeti vardı ki, hele itibarlı biriyle evlenmek için servetler ödemek gerekiyordu. Bu herkesin altından kalkabileceği bir yük değildi.

Genelde ise sosyolojide evlenme türü ikidir. Bunlardan birisi eksogami (dışarıdan), diğeri de endogamidir (içeriden). Türklerde eksogami denilen dışarıdan evlilikler söz konusudur. Çünkü çok eski çağlardan beri Türklerde yakın akraba evlilikleri dinen de tıbben de sakıncalı görülüyordu. Hele aynı atadan geldiklerine inanan insanların böyle bir akraba izdivacında bulunmaları büyük bir günahtı. Kabile teşkilatının eski törelerine sadık kalan boylar dokuz ve hatta oniki göbeğe kadar akraba evliliğine izin vermezler[50]. Sosyologlar içtimai bir öge olan ilk ailenin ortaya çıkışında bir totemizm olgusunu da ileri sürerler. Bu da her ailenin veya kabilenin atası olduğuna inanılan hayvanı sembol seçmesidir. Türklerde bu durum tamgalar ya da ongunlar şeklindedir. Ancak Türklerin dışındaki totem geleneği ile Türklerdeki ongun ya da tözü karıştırmamak gerekir. Ongunlar umumiyetle kutlu sayılan herhangi bir

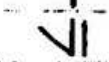
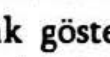
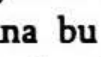
---

[49] Gökalp, **a.g.e.**, s.293; E.Kuran, "Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişmesi", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.365; Eröz, a.g.m., s.236-237; B.Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.207.

[50] M. A. Ekrem, "Nogay Türklerinde Kız İsteme, Söz Kesme ve Düğün Gelenekleri", **IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi**, 4. Cilt, Ankara 1992, s.92; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2006, s.97.

hayvandır. Bu hayvanlar veya tamgalar birbirine kan bağı ile bağlı insanların sembolüdür. Türklerdeki bu yabani hayvanlar veya onlardan ilham alınarak yapılan arma ya da tamgalar asla tapınılan totemler olmamıştır. Bununla beraber bu ongunlar öldürülmez, incitilmez ve etleri yenmezdi.

VAZICIOGLU'NA GÖRE OGUZ BOYLARI

	BOZ-OKLAR	TAMGALARI		ÜÇ-OKLAR	TAMGALARI
	KÜN HAN OĞULLARI			GÖK HAN OĞULLARI	
1	Kayı		1	Bayındır	
2	Bayat		2	Biçene	
3	Alka-evli		3	Çavındır	
4	Kara-evli		4	Çebni	
	AY HAN OĞULLARI			TAĞ HAN OĞULLARI	
1	Yazır		1	Salur	
2	Döger		2	Eymür	
3	Dodurga		3	Ala-Yuntlu	
4	Yaparlı		4	Üregir	
	YILDIZ HAN OĞULLARI			TENGİZ HAN OĞULLARI	
1	Avşar		1	İgdir	
2	Kızık		2	Bügdüz	
3	Beğdili		3	Yıva	
4	Karkın		4	Kınık	

Yine dışarıdan evlilik mevzuuna gelirsek, Türk kültürünün en muhteşem kalıntıları arasında yer alan ve İslami dönemde kayda geçen Oguz Kagan Destanı'na baktığımızda, Oguz'un amca kızlarıyla evlendirilmesi hadisesi söz konusudur. Bu vaziyet Türklerde de yakın akraba evliliklerine delil olarak gösterilirse de, bize göre destana bu kısım sonradan girmiştir. Çünkü bütün Oguz-nâmelerin esası olan Uygur Türkçesi Oguz Kagan Destanı'nda böyle bir durum yoktur. Bununla birlikte aileye gelin olarak gelen kadın için belki de onun ana-baba hakkı karşılığında yukarıda belirttiğimiz üzere muayyen bir bedeli erkek tarafının ödemesi zaruriydi. Burada zaman zaman Batılı araştırmacıların yaptığı hataya düşülmemelidir ki, Kaşgarlı Mahmud'un "kadına verilen çeyiz" dediği kalın (kalıng)[51] adeti kesinlikle kadının satın

[51] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. III, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.371-372; S.Gömeç, **Şamanizm Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011,

alınması anlamına gelmez. Bunun özü kısaca; evlenmeden önce erkeğin kız tarafına yolladığı mal ya da para idi ki, ileride vukua gelecek herhangi bir anlaşmazlıkta, eğer kadın suçlu ise bunları geri iade eder, yok erkek kusurluysa herhangi bir hak iddiasında bulunmazdı.

Ailelerin hayat biçimlerini toplumun kültür değerlerinin yakından ilgilendirmesinin yanısıra, ev kuracak kişilerin de kendine özgü farklı kültürel hayatı mutlaka vardır. Ancak ortak birlikteliğin yarattığı aile de bir süre sonra kendi kültürel şartlarını teşekkül ettirir[52]. Eski Türk toplum hayatında her bireyin vazifesi bellidir. Buna binaen Türk ailesinde oğulu yetiştirme babanın, kızı eğitme görevi ise kadınındır. Bu durumu ifade eden çok güzel Türk atasözleri vardır. Mesela; anasına bak kızını al ve tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir, gibi.

Kadın-erkek ilişkilerinde de sevgi ve saygının olması bir yana, ne geçmişte, ne de günümüzde Türk kadını sıradan bir kişi değildir. Tarihteki Türk kadınları her işi yapabildikleri gibi, erkeklerle mücadele edebilecek kadar da güçlüydüler. Bu durumu incelediğimizde, eski çağlarda da namuslarına son derece düşkün olan ve yakışıksız hareketlerde bulunmayan Türk kızlarının yanına yaklaşmak bile mümkün değildi, çünkü hepsinin kuşağında birer hançer mutlaka bunuyordu. Zaten yüz kızartıcı bir suçu işleyenin de cezası ölümdü. Bunun en güzel örneklerinden birisine 8. asırda Hazar-Arap münasebetleri vesilesiyle rastlıyoruz. Bilindiği üzere bu sıralarda, Kafkasya'ya ve Hazar Gölü çevresine hâkim olma meselesi yüzünden, özellikle Bizans, Arap ve Hazarlar arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmaktaydı.

Bizans, Hazar Kaganlığına bu şekil bir evlilik yoluyla yaklaşınca, Araplar da Halife Mansur (754-775) zamanında bu tarz bir şey denemişlerdir. Halife, Ermenistan bölgesi valisine yazdığı mektupta; kaganın ailesinden bir kızla evlenmesini istedi. Buna bağlı olarak, Hazarya'dan bir prenses yollandı ve bu kız Kafkasya'daki İslam toprakları sınırına ulaşınca konakladı. Valiye bir haber salıp; "bana Müslüman kadınlardan gönder. İslamı ve Kur'an'ı öğretsinler. Müslümanlığı anladığımda bana istediğini yapabilirsin", dedi. Prensesin talebi yerine getirildi. İslam hakkında bilgi sahibi olduktan sonra hatun üzerindeki kılıcı ve hançeri çıkardı. Bunun manası artık valinin kıza yaklaşabileceğiydi. Bu hatun valiye iki çocuk doğurmasına rağmen, ne

---

s. 85-87; A.B.Alptekin, "Ceyhun'dan Ceyhan'a Evlenme İle İlgili Bazı Kavramlar (Kalın, Saçı, Okuntu, Aşerme, Toy Üzerine", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 39, Erzurum 2009, s.308.

52 Eröz, **a.g.m.**, s.225; Şahinkaya, **a.g.m.**, s.38.

kendisi ne de çocukları uzun yaşayamadı. Ayrıca 10. asrın başlarında Türk yurtlarında dolanan bir Arap olan İbn Fadlan, "zina eden kim olursa olsun, el ve ayaklarından bağlarlar; sonra o kişiyi balta ile ikiye parçalarlardı", diyor.

Türk tarihinin ve kültürünün yine şaheserlerinden olan Dede Korkut Hikâyelerinde, hanımlar şöyle ayrılır: "Kadınlar dört türlüdür. Birisi evi yapan direktir, birisi soy kurutur, birisi doldurur, birisi de ne kadar uğraşsan işe yaramazdır. Evin dayağı odur ki, ovadan, yayladan bir misafir gelse, yedirir, içirir, ağırlar, hoş tutup gönderir. O Ayşe, Fatma soyudur[53]. Hanım, onun çocukları yetişsin, ocağına böyle kadın gelsin"[54].

Eski Türk toplumunda kadın her türlü hakka sahip iken, maalesef İslamiyet de dâhil olmak üzere girilen değişik din çevrelerinin tesiriyle kadın haklarında bir daralma olduğunu da, herhalde kimse inkâr edemez. Tarihin ilk devirlerinde aileyi belki de sadece baba korurken, il-devlet yapısı geliştikçe, bu iş mensubu olunan devletten beklenmiştir. Zaten devletin vazifeleri arasında sınırlar içinde yaşayan herkesin korunması, karnının doyurulması vardır. Türk ailesinde babadan sonra kadın evin direğidir. Özellikle harp zamanlarında baba evden uzaklaşınca, ailenin bütün yükü kadının üzerine biniyordu. Bu durum Çingizliler zamanında yasalara da geçmiştir[55]. Ailede her ferdin bir hususi adı vardır. Ayrıca eski Türklerce kullanılan "kang" (baba) ve "ög" (anne) kelimeleri 9. yüzyıldan sonra ata ve ana olarak değişmiştir.

---

[53] Hz. Ayşe Peygamberimizin eşi, Hz. Ebubekir'in de kızıdır. Hz. Fatma, Peygamberimizin kızı ve soyunu sürdüren tek evladıdır.

[54] Cahun, **a.g.e.**, s.64; Z.V.Togan, "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.407; H.A.Dakuki, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", Çev. M. F. Toprak, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 25/1, Ankara 1988, s.102-103; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.318.

[55] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it-Türk**, C. I, s.207; Eberhard, **Çin Tarihi**, s.163; S.Şişman, "İstanbul Karayları", **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, C. 3, İstanbul 1957, s.98; Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, s.41; K.Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", **Acta Orientalia**, Tom. 11, Budapest 1960, s.79-80; İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.57; Ö.İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Kültürü", **Milli Kültür**, 1/2, Ankara 1977, s.48; B.Spuler, "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, Ankara 1981, s.663; B.Ögel, "Türklerde Kalın ve Başlık", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. IV, Gelenek-Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.393-396; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.245-247; S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.160; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.317; S.Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", **Turkish Studies** (Türkoloji Araştırmaları), 1/2, 2006, s.9.

Türk toplum hayatında insanlar ben ölünce, geride kalanlara ne olur diye düşünmezlerdi, çünkü öyle büyük bir dayanışma vardı ki, aile üyelerinden hiçbirinin mağduriyetine müsaade edilmezdi. Günümüzde olduğu üzere geçmişte de Türkler, aile içi ilişkilerde gerçekten tam bir saygı ve sevgi esası güdüyorlardı. Küçükler büyüklere hürmetkâr, büyüklerde küçüklere karşı şefkatliydi. Ailenin yaşlılarına bizatihi kıymet verilirdi. Aile bir nev'i küçük devlet örneği sergilediğinden, aile fertlerinin hepsi onu korumak ve kollamak göreviyle kendilerini mes'ul görürlerdi. Türk ailesinde koca-karı ilişkisiyle, devlette kagan-katun münasebetleri birbirine benzer. Bu sebepten eski Türk ailesi tarihte ve zamanımızda devletin küçük bir numunesi olarak bütün toplum hayatını etkilediği gibi, siyasi yapıya da tesir eder. Aile sosyal ve kültürel değişiklikler karşısında sarsıntıya uğramadığı müddetçe millet ve devlet hayatı da güçlü olmuştur. Eğer bu hususta çalışan sosyologlar veya toplum bilimciler bunu hesaba katarlarsa, aile düzeninin bozulduğu dönemlerde devletin de zaaf içerisinde olması söz konusudur. Türk devlet yapısının iki temel direği vardır: Bunlardan birisi aile, diğeri de M.önceki çağlardan beridir ana vasfını yitirmeyen Türk ordusu[56].

Zaman içerisinde sanayileşme ve ziraat toplumuyla, yerleşikliğe geçilmesi mutlaka aile ile millet hayatını da etkiledi. Türklerin doğudan batıya doğru vukua gelen göçleri sırasında Hint, İran, Bizans ve Arap halklarının tesiriyle pek çok şeyde olduğu gibi, belki aile yapısında da değişmeler yaşandı. Bu inkâr edilemez bir gerçektir. Bazı ilim adamları bu konuları açıklamak için çok çalıştılar. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, Türk aile müessesesi her şeye rağmen Milattan önceki çağlarda nasıl oluştuysa, günümüze değin bu hususiyetlerini korumasını bilmiştir. Bundan sonra da hem aile, hem toplum, hem de devlet eliyle Türk aile müessesinin muhafazası gerekir. Böyle olmadığı takdirde çok kötü sonuçlarla yüzleşilebilir.

2- Kaynaklarda ailenin devamı ve onun geniş bir şekli durumundaki "urug" tabiri ile karşılaşmaktayız ki, bu da genellikle aileler birliği, akrabalar şeklinde yorumlanmaktadır. Bilhassa konargöçerliliği uzun yıllar sürdüren Türk boyları için kabile, aşiret, aynı kandan olan insan topluluğu kavramlarını belirten "urug" en eski Türkçe çağından beri kullanılıyor. Kaşgarlı Mahmud'ta bu terimi, "bir

---

[56] İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983 s.216-217; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.56; A.Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Türklerde Aile", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.287.

şeyin özü, esası, tohumu" şeklinde görmekteyiz. Aralarında kuvvetli bir bağ vardır ve meseleler bütün azaların katılmasıyla halledilir. Urugun nüfusu artınca, bir kısmı ayrılarak başka yerlerde geleceğini arar[57]. Mesela Türk kitabelerinin bir yerinde "urıgsıratmak" deyimine rastlıyoruz[58]. Bunun manası "soyunu kurutmak, kökünü ortadan kaldırmak" olarak verilmektedir. Yani bir anlamda günümüzde "ocağına incir ağacı dikmek" veya "ocağını söndürmek" gibi.

Burada şunu belirtmekte fayda varki; yukarıda da değindiğimiz üzere aile, aynı hane içinde yaşayan fertlerden meydana gelirken, urugların bir arada oturması mümkün olmadığı biryana, böyle bir şey de gerekmezdi.

3- Aileler ve urugların bir araya gelmesinden ortaya çıkan siyasi yapıya "boy" deniliyordu. Boyların başındaki şahıslar boy beyleri olarak anılıp, vazifesi; boy düzenini sağlamak, göç mevsimlerinde kabilenin önderliğini yapmak, dış tehditlere karşı boyun hak ve hukukunu korumak, gerektiğinde suçluları yargılayıp, cezalandırmaktır. Tabiki bunu yaparken de boyun içerisinden topladığı silahlı güce güveniyordu[59]. Dolayısıyla bir bakıma o savaşçıları sayesinde bey idi. Boylar özellikle kışları, akarsu vadilerinde birbirlerine çok yakın bir şekilde yerleştiklerinden, zaman zaman ailelerin arasında anlaşmazlıkların çıkması da söz konusuydu. Kabile yöneticisi durumundaki "beg" unvanını da bütün Türk lehçelerinde şöyle veya böyle görürüz[60]. Bu unvan miras yoluyla babadan oğula geçebilmekle beraber herkes boy beyi olamaz, onun bu işe hazır olduğunu kendisi ispat etmesi gerekir. Boyun aksakalları, bir nev'i meclisi tarafından uygun görülmeyen kişilerin bu görevi üstlenmeleri mümkün değil idi.

---

57 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, Çev. B.Atalay, 5. Baskı, Ankara 1988, s. 63-64, 449; S.M.Arsal, "Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar", **IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1952, s.l 18-119.

58 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 10. satır: "...urıgsıratayın tir ermiş".

59 Emir Temür, "devlet ve saltanat üç şeyle kurulur: Birincisi padişah, ikincisi hazine, üçüncüsü askerdir" diyor. Bakınız, Sahibkıran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.95.

60 J.Deer, "İstep Kültürü", Çev. Ş.Baştav, **DTCF. Dergisi**, 12/1-2, Ankara 1954, s.163; A.Temir, "Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.35; S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.322; Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.42; İ.İnce, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.125; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.170, 174.

Aşiret beyini baba, bey de tebasını oğul gibi severse itibarlı oluyordu. Yusuf Has Hacib, "dünyada iki tip saygın insan vardır: Biri alim, diğeri de beydir", diyor. Boy beylerinin dini vazifeleri yoktu. Bilindiği gibi eski Türk toplumunda bu işlere "kam" dediğimiz din adamları bakıyorlardı. Ancak zaman zaman istisnai durumlarla da karşılaşılmıştır. Çok ender de olsa bazı beyler özel günlerde bu işi yapıyorlardı. Aslında beyin ya da kaganın senede bir kez halkın önünde bütün toplumca kutsal olan bir mekânda kurban ayinine katılması, onun gerçek manada kam olduğu anlamına gelmez. Bu dini liderlik tamamen sembolik idi. Boy beyinin dışında ayrıcalıklı kişi ya da sınıflara rastlanmazdı. Büyüklere saygı duyulurdu ve umumiyetle onlara aka~aga denirdi. Devletinde bir agası olması gerekiyordu ki, o da kagandı ve sahip oldukları her şeye ortak olan bu insanların servetinin korunmasından başlıca o mes'uldü[61].

Boylar belirli arazileri ve savaş zamanlarında muayyen sayıda asker çıkarabilen siyasi kuruluşlardır. Boy arazilerinin birbirlerine girmemeleri için sınırları var olup, onlar da birtakım işaretlerle birbirlerinden ayrılıyordu. Bunlar tamgalar ve ongunlar şeklindedir. Ongunlar umumiyetle kutlu sayılan herhangi bir hayvandır[62]. Sözü edilen durumu hâlâ Türkiye'deki köylerde işlerliğini sürdüren korularla benzeştirebiliriz. Her boyun kendi özel işareti olduğu gibi, zaman zaman şahısların da kendilerine mahsus tamgaları vardı. Bu şekiller birbirine kan bağı ile bağlı insanların sembolüdür. Bunlar çeşitli biçimlerde olabilir. Hayvan sürüleri ve mülkleri başkalarınınkinden tamgalar ile

---

61 L. Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.60; De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.425; Deer, **a.g.m.**, s.162; Nizamü'l-mülk, **Siyaset-nâme**, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s.154; Gömeç, "Bengü Kagan", s.35; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.313; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.535; Agacanov, **a.g.e.**, s. 170; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.35; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.220.

62 Türkler ongun yerine "töz~tös" kelimesini kullanmışlardır. Bunlar bir nev'i küçük heykelciklerdir (Bakınız, A.İnan, "Sibirya'da Ongon Kültü", **Belleten**, C. 6, Ankara 1942, s.311-312; L.Rasonyi, "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", **Hungaro-Turcica**. Studies in Honour of Julius Nemeth, Budapest 1976, s.209). Bununla beraber F.Sümer, Oguz Kagan Destanı'ndaki het dört boyun ortaklaşa bir ongununun olması durumunu, bunların çok eski zamanlarda birlikte yaşadıklarını gösterebilir, demektedir (Bakınız, Sümer, "Oğuzlara Ait Destani..., s.365; A.Bakır, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", **Turkish Studies**, 3/7, Erzincan 2008, s.186). Türkler bu ongunları bir totem yerine değil, arma veya sembol amacıyla kullanıyorlardı. Mesela Tuna Bulgar hükümdarlarının ve Peçeneklere ait erkeolojik buluntularda yiğitlerin ellerinde yırtıcı kuşları tuttukları görülür. Bazı Osmanlı padişahlarına ait minyatürlerde de buna benzer kuşlara rastlanmaktadır (Bakınız, B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s.127-128).

ayrılırdı[63]. Yeri geldiğinde onbinlerce sürüyüye sahip olunduğundan, bunların karışmaması için de damga vurmak zaruri idi. Bütün kabilelerin bir de savaş parolası vardı ki, buna da uran deniyordu[64].

Çin kaynakları ve Türkçe belgelerde herhangi bir boy düzeni içerisinde olmayan, bir siyasi teşekküle girmeyen Türkler için Tölös tabirinin kullanıldığını biliyoruz ki; bu Tölösler Çin'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşıyorlardı. Bunların içerisinden zaman zaman üçü-beşi bir araya gelip, kendi boy teşkilatlarını meydana getirince, oklar oluyorlar ve genellikle de içlerinden öne çıkan bir ailenin veya boyun adını alıyorlardı[65].

---

[63] M. Czaplicka, **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918, s.42-43; H.N.Orkun, "Eski Türklerde Arma", **Ülkü**, 3/34, Ankara 1943, s.12; A.R.Yalgın, "Uludağ Çevresinde Türk Damgaları", **III. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1948, 426-433; N.A.Baskakov, Perejitki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 2, Baku 1975, s.3-8; L.R.Kızlasov-I.L.Kızlasov, "Srednevekovaya Pograniçnaya Nadpis s Nizovev Uybata (Hakasiya)", **Sovetskaya Tyurkologiya**, No 1, Baku 1976, s.59-65; Z.Gökalp, **Türk Devletinin Tekamülü**, Haz. K.Y.Kopraman, Ankara 1981, s.25; D.D.Vasilyev, "Drevnetyurkskaya Epigrafika Yujnoy Sibiri. II", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1977, Moskva 1981, s.59-60; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.217-218; M.M.Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-83, Ankara 1986, s.131; G.Abû'l-farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö.R.Doğrul, C. II, 2. Baskı, Ankara 1987, s.305; Ö.İzgi,"Uygur Vesikalarında Kullanılan Nişan ve Tamgalar Hakkında Bazı Düşünceler", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.208.
Oguzların 24 boyunun hepsinin ayrı bir kuş ongunu olduğunu ve bunun da Oguz Kagan Destanı'nda onlara bir merasimle verildiğini bilmekteyiz. Oguzların ongun kuşları hususunda bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.355-372.

[64] Zahireddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara1970, s.159; L.Rasonyi, "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", **Hungaro-Turcica**. Studies in Honour of Julius Nemeth, Budapest 1976, s.209; B.Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982, s.62; Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve...**, s.93.

[65] İlk defa Chou Shu isimli Çin yıllığında adlarına rastladığımız Tölöslerin, tarihte "Ting-ling, T'ie-le" ve "Kao-che" gibi isimlerle zikredildikleri bilinmektedir. Ayrıca bu adlandırmaların da Türkçe "tekerlek" veyahut da "kagnı" kelimesiyle ilişkilendirildiğini görürüz. Ama Türkçe kitabelerde Tölös isminin doğrudan yazılıyor olması dikkatten kaçmaktadır. Yani o çağda Türkler "kagnı" ve "tekerlek" kelimelerini de biliyorlardı. Hem metinlere, hem de arkeolojik kazılarda ele geçen resimlere baktığımızda, kagnıyı Türkler çok eski çağlardan beri tanımaktaydılar ki, ayrıca Oguz Kagan Destanı buna en güzel delildir. Tölösler için bu adları kullanmadıklarına göre, başka bir anlam ifade ediyor olmalı!
Çin kaynaklarında "T'ie-le, T'ieh-le" (belki çok eskilerde Ti) şekillerinde yazılan Tölöslerin bir yanlış anlaşılmayla, Hunların neslinden geldikleri de söylenmiştir. Aslında bu kısmen doğrudur. Çünkü diğer yandan düşündüğümüzde, Hunlar da Tölöslerdendir. Çin belgelerindeki bu yanlış bilgiden dolayı belki de, Tölöslerin Hunlardan ayrı oldukları, Kök Türk olmayan fakat Türkçe konuşan bütün Türk

Eski Türk boylarının adları, onların siyasi veya sosyal özelliklerini de ortaya koyar. Bu adlar şöyle sınıflandırılmaktadır:

a- Askeri teşkilat ve unvanlarla alâkalı olanlar (Çor, Yula/Boyla)

b- Askeri ve siyasi hadiselerin tesirindeki adlar (Uygur, Bulgar).

c- Büyük, ünlü, nimetli ve zengin anlamındakiler (Bayındır, Bayat, Eymür)

d- Kişi manasında olanlar (Kun, Mageri)

e- Hal ve tavır bildirenler (Karluk, Kıpçak)

f- Sayıya göre adlandırılanlar (On Uygur, Tokuz Oguz, Üç Karluk, Üç Kurıkan)

g- Kuvvet, sağlamlılık, büyüklük, kahramanlık, cesaret, erdem ifade edenler (İgdir, Çepni)

h-Yetiştirdikleri hayvanlar veya bunların özelliklerine göre isim alanlar (Ala-yuntlu, Teke, Bugu)

ı- Bulundukları yerlerden ismini alan kabileler (Horasanlı, Kara Dağlı)

i- Yaşadıkları muhite adını verenler (Çorumlu-Çorum, Başkurt-Başkurtistan)[66].

4- Eski Türk toplumunun bir ayağını da boyların birleşmesinden ortaya çıkan bodunlar oluşturuyordu. P.Pelliot ve S.Çağatay, "eski Türkçede halk için kullanılmış sözcüklerden olan bodun, bugün bütün lehçelerde yaşayan boy (vücut, vücudun uzunluğu, beden, kabile) sözcüğünün eski bir çokluk şekli olsa gerektir", diyor. Bodun tabiri siyasi bir tanımlamadır ve halk manasına eski Türkçede "kün" kelime-

---

boylarının Tölös adı altında toplandıkları söylenmiştir. Bu görüş de doğru olmakla beraber, 6-7. yüzyıllarda Asya'daki en kalabalık etnik kuvvet Tölöslerin, teşkilatsız Türk grupları olduğundan haberdarız.

Wei-Shu adlı Çin yıllığı, Çin'in kuzey ve kuzey-batısında Tölöslerin altı kabilesini saymıştır. Buna dayanarak Tölösleri altı bölüme ayırırlar: 1- Togla grubu. 2- Tanrı Dağları grubu. 3- Altay grubu. 4- Maveraünnehir grubu. 5- Aral-Kafkas grubu. 6- Doğu Avrupa grubu. Sui Shu isimli Çin kaynağında ise, Tölöslerin elli kabilesinin adı zikredilmiş ve kaynakların ifadesine göre, kurttan türemişlerdir. Kısaca, Tölösler Orkun Nehrinin doğusundan başlayıp, Doğu ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yarı-göçebe bir şekilde yaşıyorlardı. Bunun için bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 27-28.

[66] P.A.Boodberg, "Two Notes on the History of the Chinese Frontier", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 1/3-4, Cambridge 1936, s.305; H.N.Orkun, **Türk Dünyası**, İstanbul 1932, s. 50-64; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.218; İ.B.Moldabayev, "Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993.

Bununla beraber dikkati çeken husus, sayıyla ifade edilen kabilelerin isimlerinin en az üç ile başlamasıdır. Bakınız, Orkun, **a.g.e.**, s.54.

sinin kullanıldığını da bilmekteyiz[67]. Umumiyetle başlarında devletin merkezinden gönderilen yüksek dereceli memurlar oluyorlardı ki, bunlar da bodunun büyüklüğüne göre erkin, il-teber veyahut da şadlardı. Bodunlar genelde bağımsız yaşama düşüncesinde olduğundan, Türk tarihinde halkı bir düzen içerisinde yaşatan devlet ile bodunların kavgasına çok sıkça rastlanır. Özellikle Kök Türk ve Uygur dönemindeki savaşlar buna en güzel örnektir.

5- Eski Türk sosyal yapısının mükemmelleşmiş şekli ise "il"dir. Kök Türk Yazıtlarına baktığımız da il, kendine has bir yapısı olan mefhumdur. İller, boylar ve bodunların birleşmesiyle ortaya çıkarlar. Boyların ve bodunların idarecileri bu devlet yapısını sistemli bir halde yönetmek yetkisini "kagan" denilen karizmatik ve Tanrı'dan gelen özellikleri olan kişiye teslim ederler. Onların Tanrısal özelliği, Tanrı vasfından değil, Tanrı'nın bir memuru gibi kendilerini görmelerinden, Tanrı'nın ve Türk'ün adaletini yayma amaçlarından kaynaklanır. Bunun en güzel örneklerini yine Kök Türk Yazıtlarında bulabiliriz. Tanrı tarafından bu göreve atandığı varsayılan Türk kaganı, bütün yeryüzünün, yani insanlığın hükümdarıdır[68]. Türk hâkimiyet anlayışının bir tezahürü olan bu düşünce Kök Türk Yazıtlarına şöyle yansımıştır: "Üze Kök Tengri asra yagız yer kılundukda ikin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış; olurıpan Türk bodunıng ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş"[69]. Ayrıca meşhur Oguz Kagan Destanı'nda da bunun izlerini görmek mümkündür. Malûm olduğu üzere Oguz'un çocuklarının üçünün adı yeryüzü nesneleriyle, üçününki de gökyüzü varlıklarıyla alâkalıdır (Kün Han, Ay Han,

---

67 P. Pelliot, **Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı**, Çev. V.Köken, Ankara 1995, s.21; Çağatay, **a.g.m.**, s.286; İnan, **a.g.m.**, s.628; Ögel B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.336.

68 Efsanevi Türk hükümdarı Tengri-kut Börü Tonga (Mo-tun), Tanrı tarafından, kendine insanları idare etme vazifesinin verildiğini söylerken; onun torunlarından biri olan, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet kuran ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Apa Bug da (He-lien P'o Po); ben Tanrı tarafından kagan yapılarak, çaresiz insanları kurtarmak üzere görevlendirildim, demektedir. Bakınız, Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933, s.47; A.Onat, **5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s.94.

69 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu, 2-3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 1-3: "Yukarıda mavi gök, aşağıda yagız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insan oglu yaratılmış, insan oglunun üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş".

Yılduz Han, Tag Han, Kök Han, Tengiz Han)[70]. Bu yüzden Oguz ve Oguz'un çocukları nezdinde Türk hükümdarı bütün evrenin hâkimidir. Yine Kök Türk Kitabelerinde İl-teriş'in kaganlığından bahsedilirken; "yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün kutlu ülkesini bu şekilde düzenlemiş. Türk milleti yok olmayıp, millet olsun diye İl-teriş Kagan ve İl Bilge Katun'u (Tanrı) halk içerisinden çekip yükseltmiştir"[71], deniyor.

Kök Türkçe kaynaklarda kaganın vazifeleri de dolaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Kagan milletin iskânını ve sosyal teşkilatlanmasını sağlamalıdır. O, kendinden sonra devletin idari kademesinde yer alacak olanları da tayin etmelidir. Bağlı boy ve kavimlere yöneticiler atamalıdır. Zaten temel görevlerini layıkıyla yerine getirdikleri takdirde, yani vergilerini muntazaman ödeyip, Türk Devletine karşı yabancılarla ittifak yapmazlarsa, bu halkların iç işlerine fazla karışılmazdı. Ayrıca iyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli ve yaymalıdır. Bir başka görevi de ülkeyi iktisaden refaha ulaştırmaktır. Bunun yanısıra hükümdarın daima uyanık ve tedbirli de olması gerekir[72]. İyi bir kagan milletinin adını da yükseltmelidir. Mısır'ın firavunları, İran'ın şahları, Avrupa'nın kralları vs. kendi zaferlerini kutlamak, tanrılara nasıl güçlü olduklarını göstermek için insan öldürürlerken, Türk kaganı yalnızca milletinin şanını düşünmekteydi. Dolayısıyla eğer ortada bir devlet var ise doğudan-batıya, kuzeyden-güneye dört yandaki herkes onun varlığından haberdar olmalıdır. Türk kaganları, yaptıkları işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek durumları da sonraki nesillere bildirmelidirler.

Kaganlar bütün bu vazifelerini yaparlarken her zaman tek başlarına kesin karar mercî olmayıp, hesap vermek durumunda bulundukları veya fikirlerine başvurdukları bir devlet meclisine karşı sorumludur. Herne kadar Türk Devletinde tek söz sahibi olarak hükümdar görülüyorsa da, kurultayın kararları bağlayıcı olup; kaganın bile bunları değiştiremediğine zaman zaman Türk tarihinde şahit olmaktayız. Yoksa tarihin derinliklerinden gelen törelere uymadığı takdirde, o da sıradan bir vatandaşın uğradığı cezaya pek tabii çarptırılabilirdi. Eski Türk

---

[70] S. Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yılduz Kagan", **Orkun**, Sayı 51, İstanbul 2002, s.44.

[71] Bakınız, **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu, 10-11; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 10: "Üze Türk Tengrisi, ıduk yiri-subı ança itmiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganıg, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç".

[72] Emir Temür, Tüzükat'ında "dikkat ve uyanıklıkla" ülkeyi yönettiğine değinmektedir. Bakınız, Sahibkıran Emir Timur, **a.g.e.**, s.72.

kaganlarının ve hanedanlarının karizmatik bir yapısı vardı. Kendilerine Tanrı tarafından bahşedilmiş birtakım üstün özellikler verildiği düşünüldüğünden, bunların ömürleri de uzun olmuştur. Bu anlayış, yani Tanrı-din ve hakan birlikteliği Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra da varlığını sürdüren bir hususdur[73].

Bilim adamları il olmak için bazı şartların gereklerini ileri sürmektedirler ki, onlar da şunlardır: a- Bağımsızlık. İl, yani devlet düzeyine erişmek için herşeyden önce o toplumun hür olması lazımdır. Gerçi bugün bağımsızlık kavramı biraz değişmiş gibiyse de, eski Türk devleti tam manasıyla hürdü. Bulundukları coğrafya neresi, girdikleri kültür ve medeniyet çevreleri ne olursa olsun eski Türk ilinin temel yapısı bağımsızlıktır. Hiçbir kurum, kuruluş ve düşünceye eski Türk devletinin istiklalini bırakmadığı ortadadır[74]. İdare edenlerle yönetilenler aynı anlayış içerisinde bulunduklarından dolayıdır ki, Türk devleti ve milleti bugünlere gelmiştir. Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun, Kür Şad'ın, Enver Paşa'nın, Şahin Bey'in şehadetleri hep bu büyük milletin bağımsızlığı içindir. İşte bu yüzden tarih, kahramanların hayat hikâyesidir.

Eski Türk sosyal yapısının birtakım özellikleri de onun bağımsız yaşamasına yardımcı oluyordu. Herşeyden evvel Türkler toprağa bağlı, çiftçi bir millet değildi. Konar-göçer olduklarından, çok menfi şartlar teşkil ettiğinde yeni topraklara ve hür yaşama imkânı bulduğu yerlere göçüyorlardı. Konar-göçerlik birçok bakımlardan yerleşik topluluklardan daha üstün vasıfları ve meziyetleri olan bir yaşama tarzı idi. Başta hayvan yetiştirmek, ehlileştirmek, şüphesiz bitkilerin ekilmesinden, hasatından daha zor, emek, enerji ve tecrübe isteyen üstün bir sanattı. İş yalnız ehlileştirmekle bitmez, hayvanlara durmadan otlak peşinde yeşillik aranır, yedirilir ve bu çabaya karşılık süte, ete ve yapağıya kavuşulurdu. Bu meşakkatli ve güç yaşayış içerisinde, çobanlık mahareti ile birlikte askerlik kabiliyetleri artar, sorumluluk, ileri görüşlülük, fiziki ve ahlaki gelişmeler kuvvet kazanırdı. Rivayetlere göre Oguz Kagan, Türk milletine; yerleşik olmayın" diye vasiyette bulunmuştur. Dünya tarihinin en önde gelen devlet adamlarından birisi olan Tunyukuk da, Bilge Kagan'ın Türk ülkesinde şehirlerin ve budist mabedlerinin yaygınlaştırılması fikrine karşı çıkmış; atlı asker ve konar-göçer Türklerin kentleri savunmalarının zor olacağını,

---

[73] L. Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.78; M.Ş.Yüksel, "Timurlu Siyaset (Devlet) Teorisi'nde Sultan", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 28/46, Ankara 2009, s.235-236; ayrıca bakınız, Kagan ve Katun bahsine.

[74] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.221-222.

sayıları Çinlilerden daha az ise de güçlü zamanlarında yağma akınları yaptıklarını, zaafa düştüklerinde dağlara ve ormanlara çekildiklerini, Budizmin de Türk karakterini zayıflatacağını ileri sürmüş, Bilge de onun bu fikirlerini kabûl etmiştir[75]. Tunyukuk'un 8. asrın başlarında gördüğü bu farklılığı, İbn Haldun da 14. yüzyılın sonlarında müşahade etmiştir. O, meşhur eserinde göçebelerin doğuştan iyiliğe ve faydaya meyilli olduklarını vurguladıktan sonra; göçebe ve köy hayatı yaşayanlar, kendi canlarını korumaya düşkündürler. Şehirliler gibi kötü huy ve ahlaka yanaşmazlar. Konar-göçerlerin şehirlilere oranla daha uyanık ve tedbirli olduklarını söyler. Ayrıca, ona göre; kentliler rahata alışmıştır. Yataklarındayken mal ve canlarını emanet ettikleri vali ve bekçilere güvenirler. Kale duvarları içinde emniyette olduklarını sanırlar. Bunlar doğru değildir. Silahlarını bir kenara bıraktıklarından, zamanla kendilerini koruyanlarla aynı dereceye inerler. Göçebelerin ise sığınacak surları ve kaleleri bulunmadığından aile ve mallarını kendileri muhafaza ederler. Bu sebepten devamlı silahlıdırlar. Uykuları bile çok hafiftir. Kendilerinden başka kimseye güvenmezler[76]. Bunun en güzel örneğini 15. asırda, Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman'ın oğullarına verdiği bir nasihatte görüyoruz ki, o şöyle diyor: "Sakın oturak hayata geçmeyin. Çünkü beylik ve hâkimiyet yörüklükle, Türkmenliktedir".

Otlak aramanın yanında bir de deri, kürk ve yün elde etmek, bunları işlemek için devamlı çalışmak gerekmekteydi. Yine bozkırın zor hayat şartları insanları yardımlaşmaya yöneltiyordu[77]. Hâlbuki

---

[75] De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.402; M.Ş.Akkaya, **Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri**, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.5-6; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.171-173, 224; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.119; L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, C. II, İstanbul 1970, s.19; J.T.Chang, **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.174.
Bilge Kagan herhalde bu sırada Orkun kıyısında küçük bir şehir inşa etmekle yetinmiş olmalıdır. Buraya daha sonra Karabalgasun ve Karakurum gibi muhteşem şehirler kurulacaktır.

[76] İbn Haldun, **Mukaddime**, C. I, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989, s.309-315; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.153-154.
Mesela M. önce 6. asrın başlarında (513'ler), Perslerle bir muharebe içine giren İskitler onlara; "bizim ne şehirlerimiz, ne de ekili tarlalarımız var. Bunlar yakılıp, yıkılacak diye savaştan korkmamıza gerek yok. Mutlaka harp etmek niyetindeyseniz, atalarımızın mezarlarına bir saygısızlık yapın da, o zaman başınıza neler gelecek, görün" diyorlardı. Bakınız, Herodotos, **Herodot Tarihi**, Ter. M.Ökmen, İstanbul 1991, s.226.

[77] Özellikle büyük hayvan sürülerinin otlatılması ve korunmasında bir nev'i imece usulü olan "keşik" sistemiyle boy içinde bir yardımlaşma olduğu gibi, halkın genel

ziraatçı toplumlarda bu durum çok sonraları görülmektedir. Onların bütün geçim kaynakları topraktan geldiğinden dolayı, zaman zaman yabancı kavimlerin tahakkümüne boyun eğmek zorundaydılar. Devamlı surette tabiatla boğuşan konar-göçer Türk, her vakit savaşa hazır bir durumda olduğu için bağımsızlığını korumada daha yetenekliydi. Yani yerleşik toplumlarda olduğu üzere harp tatbikatlarına veyahut da hazırlıklara ihtiyacı yoktu[78]. Bunlar bir yana barış zamanlarında hayvan sürülerini tek bir adam güdebilirdi, lakin savaş zamanlarında bu sürüleri koruyacak bir orduya ihtiyaç vardı.

Türklerde çok eskiden beri, devletin bugünkü deyimiyle, halka dönük bir siyaset takip ettiğini biliyoruz. Devletin asıl vazifesi, milleti zenginleştirmek, refah içinde yaşatmaktır. Mesela sarayın kapısının halka açık olması, hükümdarın her fırsattan faydalanarak şölenler vermesi, hatta bu toyların arkasından yemek takımlarının şölene katılanlar tarafından yağmalanması, sonra bugün bile süren saçı geleneği, bunlara misal olarak gösterilebilir.

Eski Türk toplumunda herne kadar sosyal hayatta ve devlet teşkilatında birtakım unvanlar ve rütbeler var ise de bunlar alâlade şeyler değildi. Babadan oğula da geçmiyordu. Herkes toplum içerisinde kabiliyetine göre yer edinebilirdi. Yapılan faydalı işlerin de, zararlı

ihtiyaçlarının temini hususunda da bir dayanışma söz konusu idi. Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Keşik Kelimesi", **Prof.Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar**, İstanbul 2002; Bakır, **a.g.m.**, s.193.

78 Fakat Safevi Türklerinin resmi tarihi durumundaki Ahsenü't-Tevarih'te, bir nev'i harp tatbikatını andıran ilginç bir kayıtla karşılaşmaktayız. Şah İsmail'in gençlik yıllarında, bir kış mevsimi çok şiddetli geçmişti. Her taraf karla kaplıydı. Şah İsmail'in emriyle, kardan çok yüksek, üç kapılı bir kale yapıldı. Hakan adamlarından bir bölümünü kalenin içinde, savunmacı olarak vazifelendirdi. Bir kısım askerlerini de iki kapı yönünden taarruza geçirdi. İşte bu belgeden, kendisinin de diğer kapı üzerine yürüdüğünü öğrenmekteyiz. Bakınız, Rumlu Hasan, **Şah İsmail Tarihi** (Ahsenü't Tevarih), Çev. C.Cevan, Ankara 2004, s.39.

davranışların da mutlaka bir karşılığı vardı[79]. Batıda ve Türklerin dışında doğuda, insanların geleceği hiçbir şekilde garanti altında olmadığı halde, Türk devletinin sınırları içinde kimse hayatı hakkında endişeli değildi. Ölene kadar kendisinin bütün ihtiyacını karşılayan ve koruyan bir devletin mevcudiyeti, insanları huzur içerisinde yaşatıyordu. Bütün bunlara Batılı halklar, ancak 16. asırdan sonraları kavuşabilmiştir.

b- Herhangi bir devletten söz edebilmemiz için o siyasi yapının bir de ülkesi veya muayyen sınırları olan coğrafyası bulunmalıdır. Türklerde üzerinde en fazla durulan kavramlardan birisi vatandır ki; bunun karşılığı olarak eski Türkçede il/el terimi mevcuttur ve Türkçenin asli kelimelerinden olan bu terim elli kadar kitabede geçer. Yazıtlarda görülen il kelimesinin devlet ve ülke anlamları yanında, halk gibi değişik manaları var ise de, bizim kanaatimize göre, şimdiye kadar bir yanlış anlama neticesi olarak "yer-sub ruhları" şeklinde çevrilen "yir" ve "yir-sub" deyimi özellikle "ülke, toprak parçası" manasında kullanılmıştır. Kök Türkçe kitabeleri dikkatlice tedkik edecek olursak yir ve yir-sub terimine sıkça rastlanılacaktır. Fakat nekadar zorlanırsa zorlansın yir-sub'un yer-su ruhları olduğuna dair bir iz bulmak mümkün değildir.

19. ve 20. yüzyılın başlarında, geç Altay Şamanizmi üzerine yapılan bir takım maksatlı araştırmalar ve eski Türk dininin, tek Tanrı inancına dayanmadığını ispat yolundaki yanlı çalışmalar neticesinde, Türklerdeki "yer" ve "su" kavramları konusunda böyle bir sonuca varılmıştır. Türklerde toprak, yani ülke, yani vatan kutlu olduğu için de ıduk'tur. Vatanın kutluluğu, Kök Türkçe yazıtlarda zaman zaman yukarıdaki gibi "ıduk" kelimesiyle anılmıştır. M. önce 1. asırda en eski Türk topraklarından olan Ordos'un bir bölümü kaybedilip, Türk-Hunlar göçe mecbur kaldıklarında, onların nasıl gözyaşı döktüklerini

---

[79] S.M.Arsal, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerın İnkişafında Türk Irkının Rolü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.1068; Liu, **a.g.e.**, s.41; H.Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", **AO**, Tom. 25, Budapest 1972, s.259; İ.Kafesoğlu, **Türkler ve Medeniyet**, İstanbul 1957, s.23; Ş.Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.46-48; N.Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972, s.33; M.A.Köymen, "Türklerde Demokrasi", **Milli Kültür**, 1/6, Ankara, 1977, s.13; R.Genç, "Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.177; F.Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984, s.21; N.Ulunay, **Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı ve Stratejisi I**, Ankara 1986, s.43; Agacanov, **a.g.e.**, s.168.

Çinli vakanüvisler, bize haber veriyor[80]. Ülkenin elden çıkması başa gelebilecek felaketlerin en korkuncudur ve bir Türk bundan daha kötü birşey düşünemez. Zaten İllig (İl) Kagan da yönettiği toprakları kaybetmeğe ve esarete dayanamadığından üzüntüler içinde ölmemiş midir?

Eski Türkçede ülke sınırlarına "yaka" dendiği söyleniyor[81]. Şine Usu Yazıtında bu terime şu şekilde rastlamaktayız: "...anta Kasar kurdan örgin ititdim çıt anta tokıtdım yay anta yayladım yaka anta yakaladım"[82]. Bu hudutlar umumiyetle dağ, nehir, göl, orman vs. tabii işaretlerle belirlendiği gibi, bazı yerlerde ülke sınırlarının başlangıç noktalarına başka ikaz unsurları da konabiliyordu.

Doğusuyla batısıyla, kuzeyiyle, güneyiyle Türk hükümdarlarının idaresi altında olan bu toprak milletin ortak malıdır. Fakat bu konuda zaman zaman yanlış anlaşılmaların olduğunu görüyoruz. Kagan ya da sülale değişikliklerinde hükümdar çocuklarının devlette hak iddiasında bulunmaları veya yönetmek için gönderildikleri bölgelerdeki halkı ya da toprağı kendi tasarruflarına almak gibi eğilimlerinden dolayı, bu arazilerin hükümdar ailesinin malıymış şeklinde telakki edilmeleri yanlıştır. Bu sadece o şahısların hâkimiyet düşünceleriyle eştir. Kagan öldüğünde çocuklarının, hatta kardeşlerinin ve yeğenlerinin bile hükümdarlık talebinde olmaları, bunun bir işaretidir. Yoksa Türklerde toprağın idareci ailenin malı sayılmadığını ortaya koyan en güzel örnek, milattan önceki çağlarda Börü Tonga'nın (Mo-tun) komşu kavimlerle yaşadığı problemlerden anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Asya Hunlarının büyük hükümdarı Tanrı-kut Börü Tonga (Mo-tun) tahta oturduğu zaman, komşuları Tung-huların vergi ve atını istemelerine ses çıkarmamış, fakat onların çorak bir toprak parçasını almak için teşebbüsleri üzerine, devlet meclisinde "toprağın kendisine ait özel mülkü olmadığını, milletin malı ve devletin temeli" olduğunu söyleye-

---

80 B.Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.12; F.Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.40; S.Çağatay, "İslamiyetten Önce Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s.281; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.636; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.96-97; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.164.

81 Belki de bugünkü Türkmenistan'ın batısında, yani Hazar kıyılarında, Mangışlak çevrelerinde yaşayan Türklere "Yaka Türkmenleri" denmesi bu yüzdendir.

82 Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 8. satır: "...orada Kasar'ın batısında sarayı yaptırdım, yazı geçirdim. Sınırı belirledim".

rek, kendisinin kimseye arazi terk etmeye yetkisinin bulunmadığını belirtmiştir[83].

Görülüyor ki, Türk Devletinde toprak kimsenin inhisarında değildir. Hiçbir kişi, hiçbir güç milletin toprağı hususunda karar veremez. Millet kan ile kazandığı toprağından ancak kanını akıtarak vazgeçer. Ülke, yani toprak atalardan miras olarak kalmış, kutlu bir arazidir. Onun için ölmek Türk milleti için en büyük şereftir. Dünyanın hiçbir milleti toprağına Türkler kadar aşk ile bağlanmamıştır. Anadan, babadan, yardan ve evlattan geçilebilir, fakat vatan konusunda kimseye taviz verilemez. Toprağın vatan olabilmesi için zamana, kana, canını feda edecek insanlara, ataların yattığı mezarlara ihtiyaç vardır. Edebiyatımızda "vatan sevgisi" veya "vatan aşkı" gibi deyimlerin geniş bir şekilde yer bulmasının temelindeki de budur[84].

c- Devlet dediğimiz siyasi kurumun aynı zamanda halkı da olmalıdır ve eski Türkçede buna "kün" deniliyordu[85]. Tarihteki Türk toplumunda, Batıda görüldüğü şekliyle ayrıcalıklı sınıflara rastlanmazdı. Bazan Mogol geleneğine bakılarak Türklerde de böyle bir durum söz konusuymuş gibi algılanıyorsa da, bu insanların Türk tarihini ve kültürünü iyi bilmediklerinden kaynaklanmaktadır. Kişiler kabiliyetlerine ve erdemlerine göre her mevkiye ve makama yükselebilirlerdi. Halk kendine ait sürülere sahip olabildiği gibi, yerleşik hayatın devam ettiği bölgelerde arazileri de kendi adlarına ekip-biçebiliyorlardı. Yani eski Türk sosyal yapısında insanların özel mülkiyet hakkı da vardı ve yöneticinin bunun üzerinde pek tasarrufu bulunmuyordu, ancak ara-

---

83 B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1981, s.221-223; Kafesoğlu, **Türk Milli**..., s.223-224; Gömeç, **a.g.e.**, s.5.

84 K.Erzurumlu, **Türklüğe Bakış**, İstanbul 2006, s.50; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: II- Küçük Yabgu", **Polis Dergisi**, 13/52, Ankara 2007, s.2.
13. asrın başlarında, Karadeniz'in kuzeyinde faaliyette bulunan Kıpçak beylerinden birisi olan Atrak, Slav baskılarına dayanamayınca bir aralık damadı Gürcü kralı II. David'in yanına gider. Ancak bir müddet geçince bazı yakınları onun vatanına geri dönmesi için haber yollarlar, fakat bir netice elde edemezler. Daha sonra huzuruna varan elçilerden birisi ona kendi topraklarından bir demet kuru çimen gösterir. Bunun üzerine, "insanın doğduğu vatanda ölmesi, yabancı ülkelerde şan kazanmasından daha iyidir", diyen han hemen otağını toplayıp, Don Nehri boyundaki bozkırına döner (L.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.270; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.85).

85 Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib, iyiliğin faziletlerini anlatırken; "il ve kün işini deneyen bilir" diyor. Halk manasına kullanılan "kün" kelimesi son zamanlara kadar dilimizde yaşamıştır (bakınız, Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.40; Şikarî, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya 1946, s.93). Ancak şimdilerde bu terimi "ele güne rezil olmak" ata sözünde görmekteyiz.

zinin sahibi öldüğü veya varislerinin toprağı işlemediği durumlarda bu mülkler tekrar devlete dönüyordu[86].

Çince vesikalarda zaman zaman Türklerle alâkalı anlatılan bazı mevzuların yanlış yorumlandıklarına da şahit oluyoruz. Mesela bunlardan birisi yaşlılara hürmet edilmediği şeklindedir ki, bu da doğru değildir. Bizzat Türklerden haber veren bu belgelerde, yine yetkililerin ağzıyla harplerde, ön cephelerde genç erkeklerin savaştığından, onların güçlerini korumaları için de en iyi yiyeceklere sahip olma haklarının bulunduğu aktarılır. Yoksa ihtiyarlara önem verilmiyordu diye bir şey söz konusu olamaz. Çünkü yaşlananlar ve savaşamayacak durumdakiler yurtta tutuluyorlar ve ellerinden geldiğince gündelik işlerle meşgul oluyorlardı. Ayrıca Türk kültürünün temel kaynakları arasındaki destanlarımızda mutlaka yaşlılar ön plandadırlar. Mesela; Irkıl Koca, Yuşı Koca, Dede Korkut, Uruz Koca vs.

Bir Türk ata sözünde; "ağacın kökü yere, insanın kökü halka dayanır" der[87]. Eski Türk kitabelerine baktığımızda, aslında halkın her şeyin üzerinde olduğunu görürüz. Uygur boyunun 748 tarihinde Türk devletinin başına geçişi, bilindiği gibi "Atalar Mezarlığı"ndaki kurultaydan sonra gerçekleşti. Türkçe belgelere yansıyan bu olayda herşeyi halkın yaptığını ve gücün kaynağının da halk olduğunu anlıyoruz. Yine, 920-921 yıllarında Abbasi Halife-liğinden, Bulgar Türklerine İslamı öğretmek ve Hazarlara karşı inşa edilecek bir kalenin masrafı için maddi yardım götüren heyetin üyelerinden birisi olan İbn Fadlan, Oguzlar hakkında şu bilgiyi veriyor: "Onların başlarındakine bey deniyor. Herhangi bir konuda fikir almak için onun yanına gidip, "ne yapalım" diye soruyorlar. Kararı kendi aralarında bir toplantıda belirliyorlar. Ancak bu sonuca içlerinde en sıradan bir kişi bile karşı çıkabiliyor". Görüleceği üzere Çin'de ve Avrupa'da olduğu gibi halk sık sık angarya yüklenen kölelerden farklıdır. Savaşa da kendi ailesiyle, top-

---

86 Çin kaynaklarında; Türkler sürekli göç edip, yer değiştiriyorlarsa da, her birinin kendi toprağı vardı, denmektedir. Bakınız, L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.58; Liu, **a.g.e.**, s.10; I.Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", **Acta Orientalia**. 31/1, Budapest 1977, s.10; R.Huang, **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, 2. Baskı, İstanbul 2007, s.101.

87 W.Radloff, **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1976, s.172.

raklarının korunması için gider. Bu iş için karşılığında bir şey beklemez. Aile de askere yollanan çocuklarını her şeyin üstünde tutar[88]. Dolayısıyla eski Türk çağında milletin istemediği bir şeyi idarecilerin zorla kabul ettirmesi mümkün değildi ve halk da temel vatandaşlık görevlerini yerine getirdiği müddetçe her türlü hürriyete sahip idi. Bundan daha iyi bir demokrasi icraatı nerede görülmüştür?

d- Eski Türk ilinde devlet yapısının sistemli bir şekilde yürüyebilmesi için devlet ve fert ilişkilerini düzenleyen kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Eski Türkçede kanun manasına gelen bir de "yasag" (yasa) kelimesi mevcuttur. Sanıldığı gibi bu terim Mogolca olmasa gerek. Türk sosyal hayatını düzenleyen ve yazıya geçmemiş kanunlara ise "töre" denilmektedir. Her nekadar Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, yüzyıllardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Törelere aykırı davrananlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Küçük suçlar sopa veya kırbaç ile büyük suçlar da ölüm şeklinde infaz edilirdi. Mesela hırsızlık yapmış olan biri yakalanmışsa, onun ayaklarını ve kollarını bağlarlar, şehrin ortasında ikiyüz sopa vururlardı. Özellikle ihanet, at çalma ve ırza tecavüzün karşılığıysa, yukarıda belirttiğimiz üzere ölümdü. Duruma göre bir devlet töresi, bir de halk töresi diye iki sosyal düzen ortaya çıkmaktadır. Törenin değişmeyen unsurları ise; "könilik" (adalet), "uzluk" (faydalılık), "tüzlük" (eşitlik), "kişilik" (cihanşumul insanlık düşüncesi). Yusuf Has Hacib de, hakana yasayı halka adalet ve doğrulukla uygulamayı öğütler[89]. Bozulan töreyi düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisidir. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresi halka ve gelecek nesillere anlatılmaktadır. Çin kaynakları da, Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir[90]. Dolayısıyla kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi düşünülemez.

---

88 İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.30; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.171; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.224-233; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1981, s.503; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.52-54; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.65, 515; P.B.Golden, **Khazar Studies**. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980, s.121.

89 I. Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", **Acta Orientalia**, 31/1, Budapest 1977, s.12; Watson, **a.g.e.**, s.164; Liu, **a.g.e.**, s.9-10, 41; A.İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964, s.104; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 1, Ankara 1971, s.29; Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.155; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.233-235; Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.35.

90 Z.V.Togan, "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.407; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.214-215.

5- TÜRKLERDE SİYASİ HÂKİMİYET VE İDARİ YAPININ ÖZELLİKLERİ

a- Siyasi Hâkimiyet

Kök Türkler ve Uygurlar devrinde olduğu gibi, eski Türk devletinde siyasi iktidar "kut" kelimesi ile ifade edilmiştir. Yani Kut'un sahibi olan devletin de hâkimidir. Bu durumu Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında şu cümlelerde görmek mümkündür: "Tengri yarlıkadukın üçün, özim kutım bar üçün"[91]; "anta kisre Tengri yarlıkaduk üçün, kutım bar üçün, ülügim bar üçün"[92]. Buradan da anlaşıldığı gibi, Bilge Kagan'a devlet Tanrı tarafından bahşedilmiştir. Kök Türk tarihinden hatırlayacağımız üzere, İl-teriş Kagan'ın ölümünden sonra belki de kısa bir müddet devletin başına geçen İl Bilge Katun'un iktidarı da "kut" ile şöyle açıklanmaktadır: "Umay teg ögüm katun kutınga inim Köl Tigin er at boltı"[93].

Eski Türkçede kut kelimesinin manası "devlet, ikbâl, saadet, ruh, baht" gibi anlamlara gelmektedir. Menşe bakımından Farsçada aranan "kut" teriminin Avrupa literatürüne "majeste" şeklinde geçtiği ve bu deyimin, eski Kore dini ayinlerine de ad olarak verildiği söylenmektedir[94]. Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, "kut" ve "kutluluk" Türk kaganlarına, dolayısıyla hükümdar ailesine ve kişilere Tanrı tarafından bağışlanmaktadır. Türk kültür tarihinin abidelerinden birisi

---

91 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 9; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 7: "Tanrı irade ettiği ve kendi devletim (talihim) var olduğu için".

92 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 29; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 23: "Ondan sonra Tanrı irade ettiği, devletim ve kısmetim var olduğu için".

93 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 31: "Umay'a benzeyen annem katunun kutu sayesinde, küçük erkek kardeşim Köl Tigin er adını aldı".

94 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.301; R.R.Arat, **Kutadgu Bilig İndeksi**, Ankara 1979, s.100; Şeyh Süleyman Efendi, **Sejx Süleyman Efend's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch**, Bearbeitet von I.Kunos, Budapest 1902, s.139; V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi, Dersleri**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.46, 119; Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931, s.152; B.Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982, s.21; A.Bombaci, "Qutlug Bolsun II", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 38, Wiesbaden 1966, s.40; M.Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig", **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Samsun 1986, s.102; C.Özönder, "Türk ve Kore Halk İnançları Arasındaki Benzerlikler", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.299.

olan Kutadgu Bilig'de kut'un mahiyeti aşağıdaki cümlede çok güzel bir şekilde açıklanmıştır: "Fazilet ve kısmet kutdan doğar, beyliğe giden yol ondan geçer, herşey kut'un eli altındadır"[95].

Kut hükümdara veya bunu hak eden şahsa "kut kuşu" diyebileceğimiz bir hayvan tarafından, herhalde sembolik olarak geliyordu. 2001 senesinde Bilge Kagan'ın hazineleri içerisinde bulunan ve Bilge'ye ait olduğu sanılan tacın üzerinde, ağzında çok değerli bir taş tutan kuş motifi bunu yansıtmaktadır[96].

Bundan başka siyasi hâkimiyetin kişilere Tanrı tarafından bağışlandığı, yani karizmatik bir yapısı da olduğu gözden kaçmamaktadır. Bu da "yarlık" terimi ile ifade edilmiştir. İl-teriş Kagan devletsiz ve kagansız bir milleti Tanrı izin verdiği için derleyip, toplamıştı ve kitabelerde bu konuda şöyle deniyor: "Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış, yagıg baz kılmış, tizligig sökürmiş, başlıgıg yükündürmiş. Kangım kagan bunça ilig törüg kazganıp uça barmış"[97]. İl-teriş Kagan devleti kazandıktan, töreyi düzenledikten sonra yabgu ve şadları tayin etti. Yabgu ve şadların atanması da Tanrı'nın iradesi ile oluyordu: "Tengrikenke işig berting tiyin yarlıkamış, şad atıg anta bermiş"[98]cümlesi bunun en güzel örneğidir. Ayrıca, Bilge Kagan da amcasının oğluna karşı, iktidarı Tanrı lütfettiği için ele geçirdiğini, açıkça şu şekilde dile getiriyor: "Türk bodunıg atı-

---

[95] Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.175; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.238; A.Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s.54-55.

[96] S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları", **Türk Edebiyatı**, Sayı 361, İstanbul 2003. Bu kuş umumiyetle Ön Asya masallarında geçen Zümrüd-ü Anka ile bir tutulan Huma (Kumay) kuşuyla birleştirilir ki, bunun yanısıra meşhur Attila'nın (Ata İllig) başlığının üstünde bir "Tugrul Kuşu" olduğundan söz ediliyor. Bu herhalde Bilge Kagan ile Köl Tigin'in başlıklarındaki kuştan başka bir şey değildir (Bakınız, K.Fischer, Die **Hunnen im Schweizerischen Eifischthale**, Zürich 1896, s.98-99; Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.138; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971, s.108-110; Rasonyi, "The Psychology and..., s.210; E.Çoban, "Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri", **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2009, s.667). Bu, çağımızda herhalde devlet veya talih kuşu olmuştur.

[97] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 15-16; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 13: "Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kaganlıyı kagansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kagan bunca ili, töreyi kazanıp ölmüş (cennete gitmiş)".

[98] Bakınız, **Ongin Yazıtı**, 6: "Tengrikene işi yoluna koydun diye buyurmuş, şad unvanını orada vermiş".

küsi yok bolmazın tiyin, kangım kaganıg, ögüm katunıg kötürmiş Tengri, il birigme Tengri, Türk bodun atı-küsi yok bolmazın tiyin özümin ol Tengri kagan olurtı"[99].

Bunun gibi savaşların kazanılması da Tanrı'nın iradesi ile olmaktadır. Bilge Tunyukuk 687 senesinde Oguzlarla yapılan savaşın başarısını yazıtında Tanrı'nın lütfuna bağlar ki; "süngüşdümiz, Tengri yarlıkadı, yayndımız"[100], demiştir. Yine 710 yılında Türgişlere[101] karşı kazanılan zafer de Tunyukuk Kitabesine göre, Tanrı'nın iradesiyle gerçekleşmişti. O burada; "Tengri yarlıkaduk üçün, öküş tiyin biz korkmadımız, süngüşdümiz"[102], diyor. Bunlara benzer şekilde daha sonra, Uygur kaganı Börü Kun (Moyun Çor) Terhin Yazıtında, Tanrı lütfettiği için devlet sahibi olduğunu bize şöyle söylüyor: "Üze Kök Tengri yarlıkaduk üçün, asra yagız yir igittük üçün elimin, törümin etintim"[103].

Kut gibi menşeî farsçada aranan yarlıkın manası "emir, hüküm, irade, ferman, lütûf'tur[104]. Özellikle Miran Metinlerinde[105] çok sıkça

---

[99] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 25-26; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 20-21: "Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye, İl-teriş Kagan'ı ve İl Bilge Katun'u yükseltmiş olan, İl veren Tanrı, Bilge Kagan'ı da tahta çıkarmıştır".

[100] Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Güney tarafı, 9: "Savaştık. Tanrı izin verdiği için perişan ettik".

[101] Batıdaki Tölös aşiretlerinden olan Türgişler, On Okların Tu-lu (Tuglu veya Törü) boyuna mensupturlar. Eberhard, Türgişlerin sekiz ailesinin adını vermiştir (A-li-shih, Chü-pi-shih, Ko-shu, Mo-ho, So-ko, Sha-to, Ta-pa, T'u-huo-lo. Bakınız, W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.152-154, 207-210). Çin kaynaklarında "T'u-k'i-schi" şeklinde geçen Türgiş adı, tibetçe Pelliot kolleksiyonlarında "Du-rgyus" biçiminde kayıtlıdır (J.Bacot, "Reconnaisance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", **Journa Asiatique**, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s.147). Bulunan arkeolojik eserler, Türgiş yerleşimlerinin Argu-Talas ve İli çevrelerinde olduğunu gösteriyor (V.V.Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962, s.84; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.152; B.Ögel, "Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.121). Kök Türkçe yazıtlardan da yine ağırlıklı merkezlerinin burada bulunduğu, Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasında yayıldıkları anlaşılır.

[102] Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, II. Taş, Batı tarafı, 5-6: "Tanrı irade ettiği için çok diye biz korkmadık. Savaştık".

[103] Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 3: "Yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yagız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldum".

[104] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. III, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.42; R.R.Arat, **Kutadgu Bilig İndeksi**, Ankara 1979, s.526; W.Bang-A.von Gabain, **Analytischer Index**, Berlin 1931, s.58; Ögel, **a.g.e.**, s.231-232; V.Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies**, London 1912, s.189.

geçen yarlık kelimesini, Tarkan Sangun anısına dikilen Uybat III Yazıtında, İl Çor Tigin adına kazanılan başarılar dolayısıyla; "üze Tengri yarlıkadı"[106] biçiminde ve Turfan'da, Toyok[107] vadisinde bulunan, herhalde bir fal kitabında görüyoruz.

Anlaşılacağı üzere devletin gerçek sahibi Tanrı'dır. Bunun tam açıklaması Uyuk-Orzak II Yazıtındaki "İllig Tengri"[108] deyiminde karşımıza çıkıyor. Buradaki "illig" kelimesi aynı zamanda "il sahibi, mülk sahibi" manasına gelmektedir. Ona hükümdar ve bey unvanlarında da rastlanır[109]. Tanrı iktidar hakkını istediğine bağışlar, istediğinden geri alır. Dolayısıyla siyasi hâkimiyete lâyık olanlar başa geçer.

Tanrı yarlık verdiği için, "ülüg" de bahşeder. Yani "pay, kısmet, saadet"[110] demek olan ülüg'ün sahibi, iktidarın da sahibidir. Kötü ülüg'den kurtulunabileceği gibi; "ülügde ozmış"[111] şeklinde belgelerde gördüğümüz, bir anlamda kısmetini yitirmiş insan, sonradan ülüg'ünü de kazanabilir. Yazıtlarda bu hususta şöyle deniyor: "Ançıp alku kentü ülügi erklig ol"[112]. Buna bağlı olarak, insan ülüg'ü ne kadar ise okadar yaşar ki, bununla da; "ülügi ança ermiş erinç"[113] biçiminde karşılaşmak-

---

105 Miran Metinleri için bakınız, S.Gömeç, "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", **Türk Kültürü**, 34/394, Ankara 1996.

106 Bakınız, **Uybat III Yazıtı**, 1: "Tanrı irade etti".

107 Toyok II Yazıtı, İdi-Kut şehrinin 15 km. doğusunda, Toyok vadisinde bulunmuştur. Yaprağın bir tarafında çince cümleler vardır, fakat Türkçe metin ile hiçbir münasebeti yoktur. Thomsen bu metnin tarihini yuvarlak olarak 800 seneleri olarak göstermektedir. Bu yazıt için bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. II, İstanbul 1938, s.57-59; V.Thomsen, "Ein Blatt in Türkischer Runen Schriftaus Turfan", **Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften**, Tom. 15, Berlin 1910, s.307-314.

108 Bakınız, **Uyuk-Orzak II Yazıtı**, 4: "Saltanat sahibi Tanrı".

109 A. Von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", **DTCF. Dergisi**, 2/5, Ankara 1944, s.687; ; O.Turan, "İlig Unvanı Hakkında", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, Sayı 1, İstanbul 1942, s.192-199; O.Pritsak, "Old Tukic Regnal Names in the Chinese Sources", **Journal of the Turkish Studies**, Vol. 9, Harvard 1985, s.206; S.Gömeç, "Attila'nın Çocuklarının Adı", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 23/36, Ankara 2004, s.120.

110 **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.62; Ögel, **a.g.e.**, s.241-242; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.445; S.G.Clauson, "The Case Againts the Altaic Theory", **Central Asiatic Journal**, 2/3, Wiesbaden 1956, s.184.

111 Bakınız, **Irk-Bitig**, 61: "Kısmetinden kurtulmuş".
Irk-Bitig için bakınız, Orkun, **a.g.e.**, C. II, s.71-93; S.Malov, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, Moskva-Leningrad 1951, s.80-92; Thomsen, **a.g.m.**, s.196-210; S.G.Clauson, "Notes on the Irk Bitig", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

112 Bakınız, **Irk Bitig**, 102: "Böylece herkes kendi kaderine sahiptir".

113 Baknız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Doğu tarafı, 11: "Nasibi bu kadar imiş herhalde".

tayız. Tanrı kimi isterse tahta oturtur, istediğini de tahttan indirir. Bilhassa vazifelerini layıkıyla yerine getirmezlerse, bu iş için Tanrı aksakalları veya devlet meclisini kullanır ki, Bulgar tarihinde pekçok hakanın başına böyle bir felaket gelmiştir[114]. Bu anlayış daha sonra İslamiyette de kendini göstermiştir.

İktidar sahibi olmanın bir tezahürü de küç'ü elinde bulundurmaktır. Gücü veren de Tanrı'dır. Tanrı güç verdiği için, İl-teriş'in askerleri kurt gibi kuvvetlendiler ve bu sayede gelişerek, o siyasî iktidarın sahibi oldu. Bu durum Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarına şöyle yansıyor: "Tengri küç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı koyn teg ermiş"[115]. Yine Tanrı güç verdiğinden Bilge Kagan, 713 yılı başlarında Üç Oguzları yendiğini, şu cümleyle bildiriyor: "Tengri küç birtük üçün anta sançdım, yayndım"[116].

Hükümdarlık yetkisinin Tanrı tarafından bağışlandığı, Türk kaganlarının aşağıda sıraladığımız sanlarında açıkça görülür. Bilge Kagan'ın unvanlarında; "Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan"[117] ve "Tengri teg tengri yaratmış Türk Bilge Kagan"[118], Börü Kun'un (Moyun Çor) kaganlık unvanında; "Tengride bolmış il etmiş Bilge Kagan"[119]sözü buna işarettir. Ayrıca Beg Tarkan Öge Tirig adına dikilen Elegeş III Yazıtında, bu beyin de aynı unvanı taşıdığına şahitiz. Çünkü kitabede; "Kök Tengride boltım"[120] deniyor. Buradaki "kök tengride bolmak" deyimi, zaman zaman Türk devlet anlayışını ve dini inancını bilmeyenler tarafından, yöneticinin kendini Tanrı ile özdeşleştirmesi gibi yorumlanabilmektedir. Halbuki Türk hükümdarı, kendini gökte doğmuş kabul ederek, Tanrı'ya biraz daha yaklaştığını, O'nun iradesiyle şahsına bahşolunan karizmatik durumu meşrulaştırdığını sanıyordu. Bu yüzden Tanrı'nın gönderdiği İlahi özellikleri olduğuna inanılan hakanın, bu durumda doğumundan itibaren birtakım farklılıkları ve üstünlükleri söz konusudur ki, onun doğumunda aracı rolü oynayan hayvanlar, ışık, su, ağaç vs. varlıklar ön plana çıkarlar.

---

[114] İ.Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.48; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.161.

[115] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 12; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 1: "Tanrı güç verdiği için, babam kaganın ordusu kurt gibi, düşmanı koyun gibi imiş".

[116] Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, Doğu, 32-33: "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim".

[117] Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 1; **Köl Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 1.

[118] Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 1.

[119] Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 1; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Güney tarafı, 6; Batı tarafı, 1; **Tez II Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-4.

[120] Bakınız, **Elegeş III Yazıtı**, 3. satır.

Türk devleti somut bir varlıktı ama, mevkiler gökten yere doğru iniyor; sağa-sola, öne ve arkaya dağılıyordu. Bütün bunlar Türk ülkesinde, devletin en yüksek makamından, en aşağıdaki görevlisine kadar muazzam bir emir-komuta zincirinin var olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla bu karizmatik hâkimiyetin başlıca hususiyetlerinden biri de, kagan vazifesinde liyâkat göstermediği takdirde, otoritesinin kaybolabileceğidir. Yani Tanrı tarafından, Tanrı'nın izniyle tahta çıkan kaganlar[121], bu görevlerini lâyıkıyla yerine getiremezlerse, uzun süre başta duramıyorlardı.

Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde, cihânşûmûl, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk devletinin esas amacı, "Tört bulung" üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her tarafa Türk adaletini yaymaktır. Bunu eski Türk inanç sistemiyle de birleştirenler vardır. Tarihte her iki Roma'ya da baş eğdiren büyük Hun önderi Yılduz Kagan 408 sıralarında, Bizans'ın Trakya valisi ile yaptığı bir barış görüşmesinde; "güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar her tarafı fethedebilirim" diyerek sınırsız gücüne dikkat çekiyordu. Ondan yaklaşık 166 yıl sonra, soylu torunlarından Türk Şad (İstemi Yabgu'nun oğlu) tıpkı onun gibi, yine Bizans elçilerine "güneşin doğduğu yerden, batı sınırlarına kadar her yer bize tabidir" diyordu. İki Türk beyinin birbirlerinden habersiz, böyle sözler sarf-etmeleri, elbette ki tesadüfi bir olay değildir. Bu telakkilerin hepsi, Türk cihan hâkimiyeti ile bağlantılı şeylerdir. 6. asrın sonlarında Avar hakanı da Bizanslılara şöyle diyordu: "Bütün milletlerin başıyım, güneş benim üzerimde doğuyor ve yakında bana itaat etmeyen kimse kalmayacak". Türk düşüncesinde "devlet-i ebed müddet" şuuru öyle işlemiştir ki, bu muazzam devletin de yer yüzünde bazı vazifeleri olduğu ortaya çıkmaktadır[122]. Yani bu savaşçı kavmin işi sadece kılıç sallayıp, harp

---

[121] Tuna Bulgar hükümdarlarına ait Madara Yazıtında da Terbel Han'ın (702-718) Tanrı tarafından gönderildiği, Çatalar Kitabesinde ise Omurtag Han'ı (814-831) Tanrı'nın tahta oturttuğu, onun yardımıyla başarılı olduğu, Malamir Han'ı da yine Tanrı'nın tayin ettiği vurgulanmaktadır. Bakınız, İ.Kafesoglu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.46.

[122] O.Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, C. I, İstanbul 1969, s.7; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.277; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.242; S.Gömeç, "Attila'nın Çocuklarının Adı", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 23/36, Ankara 2004; İ.Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.144.
Bu anlayış ve görüş Türklerden, Mogollara da yansımıştır. Bu durum İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun, Şam meliki Nasır'a yazdığı mektupta çok açık bir şekilde beliriyor. Hülagu, şöyle burada diyor: "...malumdur ki biz Tanrı'nın ordusuyuz, Tanrı bizi öfkesinden yaratmıştır. O, bizi gazabını çekmiş bir kavmin üzerine musallat et-

yapmak değildi. Onun başlıca görevleri, Tanrı'nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya nizamını kurmaktır. Bu Türk devletinin başlangıcından, bu güne kadar devam etmiş bir dünya görüşüdür.

Bu yüzden Kök Türk Yazıtlarında Türk cihân hâkimiyeti anlayışının en güzel örneklerine rastlamamız mümkündür. Ancak şurası da vardır ki, Kök Türkler dünya düzeni için mücadeleye girişmeden önce, kendi içlerinde huzur ve istikrarı sağlamışlardı. Bu da "yaradılış destanı" ile ilahî bir şekle sokuluyordu: "Üze Kök Tengri asra yagız yer kılundukda ikin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış; olurıpan Türk bodunıng ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş"[123]. Bu durum günümüz devlet yapıları için de geçerlidir. Dünyada saygın bir yere sahip olmanın yolu, önce halkın kendi arasında birliği kurmasına bağlıdır. Böylelikle daha güçlü olunur ve karşıdakilere bu hissettirebilir.

Kendi içerisindeki düzen sağlandıktan sonra Bilge Kagan doğudan batıya, kuzeyden güneye kadar bütün kavimleri itaate alarak, bir otorite tesis ettiğini, şu şekilde dile getirmişti: "Türgiş kagan Türküm, bodunım erti. Bilmedükin üçün, bizinge yanıldukın, yazıntukın üçün kaganı ölti. Buyrukı, beyleri yime ölti. On Ok bodun emgek körti. Eçümiz tutmış yir-sub idisiz bolmazun tiyin, Az bodunıg itip, yaratıp... Bars, beg erti. Kagan atıg bunta biz birtimiz...Singilim konçuyıg birtimiz. Özi yangıltı. Kaganı ölti. Bodunı küng, kul boltı. Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırgız bodunıg itip, yaratıp keltimiz"[124]. Bilindiği gibi Arap orduları, Maveraünnehir çevresinde giriştikleri hareket sırasında bu bölgedeki idarî yapıya ve intizama büyük ölçüde darbe vurmuşlardı. Bu yüzden meydana gelen yönetim

---

miştir... Dualarınız boşunadır. Çünkü siz haram yiyor, bid'atlarda bulunuyorsunuz. İmandan ve Tanrı'dan uzaklaşıyorsunuz... Sapıklığın, düşkünlüğün, horluğun ve kötü işin tutsağısınız... Doğudan batıya kadar olan mülklerin sahipleriyiz..." (Bunun için bakınız, Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2000, s.41-42).

123 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-3: "Yukarıda mavi gök, aşağıda yagız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insan oglu yaratılmış, insan oglunun üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş".

124 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 18-21; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 16-17: "Türgiş kaganı benim milletimden, yani Türk'dü. Bilmediği, yanıldığı ve suç işlediği için Türgişlerin kaganı, bakanları, beyleri de öldü. On Ok halkı eziyet çekti. Atalarımızın kazanmış olduğu topraklar sahipsiz kalmasın diye, Az halkını düzenleyip, tanzim ettim. Bu sırada Kırgız Bars, beg idi. Kagan adını burada biz layık gördük. Küçük kız kardeşimi prenses olarak verdik. Kendisi yanıldı ve öldü. Halkı kul-köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halkını da düzene soktuk".

boşluğuna nihayet vermek amacıyla, Türk ordularının 710 yılı sonlarında Sogd bölgesine bir sefer yaptıkları Kök Türk Yazıtlarında; "Sogdak bodun iteyin tiyin, Yinçü Ögüz keçe, Temir Kapıgka[125] tegi süledimiz"[126], diye anılmaktadır. Tarihte kendi tebasına karşı sorumluluk duyan bir devlete ve örneklerine az rastlanır[127]. İşte bu mesuliyet anlayışı, Türk'ün cihan hâkimiyeti mefkûresinden doğmaktadır.

Bilge Kagan, Kök Türk tahtına çıktıktan sonra, Tarduşların üzerine Işbara Bilge Köl İç Çor'u atamıştı (717). Köl İç Çor'un göreve başlayınca, ilk önce Tarduşları yeniden düzene soktuğu, kitabesinde şöyle dile getiriliyor: "Işbara Köl İç Çor, Tarduş bodunıg ite-ayu olurtı"[128]. Türk'ün cihân hâkimiyeti anlayışı bilindiği üzere, daha sonraki yüzyıllarda, özellikle İslamiyet ile birlikte cihâd fikri şekline dönüşmüş, temeli tarihin çok eski devirlerine kadar inen, bu Türk adaletini yayma ve uygulama ülküsü, dinî bir tezahür şeklinde daha da kuvvetlenerek uygulanmaya çalışılmıştır. Bunun en güzel örneklerinden birisi, Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1192-1211) Antalya'yı fethetmesinin sebepleri arasında gösterilebilir. Birgün çeşitli milletlere mensup bir tüccar kafilesi, sultanın huzuruna gelerek, Antalya'nın Frenk hâkimini şikayette bulunurlar. Çalışıp, kazandıkları, çocuklarının rızkına Antalya limanında el konulduğunu, üstüne üstlük

---

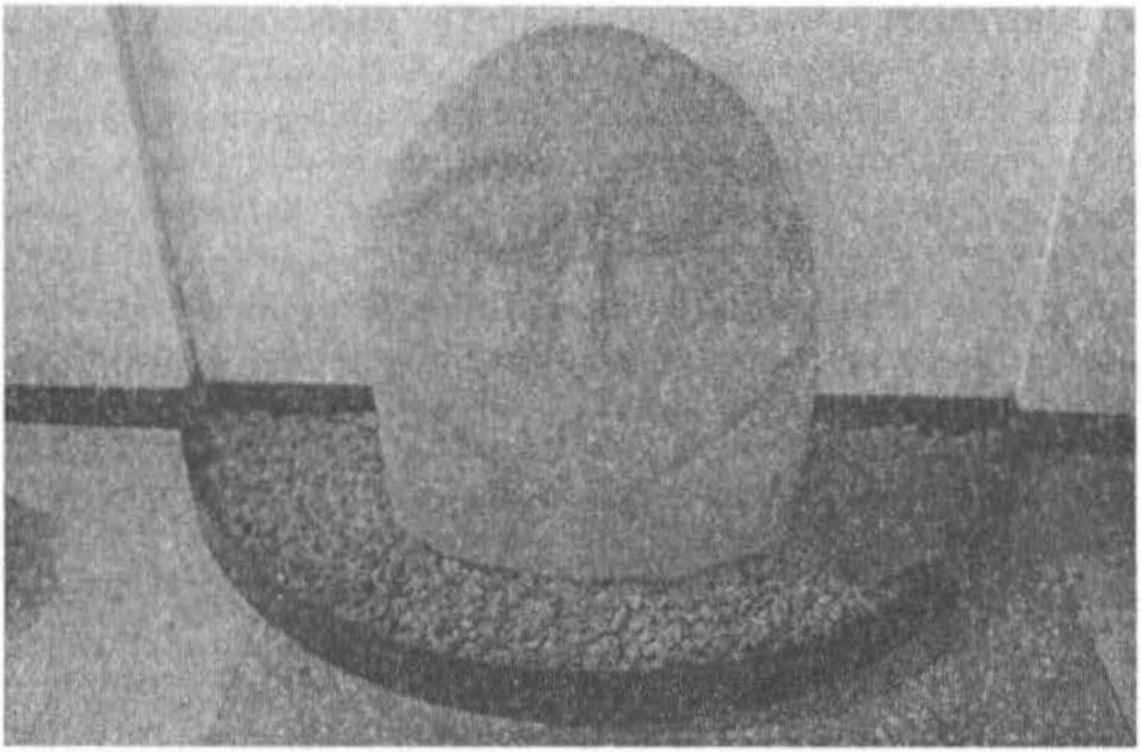
125 Temir Kapı'nın yeri hususunda bazı farklı görüşler mevcut ise de; genelde Sır Derya'nın batısında, Semerkant ve Belh yolunun ortasında bir yer olarak gösterilmektedir. Çin kaynaklarında Karaşahr'dan 50 li batıda ve Semerkant'ın güneyindedir deniyor ve Hsüan Tsang gibi seyyahların notlarında Toharistan'ın girişidir. 15. asrın başlarında (1403) İspanya kralının elçisi olarak Temür'ün nezdine giden elçi Claviyo, Semerkant'a ulaşmak için Temir Kapı denilen, çok dar bir noktadan geçtiklerinden bahseder. Bakınız, E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.7, 146; V.Thomsen, **Turcica**. Etudes Concernant L'Interpretation des Inscriptions Turques de la Mongolie et de la Siberie. Helsingfors 1916, s.19; S.G.Clauson-E.Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu", **Rocznik Orientalistyczny**, 34/1, Warszava 1971, s.17; E.Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, 61-62; R.G.Claviyo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s.125; Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.179..

126 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 39: "Sogd halkını düzene sokmak için Yinçü Ögüz geçilerek, Temir Kapı'ya kadar ordu sevkettik".

127 Çok dindar bir hükümdar olarak tanınan Sultan Gazneli Mahmud'un malının ve mülkünün haddi-hesabı yoktu. Ülkesinin sınırları içerisindeki herkesin can güvenliğini düşünürdü. Bir keresinde Hindistan'a giden bir kervanın yolda soyulması üzerine, bu olayda mallarını yitiren bir kadının; "kontrol edemeyeceğin yerleri niye alıyorsun" demesi yüzünden, bundan sonra topraklarından geçen bütün kervanların korunacağını duyurduğunu biliyoruz.

128 Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Doğu, 2: "Işbara Köl İç Çor, Tarduş halkını düzenleyerek, hükümet etti".
Türklerde siyasi hâkimiyet konusunda bakınız, S.Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 100, İstanbul 1996.

Frenk valinin küstahça; "şu anda adil sultan haşmet ve gurur içinde, Konya'da saltanat tahtı üzerinde oturmaktadır. Mazlumları korumak için adalet sofrasını yaymıştır. Onun yanına gidin, davanızı anlatın da asker toplayıp, sizin derdinizin dermanını bulsun. Mallarınızı yağmadan kurtarsın, size geri versin", diye alay eder. Sultan Gıyaseddin bunları duyunca, çok hiddetlenmiş; "mallarınızı geri alıp, onları eksiksiz olarak size vermeden yerime oturmayacağım. Bulunamayan eşyanızı da hazinemden karşılayacağım, saltanat bayrakları Antalya'ya hareket edince, onlarla işimiz olacak", demiş ve Antalya üzerine yürümüştür. Nihayet bu şehir zaptolunarak, bölgedeki haksızlık ve hukuksuzluklar sona erdi[129]. Bu yüksek düşünceli Türk hükümdarı hem dünyadaki gerçek görevini yerine getirme, hem de sözünü tutmanın huzuru içinde, Konya'ya döndü.

Tarihin hiçbir döneminde, böylesine ulvî bir anlayışla hareket eden, bütün insanlıktan kendisini sorumlu tutan, ikinci bir millete daha rastlanılmamıştır. Ayrıca hâkimiyetin bu tür fikri ve felsefi yönleri yanısıra, bir de nesnel işaretleri mevcuttur. Bunların arasında otag, ok-yay, kılıç, kemer, tug, kadeh (ki eski Türk taş babalarında bunlar çok güzel bir şekilde resmedilmiştir), saç uzatma, örme veya bağlama, belki küpe gibi elle tutulur, gözle görülür maddeleri de sayabiliriz. Bunlar hususunda çalışmamızın değişik yerlerinde tamamlayıcı bilgiler verilmektedir.

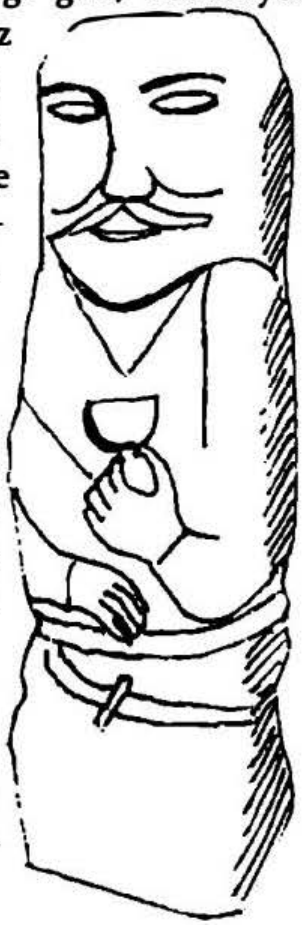
---

[129] Bakınız, İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, s.115-118.

b- İdari Yapının Özellikleri

Türkler yerlerin ve göklerin sahibi olarak Tanrı'yı gördüklerinden dolayı, idarî yapıda da buna göre bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Bu yüzden "Tengri" kelimesi hem bizzat Tanrı'yı ifade ediyor, hem de gök yüzü manalarına geliyordu.

Daha evvelce de işaret olunduğu üzere, eski Türklerde iktidar gökten aşağıya doğru bir silsile halinde iniyordu. Bu da kitabelerde "üze kök tengri" ve "asra yagız yir" deyimleriyle anlatılmaktadır ki, bunların arasında da insan oğulları yer alıyordu[130]. Çin'in Türkleri ortadan kaldırma gayretlerine karşı, "Türk Tanrısı, İl-teriş Kagan ile İl Bilge Katun'u halkın içerisinden çekip çıkarmış ve Türklerin toparlanmasını sağlamıştı"[131]. Buradan da anlaşıldığı gibi, hâkimiyet yukarıdan, yani Tanrı ile başlamaktadır. Aynı tarz ifadeyi Ongin Yazıtında ise şu şekilde görüyoruz: "Türk bodun yitmezün tiyin, yuluk ermezün tiyin üze Tengri tir ermiş"[132]. Uybat III ile İhe-Ashete Yazıtında da Tanrı, yukarıda olduğu gibi ön plândadır[133]. Bu sıralamaya göre önce Tanrı, onun arkasından yeryüzündeki temsilcisi Türk kaganı ve katunu gelmiştir.

Tanrı'nın mekânı eski Türklerde gökyüzüdür ve semanın rengi de "gök" olmasından dolayı bu renk Türkler tarafından, diğer yönlere nazaran daha kutlu olan "doğu" için kullanılmıştır. Buna binaen çadırların ve evlerin kapılarının doğuya açılması, hükümdarın güneşle birlikte ayağa kalkıp, yeni günü karşılamasının arkasında herhalde başka sosyal hadiseler de vardır. Çin kaynaklarındaki bazı sözlerden yola çıkarak[134]; Türkler güneşe taparlardı, doğu yönü kutsaldı deyip, kestirip atma-

---

130 Eski Türk düşünce ve inancına göre bunlar bir düzen içinde olduğu gibi, birbirleriyle de kozmik bir şekilde bağlıydılar.

131 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 10-11; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 10: "Üze Türk Tengrisi, iduk yiri-subı ança itmiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganıg, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç".

132 Bakınız, **Ongin Yazıtı**, Ön taraf, 3: "Türk milletinin adı yok olmuş idi. Türk milleti yitmesin, yok olmasın diye, yukarıda Tanrı söylemiş".

133 Bakınız, **Uybat III Yazıtı**, Sol taraf, 1; **İhe-Ashete Yazıtı**, C. Yüzü, 1.

134 B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.164.

mak gerekir. Ayrıca yön isimlerinin fiziki olaylarla da ilgisi bulunmaktadır. Doğu, nasıl ki güneşin doğmasından isim alıyorsa, batı da batmak fiilinden ortaya çıkmıştır.

Kök Türkçe kitabelerden, Türklerde dört yön olduğunu ve görevlendirmelerin de buna göre yapıldığını biliyoruz. Doğu yönü için "ilgerü, kün togsık" denmiş ve doğu ön taraf kabul edilmiştir[135]. Batı manasında "kün batsık" ve "kurı" terimleri kullanılmaktaydı. Bu yön "kisre" yani arka tarafı göstermektedir[136]. Güney için "kün ortusıngaru" ile "biri" deyimleri vardı[137]. Kuzeye ise "tün ortusıngaru" ve "yırı" deniyordu[138]. Ayrıca eski Türkler güneye dönerek de idari teşkilatlanmada bulunuyorlardı ki, bu duruma binaen sol yön doğu, sağ cenah da batı idi.

Kök Türkler tarafından doğunun rengi gök, batı ak, kuzey kara, güney kızıl ile belirtilmekteydi. Bu yönlere göre, kagan devletin merkezinde yer alıyordu ve buranın rengi sarı yeya altın rengiydi. Bu özellikten hem içtimaî, hemde askerî teşkilatta faydalanılıyordu. Mesela Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerde; millattan önce 3. yüzyılın başlarında Hun orduları Çin imparatoru Kao'yu kuşattıklarında, Türk suvarilerinin atlarının rengine göre dizildikleri zikrolunur. Yine Uygur Türklerine ziyarette bulunan elçilerin notlarında, Beş Balık'taki atların çokluğu yüzünden sayılamadığı, ancak renkleri vasıtasıyla ayrıldıkları kayıtlıdır. Türklerde renklerin bu işlevleri batıya göçtüklerinde de sürdü. Atalarımız Anadolu'ya geldiklerinde, Türkiye'nin kuzeyindeki denize Karadeniz, güneyindekine Kızıldeniz, batısındakine de Akdeniz dediler. Bu ele geçen coğrafyada başka deniz olmadığından Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki büyük gölün adı da Gökçe Gölü (veya Gökçe Deniz) oldu. Bugün bizim Ege Denizi diye

---

135 Bakınız, **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 2, 8, 12, 17, 21, 23, 28; Güney tarafı, 2-3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 3, 8, 11, 15, 17, 19; Kuzey tarafı, 2, 11; **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 8, **Karabalgasun Yazıtı**, Kök Türkçe Yüzü, B tarafı, 7; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 5, **Tez II Yazıtı**, Doğu tarafı, 5.

136 Bakınız, **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 8, 12, 17, 21, 24; Güney tarafı, 2; Kuzey tarafı, 12; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 8, 11, 15, 17, 19; Kuzey tarafı, 2, 11; **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 11; **Karabalgasun Yazıtı**, B tarafı, 9; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Güney tarafı, 7, 10; **Ongin Yazıtı**, Ön taraf, 2.

137 Bakınız, **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 14, 28; Güney tarafı, 1, 2, 6; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 12, 23, 36, 40; Kuzey tarafı, 2, 5, 11; **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Güney tarafı, 7, 10; **Ongin Yazıtı**, Ön taraf, 2, 5.

138 Bakınız, **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 27-28; Güney tarafı, 1-2; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 14, 22-23; Kuzey tarafı, 2, 11; **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Batı tarafı, 7; Güney tarafı, 7, 10; **Ongin Yazıtı**, Ön taraf, 2, 5.

adlandırdığımız su, ecdadımız tarafından binlerce yıl ya Akdeniz veya Adalar Denizi olarak anıldı.

Dolayısıyla Mustafa Kemal, Dumlupınar'da "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir" derken, Mersin'i veyahut da Antalya'yı değil, İzmir'i kastediyordu[139]. Bunun yanısıra Eski Türkler, bu dört ana yön için "tört bulung"[140] deyimini kullanıyorlar ve yönleri doğuya yüzlerini çevirerek sayıyorlardı.

Doğuya ve batıya ise tiginler[141] gönderiliyordu. Hunlar çağından itibaren teşkilat yapısını incelediğimizde; doğuya atanan tigin veya diğer hanedan üyesi daha yüksek mevkide olup, başlangıçta "Sol Türk Bilge" Beg unvanını taşıyorlardı ve bunlar devletin veliahtıydılar. Batıdakiler ise "Sağ Türk Bilge Beg" diye anılırlardı. Bu kişi de kagan ve veliahttan sonraki mevkiyi işgal ederdi. Kök Türk ve Uygur dönemine geldiğimizde, onların yerini "Tarduş Yabgu" ve "Tölös Şad" unvanlı hanedan bireyleri alır[142]. Bilindiği gibi İl-teriş Kagan öldükten sonra Kapgan Kagan, İl-teriş'in oğullarını şad olarak atamıştı. Bilge Kagan; "Tengri yarlıkaduk üçün, tört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım"[143], diyor. Burada kitabelerde geçen bir husus söz konusudur. Biz biliyoruz ki, Tarduşların üzerine gönderilen tiginler

---

139 L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.69; Watson, **a.g.e.**, s.165; Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopraman, İstanbul 1976, s.48-49; O.Pritsak, "Kara Hanlılar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1955, s.251; M.Mori, "Sici ve Şşu-Chih", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.218; A.Von Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", **Türkoloji Dergisi**, 3/1, Ankara 1968, s. 108; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.704; Esin, **a.g.e.**, s.96; E.Esin, **Türk Kosmolojisi** (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul 1979, s.75; O.Tuncer, "Doğu Yönünün Türk Kültüründeki Yeri ve Mezar Mimarimize Etkisi", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 1981, s.915-919; O.Yavuz, "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alâkası", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 52, İstanbul 1988, s.44; Ö.İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Tê'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989, s.65; M.Kafalı, **Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi**, Ankara 1998, s.29.

140 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 2; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3; Kuzey tarafı, 9; **Ongin Yazıtı**, Ön taraf, 1; **Uybat II Yazıtı**, 3. satır.
Ayrıca diğer bazı renklerinde şu anlamları vardır: Kara matem, kızıl sevinç haberi, sarı uğursuzluk ve ölüm, ak saadet, yeşil kadının kısırlığı, gök cömertlik, mor ağlama alameti vs. Bakınız, Freilitz-Rawlig, **Türkmen Aşiretleri**, Haz. A.Cin-H.Kortel-H.Eroğlu, İstanbul 2008, s.343.

141 Tigin kelimesinin karşılığı prens veya şehzade demektir. Bakınız, H.Vambery, **Noten zu Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens**, Helsingfors 1898, s.112; P.A.Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1, Cambridge 1936, s.172; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.84.

142 Güneşin doğduğu taraf ile battığı yön esas olmuştur. Boy düzenlemesinde de herhalde bu durum gözetilmiştir. Ak Hun, Üç Ok, Boz Ok, Tölös, Tarduş vs.

143 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 17; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 14-15: "Tanrı izin verdiği için, on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum".

yabgu unvanını alıyorlardı ve kaganlığın varisi durumundaydılar. Halbuki Kapgan, yeğeni Bilge'yi Tarduş Şad tayin etmiş, oğlu Bögü'yü de (Fu-chü) İni İl Kagan atayarak, kendinden sonra kaganlık makamına aday olarak göstermişti[144]. Kutlug Bilge Köl Kagan, kendisinin ardından yerine büyük oğlu Tay Bilge Tutuk'u, Börü Kun da (Moyun Çor), yine büyük çocuğu Bilge Tarduş Ulug Bilge'yi[145] yabgu belirledi. Ancak ilginçtir ki, umumiyetle bu büyük oğullar kaganlık tahtına geçememişlerdir. Börü Kun da (Moyun Çor), Tay Bilge Tutuk'u; Bögü de, Ulug Bilge Yabgu'yu çeşitli şekillerde bertaraf ederek tahta çıktılar[146]. Belki de bunda etkili olan noktalardan birisi de, yabguların ve şadların bulundukları konumların tesirleridir. Umumiyetle yabgular, Türklerin yoğunlukta bulundukları batı bölgelerinde görev alıyorlardı ki, buraları yönetmek daha zordu.

Diğer taraflardaki halklara merkeze bağlı İl-teber, Çor ve İrkin (Erkin)), Işbara, Tarkan gibi idarî unvanlar taşıyan kişiler atanmaktaydı. Ve bunlar genellikle halk içinden, erdem sahibi insanlardı. Yani yabgu ve şadların[147] dışındakilerin hanedan üyesi olması mutlaka da şart koşulmuyordu.

Türk devlet yapısı geçmişte iyice tedkik edilmediğinden dolayı "Türklerde çifte krallık" gibi birtakım iddialar ortaya atıldığına da rastlıyoruz. Fakat bu tezi gündeme getiren Alföldi bile kesin bir şey söyleyememektedir. Hatta söz konusu makalesinde Priscus'tan nakilde bulunurken; Ata İllig'in (Attila) büyük bir taht üzerinde durduğunu, sağında ve solunda devlet görevlilerinin dizildiğini, en büyük oğlu İllig'i sağ kolunun yanına aldığını, diğerlerinin de sandalyelerde oturduğunu belirtir ve arkasından da herkesin yerinin önceden tayin olunduğuna işaret eder. Bu Oguz Kagan Destanı'nda da böyledir ve daha sonraki Türk hükümdârları da aynı usûlü benimsemiştir. Büyük âlim B.Ögel de Türklerde ikili yönetim gibi birşeyin olmadığını, bu şekilde görünse bile bir yanın diğerine kesinlikle bağlı olduğunu

---

144 M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kûe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.163; J.T.Chang, **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.166; C.V.Findley, **The Turks in World History**, New York 2005, s.32; K.Csornai, "Where Huns' Blood Drew", **Journal of Eurasian Studies**, 1/3, Budapest 2009, s.33-36.
Bize göre İni İl Kaganlık yapay bir unvandır. Resmiyette böyle bir görev yoktur.

145 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 3.

146 Bunun için bakınız, S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.55-58, 80.

147 Yabgu ve şad unvanları için bakınız, S.Gömeç, "Şadapıt Unvanı Hakkında", **Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan, Tarih Yazıları**, İstanbul 2006; S.Gömeç, Kök Türk Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011, s.230.

söyler[148]. Hepimiz biliyoruz ki, Kök Türk Kaganlığının kuruluşundan sonra, Bumın kardeşi İstemi'yi batıdaki On Okların başına gönderdi, fakat İstemi hiçbir zaman Ötüken'in merkezinden habersiz iş yapmadı. Kök Türk Kaganlığının yaşamış olduğu kargaşa sırasında, batıda bazı Börülü (Aşina) soylu beylerin kaganlık ilan etmelerinin tek sebebi, doğuda otorite boşluğunun çıkmasındandır. Yoksa, ne Kapgan zamanında, ne de Bilge devrinde böyle birşeye şahit olmuyoruz. Özellikle, Türk devlet anlayışı üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Türklerde merkeziyetçi bir yönetim sistemi vardır.

c- Hükümet Üyeleri

Türklerde kagan karizmatik bir yapıya sahip olmakla beraber, devletin ve milletin geleceğinde tek başına karar verme yetkisine sahip değildi. Kaganı da denetleyen bir meclisin ve hükümetin mevcudiyeti artık kabûl edilmektedir. Türk destan edebiyatının temelini oluşturan Oguz-nâmelere baktığımızda, Türklerin efsanevi atası Oguz Kagan'ın her önemli iş öncesi ve sonrası kurultay topladığı görülür. Buna benzer olarak Hun, Kök Türk ve Uygurların yılın muayyen zamanlarında ki; Çin kaynaklarında Lung-ch'eng denilen, bizim kanaatimizce Orkun Vadisinin batısında bahar, yaz ve sonbaharda biraraya geldikleri meclislere büyük bir katılım söz konusuydu. Bunlar ya toy, ya düğündernek veya kengeş adı altında gerçekleşiyordu. Bunun yanısıra savaş kurultaylarının sonbaharda ve eylül ayında, at üzerinde, devletin ileri gelen yetkililerinin iştirakiyle yapıldığından bahsedildiği gibi, hayvan ve halk sayımı da bu mevsimde oluyordu. Bu toplantılara herhangi bir boyun veya beyin katılmaması ise isyan demekti[149]. Dede Korkut Hikâyelerinde böyle durumlara rastlanmaktadır.

Hiç şüphesiz kagan, katun, yabgu ve şadlar hükümetin tabi üyeleri idi. Kagan aynı zamanda hükümet toplantılarına da başkanlık

---

[148] M.Ş.Akkaya, **Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri**, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.15; A.Alföldi, "Türklerde Çift Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.507-518; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.246; Sahibkıran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.112-113.

[149] Geniş bilgi için bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.394; Şikari, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya 1946, s.127; J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.201, C. II, s.145; Watson, **a.g.e.**, s.164; Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.74-82; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.68; Esin, **Türk Kozmolojisine...**, s.97; Y.Ying-shih, "Han Foreign Relations", **The Cambridge History of China**, Edt. D.Twitchett-J.K.Fairbank, Vol. I, Cambridge 2008, s.384; Findley, **a.g.e.**, s.32.

yapıyordu. Kitabelerde bir nev'i günümüzdeki bakan manasına "buyurmak, emretmek" fiilinden gelen "buyruk"[150] kelimesine rastlıyoruz[151] ve buyrukluk son derece önemlidir. Onlar vazifelerini layıkıyla yerine getirirlerse, halk ve devlet de iyi olur. Eski Türk hükümetinde bu güne kadar kaç bakanın olduğu meçhul idi. Bunu ancak Çin kaynaklarının yardımıyla öğrenebiliyorduk. Fakat son yıllarda ele geçen kitabeler, hükümette dokuz bakanın bulunduğunu göstermektedir. Terhin Yazıtındaki; "Ulug buyruk tokuz bolmış"[152] cümlesi, bize bunu en iyi biçimde anlatmaktadır. Ayrıca bu sistemin Türklerden komşu kavimlere de geçtiğini görüyoruz. Arapça belgelerde Uygur hükümdarının dokuz bakanının bulunduğu hakkında haberler veriliyor. Çin kaynakları Kök Türklerde 28 rütbe ve unvanın varlığını bildirmekle beraber, bu dokuz bakanın üçünün "iç bakan", altısının da "dış bakan"[153] olduğu söylenmektedir.

Bilge Kagan 716 tarihinde tahta çıktığında, kendisine bağlılığını sunanlar arasında iç buyruklardan Sebig Köl İrkin adında birinin de olduğunu yazıtındaki şu cümlelerden öğreniyoruz: "Kangım Türk Bilge Kagan olurtukınta Türk amtı beyler, kisre Tarduş beyler, Köl İç Çor başlayu, ulayu şadapıt beyler, öngre Tölös beyler, Apa Tarkan başlayu, ulayu şadapıt beyler bu...Taman-Tarkan, Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, ulayu buyruk...İç Buyruk Sebig Köl İrkin başlayu, ulayu buyruk, bunça amtı beyler"[154]. Uygur dönemi yazıtlarından Terhin'de,

---

150 S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.387; Ögel, **a.g.e.**, s.646; Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.231-232; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.252; A.Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.11-12; S.Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", **DTCF**, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara 1974, s.294.

151 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 3, 5, 19, 38; Güney tarafı, 1; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4, 6, 16; Güney tarafı, 14; **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 4; **Suci Yazıtı**, 3; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Güney tarafı, 4; Batı tarafı, 6; **Tez II Yazıtı**, Güney tarafı, 4; **Podkunin Yazıtı**, 4. satır.

152 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 6: "Büyük bakanların sayısı dokuz imiş".

153 De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.277; S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiou [Turcs]", **Journal Asiatique**, Tome III, Paris 1864, s.333; Liu, **a.g.e.**, s.9, 181, 430; C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.10-11; Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.59.
Çin kaynaklarına bakılarak Türklerde 28 rütbe ve unvan olduğu söyleniyorsa da, biz araştırmalarımız neticesinde 31 tane unvana rastlamış bulunuyoruz.

154 Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 13-15: "Babam Türk Bilge Kagan oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyler, Köl İç Çor başta, arkasından şadapıt (şad apa) beyler, önde Tölös beyleri, Apa Tarkan başta, arkasından şadapıt beyler bu...Taman Tarkan, Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, arkasından bakan...İç

İç Buyruk Başı'nın "Inançu Baga Tarkan"[155] olduğu kaydedilmiştir. Burada ismi anılan Inançu Baga Tarkan'ın, Bögü Kagan'dan sonra hükümdarlık tahtına oturan başbakan Tonga (Tun) Baga Tarkan olduğunu sanıyoruz. Suci Yazıtında, "Kırkız oglı men. Boyla Kutlug Yargan men. Kutlug Baga Tarkan öge buyrukı men"[156], şeklinde geçen cümledeki Boyla Kutlug Yargan da başbakandır. Bu belgelerden, eski Türklerde başbakan manasına "İç Buyruk Başı" ve "Öge Buyruk" deyimlerinin kullanıldığı açığa çıkıyor.

İslam öncesi Türk tarihinin kaynaklarında devlet kurucusu iki aile ile karşılaşıyoruz. Bunlardan birisi Börülüler (A-shih-na), diğeri de Arslanlardır (A-shih-te). Arslanlar (Aşite), devamlı Börülülerin (Aşinalar) yanında, onlara yardımcı bir aile olup, büyük bir ihtimalle de Börülülerin (Aşinalar) akrabasıdır. Mogol tarihinde de buna benzer bir şekilde Dürliginler ve Nirunları görüyoruz. Bizim kanaatimize göre, başbakanlar Tonga (Tun) Baga Tarkan (779-789) zamanına kadar, hep A-shih-te (Arslanlar) ailesinden gelmiştir. Bilindiği gibi, Tunyukuk da bu aileye mensuptur ve onun nesillerinin Uygur çağının sonlarına kadar Türk devletinde hep yüksek mevkileri işgal ettikleri bildirilmiştir[157]. Tonga (Tun) Baga'dan sonra bu makama bir Kırgız'ın atanması

Buyruk Sebig Köl İrkin başta, arkasından bakanlar, bunca şimdiki beyler gelip bağlılığını bildirdiler".

155 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 6.

156 Bakınız, **Suci Yazıtı**, 2-3: "Kırgız oğluyum. Boyla Kutlug Yargan'ım. Kutlug Baga Tarkan'ın öge buyruğuyum (başbakanıyım)".

157 B.Ögel, **Sino-Turcica**, Taipei 1964, s.30-35; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 1, Ankara 1971, s.79.
Bugüne kadar A-shih-te ailesi üzerinde pek durulmamışsa da, A-shih-naların kimliği hususunda üç-aşağı, beş-yukarı birtakım tahminler yapıldığını biliyoruz. Biz Türklerde, iki hayvanın kültürümüzde mühim bir yeri vardır. Bunlardan birisi kurt (börü), diğeri de arslandır ki (veya bars= tonga), Aşina'nın kurt ile alâkasını aşağı-yukarı herkes kabul etmektedir. Arslan da büyük bir ihtimalle A-shih-te (Aşite) ailesinin sembolü olabilir. Bu bizim kültür hayatımızda gayet normaldir. Çünkü Türk boylarına ad verme gelenekleri içinde hayvan isimlerine de tesadüf ediyoruz (Bakınız, S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 14- İki Aşite Beyi", **Orkun**, Sayı 65, İstanbul 2003; S.Gömeç, "Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu", **Turkish Studies** (Türkoloji Araştırmaları), 2/1. 2007). Türkistan, Hazar'ın batısı ve Avrupa'daki Türklere ait arkeolojik malzemelerle, İslam kaynaklarını da incelediğimizde, özellikle Batı Türklerinin sembolünün "arslan" olduğu görülecektir (Bakınız, İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. II, Ankara 1996, s.154; Feher, **a.g.m.**, s.297, 307; R.Z.Burnaşeva, "Monetı Rannego Srednevekovya s Gorodişta Otrar-Tobe i Otrarskogo Oazisa (1969-1972 gg), **Drevnosti Kazakstana**, Almata 1972, s.62-63).

yeni bir değişiklik gibi görünmektedir. Tabi ki bu olayın başka siyasi sebepleri de vardır[158].

Biraz önce de söylediğimiz gibi, Kök Türkçe kitabelerde bakanlar kurulu; "Ulug Buyruk Tokuz bolmış" şeklinde belirtilmektedir. Burada kastedilen, bakanlar kurulunun dokuz kişiden meydana geldiğidir.

Buyruklardan birisi de Dış İşleri bakanı durumundadır. Kök Türk kaynaklarında adına rastlamamamıza rağmen, Çince vesikalarda geçen Buyruk Çor'un 727 senesinde Bilge Kagan tarafından Çin'e yollanarak, Tibetlilerin bu ülkeye karşı faaliyetlerini haber vermekle görevlendirildiğini, ayrıca 734 tarihinde Bilge'nin öldürülmesi hadisesine karıştığını biliyoruz[159]. Eski Türkler bugün olduğu gibi eskiden de dış işlerinde görevli memurlara "elçi" ve "yalabaç" (yalavaç) diyorlardı. Uyuk-Tarlak Yazıtında adı geçen "El Togan Tutuk'un Altı Bag Bodun'un elçisi"[160] olduğu söylenmektedir. Çakulların ikinci yazıtı da "Elçi Çor" adına dikilmiştir. Uybat VI Yazıtında da elçi kelimesine rastlıyoruz. 8. asrın ikinci yarısında (753-754), Uygurlardan Kara Türgişlere Çabış Tun Tarkan adında bir elçinin gittiğini, yine Uybat yazıtlarındaki; "Çabış Tun Tarkan bengüsi tikebertim. Erdemin üçün ilinde Kara Kanka barıpan, yalabaç barıpan kelmedingiz. Begimiz"[161], cümlesinden öğrenmekteyiz. Alp Bilge Kagan zamanında (808-821), Tibet'e elçi olarak giden şahsın adının Inançu Alp olduğu, Altın Köl II Yazıtında; "İlimde tört tegzindim. Erdemim üçün Inançu Alp. Erdem bolsar andag ermiş. Sizimin Altun Kırka kirtim. Erdem üçün Tüpüt

---

158 Özellikle Bögü Kagan'ın yanında bulunan Sogdlar, onu Çin'i işgal etmeye zorluyorlardı. Çin gibi bir ülkeye sahip olmak yararlı bir iş değildi. Hunlar zamanından beridir çeşitli defalar Türkler bu imkânı ellerine geçirmişlerdi, ama Çin onların pekçok ihtiyacını karşılayan bir devlet olduğundan, hayatını devam ettirmesi de zaruri görülüyordu. Bögü Kagan zamanında birçok Uygur geleneği değişti. Çinlilerle ticarete girdiklerinden beri pekçok değerli şeye sahip oldukları gibi, debdebeye de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak saraylarda oturmaya başladı. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe özendiler. Bunlar elbette ki, toplum içindeki milliyetçileri rahatsız ediyordu. Hatta o kadar ileri gidilmişti ki, Kök Tengri inancının yerine, Türk sosyal hayatına yüzde-yüz ters olan bir dine girilmişti (Bakınız, Gömeç, **Uygur Türkleri** ..., s.93-94; C.Mackerras, **The Uighur Empire**, Canberra 1972, s.333).

159 Liu, **a.g.e.**, s.260; R.Giraud, **L'Empire des Turcs Celestes**, Paris 1960, s.55; Chang, **a.g.t.**, s.176, 184; C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.86.

160 Bakınız, **Uyuk Tarlak Yazıtı**, 2: "Atım El Togan Tutuk. Ben tengri elimke elçisi ertim. Altı Bag bodunka beg ertim".

161 Bakınız, **Uybat I Yazıtı**, 3-4: "Erdem için ülkesinden Kara Kan'a vardı. Elçi gittiniz, gelmediniz. Begimiz".

kanka yalabaç bardım, kelürtim"[162], diye geçen satırlarda belirtilmektedir. Elçi manasındaki yalabaç kelimesine başka yerlerde de rastlıyoruz[163]. Yabancı memleketlerden gelen elçiler ve misafirler konusunda kagana yardımcı olan bir görevlinin bulunduğu, Hunlar çağından beri malûmdur[164].

Yeri gelmişken bahsetmekte fayda vardır ki, eski Türk ilinde geniş bir haberleşme ve posta ağı da mevcuttu. Ülkenin çeşitli köşelerinde ve özellikle de hudut boylarında Kök Türkler çağında "kargu" denilen ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın hareketlerinin önceden haber verilmesi söz konusu olduğu gibi, buralarda bulunan vazifeliler aracılığıyla bir yerden, başka bir bölgeye de bilgiler çok kısa bir sürede ulaştırılıyordu. Sonraki Türk ve Mogol idareleri döneminde daha da geliştirilen bu sistemde, adı geçen menzil noktalarında görevli memurlar, ulaşım vasıtası olarak atlar ve kuşlar ile duruma göre duman ve ışıktan da yararlanarak haberleri gerekli yerlere iletmekteydiler. Bu işlerle vazifeli kişilere dönemine göre "körüg, yamçı, ulak, tatar" vs. gibi adlar verilmiştir[165].

Orta Çağlarda elçiler son derece önemli bir yere sahipti. Çünkü onlar bir şahıstan ziyade, bir devleti temsil ettiklerinden dolayı, vardıkları bölgelere pek-çok hediyeler götürüyorlar, kendilerine kıymetli şeyler veriliyor ve itibarla karşılanıyorlardı. İki ülke arasındaki ilişkilerin düzeyi ne olursa olsun, milletlerarası hukuk anlayışlarına göre dokunulmazlıkları söz konusuydu. Hükümdarlar arasında düşmanlıklar bile olsa, Türk beyleri yabancı bir ülkeden gelen bu memurları

[162] Bakınız, **Altın Köl II Yazıtı**, Sol taraf, 2; Sağ, 1-2: "Ülkemde dört defa dolaştım. Faziletim için Inançu Alp. Fazilet olsa böyle imiş. Sizlerime Altun Kır'a girdim. Erdem için Tibet hanına elçi olarak gittim, getirdim".

[163] Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 39; **Irk Bitig**, 16.

[164] İ.İnce, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.119; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.69.

[165] Boodberg, **a.g.m.**, s.170; R.G.Claviyo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s.107, 186; Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-nâme**, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s.110; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.121-122; M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, Ankara 2005, s.57; M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.272.

mümkün olduğu kadar incitmemeye özen göstermişlerdir. Onların maruz kaldığı hakaret veya saygısızlık geldiği devlete yapılmış demekti. Mesela, 568'lerde Sasani şahının Kök Türk elçilerini zehirletmesi bir savaş sebebiydi. 1468'lerde Ak Koyunlu beyi Uzun Hasan'ın, elçilerle Ebu Said Han'a yolladığı atların orada kasten ürkütülmesini dahi o; "atı ürkütmek, devleti ürkütmek" şeklinde yorumlamıştır ki, zaten bundan kısa bir süre sonra iki bey arasında büyük bir harp yaşanmıştır.

Elçilerin vazifeleri hususunda bir başka nokta da, onların iyi birer istihbaratçı olmalarıdır. Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk meşhur eseri Siyaset-nâme'sinde özetle bunu şöyle açıklıyor: Bunların işi sadece bir ülkeden, diğerine mektup götürmek değildir. Hükümdarların elçi göndermekten bir başka maksadı; gittikleri yerlerin yollarını, boğazlarını, nehirlerini, buraların ordu geçişine müsait olup-olmadığını, güzergâhlarda kimlere güvenileceğini, memleketin asker sayısını, savaş araç-gereçleriyle, halkın iktisadi durumunu, hükümdarın maiyetindekilerin her türlü halini öğrenmektir[166].

Bakanlar kurulunun bir diğer üyesi ise, adalet işlerine bakan buyruklardır. Bu işlerle görevli memurlara "yarguç" veya "yargan" denmekteydi. Hunlar çağından itibaren devlet kademesinde bir nevi hâkimlik yapan bu memurların varlığından haberdarız. Büyük bir ihtimalle Bilge tahta çıktıktan sonra, kardeşi Köl Tigin'i hem ordu komutanlığı, hem de adalet işleriyle vazifelendirmişti. O bu hususta şöyle diyor: "Inançu Apa Yargan Tarkan atıg birtim"[167]. Öyle anlaşılıyor ki, Tonga (Tun) Baga Tarkan'ın (779-789) Kırgız veziri de bu görevde bulunuyordu[168].

İnsanlara insan oldukları için adaletle davranmayı kendilerine bir ilke edinen Türk idarecilerin ülkeleri, memleketlerinde baskıya maruz kalan her türden insanların da sığınağıydı. Esirlere bile insanca muamelede bulunuluyor, halkın güvenini kazandıkları takdirde, sanki onlardan birisi oluyorlardı. Börü Tonga (Mo-tun), Ata İllig (Attila), Kapgan, Çingiz, Temür vs. gibi güçlü Türk hükümdarlarının çağında çoluk-çocuk, köylü, tüccar kim olursa olsun, devletin sınırları dahilinde bir yerden biryere korkusuzca seyahat yapabiliyorlar ve Türk'ün

---

166 Nizamü'l-mülk, **a.g.e.**, s.120-121; Ebu Bekri Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.287.
Devlet başkanlarının atları aynı zamanda devletin malı olduğundan dolayı bir resmi hüviyeti de bulunmaktaydı. Aslında binlerce yıl önce Börü Tonga'nın (Mo-tun) babasının atını oklatması hadisesi de devlete bir başkaldırının nişanıdır. Bakınız, B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1981, s.217.

167 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Batı tarafı, 2: "Inançu Apa Yargan Tarkan adını verdim".

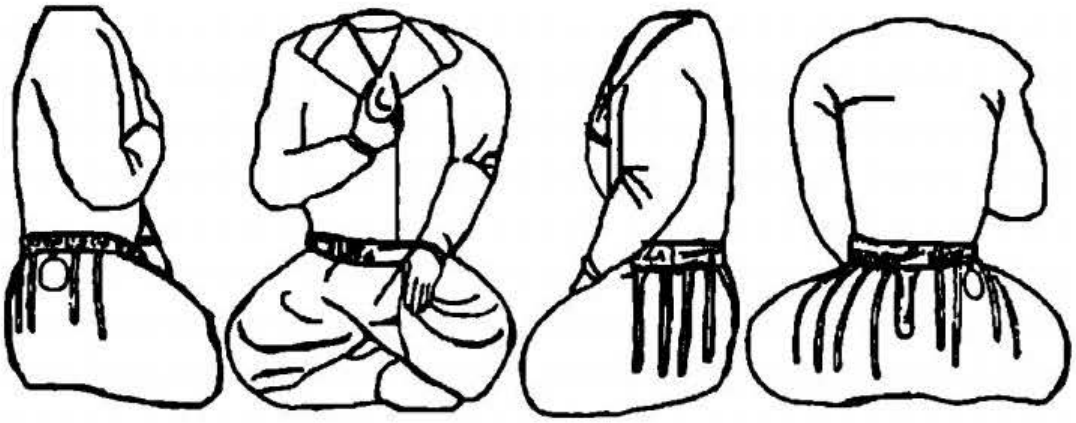
168 Bakınız, **Suci Yazıtı**, 2: "Kırkız oglı men. Boyla Kutlug Yargan men".

an'anevi adalet anlayışının her tarafta hâkim kılındığını gördükleri için kendilerini güven içerisinde hissediyorlardı. Mesela Kök Türklerin varisi durumundaki Hazarlar bu adalet konusunda çok dikkatli davranıyorlardı. Tebaları arasında pekçok dinden insan olduğu için, Hazar hükümeti adli işleri çözümlemek amacıyla yedi yargıca vazife vermişti. Bunlardan ikişer tanesi Müslüman, Hıristiyan ve Musevi olmakla birlikte, birisi de herhalde bir kamdı. Bilindiği gibi, meşhur seyyah İbn Batuta'nın gördüğü yerlerden biri de Altun Orda Hanlığıdır. O Harzem'i anlatırken; beyin huzurunda bir adalet divanının kurulduğunu, burada kadı ve din adamlarıyla beraber "yarguçı" adı verilen şahsın da hazır bulunduğunu, halkın şikayetlerinin dinlendiğini, konu şer'î ise kadıya, değilse yargıca havale olunduğunu söyler. Hükümlerinin adilliğini ve rüşvette almadıklarını vurgular.

Türk hükümdarlarının toplum içerisinde adaletin, gerçek manada uygulanıp, uygulanmadığını denetlemesi uzun yıllar sürmüştür. Yine tarihi kaynakların bize söylediğine göre; Selçuklu sultanları hergün toplantı salonunda tahtlarında otururlar, davaları kadıların ve imamların huzurunda dinlerler ve meseleyi bir hükme bağlarlardı. Bu sistem Sultan Alaeddin Keykubad'ın (1220-1237) hâkimiyet döneminin ortalarına kadar işledi. Han pazartesi ve perşembe günleri oruçlu olur; bizzat adliyede mazlumların haklarını verirdi. Hiçbir şekilde güçlü-zayıf, zengin-fakir ayrımı yapılmazdı. Hükümdar yılda bir defa, mahkemede kendisinden davacı olan birisi ile kadının önünde, soruşturma yerinde ayakta durur, iddiaları dinlerdi. Kendisine kesinlikle bir iltimasta bulunulmazdı. Aynı uygulamayı Osmanlı çağında da görürüz. Mesela Türk tarihinin ilk şeyhülislamlarından Molla Fenari'nin (1350-1430) Cuma namazında hazır olmayan bir Müslümanın şahitliği kabul edilmez hükmüne binaen, I. Murad'ın şahitliğini geri çevirmesi ilginçtir. Belki sembolik de olsa insanlar arasındaki eşitliği, hak ve hukuku bundan daha güzel bir misal açıklayamaz. Bu çağlarda Avrupa'da insanlar birbirlerinin kanını emerken, dünyanın pekçok yerinden topluluklar gelip, Türk adaletinin ve koruyuculuğunun gölgesi altında yaşamayı tercih ediyorlardı. Hatta yüzlerce yıl önce Latin kaynakları bizzat Attila'nın (Ata İllig) bazı meseleleri adaletle hallettiğini yazarlar[169]. Dolayısıyla, devlet vatandaşlarına karşı adil olmak zorundadır ve bu konu Kutadgu Bilig'de özellikle işlenmiştir.

---

[169] S.Runciman, "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.54; E.A.Thompson, "The Camp of Attila", **The Journal of Hellenic Studies**, Vol. 65, 1945, s.114-115; Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.10; M. A. Ubicini, **Türkiye 1850**, Çev. C.Karaağaçlı, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.132-133; İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu,

Eski Türk devlet meclisinde bulunan bakanlardan bir diğeri de milli güvenlikten sorumlu buyruktur. Türk askeri literatüründe birçok rütbeler ve askeri terimler olduğundan, bunları ortaya koymak biraz çetin ise de, en büyük askeri komutanın Türkçe unvanının "Sü Başı" (Apa Tarkan veya Kara Çor)[170] olduğunu ve Sü Başılık görevlerini

Ankara 1981, s.122; A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.59; İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, s.114; P.B.Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.358; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.162, 372; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.71.

[170] Bugün "kara" kelimesi hususunda değişik görüşler mevcuttur. Herşeyden önce eski Türkçede "kara" terimi bir renktir. Türk kültüründe "kara"nın manalarını şöyle bir sıralayacak olursak; bazan Türk masallarında eşit şekilde birbirinin karşısına konulmuş iki şahsiyet, "ak" ve "kara" diye adlandırılır. Ak Han, Kara Han gibi. Burada yeri gelmişken, belki de "Kara Han" adı üzerinde biraz durulmalıdır. Bilindiği gibi tarihimizde gerçek manada büyük, pekçok hakanın unvanı "kara"dır. Bir kere Oguz Kagan'ın babası, Batı Türklerinin rivayetlerinde Kara Han'dır. Mesela Kök Türk Kaganlığının kurucusu olan Bumın'ın herhalde büyük oğlu Kara Kagan (552-553) unvanını taşımakla beraber, devletin batısını teşkil eden ve On Okların idarecisi durumunda olan, İstemi'nin 576'da ölümünden sonra babasının vazifesini üstlenen oğlu Tardu'nun unvanı da Kara Çor'dur. Hatta 16. asırda bile Safevi hanedanlığının temel oymaklarından birisini meydana getiren Ustaclu beylerinden birinin adı da Kara Han'dır. Şimdiye kadar bu durum hiç göz önünde bulundurulmadığından Kara Kagan (Kara Han) unvanlı Türk beylerine hiç aldırış edilmemiştir. Konunun araştırıcılarına yol göstermesi açısından, bu hükümdar unvanı üzerine de eğilmek lazım. Yani, eski Türkler (Kara Hanlılardan çok önceleri) idarecilerine durup-dururken "Kara" unvanını vermemişlerdir.
Türk kültüründe yönlerin sıralamasına göre; doğu=gök veya yeşil (hayvanı ejderha), batı=ak (hayvanı bars veya tonga), güney=kızıl (hayvanı saksağan), kuzey=karadır (hayvanı yılan). İlim adamları, kosmografik manada "yagız yer" karanın (halkın), "yaşıl kök" ise tahtın (yani tör) işaretiydi, demektedir. Buna bağlı olarak, Kök Türkçe yazılı kitabelerden çıkan kesin bir netice vardır ki, "kara" tek başına halkı gösterir. Bilebildiğimiz kadarıyla hiçbir eski Türkçe metin veya belgede, Mogol kültüründeki gibi "Ak Bodun" tabiri de yoktur. Ve "kara" kelimesinin karşılığı olan "ak" da herhalde sayısı az olanlar için kullanılmıyordu. Türkçede kara sıfatı aslında aşağı

savaşlarda genellikle kaganların veya tiginlerin üstlendiğini biliyoruz. Mesela 710 senesindeki Türgiş seferinde, Kapgan'ın oğlu İni İl Kagan Sü Başılık yapmıştı ve Tunyukuk Yazıtında bu konu anlatılırken şöyle deniyor: "Katun yok bolmış erti. "Anı yoglatayın" tidi. "Sü barıng" tidi. "Altun Yışda olurıng" tidi. "Sü başı İni İl Kagan, Tarduş Şad barzun" tidi"[171]. Uygurların büyük kaganı Börü Kun da (Moyun Çor) kendi yazıtında, Sü Başı olduğunu söylemektedir[172].

Buyruklardan biri de maliye işlerine bakıyordu. Vergi işleriyle meşgul olan memurlara da "Tudun"[173] denmektedir. Daha Hunlar çağından itibaren Türk toprakları içindeki hayvan ve insan sayılarının belirlenerek, defterlere geçirilmesinin yasalaştığı; buna bağlı olarak da kimin ve hangi kabilenin ne kadar vergi ödeyeceklerinin tespit edildiği bilinmektedir. Kök Türk tarihinden hatırlayacağımız üzere, Bilge Kagan 718 yılı başlarında, ayaklanan Karlukların üzerine Tudun Yamtar'ın idaresinde bir ordu gönderdiğini yazıtında şu biçimde anlatır: "Biriye Karluk bodun tapa süle" tip Tudun Yamtarıg ıtdım, bardı...Karluk İl-teber yok bolmış"[174]. Yani tudunlar aynı zamanda komutanlık da yapabiliyorlardı ve mevkileri de ilteberden sonra geliyordu. Meşhur On Ok beyi Tonga Yabgu'nun ele geçirdiği yerlere bir il-teberle, vergi toplama ve denetleme işini yapmak üzere bir tudun gönderdiğinden söz edilir. İllig Kagan'ın akrabası olan Kutlug da (İl-

---

bir dereceyi değil, bilakis büyük, kudretli ve asil manalarını ifade eder. Eski Türk yazıtlarında, "gücün kaynağının halkın kendisi" olduğu bizzat üzerine basa basa vurgulanmaktadır. Ayrıca "kara"nın anlamları arasında "kuvveti" ve "eskiliği" de saymakta fayda vardır. Türkçe metinler incelendiğinde "kara"nın "dünya" manasına geldiği de görülür. Ancak bizim için yeni olan, özellikle Kara Hanlı adı açısından bu isim, Türk devlet teşkilatına göre kuzeyi gösterir ve eski Türklerdeki "kara" unvanlı beylerin büyük, asil, yüce kişiler olmalarıdır. Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Kara Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", **Kök Araştırmalar**, 2/2, Ankara 2001.

171 Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, 1. Taş, Kuzey tarafı, 7: "Katun ölmüş idi. Kagan ona yas merasimi yaptırmak istedi. "Orduya, gidin, Altun Yış'da oturun" emrini verdi. Ordu Başı İni İl Kagan'ın, Tarduş Şad ile gitmesini buyurdu".

172 Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Batı tarafı, 10: "Sü Başı ben".

173 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.253; Çağatay, **a.g.m.**, s.295; H.Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", **Acta Orientalia**, Tom. 18, Budapest 1965, s.89; P.Poucha, "Rang und Titel bei den Völkern des Mongolischen Raumes im Laufe der Jahrhunderte", **Proceeding of the IX th Meeting of the Parmanent International Altaistic Conference**, Naples 1970, s.176.

174 Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 40: "Güneyde Karluk halkına doğru ordu sevkedeyim" deyip, Tudun Yamtar'ı Karlukların üzerine gönderdim. Karluk İl-teberi yok oldu".

teriş Kagan) ilk başlarda bir tudundu[175]. Muhtemelen Kök Türk beylerinden Köl Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarkan adına dikilen İhe-Ashete Yazıtında ayrıca Tekiş Köl Tudun'un adına da rastlamaktayız[176]. Tudun unvanını, Miran Metinlerinde de, "Urungu Tudun Çigşi"[177] şeklinde bir şahıs adı vesilesiyle görüyoruz.

Devletin en üst kademesindeki bu idarecilerin önemine vurgu yapan büyük hükümdâr Emir Temür; "vezirler saltanat sarayının sütunlarıdır. Onlar fazla gösterişten uzak durmalılar ki, halkın gözüne saltanat tuhaf gözükmesin. Onlar fitneci ve yalancıların sözlerine kulak asmamalıdır. Çünkü devlet yönetimindeki bu kişilerin düşmanı çoktur. İnsanların hepsinin gözü mevki ve maldadır. Eğer devlet vazifelileri başkalarının laflarına uyarsa yanlışa düşerler", dedikten sonra, bu tür idarecilerin dört vasfa sahip olmalarını belirtir ki, onlar da şudur: Bir, akıl ve ileri görüşlülük. İki, asalet ve soy temizliği. Üç, asker ve halka karşı hoş görüşlülük. Dört, uzlaşmacı ve sabırlı oluş. Bunun yanısıra Emir Temür, devlet adamlarının herhangi bir şeye karar verecekken kimseye bağlı olmamalarını, arkalarında hükümdârlarının durması gerektiğini, sağlam ve kuvvetlice işlere sarılmalarını ve emirlerine kimsenin karşı çıkmasına müsaade etmemeleri lazım geldiğine değinir. Ancak bu surette idareciler vazifelerini layıkıyla ve adaletle yaparlar[178].

Daha öncede söylediğimiz gibi, kaganı da denetleyen bir güç vardı. Milletin ve devlet ileri gelenlerinin isteklerine aykırı davranan kaganların ne şekilde tahtlarını yitirdiklerini biliyoruz. Hatta meşhur Bilge Kagan'ın Budizm'i Türklerin milli dini yapmak istemesine karşılık, ünlü vezir Tunyukuk'un mecliste ona nasıl karşı çıktığına tarih şahittir. Bunun gibi kagan olurken de, hükümet üyelerinin ve milletin rolü büyüktür. 748 senesinde Atalar Mezarlığı'nda yapılan toplantıda, bakanlar kurulu, ordu mensupları ve halkın bizzat kendisinin, Uygur beyi Köl Bilge'yi kagan tayin ettiğini, Şine Usu ve Terhin Yazıtlarındaki şu cümlelerde görmekteyiz: "...Tokuz Buyruk, bıng sengüt, kara bodun turıyın kangım kaganka ötünti: "Eçü apa atı bar" tidi. "Ötüken eli sizde ebir" tidi. Tay Bilge Tutukıg anta yabgu

---

175 Clauson, **a.g.e.**, s.457; Ecsedy, "Old Turkic....", s.89.

176 Bakınız, **İhe-Ashete Yazıtı**, B yüzü, 1.

177 Bakınız, **Miran Metinleri**, A yüzü, 2-3.

178 Sahibkıran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.92-94.

atadı. Anta kisre küskü yılka singlegde, "küç kara bodun" timiş: "Sin sizde" Küç kara sub ermiş. Kara bodun turıyın kagan atadı"[179].

Bütün bunlar, eski Türk devletinin ne kadar mükemmel bir teşkilatlanma içerisinde olduğuna delaletdir. Burada açıkça devlet için halkın çok önemli olduğu vurgulanmaktadır. Yani halk olmadan devlet olmuyor. Yine burada gördüğümüz üzere kitabeler de geçen "kara bodun" tabirinin karşılığı, tam manasıyla millet veya halktır. Zaman zaman bir takım araştırmacılar "kara bodun" terimini sıradan toplum, ikinci dereceden vatandaş şeklinde yorumlamaktadırlar ki, yanılgıya düşmelerinin sebebi "kara" kelimesinin anlamının yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Belki bey ile vatandaşın arasında bir fark vardır, fakat kesinlikle Türklerde Batı usulünde bir aristokrasi bulunmuyordu. Herhalde buna en güzel delillerden birisi de "el mi yaman, bey mi yaman" ata sözüdür ki, üzerinde durulan el hem devleti, hem de umumen milleti karşılamaktadır.

d- Kagan ve Katun

Eski Türk devletinde yönetim gökten aşağıya doğru inen karizmatik ve hiyerarşik bir düzen içerisinde işlemekteydi. Buna bağlı olarak Kök Türk ve Uygur kaganlıklarında, devletin başındaki kişi "kagan" unvanıyla anılmaktadır. Çin kaynaklarında "K'o-han" şeklinde transkripsiyon edilen bu unvanın Türkçe olmadığı ve birtakım yabancı menşelere dayandırıldığı görülmektedir[180]. Fakat Türkler hakkında en

---

[179] Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Güney tarafı, 3-6; **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 11-12: "Tokuz Buyruk, bin komutan ve halk ayağa kalkarak, babam kagana marûzatta bulundular: "Atalarımızın adı var, Ötüken ülkesi sizde, yönetin" dediler. Tay Bilge Tutuk orada yabgu atandı. Ondan sonra sıçan yılında (748), Atalar Mezarlığı'nda, "güç halktır, Atalar mezarı sizde ve gücün kaynağı sudur" dendi. Halk ayağa kalkarak onu kagan yaptılar".

[180] Kan'dan (han) yüksek bir derece olan kagan için bakınız; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.60; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.578; A.Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C. I, İstanbul 1931, s.106; P.A.Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. I, Cambridge 1936, s.171; W.Eberhard, "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.321; K.Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", Çev. İ.Gökbakan, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.499-504; P.Olbricht, "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 26, Wiesbaden 1954, s.96-97; B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.130.
Bununla beraber eski Türkçede ve günümüzde halâ büyük ağabey manasına kullanılan aka~aga kelimesi mevcuttur. Bunu muhtemelen Türkler ve Mogollarla da akraba olduğu söylenen T'u-yü-hunlar da "a-kan~k-gan" biçimlerinde kullanıyorlardı. Fakat kelimenin ortaya çıkışı çok daha evveldir. Dolayısıyla kagan kelimesinin

eski bilgileri veren bu vesikalarda ilk defa yabancı bir kavimde görülüyor olması, kelimenin daha evvelce Türkler tarafından kullanılmadığını ispatlamaz. Kökü ne olursa olsun, hükümdar manasına gelen bu terim Türkleşmiş ve Türk kültürünün bir unsuru haline gelmiştir.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz ki o da, her terim kendi kültür çevresinde kullanılmalıdır. Mesela bilerek veya bilmeyerek bizim devletlerimiz için zaman zaman imparatorluk tabirinin tercih edildiğine şahit oluyoruz. Hâlbuki bizim kültürümüzde ve devlet anlayışımızda hiçbir zaman imparatorluk deyimi yoktur. Bilindiği üzere "imperium" kelimesi Latin kökenli bir terim olup, muhtevasında sömürgecilik ve baskı vardır. Kelimenin kökü "hükmetmek" fiili ile alâkalıdır ve emperyalizm kelimesi de buradan gelmektedir. Ama bize tarih göstermiştir ki, ne yaklaşık 600 yıllık Osmanlı, ne de ondan önceki Türk hanedanlıkları emperyalist bir siyaset gütmediler. Bilindiği gibi kültürler milli bünye ve kurumlarını ifade etmek için kendi terminolojilerini yaratırlar ve bunların muhtevalarına da kendi damgalarını vururlar. Bu bakımdan farklı kültür dairelerinde meydana gelen terminolojiler, bir diğer kültürün bünyesini izah için kullanıldıkları takdirde hata yapılmış olur[181]. Dolayısıyla tarihimiz ve kültürümüzün aktarımında kendi kelimelerimizi seçmek zorundayız.

Tanrı tarafından bu göreve atandığı varsayılan Türk kaganı, bütün yeryüzünün, yani insanlığın hükümdarıdır. Daha öncede örnekler verdiğimiz Oguz Kagan Destanı'nda bunu çok açık bir şekilde görüyoruz. Türk hâkimiyet anlayışının bir tezahürü olan bu düşünce Kök Türk Yazıtlarına şöyle yansımıştır: "Üze Kök Tengri asra yagız yer kılundukda ikin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış; olurıpan Türk bodunıng ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş"[182]. Türk devlet hiyerarşisine göre, kagan en tepede bulunur ve bu unvan kolay kolay alınmazdı. Herşeyden önce

---

menşei ile aka-aga'nın bir olabileceğini de gözden ırak tutmamak gerekir. Hatta belgeler incelendiğinde Türklerde, ne Romalılar, ne de Araplarda görüldüğü üzere ayrıcalıklı sınıfların olmadığı, saygı duyulan kişilere aka-aga dendiği vurgulanır. Milletin ve devletin agası da hiç şüphesiz kagandır. Bu hususta ayrıca bakınız, L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.60; L.K.Ling, **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978, s.85; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.220.

181 S.Gömeç, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından", **Yüce Erek**, 2/18, Ankara 2000.

182 **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-3: "Yukarıda mavi gök, aşağıda yagız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insan oglu yaratılmış, insanoğlunun üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare edip, düzenlemişler".

kaganlığın birinci şartı Türk soyundan gelmekti. Öyle ki, babası Türk olduğu halde, annesi Türk kanı taşımadığı için Türk tarihinde bazı kişilerin tahta çıkamadıklarını biz biliyoruz.

Kagan olmanın başka şartları da bulunmaktadır. Ancak bu özellikleri kendinde toplayan şahıs kagan olabilirdi. Kaganlığın gerekleri arasında bilge ve alplık da vardır[183]. Kök Türk tahtına çıkan kaganlar bilge ve alp olduklarından bu makama oturabilmişlerdi. Yazıtlarda; "bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş[184]. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş"[185]. "Bilgesin üçün, alpın üçün"[186], denmektedir. Bu itibarla kaganın bilgili ve akıllı olması yanında cesur ve yiğitlik vasfının da bulunması lazımdır. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig'de; kişinin bilgiyle beyliğe ulaştığını belirtiyor. Tabi ki, bütün bunları bünyelerinde barındıran hükümdarların yukarıdaki metinlerde söylendiği gibi zeki danışmanlara (ayguçı) ihtiyacı vardı.

Kök Türklerin son büyük kaganı Bilge öldüğünde, zamanın en güçlü ülkesi olan Çin imparatorluğu o döneme kadar hiç görülmemiş bir şekilde en kalabalık elçilik heyetini onun cenaze merasimine yolluyordu. Kendinden başka herkesi barbar sayan Çin'in, Kök Türklere ve özellikle de Bilge Kagan'a karşı tavrı değişmişti. Çünkü o, tam manasıyla modern bir devlet kurduğu gibi, kendisinin de başta gelen hususiyeti bilge olmasıydı. Bununla birlikte alp olan bir kişi yalnızca bir savaş makinesi değil, gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha da sahiptir. Alp kişiler toplum içinde itibarlıydılar, hatta onların mezar taşlarının üzerinde bu özelliklerini yansıtan ok, yay, kama, balta vs. gibi aletlerin şekilleri de bulunuyordu, ki bunlar kabirlerin içine ölüyle beraber de konuyordu. Mesela Türklerde şöyle bir söz vardır: "Alplar ve alçaklar savaşta belli olur". Yine bazı kaynaklarda onların kızıl veya ak börk giydikleri, bu başlıklarına yırtıcı kuş kanatları taktıkları, atlarını da kotuzla süsledikleri söylenir. Ama Türk tarihinde öyle bir dönem geliyor ki, özellikle ticaret, ilim ve edebiyat hayatına atılan Uygur Türkleriyle birlikte,

---

183 Alplık tabiî ki sadece yöneticilerle sınırlı değildir. Erdem ve alplık her Türk erkeğinde bulunması lazım bir vasıftır. Alplığın maddi ve manevi göstergeleri ise; korkusuz bir yürek, kol gücü, iyi bir at, temiz ve özel bir giyim, yay ile iyi bir kılıç, süngü ve iyi bir yoldaştır. Onlar Türk milletinin delileriydi. Bakınız, Esin, **Türk Kozmolojisi**..., s.146-147.

184 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4: "Bilge kagan, alp kaganlarmış".

185 Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Güney tarafı, 3; Doğu tarafı, 4; Kuzey tarafı, 5: "Kaganı alp, danışmanı bilge imiş".

186 Bakınız, **Kül İç Çor Yazıtı**, Batı tarafı, 7: "Bilgeliği için, yiğitliği için".

alplık ve bilgelik ikinci sıraya düşüyor[187]. Elbette ki bu, yönetimin zaafına, milletin bozulmasına yol açtı.

Kaganın aynı zaman da erdem'li olması gerekiyor. Erdemsiz (faziletsiz, edebsiz) kişi kaganlık yapamaz. Bu idareciler ve bütün toplumun fertleri için geçerlidir. Mesela Uygur devri ileri gelenlerinden Çabış Tun Tarkan'ın erdemliğinden dolayı, muhtemelen Türgiş Kara Kan'a elçi gittiğini hepimiz onun kitabesinden öğrenmekteyiz ki, burada; "erdemin üçün ilinde Kara Kanka barıpan, yalabaç barıpan kelmedingiz"[188], deniyor. Kök Türkçe yazıtlarda karşımıza en çok çıkan kelimelerden biridir. İslamiyetle birlikte erdemin yerini edeb sözü almaktadır ve Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib şöyle diyor: "Oğula ve kıza bütün erdemleri tam olarak öğretki; bunun sayesinde iyi olsunlar"[189]. Tabiki, yöneticilerin birtakım özel hasletleri bünyelerinde barındırmaları gerekir. Bunlar; halka merhamet göstermek, adaletli davranmak, zalimlerin zulmüne engel olmak, düşmanın hilelerini anlayacak liyakatta bulunmak, fırsatları değerlendirebilmek[190], şeklindedir.

Kaganın küç'lü olması da lazımdır. Kök Türk Yazıtlarında kaganların güçlülüğüne ve yiğitliğine; "küçlüg alp kaganımda adırulu bardıngız", diye işaret ediliyor[191]. Özellikle bu unvan Uygur kaganlarının adlarında sıkça görülür.

Kagan olmanın bir başka şartı "külüg"[192] yani ünlü olmaktır. Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığının kurucusu Bumın, Juan-juanları yenerek ün kazanmıştı. Bilge Kagan da, ta şadlığı sırasında birçok savaşa katılarak ünlendi. Bunun gibi Kök Türk tahtına çıkan kaganların ünlü olduğu kitabelerde; "antag külüg kagan ermiş"[193], biçiminde vurgulanır. Bu unvana özellikle bey adlarında da rastlanıyor. Tabiki sadece hükümdarlar ve beyler değil, sıradan her erkek ve askerin de gerçek

---

187 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.41; Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.45; F.Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.44; Esin, **İslamiyetten Önceki...**, s.13; Ögel, **a.g.e.**, s.129; Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.245-247; N.F.Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.55.

188 Bakınız, **Uybat I Yazıtı**, 3-4: "Faziletinizden dolayı ülkesinizden Kara Kan'a vardınız, elçi gidip-gelmediniz".

189 Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s.140, 166.

190 Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.60.

191 Bakınız, **Ongin Yazıtı**, Sağ taraf, 4: "Güçlü, yiğit kaganımdan ayrıldınız".

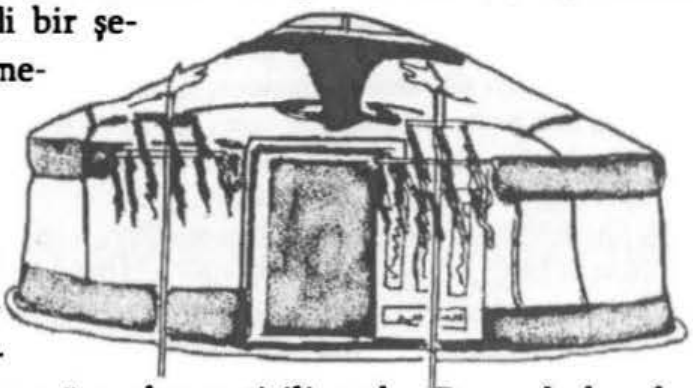
192 **Drevnetyurkskiy Slovar**, Redaktorı: V.M.Nadelyayev-D.M.Nasilov-E.R.Tenişev-A.M.Şçerbak, Leningrad 1969, s.326; Clauson, **a.g.e.**, s.717; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.644; Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.267.

193 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 5-7; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 5: "Bu kadar ünlü kagan imiş".

ismini kendisi alması gerekirdi. Türk töresine ve geleneklerine bağlı olarak, çocuklar belirli bir yaşa gelip, ülke ve millet için yararlı bir iş yaptıktan sonra unvan ya da adlarına kavuşuyorlardı. O çağa kadar umumiyetle fiziki özellikleri veya ebeveynleriyle alâkalı bir isim taşımaktaydılar. Bu güzel adet her Türk gencini yurt ve şeref uğruna faydalı şeyler gerçekleştirmeye itiyordu.

Bunların yanısıra kaganın kut, yarlık ve ülüg gibi Tanrı tarafından verilen özelliklere de sahip olması gerekmektedir. Tabi ki, bütün bunlar hükümdarın yaradılışıyla da ilgilidir. İyi huylarla donatılan kaganlar milletine ve ülkesine faydalıydılar, fakat tersi olan idarecilerin ülkeyi nasıl felakete sürüklediklerine belgelerde şu şekilde rastlıyoruz: "Anta kisre inisi eçisin teg kılunmaduk erinç, oglı kangın teg kılunmaduk erinç, biligsiz kagan olurmış erinç, yablak kagan olurmış erinç. Buyrukı yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Beyleri bodunı tüzsüz üçün Tabgaç bodun tebligin kürlügin üçün armakçısın üçün inili eçili kingşürtükin üçün begli bodunlıg yongşurtukın üçün Türk bodun illedük ilin ıçgını ıdmış"[194].

Devletin en yüksek makamındaki kaganın tahta çıkış töreni, kaynaklarda oldukça renkli bir şekilde anlatılır. Herhalde merasimin yapıldığı yer, Orkun Irmağı kıyısındaki "Ata Sini" idi. Tören alanına üstünde altından bir kurt başı olan tug[195], mehter takımı ve kaganlık arabası, yani iki tekerlekli kagnı önceden getiriliyordu. Bununla beraber her Türk'ün tahtı, üzerine bindiği atının eyeriydi. Çünkü yabancıların, "Türk ata bindiğinde kendini bey sanır" biçiminde bir tespitleri vardır. Hükümdar otağının önünde bulunan sancağın üzerindeki kurt başı

[194] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı 4-7; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 5-7: "Ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmadığından, bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan; bakanları da bilgisiz ve kötü imiş. Beyleri ve halkı düzensiz, Çin milleti aldatıcı ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış".

[195] Bezeklik ve Kızıl'da yapılan kazılarda ele geçen minyatürlerde kurt başlı tuglar çok açık bir şekilde görülür. Bu tugların ucunda da kotuz veya at kılı olurdu. Bakınız, A.Grünwedel, **Altbuddhistische Kultstatten in Chinesischen-Turkistan**, Berlin 1912, s.131, 304; Feher, **a.g.m.**, s.306; F.Sümer, "Türklerde Bayrak ve Tuğ", **Resimli Tarih Mecmuası**, 5/58, İstanbul 1954, s.3397; E.Esin, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.82.

hakkında ise Çin kaynakları, atalarının kurttan türediğini unutmamaları içindir, şeklinde bir izahta bulunuyorlar. Yeni kagan bir keçe veya kalkan üzerine oturtularak, dokuz kişi tarafından göğe kaldırılmakta, çadırın etrafında, güneş istikametinde dokuz kez döndürülmektedir. Sonra ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulmakta ve ağzından çıkan ilk ses veya sözcüğe bakılarak bir zaman tayin edilmekteydi[196]. Kaganı koruyan özel muhafız birliğine de Börüler deniyordu[197]. Bunlar gece ve gündüz nöbetçileri olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Yine bazı iddialara göre, kagan yeryüzünde güneşin sembolü, katun da ayın temsilcisiydi[198]. Beyler "Hun selamı" diye de adlandırılan" yere diz vurulup, yükünülerek selamlanırken; normal zamanlarda halk başlarını eğip, ellerini göğüslerine koyarak ve şapkalarını çıkararak selamlaşmaktaydılar. Babur'un hatıratından öğrendiğimize göre, muhtemelen küçük beyler, büyüklerin önlerine gelirken ileri dokuz defa, huzurdan ayrılırken de yine geri dokuz kez tazimde bulunuyorlardı[199].

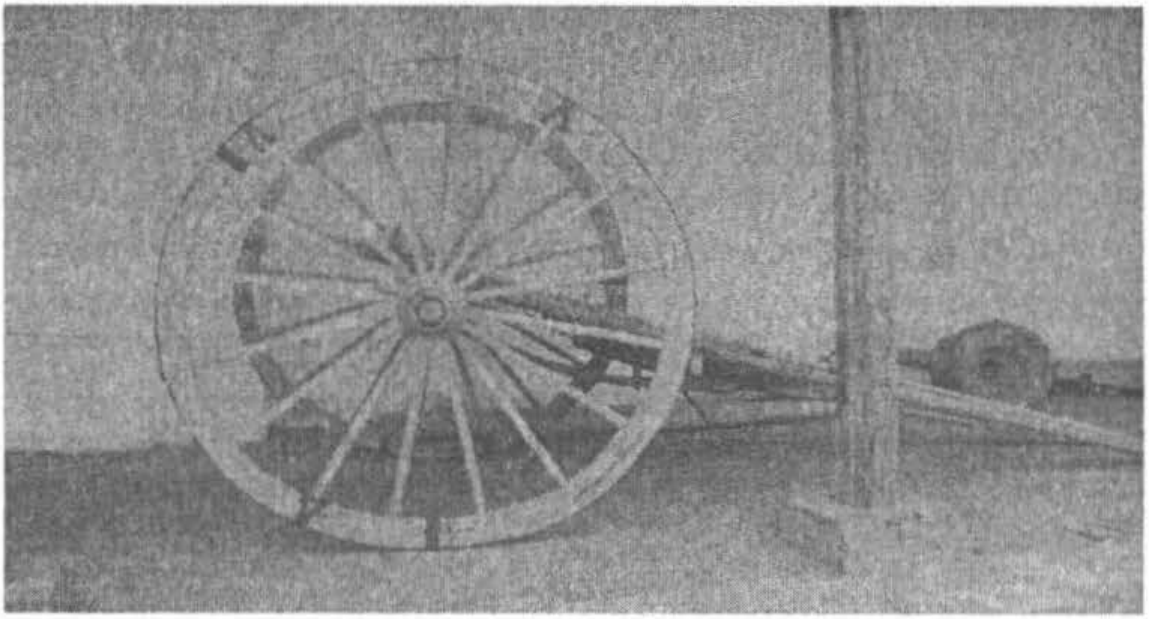
196 Buradaki boğaz sıkma hadisesinin de sembolik bir şey olduğunu ifade etmek isteriz. Herşeyden önce eski Türkler idarecilerin zeki, çalışkan ve fiziken de güçlü insanlar olmalarını diliyorlardı. Yaşı geçmiş, daha doğrusu bunamış kişilerin sağlıklı karar vermelerinin mümkün olamayacağını bildiklerinden, kagan adayı umumiyetle fazla uzun değilse de, ortalama bir süreyi bu tören sırasında belirtiyordu.

197 Oguz beylerinin de "çakır" denilen özel muhafızlarının olduğundan söz edilmektedir. Bakınız, Agacanov, **a.g.e.**, s.165.

198 S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiou [Turcs]", **Journal Asiatique**, Tome III, Paris 1864, s.332; L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.51-57; W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.87; F.Laszlo, "Kagan ve Ailesi", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C. 1, Ankara 1944, s.46-47; H.N.Orkun, **Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1946, s.136; Liu, **a.g.e.**, s.8-9; M.Mori, "Sici ve Şşu-Chih", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.222; E.Esin, "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara 1972, s.329; Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.33; Esin, **Türk Kozmolojisi...**, s.74; Grousset, **a.g.e.**, s.219; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.164-165; I.Demirkent, **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, Ankara 1992, s.62; L.Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.366; S.Gömeç, "Keşik Kelimesi", **Prof.Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar**, İstanbul 2002; Artamonov, **a.g.e.**, s.183, 287; S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.357; Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.85.
Eski Türklerde altın aksamlı, atlar ya da öküzler tarafından çekilen bir kaganlık tahtının olduğunu biliyoruz.

199 W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s.136, 168; Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.118; F.Sümer, "Oğuzlara

Kök Türkçe belgelerde kaganın vazifeleri de dolaylı şekilde anlatılmaktadır. Bunlardan birisi, kagan milletin iskânını ve sosyal teşkilatlanmasını sağlamalıdır. Bumın ve İstemi Kök Türklerin başına geçtikten sonra, milleti yeniden yerleştirip, işleri yoluna koydular. Bilindiği gibi, Bumın Kagan devletin merkezinde, Orkun Vadisinde kalırken, kardeşi İstemi de batıdaki On Okların düzene sokulması ile vazifelendirildiği bu iskan hadisesini; "ilgerü Kadırkan[200] Yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi kondurmış"[201], cümlesinden öğreniyoruz. Bütün bunlar doğru-dürüst yapılmazsa ve aralarındaki sosyal intizam kaybolursa, yabancılara boyun eğmek zorunda kalındığına şöyle değinilmektedir: "Yagı bolıp, itenü yaratunu umaduk yana içikmiş"[202]. Fakat güzel olan şey çok geçmeden yeni bir lider ortaya çıkarak (mesela İl-teriş örneğinde olduğu gibi), Türkleri birleştirip, tekrardan bir sosyal düzenleme yapıyordu ki, bu da; "Tölös, Tarduş bodunıg anta itmiş"[203], sözleriyle anlatılıyor.

Ait Destani Mahiyette Eserler", **DTCF. Dergisi**, Sayı 17, Ankara 1961, s.440; Zahireddin Muhammed Babur, **a.g.e.**, C. I, s.155; İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.90-91; İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.54; G.Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. II, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987, s.300; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.551; Rumlu Hasan, **Şah İsmail Tarihi** (Ahsenü't Tevarih), Çev. C.Cevan, Ankara 2004, s.66; Barbaro, **a.g.e.**, s.108.

200 Burası Büyük Kingan Dağlarının olduğu mıntıkadır.

201 **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 3-4: "Doğuda Kadırkan Yış'a, batıda Temir Kapı'ya kadar (Türk milletini) yerleştirdim".

202 **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 10; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 9: "Düşman olup, düzeni sağlayamadıklarından yine (Çin'e) boyun eğmiş".

203 **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 14; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 12: "Tölös, Tarduş halkını orada tanzim etmiş".

Bilge de amcasının ölümünden sonra karışıklık içerisine düşen ülkesini içtimai bir hareketle rahatlattığının haberini şu şekilde veriyor: "Kagan olurıp, yok çıkany bodunıg kop kubratdım"[204]. Bunun yanısıra eski Türkçede iskân veya yerleştirme "kondurmak" fiiliyle anlatılıyordu.

Kitabelerde siyasî bir ad yerine geçen Türk'e dâhil olan bütün kavimlere karşı aynı sorumluluk hissedildiği için, bunların da kargaşa içerisinde bulunmamalarına özen gösterilmiş ve siyasi teşkilatlanma yapılırken onlar da göz önünde tutulmuştur ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında buna dair şu atıflara rastlıyoruz: "Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunıg itip, yaratıp keltimiz... Kadırkan Yışıg aşa bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz... Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunıg Tabarda konturdımız...Tengri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulungdakı bodunıg itdim, yaratdım"[205]. Bu anlayış uzun asırlar böyle sürmüştür. Hun, Kök Türk, Uygur, Selçuklu, Çingizli, Temürlüler[206] hep bu geleneği devam ettirdiler. Ele geçirilen yerlere kalabalıklar halinde Türk kabileleri gönderilerek, buraları kontrol altında tutulmaya çalışıldı. Fakat yüzyıllar geçtikçe iskan siyasetinde değişiklikler olmaya başladı. Önceleri aşiretin birlikte yaşaması önemliyken, sonraları bu devlet düzeni için tehlikeli olmuş ve parçalayarak yerleştirme metoduna dönülmüştür. Osmanlı Devleti'nin uzun süre varlığını koruması buna bağlıdır.

Eski Türklerin günlük hayatlarını devam ettirirken, elbette kendilerinin barınmalarını sağlayacak yerlere de ihtiyaçları vardı. Umumiyetle günlerini çadırlarda geçiriyorlardı. Ağaçtan bir kasnak ve onun üzerine örtülen keçelerle korunan çadırın tepesinde bir baca yeri

---

[204] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 10; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 7-8: "Kagan oturup, yoksul-fakir milleti hep toplattım".

[205] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 20-21; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 17-18: "Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halkını tanzim edip, düzenledik. Kadırkan Yış'ı aşarak kavimleri böylece yerleştirip, nizama koyduk. Kara Türgiş halkının hepsi boyun eğdi. Onları Tabar'da kondurduk. Tanrı izin verdiğinde ve tahta ben oturduğumda dört taraftaki halkı yeniden teşkilatlandırdım".

[206] M.Şeker, **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, Ankara 1985, s.112; M.Kaplan, "Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti", **Türklük Araştırmaları**, Sayı 1, İstanbul 1985, s.2.
Temür Beg, 1370 tarihindeki başarılarından ve Kazan Halil Han'ın kızıyla evlenmesinden sonra bilindiği üzere "Küreken" lakabını almış ve bu sırada da büyük bir toy düzenleyerek kabileleri Oguz an'anesine göre teşkilatlandırmıştı. Bakınız, M.Kafalı, "Timur", **İslam Ansiklopedisi**, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979, s.339.

mevcuttu ki, buna "tünlük, şangırak" gibi adlar veriliyordu[207]. Kendilerinin evleri olan bu nesnelerin en üst köşelerine "ug/ok", yan taraflarına "eyegü", etrafının bağlandığı kuşağa da "kursak" denirdi[208]. Bu çadırın doğu ve bazan da güneye doğru açılan kapısı da "eşik" olarak adlanmıştır[209]. Ortasında ocaklık, üstünde de üçayak ile kazan bulunurdu. Çadır içinse sıklıkla "kerekü", "yurt" veya "eb/ev" tabirleri kullanılmıştır[210]. Bununla birlikte ev kelimesine umumiyetle ev-bark şeklinde tesadüf edilir. Tarihi kaynaklar arasında yer alan yazılı belgeler ile kaya resimleri ve arkeolojik malzemelerden çıkan neticelere bakıldığında, bazan bu çadırların dört tekerlekli kağnılar üstünde de taşınabildiğine şahit oluyoruz ki, özellikle göç ve savaş durumlarında buna başvuruluyordu. İbn Batuta'da buna dair çok ilgi çekici notlar bulmaktayız. O Kıpçak ülkesinde bir Türk şehrini anlatırken şöyle diyor: "Ordu yerine vardığımızda camiler, çarşılar, halk ve mutfak bacalarından tüten dumanlarıyla yürüyen büyük bir şehirle karşı karşıya olduğumuzu anladık. Bütün şehir atlarla çekilen arabalarda taşınmakta ve konaklamak üzere seçilen yere varılın-ca, hafif malzemelerden yapılmış olan evler, çadırlar ve eşyalar indirilmekte; bir anda çarşılar, mescitler ve obalar kurulmakta idi". Buna benzer şeyler başka kaynaklarda da tespit olunuyor[211].

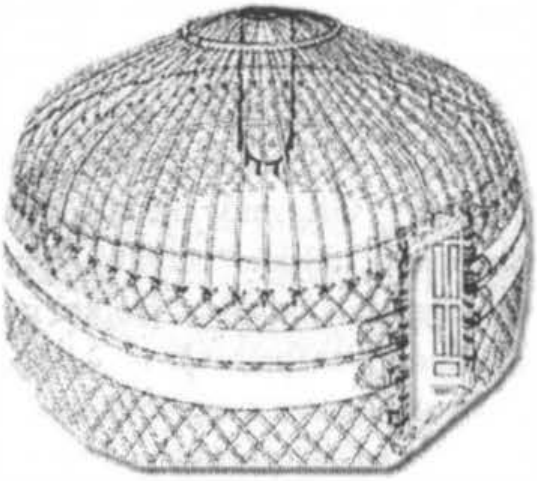
207 Eski Türkler çadırın tepesindeki bu baca yerine "gök penceresi" veya "göğün gözü" dedikleri gibi, ortadaki direği de evrenin ekseni olarak düşünüyorlardı. Bakınız, G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.30.

208 E.Esin, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.82; B.Ögel, "Batı Göktürk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.120.

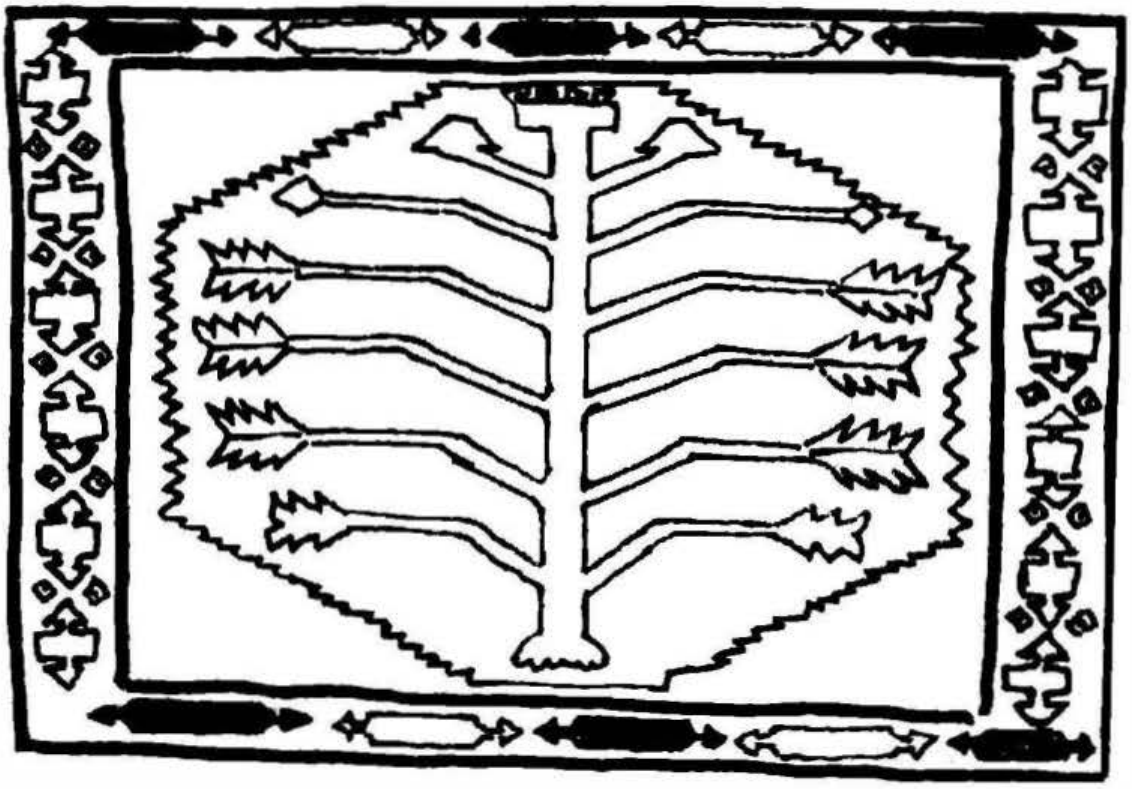
209 Türk kültüründe evin veya çadırın girişi olan eşiğe son derece önem veriliyordu. Türk insanı kendisi için kutsal bir mekân olan evini her şeyden kıskanmış ve sahiplenmiştir. Dolayısıyla çadırına ya da evine girerken kutsal bir mabede ayak attığına inanıyordu. Bu yüzden onun korunması ve saygı görmesi gerekirdi. Buna binaen de herhangi bir yabancının evinin eşiğine basmasını veya oturmasını kendisine hakaret veya yuvasının elinden alınmak istendiği gibi düşünmüştür. Ayrıca bakınız, B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s.27.

210 Kerekü veyahut çadır yapan kişiler için de tarihi vesikalarda "kereküçü" denmekteydi.

211 İbn Batuta, **a.g.e.**, s.77.
Savaş ve göç zamanlarında yetişkinlerle, bebek çağında olanlar evleri, arabaları, hayvanlarıyla beraber hareket ediyorlardı. Hiçbir şeye ihtiyaç duymadan binlerce kilometre yol alıyorlardı. Beşiklerdeki küçük bebekleri anneleri emzirebilsin diye eyerin ucunda taşıyorlardı. Sol elleriyle beşiği ve dizgini tutarlarken, sağ elleriyle de atı yönetiyorlardı. Bu gelenek herhalde Türk İskitler çağından beridir sürüyordu. Bakınız, **A.R.Seyfi, İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul 1934, s.55; Barbaro, **a.g.e.**, s.27-28, 82-83.

Yerine göre bu çadırların genişliği bir uçtan, diğerine yüz adımı bile geçebiliyordu. Çadırın üzerindeki keçenin rengine göre de, kara-ev ya da ak-ev şeklinde isimler alıyorlardı ki, bu kabilelere ad olması bakımından da mühimdir (Kara-evli, Ak-evli)[212]. Çadırların içerileri de halılar ve diğer nesnelerle süslenirdi. Bunlar umumiyetle hayvan ve geometrik şekillerden ibarettir, kişinin durumuna göre de büyüklükleri değişirdi. Özellikle hükümdar çadırları yüzlerce kişiyi alabiliyordu. Mesela ünlü İbn Fadlan, Oguzları ziyaret ettiğinde, kendisine Oguz Beyi tarafından bir "Türk Çadırı" kurdurulduğunu söyler. Türk mimari ve yapı sanatına ait pekçok şekiller bu çadırlardan geliyordu. Batılılar saraylarının ve evlerinin içine pislerken, Türk çadırlarının veya evlerinin yanında daha Orta Çağlarda bile "çumuşluk" denilen tuvaletler ve hamamlar vardı.

212 Hükümdar otagı veya çadırının kırmızı ve kubbeli olduğuna dair bazı kaynaklar işaretler mevcuttur. Bakınız, Süleyman er-Ravendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-i Sûrûr**, Çev. A.Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999, s.141.

Türkler gündelik hayatta kullandıkları her türlü eşyalara çadırlarıyla birlikte sahiptiler ki, bunların arasında "yiğne" (iğne), "targak" (tarak), "sındı", "bıçkı", "kıngırak" (makas), "biçek" (bıçak), "çömçe", "kamıç" (kepçe), "kaşuk" (kaşık), "körke" (ağaç tabak), "sengek" (testi), "tang" (elek), "tekne" (hamur yoğurma kabı), "yasgaç" (hamur tahtası), "yerküç" (ekmek pişirmeye yarayan tahta kılıç benzeri nesne), "yugurguç" (oklava), "tuzluk", "çanak", "bukaç", ködheç", "sagrak", idiş", "künek", "ıbrık", "kumgan" (su kabı), "butık" (su tulumu), "çeşkel", "yogrı" (çanak), "küp", "sokı" (havan), "tepsi", "tergi" (sofra), "saç", (tava), "örküç" (saç ayağı), "etlik" (et asılan nesne)[213] gibi malzemeleri sayabiliriz.

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan bu insanlar, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylaklarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler[214]. Yaşlı ve sürüsü az bulunanlar kışlık bölgelerde kalırlardı ki, zamanla buralarda ziraat da gelişip, önemli merkezlere dönüşmüştür. Mesela Hazarlar kışları tamamen şehirlerde geçiriyorlardı[215]. Türkler şehir,

---

213 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.35, 48, 61, 95, 99-101, 137, 348-349, 359-360, 377, 381, 383-385, 392, 417-418, 423, 429-430, 434, 440, 452, 464, 467, 471, 480, 482, 493; C. III, s.31, 38, 119, 226; 355, 357, 367, 382-383; Thompson, "The Camp of Attila", **The Journal of Hellenic Studies**, Vol. 65, 1945, s.114; C.E.Arseven, **Türk Sanat Tarihi**, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz), s.26-27; M.Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/1-2, İstanbul 1946, s.111; F.Sümer, "Türk Çadırları", **Resimli Tarih Mecmuası**, 5/56, İstanbul 1954, s.3293; N.Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972, s.47-48; Claviyo, **a.g.e.**, s.147-48; H.Oraltay, "Kazak Türklerinin Çadırları", **Türk Kültürü**, 16/192, Ankara 1978, s.747; D.Sinor, "The Origin of Turkic Balıq Town", **Central Asiatic Journal**, Vol. 25, Wiesbaden 1981, s.95-101; L.Altınmakas, "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", **Türk Kültürü**, 22/250, Ankara 1984, s.122; C.Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.37; Bakınız, W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.32; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.153; Barbaro, **a.g.e.**, s.107.

214 Araştırmacılar iklimin çetinliği yüzünden insanların her zaman çadırlarda yaşayamayacaklarını ve kışı geçirmek için uygun yerler yapmak zorunda olduklarını vurgularlar (T.Baykara, "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", **III. Sovyet-Türk Kolokyumu**, İzmir 1990, s.5). İşte buna bağlı olarak Kök Türk Yazıtlarında, 715 yılında Oguzlarla savaşılmadan evvel, Kök Türk orduları Amga Kurgan denilen yerde konaklayıp, kışlamışlardır ki (S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.160-161), burasının korunaklı bir kale olduğu düşünülmektedir.

215 Türklerden haber veren kaynaklar, onların özellikle kışın yürümek ve avlanmak için dışarı çıktıklarında ayaklarına bir tür kayak geçirdiklerinden ve bunlarla bir geyikten daha süratli hareket ettiklerinden, düz yerlerde ellerindeki sopalar yardımıyla ilerlediklerinden haber veriyorlar ki (bakınız, İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.101; Eberhard, **Çin'in Şimal...**, s.65; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay,

kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balçıktan gelen "balık" kelimesini kullanıyorlardı. Hakanların yaşadığı şehir ve merkezler genellikle "ordu" terimiyle adlanırken, diğerleri sıradan isimler alabiliyordu. Türk kaganları yeni bir ülke ele geçirdikleri zaman, idaresi altındaki Türkleri buralara yerleştirerek, tıpkı daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi (mesela Anadolu'nun Türkleşmesi), kazanılan toprakları iskâna açıyorlardı. Hunlar çağından beri Orta Asya'da Türk yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanılması[216], hep bu iskân politikaları yüzündendir.

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar eski Türk şehirciliğine dair bize ipuçları vermektedir. Örnek olarak, Selenge Irmağı kıyısında Uygur hükümdarı Börü Kun'un (Moyun Çor) tahminen 758 yılında Bay Balık adlı bir şehri Sogdlu ve Çinli ustalara yaptırması, bunun en çarpıcı delilidir. Şine Usu Yazıtında; "Sugdak, Tabgaçka Selengede Bay Balık yapıtı birtim"[217], denmektedir. Bundan sonra oğlu Bögü de Türk yurdunun çeşitli yerlerinde Mani mabetleri inşa ettirmişti.

Bununla birlikte Uygur Kaganlığının esas başkenti Orkun Irmağı kıyısındaki Karabalgasun şehriydi. Burada çadırların yanısıra, ahşap ve tugladan binalar da yer alıyordu. Arapça kaynaklarda demirden yapılmış oniki büyük kapısına ve içerisindeki dükkanlara da işaret olunuyor. Bu şehrin Çin'den gelen prensesler için kurulduğu gibi birtakım saçma iddialarda bulunanlar varsa da, mimari özelliğine baktığımızda iskan bölgesinin ortasındaki kagan sarayı bir surla çevrilmiştir. Merkezin ana girişi doğu yönünden olup, etrafıyla beraber yaklaşık 50 km²'lik bir alana yayılmış idi. Elbetteki bu ve diğer şehirlerin hepsi bir plan dahilinde yapılmaktaydı. Umumiyetle bunların mimarileri incelendiğinde, şehrin ortasında bir hükümdar veya han sarayının olması muhakkaktı ki; bunlar da bir iç duvar ile

---

Ankara 2002, s.116; W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.99-100) , belki de ilk modern kayağın mucidi de Türklerdir.

216 Onlar özellikle sürekli barınak yerleri olarak nehir kıyılarını seçiyorlardı ki, bu evlerin ebatları da ailenin durumuna göre değişiyordu. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it-Türk**, C. 1, s.503; Arseven, **a.g.e.**, s.25; R.R.Arat, "Balık", **Türk Ansiklopedisi**, C. 5, Ankara 1952, s.132; A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and its Inheritors", **Acta Orientalia**, Tom. 22, Budapest 1961, s.299; İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.37; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.344-345; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk...**, s.91-364; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.43-136; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.262; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.15, 68; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.132; Barbaro, **a.g.e.**, s.35.

217 Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Batı tarafı, 5: "Sogdlar ve Tabgaçlara Selenge'de Bay Balık yaptırdım".

çevrelenmekteydi. Daha sonra bu bölgeyi ele geçiren Mogollar da aynı yeri kendilerine başkent seçmişlerdir[218]. Çingiz Han'ın ordugâhı Karakurum, Karabalgasun'un hemen bitişiğindedir. Yine Uygurlara ait bugünkü Doğu Türkistan'da Turfan civarındaki surlarla çevrili Koço veyahut da İdi-kut şehri de anılmaya değer. Bu coğrafyadaki Türk döneminin önemli yerleşim merkezleri arasında Beş Balık da bulunuyordu[219]. Etrafında kayıklarla gezilen bir gölü, içinde çeşitli maden işleme atölyeleri vardı. Kaşgarlı Mahmud Uygurların en büyük şehridir diyor, burası için tarihte Türk, Çin ve Tibet mücadelelerinin ne kadar şiddetli geçtiğini bilmekteyiz[220].

Kitabelerde özellikle nehir boylarında odalar (bazan birkaç bölmeli), yani evler yapıldığına işaret ediliyor. Hunların ve diğer Türklerin evlerini zaman zaman döğülmüş toprak, ağaç ve kamıştan yaptıklarına dair bilgiler değişik kaynaklarda mevcuttur. Fakat Türkler daha çok ahşap meskenler de yaşıyorlardı. Bunun sebebi de keçe ile ağaçların taş ve kerpiçe nazaran her açıdan daha sağlıklı olmasıydı. Bunlar kışın soğuğa, yazın da sıcağa karşı çok uygundular. Hatta Hunlar, kerpiç evlerde oturan Çinlileri hakir görüyorlardı. Ayrıca yaşadıkları coğrafyada hammadde olarak ağacın daha bol bulunması da tercih nedenidir. Hatta Orta Avrupa'daki Attila'nın (Ata İllig) kasa-

---

218 R.Giraud, **L'Empire des Turcs Celestes**, Paris 1960, s.51; W.Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", **Central Asiatic Journal**, IX, The Hague 1964, s.75; E.Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", DTCF. **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.135-137; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.61-62; Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur...**, s.78.

219 Çin kaynaklarında Pei-t'ing şeklinde geçen bölge olup, bugünkü Tanrı Dağlarının kuzeyinde, şimdiki Urimçi havalisindeki yerleşim birimleridir. Çinliler eski zamanlarda Turfan ile Beş Balık'ı aynı isimle anmışlardır. Kuzey Asya ile Türkistan'ı birleştiren yolların kavşağındadır. Türkistan'ın ziraat ve ticaret şehirleriyle Orkun arasındaki birleşme noktasıdır. Ayrıca bakınız, Ögel, **Büyük Hun...**, C. II, s.17.

220 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.379; F.Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984, s.44-45; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.97; Kitapçı, **a.g.e.**, s.108; S.Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28/46, Ankara 2009, s.22.

balarının da ana unsuru ağaçtı ve etrafları da çitlerle çevriliydi[221]. Buna karşılık İdil'in bir bölümü olduğu sanılan Hazarların meşhur şehri Sarıg-el (Sarkel) taş ve tuğladan yapılmış olup, içinde ahşap binalar da bulunuyordu. Yine tarihi kaynakların ifadesiyle, onlar bu şehri Bizans'tan aldıkları destek ile kurdular.

Bundan başka İdil şehri birkaç parçadan meydana geliyordu[222]. Bir kısmında tüccarlar ve Müslümanlar yaşarken, kentin içinde pazarlar, hamamlar, sinagoglar, kiliseler, medreseleriyle beraber otuz kadar mahalle, hakanın sarayından daha yüksek minaresi olan bir Cuma mescidi vardı. İdil (İtil) Nehrinin her iki yakasında da yerleşilen bu şehirde, İdil'in bir yanından öbür tarafına ulaşım teknelerle sağlanıyordu. Mesela Semender'den söz eden Müslüman yazarlarda, şehrin içinde çok miktarda asma bahçesinin olduğu kayıtlıdır. Bundan yüzlerce yıl evvel M. önce 30'larda Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun Talas Nehri kıyısında surlu bir başkent kurdurmasının yanısıra; yine 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet tesis eden ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Apa Bug (He-lien P'o Po) burada şehirler yaptırmıştır ki, Çin kaynaklarında bunlar hakkında detaylı malûmat mevcuttur. Bu kentlerden birinin etrafı dağ ve ırmaklarla çevrili olup, arkası dağa, önü ırmağa dönük idi. Solunda bir akarsu, sağında da bir dağ geçidi bulunuyordu. Şehrin surları o kadar yüksekti ki, sanki göğe uzanıyor, adeta güneş ışıklarına engel oluyordu. Etrafta avlanılabilecek büyük bir orman, balık tutmak için de bir göl vardı. Bunlardan başka insanlar gezsin diye park ve bahçeler oluşturulmuştu. Hatta hakan "onbinleri birleştiren şehir" diye bilinen bu yerin girişine de kendi ağzından yazılan bir kitabe koydurmuştur[223].

---

221 Elçi Priskos, Ata İllig'in (Attila) sarayının dahi tahtadan yapıldığını, etrafının bir çitle çevrildiğini söyler. Bakınız, E.A.Thompson, "The Camp of Attila", **The Journal of Hellenic Studies**, Vol. 65, 1945, s.113; H.N.Orkun, "Attila ve Sarayı", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/11, İstanbul 1951, s.431; B.Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1, Ankara 1987, s.14; C.Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.35.

222 Burası kaynaklarda Han Balık, Hazaran, Sarıgşın, El-beyza gibi adlarla da anılır. Bakınız, Z.V.Togan, "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.403.

223 H.H.Howorth, "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", **The Journal of the Ethnological Society of London**, 2/2, London 1870, s.189; Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, s.63; Runciman, **a.g.m.**, s.52; Zajaczkowski, **a.g.m.**, s.299; A.Onat, **5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s.92; Ş.Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I,

Ayrıca İdil'de bulunan Bulgar ve Saray şehirleri de çok ünlü idi. Bulgar'a 50 km kadar uzaklıkta bir Suvar şehrinden de söz olunmaktadır. Kaşgarlı'nın "herkesçe tanınan bir Türk şehri dediği" ve İdil'in sol sahilindeki Bulgar harabelerinden, burasının kargir ve taştan yapılmış bir kent olduğu; içerisinde 50.000 kişiyi barındırabildiği ve ortasında bir han sarayının yer aldığı anlaşılıyor. Ortaçağların en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Rubruck Seyahatnamesinden öğrendiğimize göre, Batu Han tarafından inşa ettirilen Saray şehri pek güzeldi[224]. 10-12. asırlarda Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen Oguz şehirlerinden Sabran (veya Savran), Sıgnak, Otrar (yahut Farab), Sayram, Yangı Balık (Cankent), Semerkant[225] ve Kaşgar gibi şehirler de meşhurdu. Arap coğrafyacılarının ve tarihçilerinin eserlerinde onlarca Türk şehrinin adı geçmektedir. Umumiyetle bunların etrafı kerpiç veya ağaç surlarla da çevriliyordu[226]. Türk şehirleriyle alâkalı örnekleri daha da çoğaltmamız

---

Ankara 1987, s.161; Balint, **a.g.e.**, s.44; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.18-21; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.506-508; P.B.Golden, **Khazar Studies**. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980, s.121; Agacanov, **a.g.e.**, s.106; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.67-69; T.D.Baykuzu, "Bir Hun Başkenti: T'ung-wan Ch'eng", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 183, İstanbul 2009, s.3-5.

224 İbn Arabşah Saray şehrinin hakkında şöyle bir hikâye anlatır: Saray beylerinden birinin hizmetkârı kaçar ve kentin içinde kendine bir dükkan açarak, alış-verişle hayatını kazanır. Bu suretle on yıl kadar yaşar. Ama efendisi bu zaman zarfında ona hiç rastlamaz. Bu durum Saray'ın büyüklüğü ve nüfusunun çokluğundandır. Bakınız, İbn Arabşah, **Amir Temur Tarihi**, Çev. U.Uvatov, Taşkent 1992, s.153.

225 Zahireddin Muhammed Babur, hatıratında bu güzel şehir hakkında uzun uzadıya bilgiler verir. O, "Semerkant kadar güzel bir kent dünyada az bulunur. Hiçbir düşman şiddet ve üstünlük ile bunu ele geçiremediği için "Belde-i Mahfuza" derler. Türk ve Mogol halkları Semizkent diye söyler. Temür Beg burayı payitaht yaptı. Sur üzerinden kurganın uzunluğunun ölçülmesini emrettim, ölçü 10600 kadem çıktı. Üzüm, kavun, elma, nar ve diğer bütün meyveleri çok iyidir. Semerkant ve mahalllerinde Temür ve Ulug Beg'in imaretleriyle, bahçeleri çoktur. Temür, Kök Saray diye meşhur olan dört kapılı, fekalâde büyük bir köşk ve kalenin içinde bir cami yaptırmıştır. Semerkant'ın doğusunda iki bahçe açtırdı. Biri Bağ Boldı, öbürü Bağ-ı Dilgüşa'dır. Dilgüşa'da inşa olunan köşkte Temür Beg'in Hindistan muharebeleri tasvir edilmiştir. Ayrıca yine Nakş-ı Cihan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal ve Bağ-ı Behişt bahçeleri vardır. Temür'ün oğulları da buraya hanlar, hamamlar ve camiler kurdurdu", diyor. Bakınız, Zahireddin Muhammed Babur, **a.g.e.**, C. I, s.68-72.

226 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.124, 437, 456; C. III, s.176; V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.191-192; Runciman, **a.g.m.**, s.52; H.N.Orkun, "Attila ve Sarayı", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/11, İstanbul 1951, s.431; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.292; A.N.Kurat, "Bulgar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979, s.787-792; R.P.Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", **Past and Present**, No 92, London 1981,

mümkündür. Evvelce de belirttiğimiz üzere Türkler, umumiyetle çadırları ve ahşap evleri tercih ediyorlardı. Bunun gerçek nedeni, tahta ile keçenin taş ve kerpiçe nazaran daha sağlıklı olması; bir yerden bir yere taşınırken, daha kolay ulaştırılması yüzündendi.

Kagan kendinden sonra devletin idari kademesinde yer alacak olanları da seçmelidir. İl-teriş Kagan, Ötüken'de hâkimiyetini kurduktan sonra, kardeşi Kapgan'ı şad[227], To-si-fu'yu da (İl Çor Tigin) yabgu[228]

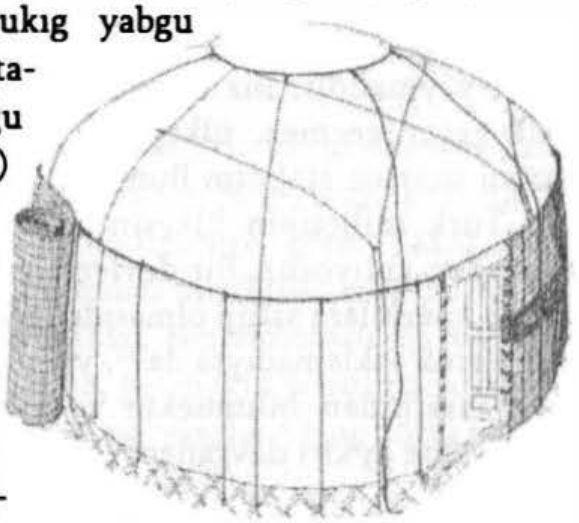
---

s.11; Sümer, **Eski Türklerde...**, s.39-45; W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.131; Agacanov, **a.g.e.**, s.97; S.Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Yer Adları", **II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi**, Ankara 2008.
Eski Türk şehirleri konar-göçer hayat tarzının bir gereği olarak doğmuştur. Bulundukları mevki ve konumları hem hayvancılığa, hem de ziraata müsaitti. Bakınız, A.Caferoğlu, "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", **İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 19, İstanbul 1971, s.45.

227 Genellikle Türkçeye farsçadan geçtiği iddia edilen bu unvanın, kagandan sonra geldiği söylenmişse de (H.Vambery, **Noten zu Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens**, Helsingfors 1898, s.114; Clauson, **a.g.e.**, s.866; P.B.Golden, **Khazar Studies**. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980, s.206; S.G.Clauson, "The Ongin Inscription", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1957, s.186; E.Parker, "Inscription de L'Orkhon", **Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society**, Vol. 31 (1896-97), Shanghai, s.18; F.Laszlo, "Kagan ve Ailesi", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C. 1, Ankara 1944, s.48; S.Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", **DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara 1974, s.291; B.Ögel, "Über die Alttürkische Schad (Sü-Baschı) Würde", **Central Asiatic Journal**, 8/1, Wiesbaden 1963, s.27-42; A.Bombaci, "On the Ancient Turkish Title Şad", **Gururjamanjarika. Studi in Onore di Giussepe Tucci**, Napoli 1974, s.167-193), Çin kaynaklarında *sha, she* veya *ch'a* şekillerinde geçen bu unvanı hükümdar ailesinden bir tiginin taşıdığını ve kagandan sonra üçüncü dereceyi işgal ettiğini biliyoruz (Orkun, **a.g.e.**, s.137; Clauson, **a.g.e.**, s.866; Çağatay, **a.g.m.**, s.291; A.Bombaci, "The Husbands of Princess Hsien-Li Bilga", **Studia Turcica**, Budapest 1971, s.115). Umumiyetle kagan çocukları veya yeğenleri olan şadların bağımsız ordulara sahip oldukları, fakat kagana da doğrudan bağlı bulundukları kesindir (Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.646; Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.233; Çağatay, **a.g.m.**, s.291). Bunun yanı-sıra, kitabelerde bir de "şadapıt" unvanı geçmektedir ki (bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 1; **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 13-14), bu unvanın kökünün şad'dan geldiği söylenmektedir (Clauson, **a.g.e.** s.867; S.G.Klyaştornıy-V.A.Livşiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972, s.88; S.Gömeç, "Şadapıt Unvanı Hakkında", **Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan, Tarih Yazıları**, İstanbul 2006). Bizce de bu görüş mantıklıdır.

228 Yabgu unvanının bütün Türk boylarında ve çeşitli yabancı kavimlerde görüldüğü tespit edilmiştir (R.N.Frye, "Some Early Iranian Titles", **Oriens**, 15/31, Leiden 1962, s.356-358; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.94; Rasonyi, **a.g.e.**, s.61; Clauson, **a.g.e.**, s.873; Laszlo, **a.g.m.**, s.48; S.G.Clauson, "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", **Central Asiatic Journal**, 4/3, Wiesbaden 1959, s.179). Hunlar zamanında "shan-yü" şeklinde geçen bu unvanı, Batı Türkistan ve Fergana yerli beyleri de taşıyordu. Daha sonra bu unvanı **Kök**

atamıştı. Köl Tigin ve Bilge Kagan kitabelerinde bu hususta; "Tölös, Tarduş bodunıg anta itmiş. Yabgug, şadıg anta bermiş"[229], deniyor. Bilge de, amcası Kapgan Kagan tahta çıktığında Tarduş Şad ilan edilmişti ki, yazıtta; "Tengri yarlıkaduk üçün, tört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım"[230], cümlesiyle karşılaşıyoruz. Kapgan Kagan aynı zamanda küçük oğlunu İni İl Kagan, kardeşi To-si-fu'yu da (İl Çor Tigin) Sol Şad yapmıştı. Köl Bilge Kagan'ın da Uygur birliğini sağlayınca, büyük oğlu Tay Bilge Tutuk'u 747 yılında yabgu seçtiği, Şine Usu Kitabesindeki; "Tay Bilge Tutukıg yabgu atadı"[231], sözlerinden anlaşılmaktadır. Tay Bilge Tutuk yabgu olduğu halde, Börü Kun (Moyun Çor) ondan daha atik davranarak, Tay Bilge'yi ortadan kaldırmış ve kendi oğullarını yabgu ve şad yapmıştı ki, bu da; "eki oglıma yabgu şad at birtim. Tarduş, Tölös bodunka birtim"[232], cümleleriyle ifade olunuyor. Yazıtlardan da anlaşılacağı üzere yabgular Tarduş, şadlar Tölös adıyla anılmıştır.

Kagan bağlı boy ve kavimlere de yöneticiler göndermelidir. Buna binaen kitabelerde karşımıza çıkan ilginç bir durum da şudur: Bilge kagan tahta oturduğu zaman, güneydeki kavimlerin üzerine "şadapıt beyler", kuzeydekilere de "tarkanlar" ve "buyruklar" tayin ettiğini, şöyle dile getiriyor: "Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan bu ödke olurtım. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünim, oglanım,

---

Türkler çağında On Ok liderlerinde, dolayısıyla veliahtta ve Oguz, Karluk ileri gelenlerinde görüyoruz (S.G.Clauson, "Notes On Some Early Turkish Tribes", **Twenty-Second Congress of Orientalists**, Volume II, Leiden 1957, s.373-374; N.Yamada, "Formation of the Hsiung-nu Nomadic State", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982, s.576; Ögel, **a.g.e.**, s.349; R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.64). Başlangıçta aşağı-yukarı kagan unvanıyla eşit manaya gelen yabgu, daha sonraki yüzyıllarda, kagandan bir alt dereceyi ifade etmiş ve 10. asra doğru boy reislerinin unvanı olmuştur (Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.613; Golden, **a.g.e.**, s.190; Laszlo, **a.g.m.**, s.50).

229 **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 14; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 14-15: "Tölös, Tarduş halkını orada düzenlemiş. Yabguyu ve şadı orada atamış".

230 **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 17; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 14-15: "Tanrı izin verdiği için, on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum".

231 **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 11-12: "Tay Bilge Tutuk'u yabgu tayin etti".

232 **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 7; **Tez II Yazıtı**, Batı tarafı, 6: "İki oğluma yabgu ve şad unvanı verdim. Tarduş ve Tölös halkının üzerine gönderdim".

biriki uguşım, bodunım, biriye şadapıt beyler, yırıya tarkat, buyruk beyler...Tokuz Oguz beyleri, bodunı bu sabımın edgüti eşid..."[233]. 752 senesinde, Tokuz Oguz, Kırkız seferi sonunda, Börü Kun (Moyun Çor) tarafından Çiklere de bir "tutuk"[234] atandığını; "Çik bodunka tutuk birtim"[235], sözünde görmekteyiz. Kaganın kendi ailesinden başlayarak, etrafındakileri çeşitli görevlere getirmesi ve onları her zaman denetlemesi, Türk devletinin cihânşûmûl ve sosyal devlet anlayışından ileri gelmektedir. Dolayısıyla Türk devletinin gayesi, kendi milletinin olduğu kadar, dünyanın da nizamını sağlamaktır.

İyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli ve yaymalıdır. Biz biliyoruz ki, Bumın ve İstemi'nin, kaganlığın başına geçer geçmez, ülkeyi ve töreyi yoluna koyduklarını; "insan oglunun üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş"[236], sözlerinden anlıyoruz. Bir devletin mevcudiyeti için gerekli şartlardan birisi de kanunlara sahip olmasıdır. Her nekadar Türk milleti yasalarını yazılı olarak saklamadıysa da[237], yüzyıllardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Töre hükümlerine aykırı davrananlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Bozulan yasayı düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisidir. Bununla ilgili olarak yazıtlarda; "ülkeyi tutup, töreyi

---

233 **Kül Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 1-2; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 2: "Tengri teg tengride bolmış (Sadece kendine benzeyen Tanrı tarafından gökten indirilmiş?) Türk Bilge Kagan bu zamanda tahta oturdum. Sözümü bitene kadar dinle. Benden sonra gelen, küçük kardeşimden yeğenim, çocuklarım, soyum ve milletim, sağdaki (güney) şadapıt beyler, soldaki (kuzey) tarkanlar ve buyruk beyler...Tokuz Oguz beyleri, halkı bu sözümü iyi dinle..."

234 Tutuk unvanın menşeinin çince olduğu ve "tu-tu" şeklinde transkripsiyon edildiği ve hem vali, hem boy beyi, hem de askeri komutan olduğu söylenmektedir (Clauson, **a.g.e.**, s.453; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.302; H.Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", **Acta Orientalia**, Tom. 18, Budapest 1965, s.84). Bu unvanın Türklere 558 yılından evvel geçmiş olabileceği Tibet, Hotan ve Sogd metinleri yanında, daha sonraki yüzyıllara ait Uygurca metinlerde de bulunduğu zikredilmekle beraber, bu unvanın Türkçe "tutmak" fiili ile de ilişkisi dikkate çekilmiştir (A.von Le Coq, **Chotscho**, Graz-Austria 1979, s.30; Ecsedy, **a.g.m.**, s.85-86; K.Czegledy, "Gardizî on the History of Central Asia (746-780 A.D.)", **Acta Orientalia**, Tom. 27/3, Budapest 1973, s.259).

235 **Şine Usu Yazıtı**, Güney tarafı, 2: "Çik halkına tutuk verdim".

236 **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-2; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3: "Kişi oglınta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış; olurıpan Türk bodunıng ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş".

237 Bununla beraber bazı iddialara göre, Kök Türkler çağında yazılı bir töre kitabının Semerkant'ta bir tapınakta saklı olduğu söylenmektedir. Bakınız, E.Esin, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.81.

düzenlemiş"[238], deyimiyle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla İl-teriş'in de dağınıklık içerisindeki ülkesini derleyip, topladıktan sonra, bozulan töreleri ıslah ettiğini; "ilsizleşmiş, kagansızlaşmış, cariye ve kul olmuş, Türk töresini yitirmiş milleti atalarımın töresi gereğince yeniden vücuda getirmiş, yetiştirmiş"[239], cümlesinde görmekteyiz. Bilge Kagan, milletinin tabi olduğu kanunları, idaresi altına aldığı milletlere de beyan ediyor ve bu hükümlere onların da uymasını istediğini; "bu zamanda oturup, bunca önemli töreyi dört taraftaki halka yaydım"[240], sözleriyle belirtiyordu. O, aynı zamanda ihtiyaç hâsıl oldukça töre hükümlerini de yenilemişti ki, bu konuda kitabelerde; "ülkeyi, töreyi çok iyi kazandım"[241], diyor.

Bundan başka Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre; Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına "Ceti Cargı" (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz[242]. Buradan çıkan netice ise, geleneğin bozulmadan, sürdüğüdür. Zaten Yusuf Has Hacib de, kim iyi yasalar yapıp bırakırsa, adının sonsuza kadar yaşayacağını söylemektedir[243].

Türkler açısından savaş esnasında bey ile hizmetçinin hiçbir farkı yoktu. Herkes milletin ve devletin bekası için çalışmak mecburiyetindeydi. Çingiz kanunlarına da baktığımızda, başlangıçtaki durumun Türklerdeki gibi olduğu anlaşılır. Yani han oğlu ile sıradan bir çoban yasalar önünde eşitti. Fakat bir süre sonra bu usulün değiştiğini görüyoruz. Çingiz'in neslinden gelenlerle, onun fetihleri zamanında yardımcı olanlara çeşitli payeler verilmiş ve bunlar yasalar

---

238 **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 3-4; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4-5: "İlig tutıp, törüg itmiş".

239 **Kõl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 13-14; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4-5: "İlsiremiş, kagansıramış bodunıg, küngedmiş, kuladmış bodunıg Türk törüsin ıçgınmış bodunıg eçüm-apam törüsinçe yaratmış, boşgurmış".

240 **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2: "Bu ödke olurıp bunça ağır törüg tört bulungdakı (bodun yayndım)".

241 **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 36: "elig, törüg yegedi, kazgantım".
Bu gelenek Türklerden Mogollara da geçmiştir. Meşhur 1206 kurultayında Çingiz Kagan; "hanın birinci vazifesinin iyi kanunlar yapmak olduğunu söylemiş, kendisine gösterdikleri sevgi ve saygıdan dolayı halkına teşekkür etmiş ve eski kurallara bazı yenilikler eklemek istediğini" belirtmiştir (Bakınız, P.O.Morgan, "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", **Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies**, XLIX/1, London 1986, s.163).

242 Eberhard, **Çin'in Şimal...**, s.69; İ.Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.47; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.319; Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.344.

243 Yusuf Has hacib, **a.g.e.**, s.163.

önünde dokuz suça kadar muaf tutularak, ömür boyu birtakım imtiyazlardan faydalanmışlardır[244]. Halbuki Türk devlet teşkilatında Tanrı'dan (Kök'ten) aşağıya doğru inen, karizmatik bir yapının varlığı söz konusudur ve töre karşısında "herkesin boynu kıldan incedir".

Kitabelerde geçen törüg kavramı, "kanun" manasına gelmektedir[245]. Eski Türk düşüncesinde töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, dikkat çeken bir husustur. Emir Temür, "saltanat müessesesi töre ve tüzüğe sıkıca bağlıdır. İlk önce töreye ve tüzüğe kendim uydum" der. Devlet kurabilmek için düzen ve yasa şarttır. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresinin halka ve gelecek nesillere anlatıldığını görürüz. Çin kaynakları da Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir[246]. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi zaten düşünülemez.

Kaganın bir başka görevi de ülkeyi iktisaden refaha ulaştırmaktır. Milletin karnını doyurmak, üzerini giydirmek, halkı zengin yapmak kaganın vazifesidir. Savaş ganimetlerinin dağıtılmasında da kagan öncelikli olarak askerlerini düşünürdü. Eğer artan olursa kendisine ayırırdı. Hatta zaman zaman devletin bizatihi kendisini temsil eden Türk hükümdarı şölenler tertipleyerek, açın ve fakirin memnuniyetini kazanmak zorundaydı. Eski Türklerden bahseden yabancı kaynaklarda, ülkelerinde yoksulların bulunmadığı, yiyeceği olmayanların doyurulduğuna dair atıflar vardır[247].

---

[244] **Moğolların Gizli Tarihi**, 2. Baskı, Ter. A.Temir, Ankara 1986, s.135; Ata Melik Alaaddin Cüveynî, **Tarih-î Cihan Güşa**, C. I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s.100; S.Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", **Türklük Çalışmaları**, 1/2, Erzincan 2006, s.8.
Mesela bu beylerin ayrıcalıkları konusunda Tarih-i Reşidî'de şöyle deniyor: Davul ve tuga sahip olmaları, iki hizmetçilerinin de tug taşıyabilmeleri, han meclislerinde kemer takmaları, sürek avlarında önemli mevkilerinin bulunması, fermanlarda Mogol ulusunun komutanı yazması, kurultaylarda hana daha yakın oturmaları ve ona danışmadan koşun emirlerini değiştirmeleri gibi. Bunun için bakınız, Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.217-218.

[245] Çağatay, **a.g.m.**, s.279; A.İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964, s.104; A.Donuk, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı", **Türk Kültürü**, 24/275, Ankara 1986, s.146.
Bu kelimenin Tabgaç hanedanlığında da görüldüğü, hatta Tou-lu'nun (Tulu) törü/töre olduğu söylenmektedir. Bakınız, Boodberg, **a.g.m.**, s.171.

[246] S. M. Arsal, "Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar", **IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1952, s.120; Ögel, **a.g.e.**, s.113; Ögel, **Türklerde Devlet...**, s.130-131; A.Donuk, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı", **Türk Kültürü**, 24/275, Ankara 1986, s.146; Sahibkıran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.72.

[247] Buna dair izleri, yine ünlü Dede Korkut Destanı'nda da görebiliriz. Tanrı'nın kendisine bir oğul vermesi için Dirse Han'ın karısı, eşine şöyle bir nasihatta bulunuyor:

Bunlar gerçekleştirilemezse ülkede istikrar olmuyordu. Bu günümüz modern devletleri ve toplumları için de geçerlidir. Ünlü Kapgan Kagan'ın gayelerinin başında nüfusu çoğaltmak ve milleti zengin etmek gelmiştir. Kitabelerdeki; "çıgany bay kıltı, azıg öküş kıltı", cümlesi bunu çok güzel açıklar. Bilge Kagan tahta oturunca aç ve fakir bir şekilde etrafa dağılmış olan milleti bir araya getirerek, zenginleştirdiğini; "yalıng bodunıg tonlıg kıltım. Çıgany bodunıg bay kıltım"[248], diye belirtiyordu. Beşinci asırda Bengü Kagan da, topraklarında huzuru ve refahı sağladığından, halk kendisine büyük bir sevgiyle bağlanmıştı. Onlardan yüzlerce yıl sonra Yusuf Has Hacib, beylerin şöhretini iki şey büyütür diyor: Kapısında tugu ve başköşesinde sofrası. O yine beye; malını, eşyasını bölüştürmesini ve halkına yedirmesini öğütler[249]. Elbetteki halkının karnını daha iyi doyurabilen, maharetli ve kahraman idareciler itibarlıydı. Tebasına servet ve ün bağışlayabilirse, o zaman başka boyların da gelip kendilerine katılmaları vakidir.

Başlangıçta Türk devletinin iktisaden ayakta durması akınlar sayesinde oluyordu; fakat yağma ve akın ile bir devletin yaşayamayacağını bilen Türk idareciler devlet ekonomisini ve hayatını idame ettirecek yeni yollar aramışlardır. Malûmdurki, Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmakla beraber, tarım ve ticarete de büyük önem verilmiştir. Daha Hunlar çağında, Türklerin Çin sınırlarında ticaret yaptıklarını, Kapgan Kagan'ın Çin'den tarım araç ve gereçlerini aldığını önceki bölümlerde zikretmiştik. Bilge Kagan, Türk halkının

---

"Yerinden kalk, ala çadırını kurdur! Attan aygır, deveden bugra, koyundan koç kes. İç ve Dış Oguz'un beylerini çağır. Aç görürsen doyur, çıplak görürsen giydir. Borçluyu borcundan kurtar. Tepe gibi et yığ, göl gibi kımız sağdır. Ulu bir toy yap, dilekte bulun. Ola ki bir mübarek kulun duasıyla Tanrı bize topaç gibi bir oğlan verir" (Bakınız, O.Ş.Gökyay, **Dede Korkut Masalları**, İstanbul 1943, s.10; Sümer, **Eski Türklerde...**, s.42). Yine 8. asrın başlarında, Hindistan'ın kuzeyi, yani bugünkü Pakistan dolaylarını idare eden Kök Türk beylerinin yılda iki kere böyle toylar düzenlediği ve mallarını dağıttığına dair kayıtlar mevcut olduğu gibi (Bakınız, Esin, "Butân-ı Halaç...", s.54), Çinli seyyahların raporlarında Türk ülkelerinde fakir insanlara rastlanmadığı vurgulanır (Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.239).

248 **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 8; **Kül Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 10: "Çıplak halkı giydirdim. Fakir milleti zengin yaptım".

249 Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.154; Nizamü'l-mülk, **a.g.e.**, s.163-166; R.Genç, "Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.177; G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.77.

herşeyin en iyisine sahip olduğunu kitabesinde şöyle söylemektedir: "Sarıg altunın, ürüng kümüşin, kırgaglıg kutayın, kinlig işgitisin, özlük atın, adgırın, kara kişin, kök teyengin Türküme bodunıma kazganu birtim"[250]. Öyle ki, aynı Bilge Kagan Basmıllar kervan göndermediler diye de, onların üzerine bir sefer düzenlediğini; "yirmi yaşıma Basmıl ıduk-kut oguşım bodun erti. Arkış ıdmaz tiyin süledim...içgertim"[251], sözleriyle anlatmaktadır. 703 yılındaki bu sefer Basmılların tabi edilmesi hareketi olmakla beraber, bir başka sebebi de ülkenin ekonomisinin zarara uğramaması içindi. Buna benzer bir hadiseye de Bulgarlarla, Bizans imparatorluğu arasında rastlamaktayız. 716 senesinde Bizans ile Bulgar Türkleri bir ticaret anlaşması imzalarlar. Bundan yaklaşık yüz yıl kadar sonra, meşhur Bulgar hanı Kurum da, Bizans'ın bu ticaret anlaşmasını yenilememesi üzerine savaş açmıştı. Mesela Müslüman tüccarlar 8. asırda ta Yenisey Kırgız bölgesine kadar mallar getiriyorlardı[252]. Dolayısıyla büyük devlet ve büyük devlet adamı olmanın kurallarından birisi vatandaşını en iyi şekilde yaşatmaktır.

İyi bir kagan milletinin adını da yükseltmelidir. Eğer ortada bir devlet var ise doğudan-batıya, kuzeyden-güneye dört yandaki herkes onun varlığından haberdar olmalıdır. Bilge Kagan kardeşi Köl Tigin ile birlikte, milletinin ve ülkesinin adını duyurmak için gece-gündüz çalıştıklarını kitabesinde; "kangımız, eçümiz kazganmış bodun atı-küsi yok bolmazun tiyin, Türk bodun üçün, tün udımadım, küntüz olurmadım. İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü-yitü kazgantım"[253], diye belirtiyor.

Bununla beraber Türk kaganları, yaptıkları işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek durumları daha sonraki nesillere bildirmeyi bir vazife olarak görüyorlardı. Büyük bir devletin baştaki yöneticisi ve hükümeti tarafından, vatandaşlarına yapılan işlerin anlatılması gerekir. Bunların gelecek nesillerce de öğrenilmesi sağlanılmalıdır. Bu sebeple büyük Türk kaganlarının hepsinin bir yazıtı mevcuttur. Gerçi, bunların çoğu

---

[250] **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 11-12: "Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin kenarlısını, desenli kumaşını, hususi atını, aygırını, kara samurunu, gök sincabını benim Türk milletime kazandım".

[251] **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 25: "Yirmi yaşımdayken kutlu soyumdan Basmıllar kervan göndermiyor diye ordu yolladım, onları tabi ettim".

[252] J. Deer, "İstep Kültürü", Çev. Ş.Baştav, **DTCF. Dergisi**, 12/1-2. Ankara 1954. s.163; Feher, **a.g.m.**, s.293; V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.43.

[253] **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 27; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 22: "Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı, ünü yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Köl Tigin ve iki şad ile öleyite kazandım".

daha gün ışığına çıkmayı bekliyorlar, fakat elde bulunanlar da Türk ve dünya tarihi için çok büyük öneme haizdir. Mesela Bumın ve İstemi'nin muhtemel dedelerinden olan Bengü Kagan'ın 5. asrın ilk yarısında kendi başarılarını anlattığı bir kitabeyi diktirdiğinden Çin kaynakları söz etmektedir[254]. Büyük devlet adamı Bilge Kagan, kardeşi Köl Tigin için Çin'den getirttiği sanaâtkârlar ve Yollıg Tigin'in çabalarıyla hazırlattığı yazıtta babası ve amcası zamanındaki olayları anlattığı gibi, bu anıt mezarlığın nasıl yapıldığını da şu şekilde haber veriyordu: "Tabgaç kaganta bedizçi kelürtim, bedizetdim. Mening sabımın sımadı. Tabgaç kaganıng içreki bedizçig ıtdı. Angar adınçıg bark yaraturtdım. İçin taşın adınçıg bediz urturtdım, taş tokıtdım. Köngüldeki sabımın... On Ok oglınga, tatınga tegi bunu körü biling. Bengü taş tokıtdım...erig yirte irser ança erig yirte bengü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança biling"[255]. Bilge'den sonra, oğlu da babasının yazıtını dikerek, bir yerde milletine ve geleceğe hesap vermekle beraber, öğütlerde de bulunmuştur. Zaten yazıtların en önemli tarafı da burasıdır.

Kök Türklerden sonra iktidar mevkiine geçen, Uygur kaganları da aynı şekilde davranmışlardı. Mesela Börü Kun da (Moyun Çor) kendi adına iki kitabe yazdırdığını bizzat onun, bu bengü taşlardaki; "Iduk Baş kidinte Yabaş, Tokuş beltirinte anta yayladım. Örgin anta yaratıtdım. Çıt anta tokıtdım. Bin yıllık, tümen künlik bitigimin, belgümin anta yassı taşka yaratıtdım"[256], cümlelerinden anlıyoruz. Börü Kun'un (Moyun Çor) oğlu Bögü de, idarede bulunduğu devirde yazıtlar diktirmiştir. Bunlardan Tez II Kök Türkçe olduğu gibi, Sevrey Yazıtı da sogdçadır. Hem Kök Türkçe, hem çince, hem de sogdça yazılan Karabalgasun Kitabesi de, Uygur tarihini ihtiva eder ve Küçlüg Bilge Kagan (821-824) zamanında yazılmıştır. Burada da kaganların faziletleriyle beraber, pek çok tarihi ve sosyal mesele üzerinde durulmaktadır.

Bunun yanısıra, çeşitli boy beyleri ve komutanlar da adlarına kitabeler yazdırarak, kendilerinden sonra geleceklere miras bırakmışlardır. Asya'dan Orta ve Kuzey Avrupa'ya kadar uzanan bu geniş coğ-

---

[254] Tang, a.g.t., s.60.

[255] **Köl Tigin Yazıtı**, Güney tarafı, 11-13; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 14: "Çin imparatorundan nakışçı getirttim, süslettirdim. Benim sözümü kırmadı. Çin imparatoru saray nakışçısını gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırdım. İçine, dışına değişik süsler işlettim, taş yontturdum. Gönüldeki sözümü (yazdırdım). On Ok oğulları ve yabancılara kadar herkes bunu görüp, bilsin! Ebedi taş kazıttım... Böylece çorak yerde ebedi taşı yontturdım, yazdırdım. Bin yıllık, onbin günlük yazıtımı ve işaretimi orada yassı taşa vurdurdum".

[256] **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 9-10; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 2: "Iduk Baş'ın batısında Yabaş ve Tokuş'un kavşağında, orada yazı geçirdim. Otağımı burada yaptırdım ve işaretimi orada yassı taşa kazıttım".

rafyanın her yanında ki burada Bulgarlar ön plana çıkarlar, Türklerden kalan yazılı abidelere rastlanılmaktadır.

Kaganlık kurumu ve kaganın vazifeleri daha sonraki yüzyıllarda, özellikle Kutadgu Bilig'de çok iyi bir şekilde anlatılıyor. Nasıl kaganın milletine karşı vazifeleri var ise, milletin de devletine ve kaganına karşı görevleri söz konusudur. Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib, "halkın bey üstünde hakkı varken, beyin de millet üstünde hakkı mevcuttur" diyor. Babur-nâme'de de, "hükümdar halkından itaat beklerken, halkını korumaya da özen gösteren bir tutum içerisindedir"[257], deniyor. Herkes üzerine düşen vazifeyi yerine getirmek zorundadır. Devletin var olması ve devam edebilmesi buna bağlıdır.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz. Türk hükümdarları umumiyetle sadelikten hoşlanırlardı. Başta Ata İllig (Attila) hakkında anlatılanlar olmak üzere, kaynaklar bize bir yöneticinin nasıl davranması gerektiği konusunda önemli ipuçları veriyor. Onlar gösterişten uzak, işlemeli, altın, gümüş ve diğer mücevheratlarla süslü giysileri tercih etmeyen kişilerdi. Çoğu zaman vesikalar, onları sıradan beyler ve halktan insanlarla aynı şeyleri giyen şahıslar olarak vurgular. Otaglarında veya saraylarında çağın en muteber eşyaları bulunmasına rağmen, her vakit alelade nesneleri kullanıyorlardı. Mesela Attila'dan söz açan Latin-Bizans kronikleri, yanına gelen misafirlere altın ve gümüş tabaklarla ikram yapıldığı halde, kendisinin tahta çanak ve kadehlerle yiyip-içtiğini bildirirler[258]. Bir başka özellikleri de onların resmi törenlerde veya toplum içinde ölçüsüz ve seviyesiz hareketlerden kaçınmalarıdır. Vakur, gereğinden fazla gülmeyen, belki de yeri geldiğinde sadece bir tebessüm ile yetinen kişilerdi. Adamları gözlerinin ve kaşlarının hareketinden ne demek istediklerini anlarlar ve buna göre davranırlardı. Gerçi Türk tarihinde eğlenmeyi, şatafatı, gösterişi seven yöneticiler de çıkmıştır, ama bunlar genel toplum içinde pek fazla bir yer işgal etmezler.

Türk devletinde kagandan sonra ikinci sırayı "katun"[259] almaktadır. Günümüz Türkçesinde ise bu adı "kadın" şeklinde görmekteyiz.

---

257 Yusuf Has Hacib, **a.g.e.**, s.6; Feher, **a.g.m.**, s.311; M.Alpargu, **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1984, s.90.

258 Orkun, "Attila ve Sarayı", s.432.

259 Katun unvanının Tu-yü-hun, Sogd ve Mogollara dayandırıldığı (Clauson, **a.g.e.**, s.602; A.Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.30; Boodberg, **a.g.m.**, s.170), bununla birlikte Hunlar çağından beri bilinen bu unvanın Türkçeleştiği ve Türkleştiği kabûl edilmiştir (Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.257).

Katunlar, kaganlar gibi töre ile katunluk makamına oturuyorlar[260] ve kaganla beraber idarede bulunuyorlardı ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında geçen; "Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganıg, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç"[261], cümlesi bunu çok güzel açıklamaktadır. Meşhur seyyah İbn Batuta da, Özbek Han'ın hatunlarının en büyüğünden bahsederken şöyle diyor: "Sultanın en beğendiği ve eşlerinin başı olan kadın saraya gelince, han onu kapıda karşıladı. Elinden tutarak içeri getirdi ve tahtına oturttu. Ondan sonra da kendisi makamına geçti"[262]. Bu durum, kadının devlet hiyerarşisinde ve sosyal hayattaki mevkiini gösteren en çarpıcı delillerdendir.

Tarihte Türk kaganlarının bir-iki kez evlendiklerini, hanede aynı erkekle nikâhlanan kadınların birbirlerine kuma dediklerini, fakat bunlardan sadece birisinin baş hatun olduğunu biliyoruz. Bu da umumiyetle ilk hanımlardı. Diğerleri ondan daha düşük mevkilerdeydi. Mesela Hazar beylerinin, hâkimiyetini kabul eden yirmibeş halktan birer tane hatunu hareminde bulundurmaları vakidir. Tabiki bu siyasi üstünlükle de alâkalıdır. Bununla birlikte yalnız Türk soyundan gelen hatunların çocukları veliaht olabiliyordu. Kagan öldüğü zaman, yerine geçecek olan çocuğu küçük ise, o vakit katunun devleti oğlu adına yönettiğini de görüyoruz. Bu örneklere Kök Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük Türk devletlerinde rastlanmaktadır.

Savaşlarda da katunların, kaganların yanında yer aldıkları bilinen bir gerçektir.. Eski Türkler kendi aralarında veya başka milletlerle yaptıkları mücadelelerde ele geçirdikleri kadınlara da dokunmazlardı[263]. Bu hususun da işaret edilmesi gerekir. Kadınlar devlet içinde entrikalara bulaşırlarsa veyahut iktidar hırsı ile devlete zarar vermeye başladıkları takdirde, münasip bir yolla ortadan kaldırılırlardı.

---

260 C.Mackerras, **The Uighur Empire**, Canberra 1972, s.120; E.Esin, **The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase**, Ankara 1986, s.9; Laszlo, **a.g.m.**, s.47; G.Çandarlıoğlu, "Türk Toplumunda Kadın", **Hayat Tarih Mecmuası**, 1/4, İstanbul 1966, s.22; W.S.Tsai, **Li Tê-Yü'nün Mektupları (840-900)**, Doktora Tezi, Taipei, 1967, s.8-9.

261 **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 10-11; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 10: "Türk milleti yok olmayıp, millet olsun diye İl-teriş Kagan ve İl Bilge Katun'u (Tanrı) halk içerisinden çekip yükseltmiştir".

262 İbn Batuta, **a.g.e.**, s.79.

263 Türklerde ve Mogollarda kadınların savaşlara da iştirak ettikleri bilinmektedir. Yemeklerini bile erkeklerle beraber yiyen bu kadınlara kimse dokunamazdı. Bakınız, Howorth, "Circassians and White Khazars", s.191; J.De Joinville, **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev. C.Kanat, Ankara 2002, s.183.

Kadınlar zaman zaman ordulara bile komuta ediyorlardı. Mesela Sabar hükümdarı Balak'dan sonra görevini devr-alan eşi Bug-arık Hatun savaşçılığı, idareciliği ve güzelliğiyle meşhur bir Türk kadınıdır. O, 100.000 kişilik Sabar askeri kuvvetine de komutanlık yapıyordu. Bizans imparatoru I. Justinianus (527-565) çeşitli gümüş vazolar ve diğer zengin hediyeler karşılığında İran aleyhine Bug-arık ile anlaşmayı seçmişti (528). Kafkasya'daki Tölös-Ogur boylarından birisinin başında, 576'larda Ak Katun adında bir kişinin olduğundan haberdarız[264]. Yine, Uygur birliğinin temellerini atan İl-teber Pusat'ın annesi son derece otoriter ve törelere sadık bir kadındı. 743 senesinde Börü Kun (Moyun Çor), Ozmış Tigin ile yapmış olduğu savaşta, katununu da esir almıştı ve bu hususta Şine [illegible]le Terhin Yazıtında şöyle deniyordu: "Ozmış Tigin kan bolmış. Koyn yılka [illegible]. İkinti süngüş engilki ay altı yangıka tokıdım...tutdım. Katunın altım. Türk bodun anta ıngaru yok boltı"[265].

Katunların devlet meclislerine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını da görüyoruz. 725'te, Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kagan'ın karısı Po-fu (Bodhug) Katun da yer aldığı gibi, 730-731'lerde Hazar beyi öldüğünde, ülkenin yönetimini anası Bars Bike üstlenmişti. Fermanların muhakkak surette "hakan ile hatun buyurur ki..." diye başlaması lazımdı. Sadece "hakan buyurur ki..." diye başlayan fermanların hükümleri bazan yerine getirilmezdi. Harzemşah Tekiş'in (veya Tokuş) hanımı Terken Hatun hakkında anlatılanlar

---

[264] 626'larda Avarlar İstanbul'u kuşattıklarında, ordunun içersinde birçok da kadın asker vardı. Bakınız, A.Bailly, **Bizans Tarihi**, Çev. H.Şaman, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.128.

[265] **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 9-10; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Doğu tarafı, 9; Güney tarafı, 1: "Ozmış Tigin'in han olduğunu duydum. Koyun yılında üzerine yürüdüm. İkinci savaşı ilk ayın on altıncı gününde yaparak, onu ele geçirdim. Katununu da orada tutsak ettim. Börülü Türkleri o andan itibaren yok oldu".
Eski Türklerde kadın ve erkek arasındaki sadakat ve sevgiye güzel örneklerden birisi de şudur: Emir Temür'ün önünden kaçan Kara Koyunlu Kara Yusuf ile Celayirli Ahmed, Mısır sultanının fermanıyla Şam'da tutuklanıp, hapse atılırlar. Şam hâkimi o sırada Kara Yusuf'un hanımının yanında değerli bir taş bulundurduğunu öğrenince, hatunu makamına çağırır. Fakat kadın emirin konağına gitmeden önce yakınlarına; kendisini öldürürlerse, saçlarının arasında sakladığı taşı Kara Yusuf'a vermelerini söyler. Bu olaydan Kara Yusuf'un da haberi olur ve hanımına yolladığı aracılar vasıtasıyla; "bir taş için hayatını tehlikeye atmasın, sonradan daha değerlilerine sahip olur, kim istiyorsa versin" der. Bakınız, Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.50-51; Gumilev, **Hunlar**, s.405; Artamonov, **a.g.e.**, s.254, 280; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s.52-53; Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.70.

buna çok güzel bir örnektir. Ayrıca daha geç dönemlerde (1146), Bizans imparatoru Manuel Konya'yı muhasara ettiğinde, kaynaklar şehrin savunmasını Sultan Mesud'un kızlarından birinin yaptığına dikkat çekiyorlar. Ünlü Zahireddin Muhammed Babur, "fikir ve tedbir hususunda büyükannem İsen Devlet Begim gibi bir kadın az bulunurdu. Fevkalâde akıllı idi. İşlerin çoğu ona danışılarak yapılırdı, der.

Onların da orduları, sarayları, gelirlerini kendilerinin topladığı emlakları vardı[266]. Yani Türk kadınları siyasi ve askeri işlerle de meşgul oluyorlardı. Hatta yakın zamanlara kadar, mesela 19. asrın sonlarında Anadolu Türkmenleri üzerine yapılan araştırmalarda, özel günlerde, bey ile hanımının aşiretin toplantılarına birlikte katıldıkları, bazı yarışları hatunun yönettiği, kabilenin kadınları ve kızlarının ona bağlı oldukları söylenir. Hâlbuki Türklerin komşuları olan kimi ülkelerde kadın sadece bir süs eşyası ve erkeğin kölesi durumundaydı.

Bununla beraber Türk kadını her sahada erkeğiyle omuz omuza uğraş veriyordu. Ama başlıca görevi çocuklarını yetiştirme, çadır işçiliği, hayvanlara bakma, yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasıydı. Zaman zaman Türk toplumunda kadının mevkiinin ne kadar yüksek olduğunu anlamak için, eski devirlerde Türk yurtlarını gezen seyyahların notları bizlere çok mükkemmel ip uçları sunmaktadır. İşte bunlardan birisi olan İbn Batuta'nın hatıralarında, Türk kadını hakkında şunlar söylenmektedir: "Bu ülkede gördüğüm ve beni epeyce şaşırtan davranışlar arasında, burada erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Türk kadınları yüzleri açık dolaşırlar, erkeklerden kaçmazlar. Pazarlarda alış-veriş yaparlar. Bazan kadınlara erkekleriyle beraber rastlarsınız ve o vakit bu adamları, onların hizmetkârları sanırsınız". Bizzat bunun gibi yabancılar, Türkler için vazifesine bağlı ve ahlaklı bir millet daha bulunmadığını belirtmektedirler. Türklerde kadın ve aile kurumu o kadar değerlidir ki, Anadolu'nun bazı yerlerinde erkekler hanımları için "ailem" tabirini kullanırlar. Bu da bize şunu gösteriyor; aile hayatında kadının yeri bambaşkadır[267].

---

266 Bizans elçilik heyetinin, Attila'nın eşi Arığ-kan Hatun'u da ziyaret ettiğini biliyoruz. Bakınız, Orkun, "Attila ve Sarayı", s.432.

267 Liu, **a.g.e.**, s.226-227; G.Çandarlıoğlu, "Türk Toplumunda Kadın", **Tarih ve Hayat Mecmuası**, 1/2, İstanbul 1966, s.22; J.T.Chang, **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.117; Zahireddin Muhammed Babur, **a.g.e.**, C. I, s.37-38; Huang, **a.g.t.**, s.82; İbn Batuta, **a.g.e.**, s.75-76; Rasonyi, **a.g.e.**, s.58; Ögel, **Büyük Hun...**, C. I, s.20-21; A.Erdentuğ, "Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.322; N.Khoniates, **Historia**, Çev. F.Işıltan, Ankara 1995, s.36; Artamonov, **a.g.e.**, s.280; Gumilev, **Hunlar**, s.113; M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Ter.

Dolayısıyla Türk kadını iktisadi hayatta da erkeğin yoldaşıdır. Kesinlikle eski Türk toplumunda veya ailesinde kaç-göç (haremlik-selamlık) uygulaması yoktu. Çünkü herkes kendine güvendiği gibi, namusuna da bağlıydı. Kadının toplum içindeki bu önemli vazifeleri, yeri geldiğinde sözüne kıymet verilmesi ailenin ana-erkil olduğunu da göstermez.

"Kagan ve katundan sonra, devlet yönetiminde yabgu ve şadların yer aldıklarını, daha önce de çeşitli vesilelerle zikrettik. Hunlar çağından itibaren teşkilat yapısını incelediğimizde; doğuya atanan tigin veya diğer hanedan üyesi daha yüksek mevkide olup, başlangıçta "Sol Türk Bilge Beg" unvanını taşıyorlardı ve bunlar devletin veliahtıydılar. Batıdakiler ise "Sağ Türk Bilge Beg" diye anılırlardı. Bu kişi de kagan ve veliahttan sonraki mevkiyi işgal ederdi. Kök Türk ve Uygur dönemine geldiğimizde, onların yerini "Tarduş Yabgu" ve "Tölös Şad" unvanlı hanedan bireyleri alır.

Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.92-93; M.A.Ubicini, **Türkiye 1850**, Çev. C.Karaağaçlı, C. I., İstanbul (tarihsiz), s.152.

Kagan ve katun için bakınız, S.Gömeç, "Kagan ve Katun", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, Sayı 29, Ankara 1997.

6- ESKİ TÜRKLERDE ORDU

Bir milletin sosyal yapısı, ekonomik ve kültürel hayatı ile devlet teşkilatı çok mükemmel olabilir. Ama bunların özellikle dış tehlikelere karşı korunması ve devam ettirilmesi için güçlü bir askeri düzene de ihtiyaç vardır. Ordu[268] millet olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. İşte barış zamanında günlük işleriyle meşgûl olan bu halk, savaş döneminde çoluğundan-çocuğuna topyekûn seferberlik halinde bulunuyordu.

Bunun yanısıra Türk tarihine ait kaynaklardan öğrendiğimize göre; savaş ve ordu komutanlığı sadece erkeklerin işi değildi. Kadınlar da birliklere veyahut ordulara kumanda edebildikleri[269] gibi, at üstünde okları, yayları ve kılıçları olduğu halde savaşlara katılıyorlardı[270]. Özellikle harp, Türkler için bir sanat halini almıştı. Onlar için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı.

Türk milletinin tarihinde ilk sistemli ordunun büyük Hun kaganı Börü Tonga (Mo-tun) tarafından kurulduğu zaman zaman ilim adamlarınca ileri sürülüp, böyle bir kanaat hasıl olmuşsa da, bu doğru değildir. Türklerden haber veren en eski vesikalara baktığımızda, M.Ö.

---

268 Ordu kelimesi eski metinlerde "ortu" biçiminde geçmekte olup, manası bugün de kullandığımız şekliyle, bir şeyin ortası, merkez, ordugâh demektir.

269 Kadınlar zaman zaman ordulara bile komuta ediyorlardı. Mesela Sabar hükümdarı Balak'dan sonra görevini devr-alan eşi Bug-arık Hatun savaşçılığı, idareciliği ve güzelliğiyle meşhur bir Türk kadınıdır. O, 100.000 kişilik Sabar askeri kuvvetine de komutanlık yapıyordu. Bizans imparatoru I. Justinianos (527-565) çeşitli gümüş vazolar ve diğer zengin hediyeler karşılığında Bug-arık ile anlaşmayı seçmişti (528). Kafkasya'daki Tölös-Ogur boylarından birisinin başında, 576'larda Ak Katun adında bir kişinin olduğundan haberdarız. Yine, Uygur birliğinin temellerini atan İl-teber Pusat'ın annesi son derece otoriter ve törelere sadık bir kadındı. 743 senesinde Börü Kun (Moyun Çor), Ozmış Tigin ile yapmış olduğu savaşta, katununu da esir almıştı. Bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, , s.191-192; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.116.

270 Eski Türk ordusunda kadınların askeri birlikler içerisinde görev almalarına çok eski çağlardan itibaren rastlanmaktadır. Mesela 4. asrın başlarında Ordos'un güneyinde, Türk-Hun Devletinin bir devamı gibi ortaya çıkan Chao hanedanının son yabgularından birisi olan Şad Hun (She-hu), özel seçilmiş bin kişilik bir kadın gücü meydana getirmişti. Bunlara önce yaya, sonra at üzerinde ok atmayı ve kılıç kullanmayı öğrettiğine dair bilgiler mevcuttur. Delhi Türk sultanlarından Rükneddin Firuz'un kızı Celaleddin Raziye hakkında bilgi veren İbn Batuta; "o, yay kuşanmış ve maiyeti etrafında bulunduğu halde erkek gibi ata biner ve yüzünü örtmezdi" diyor. Bakınız, E.Konukçu, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.352; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.378.

3000'lerden itibaren askeri birliklere sahip olan Türklerin, bu güçleri sayesinde mütemadiyen Çin sınırlarına taarruzları söz konusudur. Eğer düzenli bir orduya sahip bulunmasalardı, Çin imparatorluğu Türklere karşı 9. asırdan itibaren yapımına başlanan ve 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar inşası süren Çin Seddi'ni meydana getirmek zorunda kalmazdı.

Bununla birlikte araştırmacılar, Türk ordusunun diğer kavimlerin askeri yapılarından farklı olan üç yönünü tespit etmiştir: 1- Türk ordusu ücretli değildir. 2- Türk ordusu daîmidir. 3- Türk ordusu temelde atlı birliklerden oluşur[271].

Eski Türklerde bütün erkekler doğuştan asker oldukları gibi[272], Türk ordusunun ve milletinin mücadeleye daima hazırlıklı bulunmasının nedenleri arasında, Orta Asya bozkırlarında yaşamanın güçlüğünün yanısıra, onların sosyal hayatlarının tesiri de vardır. Ekonomilerinin esası konar-göçer hayvancılığa dayalı olan Türkler, zaten yılın yarısından fazlasını hayvanlarının peşinde, dağlarda ve yaylalarda geçirdiğinden, bünye olarak sağlam bir yapıya sahiptiler. Üstelik, yine yılın belirli aylarında zaman zaman bizzat kaganın başkanlığında, bazan da beylerin sevk ve idaresinde bir nev'i askeri talim özelliği taşıyan sürek avları düzenleniyordu ki, bu da Türklerin savaşa ve harp manevralarına daima hazırlıklı olmaları demekti. Ayrıca insanlar çocukluklarından itibaren koyunların üzerinde ata binmeyi, yay ve oklarla kuşlara nişan almak suretiyle atıcılığı öğreniyorlardı.

---

271 L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.60; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.269-270; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1981, s.214; Gumilev, **Hunlar**, s.378; A.Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, 35; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.150; L.Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.365.
Türk ordusu ücretli olmamakla beraber, bir savaşa hızla iştirak edebilmek için bütün erkeklerin hangi komutanın emrinde yer alacağı önceden belirleniliyordu. Kuruluşunda Türklerin de yer aldığı Tabgaçlarda, 421 tarihinden itibaren 100 koyuna sahip olan herkes bir savaş atı vermek zorunda bulunduğu gibi, mesela Hazarlarda boy sorumluları devlet ordusuna gerektiğinde, durumlarına göre belirli sayıda suvari göndermekle mükelleftiler (W.Eberhard, "Tobaların Hayvancılığı", **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.492; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.514; S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.71). Bunu Türklerdeki Tımar sistemi ile karşılaştırmak gerekir. Mesela yine Arap kaynaklarının haberlerine göre, Hazar kaganının emrinde onikibin seçme asker bulunup, içlerinden biri öldüğünde yerine başkası atanıyordu (A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.57).

272 Ama hiçbir Türk'e savaşa gittikleri takdirde ödül verileceği söylenmezdi.

İyi birer savaşçı olmaya mecburdular, çünkü harp ganimetlerinden elde edilen gelirler de önemli bir meblağ tutuyordu. Mesela bu hususta kaynaklarda şunlar söylenmektedir: Askerler herhangi bir yere girdiklerinde, önlerine çıkan çadırlara veya evlere üstünde kendi işaretleri olan oklarını saplıyordu. Daha önce çakılmış bir okun yanına başkası iliştirmiyordu. Savaş bitip, kesin zafer kazanıldıktan sonra asker, oklarının bulunduğu yerleri yağmalardı. Ayrıca bu yaptıkları savaşlarda ele geçirilen esirlerden insan gücü olarak yararlanılırdı. Bununla beraber yazılı vesikalarda, Türklerin harp esirlerine ve kendilerine sığınanlara son derece iyi davrandıklarına işaret olunuyor. Aman dileyeni öldürmemek gibi bir geleneğin yanısıra, mağlup olanın kılıç veya koltuk altından geçmesi de galibin himayesine girdiğinin göstergesiydi ki, bu duruma özellikle Dede Korkut Hikâyelerinde rastlamaktayız[273].

Hun dönemine ait Çin belgelerine baktığımızda, orduyu idare eden yirmidört komutanın varlığından söz açılıyor[274]. Bunların emri altında çeşitli rütbelere mensup askerler bulunuyordu. Kök Türkçe yazıtlarda ordu kelimesi ise "sü" terimiyle karşılanmıştır. Abidelerde en çok geçen kelimelerden birisi budur. Türk ordu teşkilatına dair ilk sistemli kayıtlar, milattan önce 3. asra ait olup, bu ordu on iki düzene göre yapılanmıştı. Fakat bu, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Türklerde

---

[273] P.A.Boodberg, "Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Babrbarians", **Oriens**, 10/1, Leiden 1957, s.120; M.Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, İstanbul 1978, s.223; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.586; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.155; Ş.Baştav, "Attila ve Hunları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1, Ankara 1987, s.41; Gumilev, **Hunlar**, s.113; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.329; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.389.

[274] Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin, 1473'teki Otlukbeli Savaşı sırasında Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa'nın emri altında yirmidört sancak beyinin olduğunu bildirmesi de ilginçtir. Demek ki yirmidörtlü teşkilat halâ geçerliliğini sürdürmektedir. Bakınız, Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Sahaif-ül Ahbar**, Çev. İ.Erünsal, C. 1, İstanbul (tarihsiz), s.343; F.Köprülü, "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri", **Belleten**, 2/5-6, Ankara 1938, s.46.

Hunlar çağından beridir, Türk devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olan 24'lü düzenin tesadüfü olarak ortaya konulduğunu sanmıyoruz. Türkler devlet ve toplum yapılarını tıpkı bir insan vücuduna benzetmekteler. Tanrı tarafından mükemmel bir surette yaratılan insan organizması ve onun temelini meydana getiren iskeletler ile kaburga sistemi ne kadar sağlamsa, vücudun direnci de o kadar kuvvetlidir. İnsan kaburgasını incelediğimizde 24 kemiğin olduğunu görürüz. Göğüs kafesini teşkil eden bu kemiklerin oniki tanesi sağ, on ikisi de sol tarafta bulunur. Eski Türkler muhtemelen insan vücudundaki bu muhteşem oranlamayı göz önünde tutarak, kabile ve devlet düzenini ona göre oluşturdular.

daha evvel ordu yoktu demek, değildir. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla söz konusu bu sistem Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu zamanında meydana getirilmişti[275]. Ordunun başında bugünkü genelkurmay başkanı yerinde olan "sü başılar" bulunuyordu. Sü Başı terimine ilk defa Türkçe belgelerde 8. yüzyılda rastlamaktayız. 710 yılındaki Türgiş seferi sırasında orduya Sü Başı İni İl Kagan komuta etmişti[276]. Bilindiği üzere Uygurlar Türk Devletinin başına geçmeden önce, Basmıl ve Karluklarla ittifak yapmışlar ve Börülüleri (Aşinalar) birlikte ortadan kaldırmaya çalışmışlardı. Bu müttefik ordunun idaresi Uygurların başbuğu Kutlug Bilge Köl Kagan'ın oğlu Börü Kun'un (Moyun Çor) yönetimindeydi. Yani Uygur şadlarından Börü Kun da (Moyun Çor) sü başı idi[277]. Genellikle sü başılık görevlerine kagan çocukları, kardeşleri veya yeğenleri getirilmekteydi.

Sü başıdan sonra orduda en büyük rütbe, bizim kanaatimize göre Çabış[278]lıktır. Bilge Tunyukuk şahsına ait yazıtında, kendisinin İlteriş'in çabışı olduğunu; "bilgesi, çabışı ben ök ertim"[279], sözüyle açıklıyor. Çin sınırlarından harekete Börülü (A-shih-na) Kutlug ile birlikte başlayan Arslanlı (A-shih-te) Tunyukuk'un, Kutlug'un önde gelen komutanı olma özelliği de bulunmaktadır. Kök Türk tarihinin ünlü devlet adamlarından Köl İç Çor da, Bilge Kagan'ın çavuşluğunu yapmıştır. Onun batıdaki Tarduş beyleri üzerindeki faaliyetleri ve Beş Balık seferlerindeki üstün gayreti artık bilinmektedir. Köl İç Çor da haklı olarak yazıtında bu unvanını şöyle dile getiriyor: "Köl İç Çor ançak bilgesi, çabışı erti[280]. Yine Uygur komutanları arasında Çabış Sengün"[281] adında meşhur bir şahsiyete rastlamaktayız. 753-754 tarihinde, Uygurlardan Türgiş ülkesine Çabış Tun Tarkan'ın[282] gitmiş olduğunu tespit etmiş durumdayız. Zamanını belirleyemediğimiz Yula

---

275 İ.Kafesoğlu, "Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.10; B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 7, Ankara 1984, s.3; B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 8, Ankara 1987; İ.İnce, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.120-121.

276 Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, 1. Taş, Kuzey tarafı, 7. satır.

277 Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Batı tarafı, 10. satır.

278 Çabış/Çavuş; savaşta safları düzelten ve askeri zülm yapmağa bırakmayan, padişahın önünde yol açan, bekçi manalarına gelmektedir. Bakınız, A.Caferoğlu, **Divanü Lügat-it-Türk Dizini**, Ankara 1972, s.29; Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931, s.27; M.Ergin, **Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer**, Ankara 1963, s.71; S.G.Clauson-E.Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu", **Rocznik Orientalistyczny**, 34/1, Warszava 1971, s.18.

279 Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, 1. Taş, Batı tarafı, 7: "Bilgesi, çavuşu bizzat ben idim".

280 Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Doğu, 5: "Köl İç Çor aynı şekilde bilgesi ve çavuşu idi".

281 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 4. satır.

282 Bakınız, **Uybat I Yazıtı**, 3. satır.

Beg adına dikilen Kemçik-Çirgak Yazıtında ise bir "Baş Çabış"[283] ile karşılaşıyoruz.

Ordunun temelini askerler oluşturur ve kitabelerde asker manasına sü'den başka "çerig" kelimesi de kullanılmıştır[284]. Askeri terimler bakımından dünyanın en zengin kültürüne sahip Türk milleti ve ordusunda bütün rütbeler birer birer ayrılmıştır. Her rütbenin vazifesi farklıdır. Bugüne kadar gelmiş olan bu rütbeleri kaynaklardan yola çıkarak ortaya koymak mümkündür.

Eski Türk ordusunda en büyük askerî birlik "tümen"[285] denilen on bin kişilik kuvvettir ve bunlar "tümen başı" denilen komutanların emrindeydi. Ondan sonra beşbin kişilik birlikler gelir. Beş bin kişinin yöneticisine ise, "Beş bıng er başı"[286] denmektedir. Ordunun idaresinde daha sonra "Bınga başılar" yer alıyordu. Uygur kaganlığının ilk yıllarında Köl Bilge Kagan'ın, oğlu Börü Kun'u (Moyun Çor) binbaşı tayin ettiğini; "özümin öngre bınga başı ıdtı"[287], cümlesinden anlamaktayız. Terhin Yazıtında ise, Tölös ve Tarduş beylerinin oğullarından bınga başıların çıktığı görülmektedir[288]. Yine, Terhin Yazıtında ilk defa Tokuz yüz er başı deyimiyle karşılaşmaktayız ki, burada; "Tokuz yüz er başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug"[289], diye birinin ismi geçiyor. Beş yüz kişinin komutanına ise, Beş yüz başı denmektedir. Terhin Yazıtında, Börü Kun'a (Moyun Çor) bağlı beyler arasında "Beş yüz başı Külüg Ongı ve Beş yüz başı Ulug Öz Inançu"[290]'nun adları sayılıyor. Bundan sonra "yüz başılar"[291] gelmektedir. Bir de askeri rütbe olarak "er başılar"[292] vardır.

Savaşta askerler, komutanlarına yüzde yüz itaat etmek zorundaydılar. En küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası ölümdü. Harbe girecek er atının kuyruğunu bağlar veya keserdi ki, buna eski Türkler "tullama" diyorlardı. Artık o kişi, vatan ve millet için kendini fedaya ve şehitliğe hazırlamış demektir. Kelimenin aslı bugün

---

283 Bakınız, **Kemçik -Çirgak Yazıtı**, 7. satır.

284 Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Batı tarafı, 9; Doğu tarafı, 3; **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 3-4; **Kemçik -Çirgak Yazıtı**, 8. satır.

285 Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 1; **Tunyukuk Yazıtı**, II. Taş, Batı 1; **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 9; Batı tarafı, 9-10; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 1; **Irk Bitig**, 49. satır.

286 Bakınız, **Taryat-Te in Yazıtı**, Batı tarafı, 7. satır.

287 Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 6: "Beni doğuya binbaşı olarak gönderdi".

288 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 7. satır

289 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 8. satır.

290 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 6. satır.

291 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 7. satır.

292 Bakınız, **Abakan Yazıtı**, Ön taraf, 3. satır.

de Türkçemizde kullandığımız "dul" sözüyle ilgilidir. Atını da bir eş gibi gören Türk, çarpışma esnasında öldüğünde atının ve evdeşinin ersiz kalacağını bildiğinden, savaş öncesi böyle bir tören icra ediyordu. Yine bu suvarilerin en önemli özellikleri çok hızlı olmalarıydı ve hepsinin bir de yedek atları bulunuyordu. Adeta rüzgarla yarışıyorlardı.

13. asır Türkiye Selçuklu hükümdarlarından İzzeddin Keykavus hakkında bilgi veren İbn Bibi'de, bir sultanın erlerine nasıl davranması gerektiği hususunda da şunlara rastlıyoruz: "Askerlerini ara, onların hayvanlarının beslenmesine yardımcı ol. Çünkü asker mertlik ve yiğitlik kaynağı olup; devletin ve halkın koruyucusu, ülkenin kılıcı, padişahın mızrağı, şehirlerin ve beldelerin kalesidir. Onlar felaketleri önleyip, düşmanları uzaklaştırır. Açıklar onlarla kapatılır, işler düzene girer. Erin yoksulunu kolla ki, sırtın sağlam olsun. Başına bir iş gelmeden önce onları dene. Birşey buyurmadan evvel imtihana çek. Aralarındaki vefakâr, yiğit ve er meydanından kaçmayanları seçip, ödüllendir[293]. Çünkü askerin fazlası değil, güçlü ve cesur olanı işe yarar. Savaşta başarı gösterenlere bol bağışta bulun ve rütbesini yükselt. Birisi senin bayrağının altında şehit düşerse, çocuklarına kucak aç. Ailesine ve akrabalarına onun yokluğunu hissettirme ki, zor anlarında devletine ve sana yardım için canlarını vermek onlara kolay gelsin". Yine Kitab-ı Diyarbekriyye'de; "hükümdarın askerinin, düşmanlarından ona bir zarar gelmemesi için efendisini gözetmesi gerekir. Emin olmalıdır ki onun hayatı, hükümdarın hayatına bağlıdır", deniyor. Büyük Türk sultanı Emir Temür de; "emir ve sipahilerime unvan verip, onlardan altın ve gümüşü esirgemedim. Barış zamanlarında onları yüksek makamlara atadım ki, harp vaktinde canlarını feda ettiler. Onların işlerini hafifletmek için kendim meşakkatler çekip, zorlukları üstlendim. Bu sayede komutanlarımın, yiğitlerimin gönül-

---

[293] Kaynaklarda Temür ile Kara Koyunlu Kara Yusuf arasındaki savaşın çok çetin geçtiği, hatta Temür Beg'in ordusu mağlup olacağı sırada, onun emriyle beylerinden birinin harp meydanından aldığı bir başı kargısının ucuna saplayarak, "Kara Yusuf öldü" diye bağırması, Temür'ün askerlerini şevke getirmiş ve bu sayede Kara Yusuf'un ordusunun kırıldığı yazılıdır. O, Toktamış Han ile yaptığı savaşta da çok kurnazca davranmıştı. Bu hususta da vesikalarda şunu görmekteyiz: Toktamış Han, Temür Beg'le harbe tutuşmadan evvel kuzeye doğru çekilmiş ve onu epeyce yormuştu. Bu arada açlık ve hastalıklar da Temür'ün ordusunu perişan bir hale soktu. Ama bu akıllı Türk beyi işi şansa bırakmadı ve Toktamış'ın sancaktarını ele geçirdi. Vuruşmanın en şiddetli anında Toktamış'ın bayrağının yere düşmesini sağladı. Sancağın kaybı veya düşmesi ise ordunun mağlubiyetine işarettir. Bu yüzden hanın adamları savaşı yitirdiklerini sanarak, dağıldılar. Dolayısıyla harpler esnasında hakanların veya komutanların çok kurnaz olmaları da şarttı. Bu konuda bakınız, Y.Z.Özer, "Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış", **Belleten**, 9/36, Ankara 1945, s.455.

lerini kazanarak, kendime bağladım. Fakir ve gariplere merhamet kıldım. Kahramanları ödüllendirdim, mazlumların hakkını zalimlerden aldım", diyor[294]. Aynı şeyler bugün de her ordu ve devlet için geçerlidir.

Silah konusunda Türkler Orta Çağda oldukça ileriydiler. Savaş esnasında çok cesur olan Türk milleti, aynı zamanda zengin maden yataklarına sahipti ve silah işçiliğinde de ustaydılar. Mesela Türk kabilelerinden Bayırkular, sadece at yetiştirciliğinde değil, demircilikte de maharetliydiler. Yine batıdaki On Ok Türkleri demir ticaretiyle de uğraşmışlardır. Çin kaynakları, Kırgızlardan söz ederken; her yağmurdan sonra topraklarında demir çıkar ve bundan gayet mükemmel silahlar yaparlardı, diyor. Özellikle arkeolojik kazılar bize Sayan ve Altaylarda çelik üretildiğini, Tanrı Dağlarıyla, Kazakistan'nın güneyinde altın, gümüş, bakır ve demir bulunduğunu göstermektedir[295]. Türk milleti açısından madenciliğin gelişmesi, Türk kaganlarının ordularını en iyi araç-gereçle silahlandırması, Çince vesikalarda Börüler diye adlandırılan vurucu güce sahip zırhlı suvarilerin bulunması ayrı bir üstünlüktü[296]. Savaş malzemeleri de dahil olmak üzere madenden imal edilen herşeyleri gayet mükemmeldi[297]. Buna dair kalıntılar da elimizde oldukça fazladır.

Kısaca kitabeler ve Divanü Lûgat-it-Türk gibi kaynaklarda geçen savaş araç ve gereçlerinden bazıları da şunlardır: At, ok, yay, kılıç, bükte, kıngırak (hançer, kama), keş, kurman, sadak (okluk), kın

---

294 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, s.150-151; Ebu Bekri Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.97; F.Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", **Bilig**, Sayı 45, Ankara 2008, s.113-115; Sahibkıran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.72-73.
Benzer ifadeler Nizamüddin Şamî'de de vardır: "Eğer sen memleket ve ordunun hayrını düşünürsen, memleket ve ordu da senin hayrını düşünür". Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.67.

295 Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.68, 76; C.L.Chen, "A Study of Turkic Weapons", **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985, s.32-33; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.68; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.100-101.

296 Bununla birlikte, beylerin idaresinde sürekli bir ordunun varlığı da inkâr edilemez. Bunların çıkabilecek bazı tatsız olayları önlemek ve doğrudan doğruya halk ile temasını engellemek amacıyla ta Hunlar çağından itibaren kışla geleneğinin de oluştuğunu belirtmek gerekir.

297 Mesela türlü türlü kılıçlar yapılmakla beraber, en keskinleri hafif kavisli olanlarıydı ki; bunlar aynı zamanda ağır da değildi. Fakat Türk kılıcının nasıl tutulacağını ve kullanılacağını bilmeyen yabancıların elinde çok çabuk kırılıyorlardı. Bunun da sebebi vurma tekniğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır.

(kılıç ve bıçak kabı), kalkan, süngüg, kargı, cida, gönder (mızrak), çomak (bir nev'i topuz), batrak (ucuna bez bağlanan süngü), tug (birliklerine göre değişiyordu), ukruk (kement), kargu (ateş kulesi), köbrüge (davul), yarık, cevşen (zırh), yoşuk, tubulga (tulga/ miğfer), küpe-yarık (vücudu kuşatan zırh), yelme eri (öncü, keşif kolu).

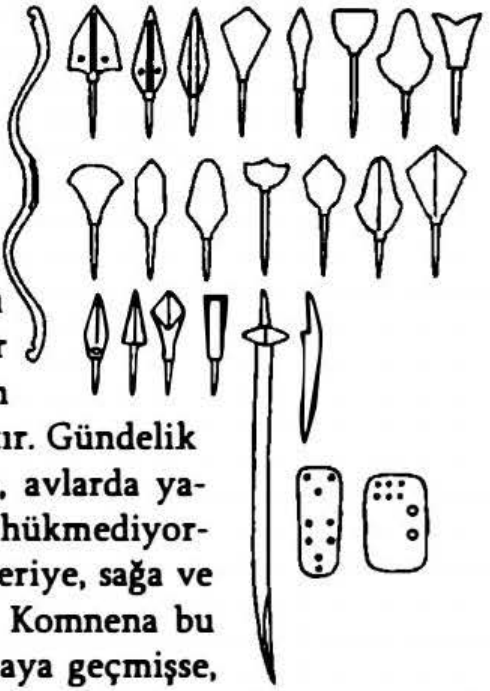
Bundan başka savaşla ilgili kullanılan birtakım deyimler de vardır ki, onların da birkısmını vermek istiyoruz: Tokımak, süngüşmek (savaşmak), sülemek (ordu göndermek), atlıg (suvari), yadag (piyade), akınçı (düşmana baskın yapan), yizek (ordunun önde giden bölüğü), karakol (bekçi, devriye), yortug (hakanın yanında bulunan koruma görevlilerinden), içgirmek (itaata almak)[298]. Ancak Türkçe kitabeler ve diğer vesikalarda savaşla alâkalı daha yüzlerce kelime ve deyim mevcuttur. Bununla birlikte Çin yıllıkları ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre; Hunlar ve Kök Türkler boynuzdan yaptıkları yaylar, ıslık çalan oklar (arkasında kartal ya da akbaba tüyü olan düz, yivli, çengelli oklar), süngü, bıçak, kılıç, kement ve kuşatmalarda faydalanılan koç başları vs. değişik silahlara sahip oldukları gibi, davulun yanında boynuz veya diğer madenlerden imal ettikleri boru ya da zurnaları da bulunuyordu. Hatta ordu bandolarının kuruluşunun temelinde bile eski Türk askeriyesindeki davul ve onu izleyen Mehter olgusu yatar[299]. Kırgızların ağaçtan yapılmış kalkan ve zırhları kullandıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Herhalde atları da zaman zaman ince bir zırhla kaplıyorlardı. Çünkü Asya'nın değişik bölgelerinde buna dair figür ve motiflere rastlanmaktadır[300].

---

[298] Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.67, 100, 134, 144, 418, 441, 465, 504; C. III, s.126, 140, 318; I.Venedikoff, "Preyeslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", Çev. F.Preyger, **Belleten**, 11/43, Ankara 1947, s.548-549; Watson, **a.g.e.**, s.155; Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.186, 202; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.165; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.208-220; H.Z.Koşay, "Türklerde Harp Usulü", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.92; E.Tryjarski, "Towards a Better Knowledge of the Turkic Military Terminology", **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985, s.173-182; W.S.Tsai, **Li Tê-Yü'nün Mektupları (840-900)**, Doktora Tezi, Taipei, 1967, s.38; M.Alpargu, **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1984, s.91; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.25, 43.
Çin kaynaklarında Kök Türklerin silahları anlatılırken; ok, yay, gürz, zırh, uzun mızrak, kılıç, kama gibi savaş aletlerinden söz açılmaktadır. Bakınız, M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kûe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.9.

[299] Ayrıca davuldan sesinin çok fazla çıkması sebebiyle, bir haber duyurma aracı olarak da faydalanılıyordu.

[300] Liu, **a.g.e.**, s.39; Watson, **a.g.e.**, s.208; A.G.Medoyev, "Naskalniye iz Obrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur", **Noviye Materiali Po Arkheologii i Etnografii Kazakstana**,

Uygurlar, yaylarının kirişlerini at kılından yapıyorlardı. Hem kaya resimlerinde, hem de Orkun Vadisi'nde yer alan Bilge Kagan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarında gerçekleştirilen kazılarda ise değişik ebatlarda ve özelliklerde ok uçları görülmüştür. Börü Tonga (Motun) devrinden beridir bir savaş aleti olarak vazife gören ıslık çalan okları, herhalde Mogollar da kullanmıştır. Gündelik hayatta karınlarını doyurmak amacıyla, avlarda yararlandıkları ok ve yaya öyle maharetle hükmediyorlardı ki, at üzerinde koşarken dahi ileriye, geriye, sağa ve sola oklarını gönderebiliyorlardı. Anna Komnena bu hususta şöyle diyor: "Bir Türk kovalamaya geçmişse, düşmanını ok atarak haklar. Kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Fırlattığı ok uçarak ya ata, veya atlıya saplanır. Ok çok güçlü bir elle gerilmişse, gövdeyi delip, geçer. Türkler gerçekten çok usta okçulardır". Ok ve yay sadece bir savaş aleti değil, aynı zamanda hâkimiyet sembolü olduğu gibi, resmi evrakları da bal mumu ve ok ile damgalıyorlardı[301]. Bunlar altın, gümüş, bakır, pirinç ve demir

---

Tom. 12, Alma-Ata 1961, s.72-77; J.B.Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, Çev. E.Gültekin, İstanbul 1980, s.41; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.27; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.83.

301 Süryani tarihçisi Ebu'l-farac'ın bildirdiğine göre, Selçuklu sultanı Tugrul, İslam halifesine kardeşiyle bir mektup yollar. Mektupta; kendisinin Horasan ve Harezm'in hükümdarı olduğunu, Bedevilerin Hac yolunda yaptıkları yağmaları, Mekke'ye ibadet için gidenlerin burada nasıl soyulduğunu belirtikten sonra, Bağdat'a bir ordu göndereceğini, askerlerinin çok iyi karşılanmasını bildirir. Söz konusu mektubun ilginç olan bir tarafı da başına bir ok ile yay tamgasının çizilmiş olmasıdır. Yine Sultan Celaleddin Harzemşah da Harput seferi sırasında komutanlarını ok göndererek toplamış idi (Bakınız, J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.413; Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987, s.298; O.Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, 9/35, Ankara 1945, s.310; W.Eberhard, "Sülaleler Nasıl Kurulurdu? Çin Tarihinin Bir Problemi", Çev. İ.Berk, **DTCF. Dergisi**, 3/4, Ankara 1945, s.365). Eski Türklerde "ok" ve "yay"ın birçok işlevi olduğu gibi, hâkimiyet sembolü ve mühür yerine geçtiğini de çeşitli tarihi olaylarla tespit edebiliyoruz. Selçuklu dönemi vakanüvinislerinden Aksarayî ve Ravendî, Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasındaki şöyle bir olayı aktarıyor: Kara Hanlı beyi gitgide güçlenen Selçuklu Türkmenlerini Sultan Mahmud'a şikayet edince, o da Selçukogullarına bir elçi yollayarak; "aramızdaki mesafe kısalmıştır, büyükleriniz ve önde gelenleriniz huzura buyursunlar ve yapılması gereken işler kendilerine anlatılsın" der. Bunun üzerine Arslan Yabgu onbin seçkin adamıyla yola çıkın-

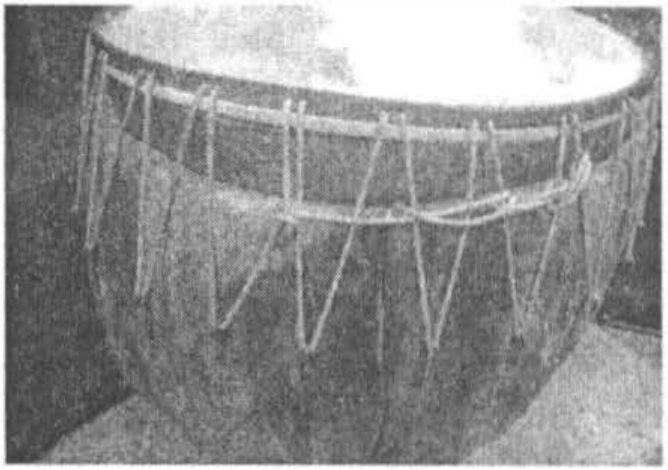
nev'inden madenlerden yapılırdı. Okların ucundaki demir parçaya "temren", arkasındaki tüye "yülek" veya "yelek", yaya sarılan sırmaya "toz" denmekteydi. Yaylar için yapılmış herhangi bir özel kaba rastlanmamakla beraber, umumiyetle kola veya omuza asılarak taşınırdı. Yakın çarpışmalarda kılıç, mızrak, balta (bazan iki taraflı) gibi araçlardan yararlanmışlardır. Ayrıca en eski Türk kılıçlarının hafif kavisli, bazan tek tarafı keskin, bazan da her iki tarafının parçalayıcı olduğunu biliyoruz. Kılıçların ve bıçakların kabzaları ağaçtan veya kaplumbağa kabuğundan işleniyordu. Ok ve kılıçları koymak üzere özel olarak hazırlanmış ve süslenmiş kılıflar mevcuttu. Kazılarda başı koruyan pek tolgaya rastlanmamasına rağmen, onları da kaya, duvar veya para resimlerinde görmemiz mümkündür. İlk Hunlar çağında deriden yapılan zırhların üzerine çeşitli motifler işleniyordu. Küpeyaruk adı verilen halka ve plaka zırhlara ise Aral ve Orkun'daki araştırmalarda da tesadüf edilmiştir. Böyle zırhların hazırlanarak Çin imparatoruna da yollandığını kaynaklar yazmaktadır. Hunlar hakkında bilgi veren eski belgelerden anlaşıldığına göre, onlar düşmanlarını kement ile de tesirsiz hale getiriyorlardı[302].

---

ca, Gazneli Mahmud; şimdilik orduya ihtiyaçlarının olmadığını, sadece bir bölük askerle gelmelerinin yeterli olacağını söyler. O da üçyüz suvari ve oğlu Kutalmış'la beraber, sultanın yanına varır. Gazneli Mahmud onu altın bir kürsüye oturtur ve iltifatlar da bulunur. Sohbet esnasında Sultan Mahmud eğer ihtiyaç olursa hangi alametle ve bize nekadar yardım gelir diye sorar. Arslan Yabgu'nun belinde de iki ok, kolunda bir yay asılıdır. Bunlardan birini Gazneli Mahmud'a vererek; "ne zaman bunu kavmime gönderirsen, otuzbin (veya yüzbin) suvari at biner", deyince Sultan Mahmud şaşırır. Bunun üzerine, "daha fazla gerekirse, ne tedbir alırsın", şeklinde bir sual yöneltir. O, öteki oku önüne koyarak; "bunu yollarsan onbin (veya ellibin) kişi daha hazırlanır", diye cevap verir. Sultan aynı şekilde üçüncü defa sorunca; "kafi gelmezse nişan olarak bu yayı Türkistan'a gönder, ikiyüzbin suvari harekete geçer" demesi, Gazneli Mahmud'u endişeye düşürür. Bir yay ve ok ile onbinlerce adamı toplayabilen bir kişinin küçük görülmemesine kanaat getirir. Böylece Arslan Yabgu'yu tutuklatarak, Kalincar kalesine gönderilmesini buyurur (Bakınız, Süleyman er-Ravendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, Çev. A.Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999, s.87-88; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2000, s.7-8; Turan, **a.g.m.**, s.309-310).

302 Eberhard, **a.g.e.**, s.86; I.Venedikoff, "Preyeslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", Çev. F.Preyger, **Belleten**, 11/43, Ankara 1947, s.549-550; Ögel, **Büyük Hun...**, s.237-238; F.Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", **DTCF. Dergisi**, Sayı 17, Ankara 1961, s.432-433; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.28; E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.49; C.L.Chen, "A Study of Turkic Weapons", **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985, s.29-31; A.Kommena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.488; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Erek**, 3/24, Ankara 2001; Gumilev, **a.g.e.**, s.139;

Özellikle, Türklerin harp usûlleri de çok ilgi çekmiştir[303]. Bu hususta geçmişte ve günümüzde birçok araştırma yapılmıştır. M.Ö. 140'larda Türk ordu sistemi hakkında bilgi veren Çinli bir vezirin tespitlerine göre; Türk askerleri insanı şaşırtan bir çeviklikle hareket ediyorlardı. En yalçın dağları çok kısa bir sürede tırmanırlar ve inerlerdi. Selleri ve ırmakları elbiseleriyle yüzüp, geçerler. Rüzgara, yağmura ve susuzluğa dayanırlar. Hertürlü arazide dinlenmeden zorlu yürüyüşler yaparlar. Onların atları en dar yarıklardan bile geçmeye alışıktır. Türkleri yenmek için düz ovaya çekilmeliler. Savaş arabaları[304] olmadığı gibi, atları da yavaş kalır. Mızraklarının kısalığı ve

L.N.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.158; Artamonov, **a.g.e.**, s.64, 449.

Rubruck, Mengü Han'ın iki kişinin bile geremeyeceği bir yayından, ucu delikli oklarından ve bunların sazdan yapılmış düdükler gibi ses çıkardığından bahsediyor (Bakınız, W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.30).

303 Bizans imparatoru Maurice (582-602) yazdığı "Strategion" adlı eserinde; Avarlar ve dolayısıyla Türklerin askeri konularda çok deneyimli olduklarını, düşmanlarını kaba kuvvetle değil, akılla, beklenmedik saldırılarla ve karargâhlarına gelen ikmâl yollarını keserek yendiklerini söyler. O ayrıca kitabında; Türklerin savaş araç ve gereçleriyle diğer harp usûllerine de değinmektedir ki, bu hususta; onların zırhlı giysileri vardır. Kılıç, yay ve mızrak kullanırlar. Döğüşlerde umumiyetle iki silahla saldırdıkları gibi, yanlarında güçlü ve mahir atlara sahiptirler. Onların üzerinde çok güzel ok atarlar. Suvariler sayılarını kabarık göstermek için peşlerinde at sürüleri taşırlar. Uzun vakit siperlerin arkasında saklanmazlar. Belirli mesafelerle nöbetçi bulundururlar. Savaş hatları kesik kesiktir. Romalılar gibi topluca durmazlar. Tedbir amacıyla her zaman yardımcı bir kuvvet ayırırlar. Harpte pusu ve sahte çekilişlere müracaat ederler. Düşmanı imhadan önce yağmaya girişmezler, diyor. Bakınız, G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.72-73.

304 Bununla beraber eski Türklerin çarpışmalar esnasında bir tür savaş arabasından faydalanıp, faydalanmadığı konusu tartışmalıdır. Çünkü, M.Ö. 119'daki bir harpte Türk kaganının arabası olduğuna dair bilgilere rastlanmakta ve ayrıca Kazakistan'daki bazı kaya resimlerinde savaş arabalı sahnelere tesadüf edildiği söylenmektedir (bakınız, H.N.Orkun, **Hunlar**, İstanbul 1938, s.74; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.25). Bu husus bir yana, Temür Beg hakkında bilgi veren tarihi eserlerde onun, Hindistan bölgesindeki harplerden birinde, dağlardaki tepeler arasında bir nev'i teleferik tertibatı kurdurduğu, ele geçiremediğ bu muhkem mevkiyi, sepetler içine yerleştirdiği adamları vasıtasıyla havadan ok atışlarıyla perişan ettiğine değinilir (bakınız, Özer, **a.g.m.**, s.457).

zırhlarının da inceliği sebebiyle yakın dövüşe zorlanmalılar. Ayrıca onların savaş usullerini bilen halklardan da yardımcı kuvvetler alınmalıydı[305].

Bununla birlikte Türkler savaşa başlamadan önce, esas kuvveti saklama ve yedek güç ayırmaya büyük önem veriyorlardı. Tarihte Türk savaş taktiği "Kurt Kapanı, Kaz Ayağı" ve ençok bilinen şekliyle "Turan Taktiği" olarak anılmıştır. Turan taktiğinin en mühim hususiyeti ise sahte ricattır. Buna binaen düşmanla karşılaşılmadan evvel Türkler, savaş meydanının sağına ve soluna birtakım kuvvetlerini saklarlar. Daha sonra düşman ordusu Türk akıncılarıyla karşılaşıp, onların da geri çekildiğini görünce, bütün güçleriyle saldırırlar. Bu taktik çekiliş esnasında bile, arkalarına dönerek çok mükemmel ok atabilirlerdi. Nitekim 2003 senesinde, Prof.Dr. Gömeç'in heyetinin Bilge Kagan'ın Anıt Mezarlığındaki kazı çalışmaları sırasında bulduğu resimli kiremitin üzerinde böyle bir sahne vardır. Neticede önceden gizlenmiş olan Türk askerleri düşmanın sağını ve solunu çevirerek, çember içerisinde rakiplerini yok ederler. Ayrıca Türk-Hunlar savaşa girmeden evvel hasımlarını ok atışlarıyla yıpratıyorlar ve bunu onları yorana kadar sürdüyorlardı. Uygurları anlatan Çin vesikalarında, savaş sırasında onların sahte bir karargâh oluşturduklarına ve düşman askerleri buraya doğru hücuma kalkıştıklarında, etrafta saklanan esas ordu tarafından tuzağa düşürüldüklerine dair haberler de vardır[306].

Türklerin savaş taktikleri hususunda Çin kaynaklarından şunları da öğreniyoruz: "Barış zamanlarında Hunlar komşularının arazilerine, özellikle Çin'e akınlar yapıyorlardı. Topraklarının verimliliği dolayısıyla Çin onlar için tükenmeyen bir hazine idi. Devamlı oraları yağmalarlar, şansları yardım ederse Çin'in içlerine kadar sokulurlardı. Başarısızlığa uğradıklarında kaçarlar, hatta çekilirken daha dehşetli olurlardı. Onların yapmacık bozgunları düşmanlarının dikkatli davranmalarını gerektirirdi. Çünkü birçok kez kaçan Hunlar, birden

---

305 Ögel, **Büyük Hun...**, s.530-532.

306 Kaşgarlı Mahmud, Divanı'ndaki şiirlerinde dahi Turan taktiğine işaret etmektedir ve Anna Komnena da, Bizans'ın iç mücadeleleri sırasında babasının yanında yer alan Türk güçlerinin rakiplerini bu harp usulüyle yendiğini söyler. İlginçtir ki, Anadolu Selçuklu hanedanlığının sonunu hazırlayan 1243 Kösedağ Savaşı'nda Baycu Noyan da Türkleri aynı taktikle mağlubiyete uğratmıştır. Marko Polo Seyahatnamesi'nden de Hülagu'nun Abbasi ordusunu bu usulle tuzağa düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, s. 472; Ögel, **a.g.e.**, s.238; İbn Bibi, **a.g.e.**, C. II, s.70; Kommena, **a.g.e.**, s.32; Feher, **a.g.m.**, s.316-317; N.Khoniates, **Historia**, Çev. F.Işıltan, Ankara 1995, s.122; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003; Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.26, 72.

geri dönüp yeni baştan saldırmışlar ve düşmanlarını perişan etmişlerdi. Atlarının çevikliği de bu tip savaşa uygundu". Romen kroniklerinde de buna benzer ifadelere rastlanmaktadır. Bunlarda; "Türklerin gayet süratle hücuma kalktıkları, aniden geri döndükleri, uzaklaşırken saflarını seyrekleştirdikleri, bir halka oluşturup, düşmanlarını kuşattıkları" kayıtlıdır[307].

Türk ordusunun savaş sırasında saf tutması da belirli bir düzen dahilindedir. Mesela Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerde; millattan önce 3. yüzyılın başlarında Hun orduları Çin imparatoru Kao'yu kuşattıklarında, Türk suvarilerinin atlarının rengine göre dizildikleri söylenir. Buna göre batıda kır atlar, doğuda gök, kuzeyde yagız, güneyde de doru atlar yer alıyordu[308]. Hatta batıdaki Peçeneklerin yurt dağılımları bile atların rengi esasında oluyordu. Hiç şüphesiz askeri araç ve gereçlerin içerisinde atın yeri çok önemlidir. Adeta Türk, at ile özdeşleşmiştir. Onlar hakkında bilgi veren Batılı yazarlar; at başka bir kavmi sırtında taşır, fakat Türkler at üstünde ikamet eder. Onlar ata sanki yapışmış gibidirler. Türk ata bindiğinde babasını bile tanımaz, diyorlar. Türk anasından yarı at, yarı insan olarak doğmuş denilse yeridir. Onların atları sanki kanatlı kuşlara benzer. Bir Kırgız atasözü ise "at adamın kanatıdır" şeklindedir. Türk, kendisinden ziyade atına önem verir. Kapının önüne at bağlamak ululuk ve büyüklük işaretidir. Türk'e "dile benden ne dilersen" diye sorulsa, "at ile silah" der. Alış-verişlerini at sırtında yaparlar, yerler, içerler. Mübalağasız onun boynuna sarılarak, tatlı rüyalara dalıp, uyurlar. Görüşmeleri bile at üzerinde olan bu insanların, çiftçi halkların yaya ve durarak savaşmalarına karşılık, atlarıyla çok süratli muharebe taktikleri geliştirdiklerini biliyoruz[309].

---

[307] Bakınız, De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.158-183; M.A.Ekrem, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi**, Ankara 1993, s.11; A.Komnena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.221; Yu.S.Hudyakov, **Merkezi Asya Göçebelerinin Koral-Yarakları ve Uruş Seneti**, Ter. P.Cilan, Urimçi 2003; S.Gömeç, "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti", **Kuruluştan Günümüze Türk Ordusu**, Ankara 2009, s.19-30.
Eski çağlarda savaş usullerinden birisi de, iki ordu karşılıklı vuruşmaya başlamadan evvel, bir veya birkaç yiğit adamın er meydanına çıkarak dövüşmeleriydi. Türkler bunlara "alplar" diyorlardı. Onlar o kadar gözükara kişiydiler ki, tek başlarına onlarca askerle mücadeleden bile korkmuyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı sonraki zamanlara ait kaynaklarda onlara "deli bahadırlar" dendiğine de şahit olmaktayız. Bakınız, Barbaro, **a.g.e.**, s.31

[308] Bu at renklerinin bayrak renklerini ifade edebileceğine dair görüşler de mevcuttur. Bunun için bakınız, İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.170-171.

[309] L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.51; G.Nemeth, "Peçenek ve Kumanların Dili", Çev. J.Eckmann, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 3/14-15, Ankara 1950, s.97; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988,

Bundan başka Hazar Kaganlığından bahseden kaynaklar; ordu sefere çıktığında her askerin yanında iki metre boyunda, ılgın ağacından kazıklar bulundurduğunu, konakladıkları zaman herkesin yanındaki bu kazıkları düzgünce yere sapladığını, kalkanların bu direklere dayandırıldığını ve böylece kısa bir zaman içerisinde karargahın etrafının sanki surlarla çevrilmiş gibi olduğunu söylerler. Buna bağlı olarak meşhur Börü Kun (Moyun Çor) Kagan'ın da 750 senesinde Tez Başı'nda otağını kurdurduğunu, burayı çitlerle güvence altına aldırdıktan başka, kitabesini yazdırttığını bilmekteyiz[310]. Bunun yanısıra ordu yeri arabalarla çevrelenmekteydi ki, bu da bir nev'i savunma tedbiriydi.

Savaşın vakti de iyi seçilmeliydi. Türk-Hunlar düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı[311]. Yağmurlu, karlı ve tozlu günlerden kaçınırlardı. Çünkü yağmur yağdığında yayların kirişleri gevşer; tozlu ve bulutlu zamanlarda da hedefler iyi görünmezdi. Ayrıca ordu sefere çıktığında, beraberinde yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılayan hayvanlar ile un nev'inden gıdalar da bu işlerle vazifeli kişiler tarafından kağnı arabalarıyla taşınıyordu. Geçiş güzergâhlarındaki yerleşim birimlerine

---

s.131; R.P.Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", **The Past and Present**, Oxford 1981, No 92; s.3; P.Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, Haz. G.Nemeth, Çev. Ş.Baştav, Ankara 1982, s.82-83; Mehmet Emin Efendi, **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Haz. R.Akdemir, Ankara 1986, s.49-50; B.İsakov, **XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Bişkek 2009, s.58.

310 Watson, **a.g.e.**, s.165; De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.183; J.Deer, "İstep Kültürü", Çev. Ş.Baştav, **DTCF. Dergisi**, 12/1-2, Ankara 1954, s.162; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.73; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.274; El-Cahiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev. R.Şeşen, Ankara 1967, s.66-71; Esin, **İslamiyetten Önceki Türk...**, s.73; H.Z.Koşay, "Türklerde Harp Usulü", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.93; Ş.Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.45; G.Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1976, s.140; Z.V.Togan, "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.408; Ş.Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985, s.70; S.A.Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", **Rocznik Orientalistyczny**, LII/1, Warszawa 1999, s.25-26; Gömeç, Uygur **Türkleri...**, s.59-60; S.Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004; Artamonov, **a.g.e.**, s.64, 206-207, 447.

311 De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.201; P.A.Boodberg, "Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Babrbarians", **Oriens**, 10/1, Leiden 1957, s.213; Watson, **a.g.e.**, s.164-165; Khoniates, **a.g.e.**, s.9-10; Tihrani, **a.g.e.**, s.286.

önceden haberler salınıp, askerin ihtiyacı olan nesnelerin temini de sağlanmaktaydı.

Türk devlet anlayışında, dış ilişkilere de büyük önem verilmiştir. Dosta dost, düşmana düşman ilkesi esas tutulmakla beraber, herşeyde Türk devletinin ve milletinin menfeatları gözetilmiştir. Dış işlerinden de sorumlu bir buyruk bulunurdu. Onun emri altında elçiler ve yalabaçların çeşitli vesilelerle ülkelere yollandıklarını daha önceden de biliyoruz. Kök Türkçe yazıtlarda elçiler ve elçilerin gittikleri yerler zaman zaman da zikredilmiştir. Bunların askeri unvanları da vardı[312].

[312] Bakınız, Hükümet Üyeleri.

7- İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT

Eski Türk ekonomisinin temeli konar-göçer hayvancılığa dayanmakla birlikte, toplumbilimciler genelde hiçbir inceleme ve araştırma yapmadan tarihteki Türklerin göçebe olduklarına dair görüşler bildiriyorlar. Bu nazariyeye göre göçebeler herhangi bir kültür veya medeniyet yaratamayacaklarından, Türklerin de köklü bir kültürleri ya da medeniyetleri yoktur[313]. Ama esas olan, devlet kuran milletin göçebe veya yerleşikliği değil, onun maddi ve sosyal müesseselerinin gelişmişliğidir. İşin doğrusu, biz Türkler hakkında yabancıların bu yanlı fikirlerinin pek de önemi bulunmuyor. Hâlbuki Kök Türkçe yazılı belgelere baktığımızda eski atalarımızın kendilerine göçebe yerine, konar-göçer dediklerini görmekteyiz ki, bu birçok şeyi aydınlatmaya yetmektedir[314]. Bundan başka eski Türkler ister göçebe, ister konar-göçer olsunlar dünya tarihine damgasını vurmuşlardır. Bunu kimse inkâr edemez. Bununla beraber eski Türk iktisadi hayatının temelini altı başlık altında toplayabiliriz: 1- Konar-göçer hayvancılık, 2- Ziraat, 3- Ticaret, 4- Avcılık, 5- Yağma akınları, 6- Haraç gelirleri.

Konar-göçerlik

---

313 İbn Haldun, göçebelerin ahlak, terbiye, mertlik ve insanlık gibi hususlarda yerleşiklerden daha yüksek olduğunu vurgular. Bakınız, İbn Haldun, **Mukaddime I**, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989, s.XIII.

314 Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 4: "Ötüken eli tegresi, ikin ara ılgamtarıglagım, Sekiz Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü, Kargu, Burgu ol yiriminsubımın konar-köçer ben".
Bazı araştırmacılar, Uygur dönemine kadar göçebelik, ondan sonra yerleşikliğin söz konusu olduğu üzerinde duruyorlarsa da, bu ayırıma bütünüyle katılmak mümkün değildir. Nasıl ki hayvanların peşinde yer değiştirerek insanların hayatlarını idame ettirme hadisesi 20. asra kadar gelmişse, yerleşik yaşama biçiminin de kökenleri Hunlara kadar uzar ve bunda dair delillerimiz de vardır (Bakınız, S.M.Arsal, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerin İnkişafında Türk Irkının Rolü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.1069-1070; Ş.Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", **AÜ. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 3, Erzurum 1972, s.36).

esasen iklim şartlarına bağlı olarak insanların yer değiştirmeleri ve konaklamalarıdır. M.önce 2000-1500'lerden itibaren şekillenen bir hayat tarzıdır. Türklerin yaşadıkları bu coğrafya çok zor tabiat özelliklerine sahip olduğundan, kendileri de sanki birer çelik gibiydiler. Öyle ki kışın doğan çocukları karla, yazın doğanları da soğuk suyla yıkıyorlardı. Böylece daha baştan birtakım hastalıklara karşı bağışıklıkları sağlanıyordu. Ondört, onbeş yaşlarından itibaren de birer yiğit gibi savaşlara katılıyorlar, sağ kalırlarsa hayatlarını sürdürüyorlardı. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında, takdir edilmesi gereken yaşayışları vardı. Toplum içerisinde herkes vazifesinin ne olduğunu biliyor, ama yine de aralarında sıkı bir yardımlaşma gerçekleşiyordu. Erkeklerin yatakta ölmesini bir zul olarak l.abul eden Türkler, bilindiği gibi hayvancı bir toplumdur. Hayvan yetiştiriciliği üç açıdan mühimdir: Birincisi başlıca gıda maddesidir. İkincisi ticaret aracı, üçüncüsü de nakil vasıtasıdır. Ama Türkler hayvancılığın yanısıra tarım ve ticarete de ekonomik hayatlarında önem veriyorlardı. Bu insanlar özellikle bahar ve yazları otu, suyu bol olan yüksek yaylalara göçerek hayvanlarını beslemekle beraber, ırmak boylarında ve sıcak ovalarda da yerleşerek buralarda ziraat yapıyorlar, bu yüzden kışları umumiyetle korunması kolay mahallerde geçiriyorlardı[315]. Yaylacılık Türk kültür hayatında son derece önemlidir ki, buna bağlı olarak halk edebiyatının ana unsurları arasına girmiştir. Bu yaptıkları iş gelişi-güzel ve plansız değildi. Yaylaların muayyen sınırları olup, kabilelerin başkasının arazisine girmediğini biliyoruz. Onlar sadece kendilerini düşünerek bütün otlakları tüketme hakkında da sahip bulunmuyorlardı. Böyle göç hareketleri mutlaka başta bulunan beyin rızasıyla gerçekleşmekteydi. Hatta mevsim durumlarına göre dahi bu mekânlar tespit ediliyordu ki; bunlar yazlık (yayla), kışlak (ova), güzlük (sonbaharda) ve köklev (ilkbaharda) şeklinde ayrılıyordu.

Bununla birlikte eski Türklerin beslediği hayvan türlerinin en başta gelenleri at ve koyun idi ki, bu tür hayvancılığın izlerinin Türklerin hayatında m.önce 3000-2500'lerden beridir olduğu da söylenmektedir. Hatta Andronovo kültüründe birkaç tür ata rastlanmıştır. Koyun ve keçi onların en önemli varlığıydı. Bazan öyle iri ve uzun

---

315 Yazları alçak yerlerde vakit geçirmek zordur. Çünkü sivri sinek, at sineği, tatarcık gibi haşaratlar hayvanları rahatsız eder. Dolayısıyla hayvancı Türk baharda, sürüsünü dağ yamaçlarının güneşe bakan taraflarında otlatır. Buralarda kar yığınlarından sızan sular vasıtasıyla otlar daha boldur. Bakınız, W.Radloff, **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1976, s.198; M.R.Drompp, "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A.D. 840", **Journal of the American Oriental Society**, 119/3, Michigan 1999, s.400-401.

bacaklı koyunlar oluyordu ki, bunlar bir araba tekerini bile sürükleyebiliyorlardı. Zengin veya fakir herkesin bir miktar hayvanı mevcuttu. İyi beslenmiş ve yetiştirilmiş at, koyun, keçi, deve, öküz, inek, geyik, kotuz (yak) gibi hayvan sürüleri için "sekiz adaklıg barım" diyorlardı[316].

Fakat Türk sosyal hayatını incelediğimizde atçılık biraz daha ön plana çıkar. Genellikle ailelerin sahip olduğu bu hayvanların sayısı onbinler, hatta yüzbinlerle ifade edilmektedir. At sadece eti, sütü ve derisi (ki bu süt Türk'ün birinci içeceği kımızın hammaddesidir) için değil, aynı zamanda bir savaş vasıtası olarak yetiştiriliyordu[317]. Bu açıdan bakıldığında ekonominin de temel taşlarından birisidir. Türk İskitler çağından beri bundan faydalanıyorlardı. Türklerin medeniyete kazandırdığı iki mühim şeyden birisi at, diğeri de demirdir. Atı günümüzün şartlarıyla kıyasladığımızda; bir savaş ve ulaşım aracı olarak tekerlekli vasıtalarla, uçaklar bugün ne ise, at da geçmişte öyle idi. Dünyada ilk defa atı ehlileştiren, bir binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanan Türkler, bu üstünlükleri sayesinde binlerce kilometrelik alanları bir anda geçmişler ve pekçok yere sahip olma imkânına kavuşmuşlardır. Bunun en güzel misalini Dede Korkut Hikâyelerinde "At

316 Bunun için bakınız, Bay Bulun I Yazıtı, Elegeş I Yazıtı ve Begre Yazıtı.
Sekiz adaglıg barım deyimi için bakınız, A.Von Gabain, **Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen**, Helsinki 1950, s.4; M.Eliade, **Shamanism**. Archaic Techniques of Ecstasy, New York 1964, s.469; S.Çagatay, "İslamiyetten Önce Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s.393; M.Mori, "Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adaklıg Barım Üzerine", **Erdem**, 3/8, Ankara 1987, s.356; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.155; S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.71, 329, 333; R.P.Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", **Past and Present**, No 92, London 1981, s.4-9.

317 Herhalde kendileri için bu kadar önemli olan bir hayvanın yetiştirilmesi, ticareti ve gıda amacıyla kullanılması gelişi-güzel değildi. Belirli zamanlarda ülke genelinde insan ve hayvan sayımını yapan Türk yetkililer, ne kadar ata sahip olduklarını da biliyorlardı. Her merada ve kabilede bulunan at sayıları kontrol ve kayıt altındaydı. At sayısının çok olması aşiretin ve onun yöneticisinin bir övünç kaynağı olduğu gibi, devletin güvenliğinin de ana direklerinden birisiydi. İşte buna binaen Türk devleti seferberlik vakitlerinde hangi kabilenin ne kadar asker ve at vereceğini bu kayıtlara bakarak tespit ediyordu.

işler, er övünür ve yaya erin ümidi olmaz" atasözlerinde görmekteyiz[318]. Latin-Bizans eserlerinde Türk-Hunların yerde kendilerini güvende hissetmediklerinden, at üstünde yaşayıp, uyudukları bildirilir. Adeta at üzerinde doğuyorlar, at üzerinde ölüyorlardı. Andlaşmaları bile bazan at sırtında görüşürlerdi.

Muhtemelen at, öküz ve develer tarafından çekilen arabaları da evvela Türkler icat ettiler ki, göç mevsimlerinde çadırlarını bu arabaların üzerinde taşımaları gayet kolay idi. Eski Romen kaynakları da Türkleri anlatırken; evlerinin tekerlekli arabaların üzerinde olduğunu ve sürülerinin peşinde dolaştıklarını yazarlar. Türklerin atı bu şekilde yönetmeleri ve onlara bir ayrıcalık sağlamasından yola çıkarak, Çinli ve Avrupalı halklar da attan yararlandılar. Eski Türk atları çok meşhurdu ve bazan Çin vesikalarında onlara "kan terleyen" atlar şeklinde rastlıyoruz. Tarihte gayet gösterişli ve güzel bu at cinslerine daha sonraları başka türler de karışmıştır. Buna örnek olarak iri ve yüksek Kazak atlarını gösterebiliriz. Ayrıca özel bir itinaya da ihtiyaçları yoktu; kışın bile buz ve kar altından kendi yiyeceklerini sağlayabiliyorlardı. Basit ağıllarda da barınabilmekteydiler. Türk'ün ekonomik ve diğer sosyal hayatında bu denli mühim yeri olan bir hayvanın çaldırılması çok kötü karşılandığı gibi, bu suçu işleyenlerin cezası da yakalandıkları takdirde ölümdü[319]. Mesela yine Türklerdeki bir inanca göre, at yılında

---

318 S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.371.

319 J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.259; A.R.Seyfi, **İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul 1934, s.13; S.Batu, **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Ankara 1938, s.65; W.Eberhard, "Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", **Ülkü**, 16/92, Ankara 1940, s.162; B.Ögel, "İlk Töles Boyları", **Belleten**, Sayı 48, Ankara 1948, s.812; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1981, s.234, C. II, s.6; İ.Kafesoğlu, **Türkler ve Medeniyet**, İstanbul 1957, s.22-31; S.G.Clauson, "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic Journal**, 10/3-4, Wiesbaden 1965, s.163-164; O.Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, C. 1, İstanbul 1969, s.114; N.Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C. 2, İstanbul 1969, s.149; Ö.İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", **Milli Kültür**, 1/2, Ankara 1977, s.43-44; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.140, 311; Mehmet Emin Efendi, **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Haz. R.Akdemir, Ankara 1986, s.124; A.Donuk, "İslamiyetten Önce Türklerde Devlet Adamı Tipi", **Türk Kültürü**, 24/275, Ankara 1986, s.145; M.A.Ekrem, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi**, Ankara 1993, s.11; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.537; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.16, 59; M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.20; Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.20, 69-70, 73; B.Batsuren, **Mongolın Ertniy Ulsuudın Nutag Devsger**, Ulaanbatar 2003, s.49-50.

doğanlar sürekli hareket eder, savaşır ve avlanırlar. Bazı Türkler, Kıyamet Gününde atlarıyla buluşacaklarına inanırlar. Öyle ki yüksek dereceli kişilerin cenazelerinde, atları da onlara eş olurlar. Altaylar ve Mogolistan'ın çeşitli yerlerinde açılan kurganlarda bulunan atlar ve onların vaziyeti bunu ispat ediyor. Ayrıca ta İslami döneme kadar süregelen bir geleneğe göre, bazı hükümdarların türbelerinde, belirli günlerde altın gerdanlıklarla ve atlas kumaşlarla süslü atların bekletilmelerinin yanısıra savaşlara da atlarını böyle özenle hazırladıklarını kaynaklar bize haber veriyor[320]. Onun yeri Türk edebiyatında da bambaşka olduğu gibi, Kök Türk Yazıtlarında da meşhur Köl Tigin'in atlarının isimlerinin sayıldığını biliyoruz[321]. İyi cins atlar "özlük, topucak, yügrük, bidevi" vs. gibi adlarla da anılmaktaydı. Ayrıca ata yunt diyen Türkler bunun sürüsü için yılkı adlandırmasında bulunurken, onları yaşına ve cinsine göre de ayırıyorlardı. Aygır, kısrak, tay, kulun, igdiş vs. Oniki hayvanlı Türk takviminin bir yılı ata ayrılmış olup, kabile isimlerinde de görülür (Ala-yuntlu, At-çeken vs)[322]. Onlar adeta at üzerinde doğup, at üzerinde ölüyorlardı. At ile bu denli iç içe olan Türk halkının kurduğu siyasi teşekkül'lerde, iktidarın sembolü olan tuglar da çoğu zaman at kuyruklarındaki kıllardan oluyordu.

---

320 A.İnan, "Altay Pazırık Hafriyatından Çıkarılan Atların Vaziyetinin, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzahı", **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, İstanbul 1943, s.147-149; Ş.Elçin, "Türklerde Atın Armağan Olması", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964, s.143; E.Esin, "The Horse in Turkic Art", **Central Asiatic Journal**, 10/3-4, Wiesbaden 1965, s.171; Rasonyi, **a.g.e.**, s.41-43; A.Rahman, "Uygurların Defin Merasimleri", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.310; İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, s.154; N.Khoniates, **Historia**, Çev. F.Işıltan, Ankara 1995, s.128; A.Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s.162.

321 Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 35-36, 40: "Köl Tigin Bayırkunıng ak adgırıg binip oplayu tegdi...Alp Salçı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunıg anta ölürmiş".
At ile bu denli içli dışlı olmuş bir kavmin destani edebiyatında da atlar önemli bir rol oynar. Çin kaynaklarına baktığımızda, Ak Hunların çok güzel ve kıymetli bir cins atlarının olduğunu görürüz. Bu değerli hayvanların dünyaya gelişi hakkında şöyle bir hikâye anlatılıyor: Ak Hunların oturduğu yerde bir mağara ve bunun içinde de bir kutsal at varmış. Buraya bütün kısraklar sürülür ve burada çiftleştikten sonra Wu-shu-po-li dedikleri iyi bir cins at doğarmış. Bakınız, Eberhard, "Orta Asya'da At Cinsleri...", s.163.

322 Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.142; O.Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ankara 1965, s.269; S.G.Clauson, "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic Journal**, Volume 10, Wiesbaden 1965, s.162-166; H.Gayretullah, "Türk Kazaklarında Yılkı Kültürü", **İstiklal Gazetesi**, 4/38, Kayseri 2007, s.9; İsakov, **a.g.e.**, s.59-60.

At, koyun ve kısmen deve[323] ile sığır yetiştiricisi olan bozkırlı Türk'ün başlıca yiyeceği etten ibaretti. Dolayısıyla ençok da at ve koyun eti yeniyordu[324]. Koyun da tıpkı at gibi kendisinden yararlanılan bir hayvan olmakla birlikte, kültürel hayatta da önemli bir yer işgal ediyordu. Bilge Kagan ve Köl Tigin'in anıt mezarlarının girişlerindeki güzel koyun heykelleri birer şaheserdir. Uygur Türklerinin arasında dolaşan yabancılar, onların ülkesinde çok iyi cins koyunların olduğundan ve etlerinin lezizliğinden söz açarlar. Hatta Karaman, Karakul gibi isimlerle anılıyor olmakla birlikte, bizatihi Türk koyunu da deniyordu. Onların da etinden ve sütünden faydalandıkları gibi, yünü ve derisiyle de başta çadırlarının aksamlarında ve hertürlü günlük kullanımlarında yararlanıyorlardı. Ayrıca Asya bozkırlarından ta Anadolu'ya kadar koç, koyun ve keçi kabartmalarıyla, heykellerine Türk'ün yaşadığı her coğrafyada rastlanmaktadır. Herşeyden önce ünlü Börülü sülalesinin tamgası bir dağ keçisidir.

Aileler ve kabileler yüzbinlerce hayvana sahip olduklarından eski Türkler, fazlaca istihsal edilen eti uzun süre muhafaza etmenin yollarını bulmuşlardı. Günümüzün pastırma usulüne benzer bir şekilde konserve etler hazırlıyorlardı. Tabi ki eti ve balığı kurutarak da korumasını

---

323 Bu deve cinsi çift hörgüçlü olup, atalarımız onlara "egri tebe" diyorlardı.

324 Eski Türkler genellikle ak koyun etini tercih ediyorlardı. Bunun sebebi herhalde sağlık açısından olsa gerekir. Bu husus belki şu ana kadar gözden kaçmıştır, ama ak renkli koyunlar güneş ışıklarını yansıttığından, etlerinde güneşin neden olduğu zararlı şeyler daha azdır. Kara renk ise herkesin bildiği gibi ışığı emer. Dolayısıyla atalarımız bu konuda da dikkatli davranan çok zeki kimselerdir.
Bununla birlikte yabancı kaynaklarda ve Türk destanlarında görüleceği üzere, İslamiyete sıkı sıkıya bağlı oldukları halde Türkler, eski gelenekleri bırakmamışlar, bilhassa zenginlerat etini yemeye devam etmişlerdir. 12-16. asır Anadolu ve Hindistan Türkleri hakkında bilgi veren vesikalarda bu hususa rahatlıkla tesadüf olunuyor (Bunun için bakınız, Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.154; Gülbeden, **a.g.e.**, s.186; İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.26; Ebu Bekri Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.120; F.Sümer, **Kara Koyunlular**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.90; Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.239; E.Buharalı, "Kimek Hanlığı", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.266; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s.101; T.Yürekli, **XI-XV. YY'lar Arası El-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası**, Doktora Tezi, Ankara 2009, s.231-232).

biliyorlardı. Bazı kaynaklarda eti ince ince dilimleyerek, güneşte kuruttuklarından söz ediliyor. Sonra bunları eyerlerinin altına veya heybelerine koyuyorlar ve seferlerle, yolculuklarda acıktıkça yiyorlardı[325]. Bu tür yiyecekleri aynı zamanda bir ticaret malı şeklinde başta Çin olmak üzere değişik ülkelere satmaktaydılar. Özellikle yiyecek hususunda av hayvanlarından da bol miktarda yararlanılıyordu. Zaman zaman bu avların milletin bütün eli silah tutanlarınca yapıldığını görüyoruz. Bunlar hem bir savaş talimi, hem de kışlık et ihtiyacının birazının karşılanmasına yönelik idi.

Kısrak sütünün birtakım işlemlerinden sonra ortaya çıkan ve insan sağlığına da pekçok faydaları olduğu iddia edilen kımız, geçmişte ve günümüzde bütün Türklerin en fazla sevdiği içkidir[326]. Hatta Romen kaynaklarında Altun Orda sahasındaki Türk hanı anlatılırken; onbin ak kısrağının olduğu ve bunların sadece kımız için sağıldığı yazılmıştır[327]. Bunun yanısıra belki deve sütünden hazırlanan ve "kırman"

---

325 Hatta Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde M.Önce 7-5. asırlara ait kurganlarda, çeşitli kaplar içerisinde kımıza ve ete rastlanmaktaydı. Mesela Güney Kazakistan'da bulunan "Altın Elbiseli Adam" kurganlarında, bu tür yiyeceklerle beraber giyim-kuşam, silah araç ve gereçleriyle, takılara tesadüf olunmuştur. Bu arada şunu da söylemek gerekir ki, bu altın elbiseli adamlar yönetici sınıfa mensupturlar. Çünkü kurganlarda çıkan değerli eşyalar bunu gösteriyor. İlk altın elbiseli adamın bulunuşundan bu yana (1969), bütün ilim adamlarının onların İskit olduğu yönünde fikir ileri sürmelerine karşılık, biz daha evvelce de bazı yazılarımızda, bunların Hun olduklarını, hatta İskitlerin de, Türk-Hun Devletinin batıdaki uç beyliği vazifesini gördüğünü belirttik. Bunun yanısıra bütün Latin-Bizans kaynaklarında Türk soylu halklara Hun ya da İskit denmesinin mutlaka bir sebebi olmalıdır. Altın elbiseli adamlar için ayrıca bakınız, J.De Joinville, **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev. C.Kanat, Ankara 2002, s.183; L.Urakova, "Kazakistan'da Bulunan Üç Altın Adam", **Türkoloy**, Sayı 23, Ankara 2007, s.18-21; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.25.

326 Kımızın birtakım hastalıklara iyi geldiğini gösteren en güzel örneklerden bi-isi Tarih-i Reşidi'de geçer. Duglat boyunun ileri gelenlerinden Seyyid Ali bir müddet Mirza Ulug Beg tarafından esir tutulur. Hapishanede dizanteriye yakalanır. Ulug Beg ona pek çok tedavi uygulatır ama fayda etmez. Ölmek üzereyken, hekimlere "bu ilaçlar bana iyi gelmedi, canım çok kımız istiyor" diyerek, ricada bulundu. Tabipler de kımızın ona güç verebileceği konusunda anlaştılar. Sonra da istediği kadar kımız içirdiler ve o andan itibaren iyileşmeye başladı. Ayrıca bakınız, Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.225-226; E.J.Kychanov, "Tibetans and Tibetan Culture in the Tangut State Hsi Hsia (982-1227)", **Proceeding of the Csoma Körös Memorial Symposium**, Budapest 1978, s.207; W.Bauer, "Yağ Metobolizması Bozuklukları ve Kronik Karaciğer Hastalıklarının Kısrak Sütü (Kımız) ile Tedavi Denemeleri", Çev. Y.Küçüksümer, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 28, İstanbul 1984, s.29-36; S.Zaripbektegin, "Kımız ve Kımızın Önemi", **Yüce Erek**, 1/4, Ankara 1999.

327 16. asrın başlarında Kazak beylerinden Kasım Han, kendisini ziyarete gelen bir Çagatay hanının şerefine tertiplediği ziyafette; "bizim en pahalı mallarımız atları-

denilen içeceği de anmakta da fayda vardır. Süt, yağ, peynir ve yoğurt[328] gibi yiyecekleri tercih ederken, eski atalarımız unlu mamüller ve sebzeye pek düşmüyorlardı. Sütü ve peyniri kurutmak suretiyle kış için saklıyorlardı ki, buna da "kurut" deniyordu. Türkistan'da bolca yetişen kavun, incir, üzüm gibi meyveler de kurutularak bütün yıl tüketiliyordu. Harezm'i ziyaret eden İbn Batuta, buranın kavunun dünyada eşi ve benzerinin olmadığını söyler. Bundan başka üzümden pekmez, şarap, darı ve buğdaydan da boza türü içecekler yapıyorlardı. Özellikle Doğu Türkistan'ın üzümleri harikaydı ve Hazar ülkesinde binlerce üzüm bağı vardı. Kök Türkler çağında bölge üzümleri Çin'e de gönderiliyor ve burada Türk usulüne göre şarap imal ediliyordu. Hatta karpuz ziraatı Türklerden Çin'e gitmiştir. Orta Asya'da açılan kurganlarda hala buğday, arpa, pirinç gibi yiyecek maddelerinin kalıntılarına rastlanılmaktadır. Mesela Suyab bölgesinde bir tür kızıl mısır ve nar yetiştiriliyordu. Gözleme veyahut da bazlama biçiminde ekmek pişiriyorlardı[329]. Kaynakların yardımıyla yiyeceklerin adlarından bazılarını da şöyle sıralamak mümkündür: "Şaşlık" (şiş kebap), "Udıtma", "sogut", "süzme" (peynir ve yoğurt türleri), "konak" (kaymak), "tutmaç", "pekmez", "türmek" (bir tür köfte), "büken" (karpuz), "kagun" (kavun),

---

mız, en gözde yiyeceğimiz et ve en hoşlandığımız içecek kımızdır" demiştir (Bakınız, Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.451). Bugün de öyledir.

328 Yoğurt için Çin kaynaklarında "Lo" kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Çinliler bu Türk yiyeceğinin nasıl yapıldığı ve türleri hakkında bilgi verirler. Bankız, W.Eberhard, "Çin'de Kımız ve Yoğurdun Yapılması", **Ülkü**, 16/93, Ankara 1940, s.207-210.

329 Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; G.Nemeth, "Hunların Dili", **Türk Dili Belleteni**, 3/12-13, Ankara 1948, s.107-108; Azzavi, **a.g.m.**, s.25; S.A.Amanjolov, "Forefather Goat or the Ancient Turkic Inscription in Early Greek Alphabet", **Archiv Orientalní**, 42/1, Praha 1974, s.35-36; Claviyo, a.g.e., s.140, 152, 174; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.306-307; İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.124-125; A.Çay, **Anadolu'da Türk Damgası**, Ankara 1983; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.366; V.D.Kubarev, **Drevnetyurkskiye Izvayaniya Altaya**, Novosibirsk 1984, s.180-229; İ.Çetin, "Göktürk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", **Türk Folkloru Araştırmaları**, 1986/1, Ankara 1986, s.125; T.Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, İstanbul 1989; İzgi, **Çin Elçisi...**, s.52-53; Rubruck, **a.g.e.**, s.35-38; Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999, s.102; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları", **Türk Edebiyatı**, Sayı 361, İstanbul 2003; S.Gömeç, "Orkun'daki Büyük Kurgan", **Orkun**, Sayı 75, İstanbul 2004; M.A.Ekrem, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi**, Ankara 1993, s.10; Gumilev, **Hunlar**, s.263, 554; Klyaştornıy-Sultanov, **a.g.e.**, s.105; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.134-136; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.45, 85.

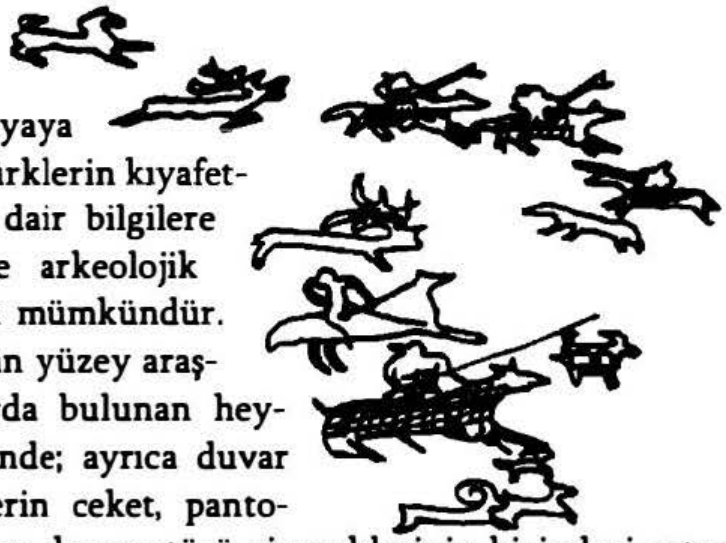
"çakşak", "kak" (meyve kurusu), "batmul" (karabiber), "kuçkındı" (soğan), "yügür" (darı), "kömeç", "büskeç" (çörek), "sinçü" (pide)[330]. Ayrıca daha pekçok Türk yemeğini sayabiliriz. Bununla birlikte yiyecek türlerinin artması ve özellikle, Çin'den gelen içkilerin Türk sofralarını süslemesi, gelenek-göreneklerin de yozlaşmasının işareti olarak gösterilebilir. Umumen bütün karın doyuran yiyeceklere aş deniyordu. Bugün dünyada pekçok halk daha çatal-kaşık kullanmayı bilmezlerken, Avrupa'da sofra adabı 17 ve 18. asırlardan itibaren yaygınlaşmaya başlarken, biz Türkler binlerce yıl önce sofrada nasıl oturulur, ekmek nasıl yenir, su nasıl içilir bunları bile bir kurala bağlamış idik. Bunlar, bütün dünya milletlerinden üstün yüksek Türk kültürünün birer göstergesidir.

Türklerin sosyal hayatlarının gereği olarak giyim-kuşamları da bu özelliklerini yansıtıyordu. Temelde yetiştirdikleri hayvanların derileri ve yünleri onların giyeceklerinin ana maddesiydi. Bunun yanısıra bazı yabani hayvanların derilerinden de yararlanmışlardır. Latin kaynaklarında Türk-Hunlardan söz edilirken; deri veya keten gömlek, keçi derisinden yumuşak çizme giyerler ve başlık takarlardı, deniyor. Giyim-kuşam hazırlamada koyun, kuzu, keçi, sığır, deve, tilki, tavşan, ayı gibi hayvanların derileri ve yünleri kullanılmıştır. Dolayısıyla bu hayvanların yünlerini eğirmeyi bilen atalarımız, bazı bitki liflerinden de iplik yapıyorlar ve bunları da dokuyarak ince iç giyimler ve yazlık elbiseler dikiyorlardı. Özellikle Türkistan yöresindeki Türklerin çok eski çağlardan beridir ipek böceği yetiştirdiklerini de bilmekteyiz. Arap kaynaklarında zaman zaman Türk hakanının da, halkın da ipekli giydiklerinden söz edilir. Yine çadır imalatında ve döşemesinde kullanmak üzere keçeler de hazırlıyorlardı. Tepelerinde bir baca deliği olan bu çadırların içleri muhteşem halılar, Çin ipeği örtülerle, direkleri de kuş, ağaç ve hayvan motifleriyle süslendiği gibi, geceleri ve soğuk havalarda üzerlerine almak üzere işlemeli yatak ve yorganlarla bezeliydi[331].

---

330 Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.105, 143, 357, 360, 383, 399, 410, 417, 433, 443, 452, 454, 468, 477, 481, 493; C. III, s.9, 121, 155.

331 Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.64; J.Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", **Türkiyat Mecmuası**, C. III, İstanbul 1935, s.19; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.108-109; Buharalı, **a.g.m.**, s.266; W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.32; Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.35; Ö.İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Tê'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989, s.52; Artamonov, **a.g.e.**, s.64-65, 205; K.Erzurumlu, **Türklüğe Bakış**, İstanbul 2006, s.63; Agacanov, **a.g.e.**, s.146.

Eski Türkler elbise, çamaşır ve ayağa giyilen pantolon türü eşyaya da "don" demişlerdir. Türklerin kıyafetlerinin nasıl olduğuna dair bilgilere yazılı kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden ulaşmak mümkündür. Özellikle Asya'da yapılan yüzey araştırmalarında ve kazılarda bulunan heykellerle, kaya resimlerinde; ayrıca duvar minyatürlerinde Türklerin ceket, pantolon, gömlek, şapka, çizme, kemer türü giyeceklerinin biçimleri ortaya konulabilmektedir. Ceket ve pantolon herhalde Türklerin modern dünyaya bir armağanlarıdır. Atalarımız bu tür nesneleri giydikleri dönemlerde, Romalılar hâlâ çarşafa sarılıyordu. Burada tabiki şunu da belirtmeliyiz; kemer takma bir ihtiyaç olduğu gibi, hâkimiyetin ve memurluğun da alametiydi. Türklerden kalan heykeller de bunu çok açık bir şekilde görebiliriz[332]. Kişilerin sosyal durumlarına göre, başa geçirilen şapkaların şekilleri de farklıydı.

Bazan Orta Asya'ya seyahat yapmış çeşitli kişilerin, bazan da yabancılar arasında yaşayan Türklerin giyim tarzları tarihi belgelere de yansımıştır ki; mesela Hazar prenseslerinden Çiçek'in Bizans'a gelin gittiğinde giydiği elbise ve çeyizler Romalılar içinde hususi bir kadın modası yaratmıştır. Türklerin giyim biçimleri diğer milletlerden ayrılıyordu.

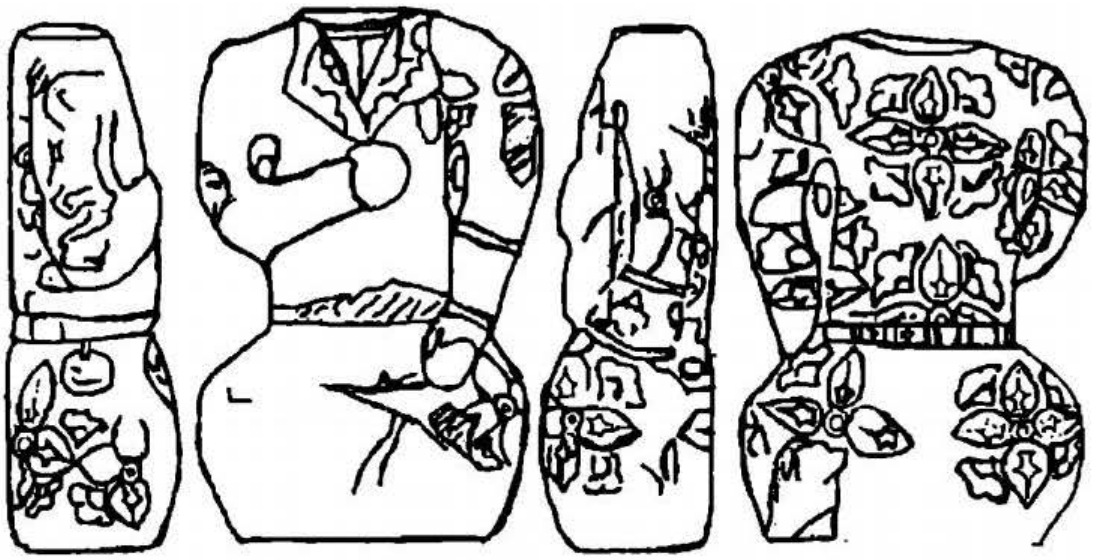
Buna örnek olarak da, elbiselerini soldan iliklemelerini gösterebiliriz. Gömlek ya da kaftan şeklinde, uzun kollu ve yırtmaçlı bir giyecekleri daha vardı. 6. asrın birinci yarısındaki olayların nakledildiği Prokopius'un "Gizli Tarih" adlı eserindeki bilgilere göre, giydikleri gömlek ve ayakkabılarıyla, uzattıkları saç şeklinden dolayı Bizans'ta

---

Keçe imalatı da son derece önemlidir. Günlük hayatta vazgeçilmez bir unsurdur. Bakınız, Z.Kitapçı, **Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, 2. Baskı, Konya 1996, s.47.

332 Bununla beraber altın kemeri ancak hükümdarlar takardı ki, 2001 senesinde Saadettin Gömeç tarafından yürütülen Bilge Kagan'ın Anıt Mezarlığında kazılarda ele geçirilen hazinenin içinde bilindiği gibi Bilge Kagan'ın altın kemeri de mevcuttur. Bakınız, G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.308-309; S.Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", **Türkoloy**, Sayı 7, Ankara 2002, s.30; L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.51; Erzurumlu, **a.g.e.**, s.63; P.B.Golden, **Khazar Studies**. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980, s.117.

revaçtaki bir Hun modası söz konusuydu[333]. Elbette ki onların bu giyim usulü bozkırın yapısına uygun olmalıydı. Netice itibarıyla ömrü at üzerinde geçen tarihteki Türklerin esas giysileri ata binerken rahatlık sağladığından ötürü ceket, pantolon türü şeylerdi. Mevsim durumlarına göre de bunların muhteviyatı değişiyordu. Mesela kışın daha kalın ve içi yünlü elbiseler giyilirken, yazları daha ince ve pamuklu nev'inden giyecekler tercih olunmaktaydı. Savaşa gidilirken ise, özel harp elbiselerinin kullanıldığı da muhakkaktır. Bunlar o kadar rahatlardı ki, bazan yabancı halkların tıpkı savaş araç ve gereçlerinde olduğu üzere, giyim usulünde de Türkleri taklit ettiklerine şahit oluyoruz. Hatta bugünkü Avrupai tarz giyim modası Türklerin icadıdır.

Bununla beraber Çin, İran ve Bizans'tan gelen daha zarif, ipekli ve pamuklu dokumaları kullandıklarını da, kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar bize haber veriyor. 520 sıralarında Ak Hun sarayını ziyaret eden bir Çinli, hükümdarın işlemeli ve ipekten elbiselere sahip olduğunu belirtiyor. Dolayısıyla törenler için özel giyimleri vardı. Mesela

---

333 L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.56; W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.68, 86; S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.54; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.41; A.Caferoğlu, "Çin Kaynaklarının Saçören Türkleri", **VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1967; O.Aslanapa, "Türk Sanatının Bütünlüğü ve Devamlılığı", **Konferanslar I**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965, s.58; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.39; N.Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C. 2, İstanbul 1969, s.155; Esin, **a.g.e.**, s.17; Rubruck, **a.g.e.**, s.38; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.306; İ.Çetin, "Göktürk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", **Türk Folkloru Araştırmaları**, 1986/1, Ankara 1986, s.131; Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. O.Duru, İstanbul 2001, s.61.

yine Çinliler, Uygur Türklerinin zenginliğinden söz ederlerken sansar ve samur derisi elbiselerinin yanısıra beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşların bolluğundan söz ederler. Hatta bunların kalitesinin Çin ipeğinden bile iyi olduğuna dair atıflar vardır. Yine birtakım seyyahların notlarından Türk hatunlarının ve konçuylarının paha biçilmez elbiseleri göz kamaştırdığını öğreniyoruz[334].

Dünyanın en büyük devletlerinden birini kuran Türkler çağlarına göre daima yüksek bir harp sanayiine sahip olmuşlardır. Yani, onlar yabancı kavimler karşısında sadece bilek gücüyle başarı kazanmadılar. Zamanlarına göre savaş tekniğini ve usullerini en iyi kullandıkları için dünyaya baş eğdirmişlerdi. Bu üstünlüğü sağlayan araçlardan biri demir idi. Demir madeninin kullanımı da yine dünya medeniyetine Türklerin armağanıdır. Demir işleyicilik, madencilikte son safha olarak görünmektedir. Türklerin bulunduğu coğrafyada bol miktarda demir madeni olması da bir ayrıcalıktı[335]. Bu topraklarda demirden başka olarak altın, gümüş, bakır vs. gibi farklı madenler de bulunuyordu.

Madencilik ve demircilikte en ileri düzeyde olan eski Türkler, yapmış oldukları savaş araç ve gereçlerini bir ihraç ürünü olarak da pazarlamaktaydılar. Arkeolojik kalıntılar ve yazılı belgeler Hunların arasında dökümcülerin olduğunu gösteriyor. Mesela, Kırgız Türkleri bu alanda oldukça gelişmişlerdi. Onların imali olan kesici aletlere bütün Orta Asya'da rağbet ediliyordu. Yine tarihten hatırlıyoruz ki, Kök

---

334 W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s.135; Feher, **a.g.m.**, s.317; N.Üçok, **At ve Altay İndogermen Münasebetleri**, Doçentlik Tezi, Ankara 1942, s.40-41; A.İnan, "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Belleten**, C. 12, Ankara 1948, s.275; Esin, **a.g.e.**, s.16; Rubruck, **a.g.e.**, s.38; G.Aydarov, "Yeşçe Adna Nahodka Po Orhono-Yeniseyskoy Pismennosti", **Epigrafika Vostoka**, 19, Leningrad 1969; Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına...", s.155; L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, C. II, İstanbul 1970, s.81; Esin, **a.g.e.**, s.23, 108; İbn Batuta, **a.g.e.**, s.81; Grousset, **a.g.e.**, s.84; Ögel, **a.g.e.**, s.210; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk...**, s.208-209; V.D.Kubarev, **Drevnetyurkskiye Izvayaniya Altaya**, Novosibirsk 1984, s.180-229.

335 Demircilikle uğraş Türkler açısından diğer Asya topluluklarına karşı bir üstünlüktü. Demir madenlerini işletmek ve bundan çeşitli araç-gereçler yapmakla öğünüyorlardı. Bu durum Bizanslı ve Çinli elçilerle, seyyahların notlarına yansımış ve hatta zaman zaman hayrete düşmüşlerdir (Bakınız, L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.85; E.Chavannes, **Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.235). Bunun yanı sıra Altay Dağları çevresinde altın, bakır, demir, kurşun, kömür gibi madenlerden başka elmas ve zümrüt nev'inden de değerli taşlar mevcuttu. Yine Türkistan ve Orta Sibirya sahasında da pek çok kıymetli madene rastlanılmaktadır.

Türk Kaganlığının kurucuları Altay Dağlarında demircilikle meşgul oluyorlardı. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılında keşfolunan hazinelerdeki madeni eşyalar ve süsler dünyada eşi, benzeri bulunmayan harikulade şeylerdir. Daha önceki devirlere ait (mesela Andronovo kültürü), özellikle Yenisey vadisinde, Altaylar ve Güney Kazakistan bozkırlarıyla, Orta Avrupa'da bulunan arkeolojik malzemeler arasında renkli taşlar, iğneler, bilezikler, küpeler, yüzükler, göğüs takıları, taraklar vs. dikkati çeker[336]. Uygurlar arasında dolaşan seyyahlar altın, gümüş ve demirden kaplar yaptıklarını, yeşim taşını çok güzel işlediklerini söylüyorlar. Temür Beg'in sarayında altından bir ağacın olduğunu, meyvalarının yakut, zümrüt gibi değerli taşlardan seçildiğini, dallarına altından yapılmış kuşların kondurulduğu haberleri bize kadar ulaşmıştır. Tebriz'deki Ak Koyunlu hükümdarlarının ikametgâhları da ondan aşağı kalır değildi. Aynı şeyler Hindistan Türk hükümdarı Hümayun'un sarayı için de anlatılır.

Sadece hayvan peşinde koştukları düşünülen bu insanlar, çok temiz ve bakımlıydılar. Büyük şehir ve kasabaların içinde hamamların (çerge) mevcut olduğunu artık biliyoruz. Çin kaynaklarında Türklerin her yemekten önce ellerini, yüzlerini yıkadıkları kayıtlı olduğu gibi; Kaşgarlı'nın Divan'ında yanlarında mendil taşıdıklarına ve bizzat Bulgar Türklerinin kendi kitabelerinde Kurum Han'ın dini törenlerden sonra suyla temizlendiğine dair izler vardır. Çünkü suyun da ateş gibi, ruhi ve fiziki her şeyi temizlediğine inanılır.

Yine Türklerden haber veren Bizans-Roma belgelerinde onların kemer, kılıç, okluk ve at koşumlarını değerli madenlerle süslediklerinden, çadırlarındaki altın ve gümüş kaplardan, ipekli halılar ve bunların üzerindeki desenlerden bahsederler. Pazırık, Noin-ula gibi kurganlarda ele geçirilen malzemeler buna bir örnektir. Mesela Orta Avrupa'da, 1791'de Nagyszentmiklos'ta bulunan sanat eserlerine ve eşyalara paha biçilemiyor[337].

---

[336] Mesela İrtiş bölgesinde yapılan kazılarda muhtemelen Hun veya eski Kimek döneminden kalma, gerdanlık süsü olarak birkaç tane bronz balığa rastlanılmıştır. Bakınız, F.H.Arslanova–S.G.Klyaştornıy, "Runiçeskaya Nadpis na Zerkale iz Verhnego Priirtişya", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, Moskva 1972, s.308-310.

[337] De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.295; Y.Strzygowski, "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei", Çev. C.Köprülü, **Ülkü**, 9/49, Ankara 1937, s.13-25; E.A.Thompson, "The Camp of Attila", **The Journal of Hellenic Studies**, Vol. 65, 1945, s.114; Feher, **a.g.m.**, s.300, 317; Eberhard, **a.g.e.**, s. 68, 89; Gülbeden, **Hümayunnâme**, s.142; H.N.Orkun, "Attila ve Sarayı", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/11, İstanbul 1951, s.431; O.Maenchen-Helfen, "Crenelated Mare and Scabbard Slide", **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957, s.98; A.İnan, "Altaylarda Hun Devri Kültürü", **Hayat Tarih Mecmuası**, 2/12, İstanbul 1967, s.23; E.Esin,

El sanatları açısından da çok yetenekli olan bu insanlar, madene ve ağaca istedikleri şekli verebildikleri gibi ondan masa, sandalye, yatak, perde, dolap, sepet ve kap-kacak türü eşyaları yapabiliyorlardı. Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde gerçekleştirilen kazılarda bunlar ortaya sık sık çıkarılıyor. Mesela Hazar şehirlerinden Sarıg-el'de (Sarkel) çanak-çömlek ve çeşitli maden işleme atölyeleri mevcuttu. Dünya masa, sandalye, koltuk, karyola türü tahta yatakları Türklerden öğrendi.

"Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.25; F.H.Arslanova–S.G.Klyaştornıy, **a.g.m.**, s.308-309; D.G.Savinov, "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973, s.42-43; H.Z.Koşay, "Avarların Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.356; N.Diyarbekirli, "İlk Türk Halısı", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Semineri Bildirileri**, Ankara 1974, s.262-267; N.Diyarbekirli, "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1974, s.403; Esin, **a.g.e.**, s.14; R.G.Claviyo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s.145, 164; İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.90; A.Rahman, "Uygurların Defin Merasimleri", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.310; A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.56; C.Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.39-40, 46; K.Y.Bailey, "Funeral Archeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data", **Journal of Field Archaeology**, 5/4, Boston 1978, s.475; S.Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", **Türkoloy**, Sayı 7, Ankara 2002; Gumilev, **a.g.e.**, s.110-111, 206; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.19; Golden, **Khazar Studies**, s.102; Barbaro, **a.g.e.**, s.69-75; F.Kara, "X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin İktisadi Vaziyeti", **Türk Kültürü**, 44/517-518, Ankara 2006, s.36-37.

Ahşap malzemeleri, sahip oldukları ormanlardan elde ediyorlardı. Ormanlar aynı zamanda ok, yay ve kargı gibi silahları için de ham madde kaynağıydı. Bu kullandıkları eşya ve giyeceklerini çok güzel hayvan ve bitki motifleriyle donatıyorlardı. 15. asrın başlarında, Temür Beg'in nezdine yollanan İspanyol elçisi Claviyo bir merasim sırasında, Semerkant'taki Temür'ün otağını anlatırken hayranlığını gizleyemiyor. Ayrıca buradaki çadırlardan birisinin üzerinde çok büyük, kanatları açılmış, gümüşten bir kartal olduğunu; biraz aşağıda yer alan bir çadırın tepesinde de son derece sanatkârane bir tarzda, sanki kartaldan korkup kaçan, kanatları yine açık ve yüzleri kartala dönük, gümüşten yapılmış üç şahin suretini tarif eder. Bu kartalın sanki şahinlerin üzerine çullanacakmış gibi tasvir olunduğunu yazar. Bu muhteşem sanatı şehir ve saraylarında da en muhteşem biçimde uyguladılar. Mesela Hun-Hsia hükümdarı Tengriken Apa Bug'un (He-lien P'o Po) yaptırdığı saraylardan birinin sütunları tahtadan ve gök kuşağını andıran bir biçimdeydi. Çatısı adeta kuşun uçarken kanatlarını açtığı şekle benziyordu. İçindeki yazlık ve kışlık odalar birbirinden boncuk kapılarla ayrılırdı. Odaların içerisinde yerleştirilmiş olan ayna sistemiyle, etraf o kadar güzel aydınlanıyordu ki, dışarısı gece mi, gündüz mü bilinemiyordu. Bunlar ince bir sanatın ürünüydü.

Ayrıca Türk coğrafyasının her yerinde rastlanan ve "taş-baba" dediğimiz heykel ve kaya resimlerinin, bugünküleri kıskandıracak bir maharetle yontuldukları ortada idi ki, bizzat kaynaklar bu heykellerin Bizans ve Çin'dekilerden aşağı olmadığını söylemektedir. Her zaman faydalandıkları çadır ve eşyalarını süslemekle birlikte mabetlerine, taşlara, kayalara ve ağaçlara kendi dünyalarını anlatan resimler çiziyorlardı. Hatta Türkistan'da yapılan kazılarda, bazı tabutların üzerinde bile bu resim sanatının inceliklerine rastlanıyor. Türk sanatı elbette ki, bütün dünya milletlerinde olduğu gibi, birtakım tesirler altında kalmıştır; ama hem İslamiyetten önceki, hem de sonraki devirlerde ortaya konan eserler, bunların Türklere özgü numuneler olduğunu göstermektedir.

Sadece at üzerinde, bozkırda dolaştığı sanılan bu insanlar yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre, günlük

hayatta kullandıkları elbiselerini dahi ütülüyorlar ve koyun yağıyla, bir tür kuru otun külünü karıştırarak da sabun üretiyorlardı[338]. Bir kısım araştırmacıların kültürsüz göçebeler olarak tanıtmaya gayret ettikleri bu eski Türklerin çadırlarındaki malzemelerin ve tahtların güzelliğine çağdaşı olan ne bir Avrupa, ne de Asya imparatorlarının saraylarında rastlayamıyorsunuz. Böyle bir durumu kimsenin göz-ardı etmeye hakkı yoktur. Zaman zaman bu özel eşyaların bir kenarına sahibinin adının da kazındığını görüyoruz[339]. Dolayısıyla sanatçılık konusunda da zamanlarına göre diğer halklardan daha ileriydiler.

Başlangıçta Türk devletinin iktisaden ayakta durması akınlar sayesinde oluyordu. Kendinde olmayan yiyecek ve diğer ihtiyaç maddelerini çok kolay elde edebiliyorlardı. Fakat akın ve yağma ile bir devletin yaşayamayacağını bilen Türk idareciler devlet ekonomisini ve

---

338 Kaşgarlı Mahmud, "ütük" yani ütü kelimesini açıklarken; mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikiş yerlerini yatıştırmak için kızdırılarak elbise üzerine bastırılır, diyor. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, Ankara 1985, s.68-69; Feher, **a.g.m.**, s.302; Liu, **a.g.e.**, s.42; Strzygowski, **a.g.m.**, s.28; J.Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", **Türkiyat Mecmuası**, C. 3, İstanbul 1935, s.57-59; L.Hambis,"Central Asia", **Encyclopedia of World Art**, Vol. 1, New York 1968, s.822; E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.25-59; Claviyo, a.g.e., s.150, 164-165; A.İnan, "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Belleten**, C. 12, Ankara 1948, s.275; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.308; Balint, **a.g.m.**, s.36-37; Artamonov, **a.g.e.**, s.577; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.329; Barbaro, **a.g.e.**, s.89; U.Erdenbat, "Har Balgas, Olon Dovd Yabuulj Buy Arheologiyn Sudalgaa", **Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa**, Ulaanbaatar 2011, s.91-92.

339 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.475; Strzygowski, **a.g.m.**, s.56; M.I.Artamonov, **Istoriya Khazar**, Leningrad 1962, s.270; H.Z.Koşay, "Avarların Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.357; Esin, **a.g.e.**, s.17, 84, 109; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.40-43; Esin, **a.g.e.**, s.108; A.Onat, **5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s.93; J.Harmatta, "Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler", Çev., H.Akın, **Erdem**, 3/7, Ankara 1987, s.62-65; Rahman, **a.g.m.**, s.308-309; İzgi, **Çin Elçisi Wang...**, s.52; W.Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997, s.43-45; J.Moul, **Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı, Yaşamayacak mı?**, Haz. H.Kortel-H.Eroğlu-A.Cin, İstanbul 2008, s.32-33.
Mesela 568 tarihinde Türk yabgusunu ziyaret eden Bizanslı elçi Zemerkhos'un söylediklerinden anlaşılıyor ki; Türk beyi onu önce ipeklerle süslenmiş bir otağda karşılamıştı. Çadırın içinde çeşitli madenlerden yapılma heykelcikler, altın sürahi ve kaseler, altınlarla çevrili bir döşek vardı. Yabgunun başka bir otağının da direkleri altın kaplama ve kuş figürleriyle süslüydü. Ortada ayakları altından olan bir taht bulunuyordu. Yine bir merasimde o atlar tarafından çekilen altın bir taht üzerine oturmuştu. Bunun gibi Tolun-ogullarının Mısır'da yaptırdıkları sarayın bahçesindeki çiçeklerin durumu, Kur'an ayetlerini ifade ediyordu. Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın üzeri altın iplikler ve incilerle süslenmiş bir sandalyesi mevcuttu.

hayatını sürdürecek yeni yollar aramışlardır. Malûmdurki, Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmakla beraber, tarım ve ticarete de büyük önem verilmiştir. Hunlardan itibaren ve daha Bumın devrinde (545'ler) Türklerin Çin sınırlarında ticaret yaptıklarını biliyoruz. Ama uzun yıllar özellikle Çinliler, bu ticarette Türkleri kandırmışlardır. Bir parça Çin ipeğinin karşılığında Türklerin altınlarına, gümüşlerine, atlarına ve değerli kürklerine fazlasıyla sahip oldular.

Türkler genellikle komşu devletlere başta at ve canlı hayvanlarla, hayvan ürünleri satıyorlardı. Mesela Bizans ve Çin'den ipek, ipekli kumaş, takı malzemeleri, porselen türü kapkacaklar, pirinç ve diğer hububat cinslerini alırlarken buna karşılık silah, at, deri, kürk ve hayvani gıdaları pazarlıyorlardı. Gerçi İdi-Kut (veya Turfan) Uygurları zamanında pamuklu kumaş ve çiçekli motiflerle bezenmiş elbiselerin imaline de başlandı. Bu alış-verişlerden sadece Türkler kazanmıyor, aracı olan ülkeler de faydalanıyordu. Mesela İran, Hazar ve Bulgar Türklerinden aldığı bal, balmumu ve kürk gibi mamulleri Ruslara satıyordu. Bu yüzden Türk sınırlarına kurulmuş olan bir nev'i serbest ticaret bölgelerine Hunlar çağından itibaren büyük değer veriliyordu. Ayrıca Türkistan'da bulunan Semerkant gibi pekçok şehir de ticaret merkezi haline gelmişti[340].

Türk hükümdarları halkının refahını ön planda tuttuğundan bazan bu ticaret yüzünden komşu kavimlerle savaşlara giriyor, bazan da kendine bağlı boylarla anlaşmazlığa düşebiliyordu. 6. asrın ikinci yarısında Asya'nın en güçlü devletlerinden olan Kök Türk, Sasani, Ak Hun ve Bizanslıların İpek Yolu ticareti sebebiyle birbirlerine

---

[340] Barthold, **a.g.e.**, s.304; Runciman, **a.g.m.**, s.53; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", **İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1943, s.292; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk...**, s.208; Ögel, **Büyük Hun...**, C. I, s.77; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.34; Gumilev, **a.g.e.**, s.113, 119, 194-195; Golden, **Khazar Studies**, s.107-111; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.80-81. Mesela Sultan Alaaddin Keykubad devrinde Kırım kıyısındaki Sogdak'ın fethinin (1226) sebebi de, bölgede ticaret yapan bazı tüccarların soyulması yüzündendir. Bakınız, İbn Bibi, **a.g.e.**, s.336-344.

girdiklerini görüyoruz. Juan juan devletinin ortadan kaldırılmasından sonra Orta Asya'nın ipek ticaretini elinde tutan Ak Hunlarla, Juan-juanlar arasında muhafaza edilen siyasî denge Kök Türklerin ortaya çıkmasıyla bozuldu. Kök Türk Kaganlığı iktisadi refahı için bu yolu herne surette olursa olsun ele geçirmek zorundaydı. Onlar da biliyorlardı ki, bir devlet sadece savaş gelirleriyle ayakta duramazdı. Bu dengenin kendi lehine dönmesini isteyen Kök Türkler, Ak Hunları kaganlıklarına bağlamayı amaç edinmişlerdi. Neticede önce Kök Türkler, Ak Hunlara karşı Sasanilerle anlaşarak onları aradan çıkardılar, daha sonra da Bizans ile ittifak yapıp, Sasanilerin sonunu hazırladılar. Herhalde bu girişimlerin sonucunda, Bizans'ta Türk tüccarlardan meydana gelen bir ticaret kolonisinden bile söz edilmektedir. Yukarıdaki siyasi olayın bir benzeri olarak, 703 senesinde bir Türk boyu olan Basmılların yeniden baş eğdirilmesi vardır ki, onun da sebebi Basmıl boyunun Kök Türklerle kurmuş oldukları ticari faaliyetlere son vermesidir[341].

Ticaretin önemli bir kazanç kapısı olduğunu bilen eski Türk beyleri ve halkı, ülkelerine gelen tüccarlara da çok iyi muamelelerde bulundular. Başlangıç yıllarında Türk topraklarına adım attıkları andan itibaren tüccarlar, daha önceki zamanlarda tanıdıkları veya sıradan bir Türk'ün evinde hem bir Tanrı misafiri, hem de çok mühim bir görevi yerine getiren kişi olarak konaklıyorlardı. Ancak sonraki yıllarda ülke sınırlarının gelişmesi, ticaret ve tüccarların sayısının artması, bunların toplu olarak misafir edilmelerinin önünü aldığından, ticaret yollarının üzerindeki belirli mekânlara hanlar biçiminde konaklama noktalarının inşasına da başlandı.

Kök Türklerin devamı olan Uygurlar devrinde de Çin ile yapılan ticaret ilişkilerinin çok fazla olduğunu görmekteyiz. Özellikle Çin'in fetret devrine girdiği bir sırada Çinliler, Türklerle yaptıkları ticarete büyük önem vermişler idi. Bir aralık 779'da Çin imparatorluğunun Türklerle olan bu ticarette zarara uğraması üzerine kesme yolunda karar almaları, Uygur kaganı Bögü'nün bu ülkeyi fethetmesine sebep olacaktı. Ötüken'deki Uygur Kaganlığının yıkılmasından sonra ortaya çıkan Uygur hanlıkları zamanında da ticaretin ön planda olduğunu, Çin'in batıdaki halklarla yaptığı alış-verişte Uygurların aracı rolü

---

341 A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and its Inheritors", **Acta Orientalia**, Tom. 22, Budapest 1961, s.300; W.Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997, s.111; Gömeç, **a.g.e.**, s.54; M.R.Drompp, "Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6 th to 9 th Centuries), **Acta Orientalia**, 58/1, Budapest 2005, s.104.

oynadıklarını biliyoruz. Onlar Çin ile de özellikle at ve yeşim taşı ticaretinde bulunuyorlardı. Belki de bütün ticaret, hayvan ve sahip olunan mallara, eski Türkler "tavar", tüccarlara da "satıcı-alıcı" diyorlardı[342].

İpek Yolu gibi ticaret açısından önemli bir güzergah da daha kuzeyden geçen "Kürk Yolu" idi ki, bu yolun kavşağında da hususiyetle Hazar ve Bulgar Türkleri yer alıyordu. İdil-Hazar sahası Türkistan ile Doğu Avrupa'nın ortasındaydı. İdil üzerinden teknelerle insanlar buraya gelebildikleri gibi, Hazar Denizi yolunu da kullanıyorlardı. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, 10. asırda Bulgar şehrinden deri ve bol miktarda bal ihraç edilirken, Hazarlar da özellikle Bizans'a kemik tutkalı, sığır, balık vs. satıyorlardı. Ayrıca bunlar arasında yine deriden yapılan ayakkabı ve çizmeleri de sayabiliriz. Bu sanatın Bulgarlardan, Ruslara da geçtiği söyleniyor. Onların zenginliğinin kaynağının bu kürkler olduğunu Arap tarihçiler kaydediyor. Hazar ve Bulgarlar buradan geçen gemi ve kervanlardan da vergi alarak, ülkelerinin ekonomilerini ayakta tutuyorlardı[343]. Fakat zaman zaman bu ticaretin de olumsuz etkilerini göz önünde bulundurmak gerekir. Şöyle ki, ticari faaliyetlerin tek taraflı olarak, Türkler lehine bir kazanç haline dönmesi, halkın hayat düzeyinin yükselmesi, birtakım yozlaşmaların da habercisiydi. Bozkırın mamüllerinden daha güzel ve zarif şeyleri gören, bunlara alışan insanlar da tembellik, mücadele ederek kazanma azminin yerine miskinlik gibi huylar ortaya çıkıyordu. Yine ticaretin gereği olarak, yalan söyleme, kötüyü iyi gösterme gibi hoş olmayan davranışlar, bütün toplumu menfi yönde etkileyen şeylerdi.

M.önce 3000'den beridir (Andronovo kültür bölgesi) eski Türklerin ziraatla meşgul olduklarına dair elimizde arkeolojik malzemeler vardır. Özellikle Altay-Sayan bölgesinde yapılan kazılar bunu ortaya koyuyor[344]. Hunlardan kalan su yollarına, toprağı işlemek için gerekli olan alet-edevata (saban demirleri, oraklar, değirmen taşları vs.) bu araştırmalarda tesadüf edilirken, Orta Asya'nın her tarafında bulunan kaya resimlerinde ziraata dair figürleri

---

342 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.362, 518-519.

343 Feher, **a.g.m.**, s.292; V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. İ.Aka-K.Y.Kopraman, Ankara 1975, s.91; P.B.Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.336; P.B.Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.363; Artamonov, **a.g.e.**, s.510-517; Golden, **Khazar Studies**, s.102-111.

344 Altay ve çevresi ile Yenisey'in (Enesey/ Anaçay) etrafındaki vadiler, Ordos bölgesi, Tarım, Çu, İli, Narın gibi ırmakların bulunduğu yerler, M. önceki çağlardan beridir, ziraat yapılan Türk arazileridir.

görebilmekteyiz. Ayrıca açılan bazı mezarlarda baltalarla birlikte orakların da bulunması bu durumun delilidir.

M. önce 2. yüzyıldan itibaren tarihi Türk yurtlarını gezen Çinli seyyahlar, buralarda halkın nehir sularından ufak kanallar açmak suretiyle sulama ve ziraat işlerinde büyük ölçüde ilerlediklerini ve bu ülkelerde Çin'in görmediği değişik bitki ve meyveler bulunduğunu hayretle müşahade etmişler ve yirmiden fazla bitki tohumunu Çin'e götürmüşlerdir. 4. asrın sonralarında Tabgaç hükümdarları tarımdan anlayan bir çiftçi sınıfı oluştururlarken, yeni ele geçirilen topraklara bunları yerleştirerek, faydalanmayı düşünüyorlardı. Arap coğrafyacılarının eserlerinde de Türk şehirlerinde yetiştirilen meyveler, arpa, darı, susam ve pamuk gibi ürünlerden söz ediliyor[345]. Dolayısıyla çok eski zamanlardan beridir Türkler ziraatla da meşgul olmuşlar, ekonomik tabanlarının bir bölümünü de tarım meydana getirmişti. Ancak burada şunu da belirtmek isteriz ki, tabiat şartlarından dolayı bu uğraşın fazla gelişmesi de mümkün değildi.

Eski Türklerde ticaret gibi tarıma da büyük önem verilmesinin en güzel örneği, 696 senesinde Kıtanların[346] isyanında Türklerin Çin'e yardım etmesi vesilesiyle görülür. Büyük Türk hükümdarı Kapgan

---

345 W.Eberhard, "Toba'larda Ziraat", **Belleten**, C. 10, Ankara 1946, s.84; Ögel, **a.g.e.**, s.88; Golden, "Rusya'nın Orman...", s.308; Balint, **a.g.m.**, s.37-38; Gumilev, **a.g.e.**, s.490; Kitapçı, **Doğu Türkistan ve...**, s.114; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.15, 68; G.N.Tolmbök-D.Özden, "Karız Araştırmalarında Yeni Dönem", **Bilim ve Ütopya**, Sayı 136, İstanbul 2005, s.3-18; Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.142.

346 Kök Türkçe kitabelerde **Kıtany** şeklinde geçen kavim adı, Çin yıllıklarında *K'i-tan* diye transkripsiyon edilmiştir (Grousset, **a.g.e.**, s135; Eberhard, **Çin'in Şimal...**, s.69; K.A.Wittfogel-C.S.Feng, **History of Chinese Society Liao (907-1125)**, Philadelphia 1949, s.1-35; K.A.Wittfogel, "Public Office in the Liao Dynasty and the Chinese Examination System", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 10, Cambridge 1947, s.13-40) ve bütün barbarların en kaba ve geri olanları sayılırlar (Clauson, "Türk, Mogol..., s.14). Kıtanların Mogol ve Hsien-pilerden olduğu yolunda görüşler varsa da (Grousset, **a.g.e.**, s.135; Ögel, **Türk Kültürünün...**, s.295; Ögel, **Büyük Hun...**, s.254; Ö.İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kıtanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kıtanlar Arasındaki Münasebetler", **İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8, İstanbul 1977, s.8; C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.82), araştırmacılar onların kuvvetli bir Türk tesirinde olduklarını, özellikle Uygur devlet teşkilatını aldıklarını bildirmişlerdir (Eberhard, **Çin Tarihi**, s.244; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk...**, s.362; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.298; S.Murayama, "Der Zusammenhung der Kitan-Schrift mit der Türkischen Runenschrift", **Twenty-Second Congress of Orienteliste**, Vol. 2, Leiden 1957, s.387-397; B.Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi", **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 6/1-2, Ankara 1948, s.20). Kök Türkçe yazıtların Kıtany ismi daha sonra Kıtay'a dönüşerek, özellikle Mogol, Rus ve Müslümanlarca Çin karşılığında bugün dahi kullanılmaktadır.

Kagan, ayaklanmanın bastırılması için imparatoriçe Wu'ya yardım teklifinde bulundu. İmparatoriçenin bu öneriye sıcak bakması üzerine, 696'da Kıtanlara ağır bir darbe indirdi. Kıtan beyi öldürüldü ve onlar Türk kaganlığının vassalı durumuna geldiler. Bu yardıma karşılık Çin' den üçbin adet tarım aleti, beşbin kilo demir, sekizbin kilo tohumluk darı ve Çin arazisinde bulunan Türklerin iadesiyle, Ordos bölgesinin yönetimini istedi. Bu talepler red olununca, Çin'e büyük bir akın düzenledi ve binlerce tutsak aldı. Herşeyden önce bunların yapılmasındaki gaye, Türk ülkesinin tahıl ve tohum ihtiyacını karşılamakla beraber, ziraat araçlarının temini hedefleniyordu.

Eski Türk devletinde halkın karnının doyurulabilmesi savaş gelirleri ve hayvancılıkla sınırlanmamaktaydı. Yerine göre savaşılamayacak ve harp ganimetleri alınamayacak zamanlar görülebileceği gibi, hayvanların da toptan telef olması gibi durumlar ortaya çıkabilirdi. Nitekim Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu'dan sonra Türk-Çin savaşları sıklaşınca, onların çiftçilik yapmak zorunda kaldıklarını bizzat Çin belgeleri zikretmektedir. İlk çiftçilik tecrübelerini de herhalde bu yerleşik kavimlerden öğrendiler. Dolayısıyla toplum refahının ve hayatiyetinin sürdürülebilmesi amacıyla bunlara ilave bir seçenek olarak tarım, ticaret, el sanatları da ekonomide önemli bir yere sahipti.

Uygur Kaganlığı devresinde de hem hayvancılık, hem de ziraat yapıldı. Meşhur Uygur kaganı Börü Kun'un (Moyun Çor) 750 yıllarında Sekiz Selenge, Orkun, Togla gibi ırmak boylarında tarlalarının olduğunu ve buraları ekip-biçtiğini biliyoruz. 10. asrın ikinci yarısında Hazar hakanı, Endülüs'te bulunan Yahudi vezire yazdığı mektupta, yaşadığı yerden bahsederken, orada tarlalarının ve nar bağlarının da olduğunu söylüyordu. Tarihi kaynaklardan çıkan bilgilere göre arpa, buğday, fasulye ekimini yapan Uygur Türkleri ağaçtan, demirden ve kemikten ziraat aletleri kullanıyorlardı. Irmak vadilerinde yaşayanlar sebze ve meyvecilikle uğraşıyorlardı. Uygurlardan başka, diğer Türk topluluklarının da ziraatla meşgul oldukları bir gerçektir. Hatta Bulgar ve Hazar sahasında bunun gayet mükemmel yapılması da söz konusudur ki; zaman zaman kıtlık yıllarında Ruslar, onlardan tahıl satın alıyordu. Başlangıçta yerleşikliğe ve ziraata karşı olan Mogollar bile, sonraları Türk tesiriyle çiftçilik hayatına atılmışlar, tarım arazilerinin korunmasına dair kanunlar çıkarmışlardır[347].

---

[347] J.G.Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", **Folklore**, 28/4, Oxford 1917, s.383; Barthold, **a.g.e.**, s.91, 253; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.291; Ş.Akkaya, "Uygur Türkleri ve Kültürleri", **DTCF. Dergisi**, 1/3, Ankara 1943, s.79;

İnsanların karınlarını doyurma ve birtakım ihtiyaçlarını karşılamada avcılığın da rolü unutulmamalıdır. Bunlar ferdi biçimde olduğu gibi (ki Türk coğrafyasının heryerinde rastlanan kaya figürlerinde bu avcılığa tesadüf edilir) savaş talimi yapmak açısından sürek avları düzenleniyordu. Yine M.önceki çağlardan itibaren avlarda, kendi eğittikleri yırtıcı kuşları da kullanıyorlardı. En eski Türkçe metinlerde bu özelliklerini hem fiil, hem de şahıs adlarında unvan olarak görebilmekteyiz[348]. Bu kuşlar kartal, doğan ve şahin türü hayvanlardır. Bu iş çok önemliydi ve bu av işlerini düzenleyen "avcı başılar" veya "barsçılar" devlet idaresinde vazifeliydiler. Mesela Çingiz zamanında bu işlere Cuci bakıyordu. Aynı zamanda bir ilim adamı olan Ulug Beg de ünlü bir kuşçuydu. Türklerden bahseden Romen kaynaklarında, hanın emrinde yirmibin avcının olduğu yazılıdır. Buna binaen yerine göre, iktisadi ve sosyal hayat içinde hayvancılık, ziraat, ticaret, avcılık ve balıkçılık gibi pek çok geçim vasıtası birlikte işlemekteydi[349].

A.Caferoğlu, "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", **İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 19, İstanbul 1971, s.45; Kurat, **Karadenizin Kuzeyindeki...**, s.114; Gömeç, **a.g.e.**, s.51; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011., s.61-62; Golden, **a.g.e.**, s.210; P.B.Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.322; Gumilev, **Hunlar**, s.162; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.505.

348 Mesela Abakan Yazıtı'nda "Kuşladıçı Bilge Tutuk" adında bir isme tesadüf edilmekle beraber, Irk Bitig'de de "kuşlamak" fiilini görmekteyiz. Hatta Oguz Kagan Destanı'ndan, Oguz'un gençlik yıllarında kuşlarla av yaptığını öğreniyoruz. Babur da eserinde değişik kuş avlama biçimlerini anlatmaktadır. Bakınız, K.Eraslan, "Manzum Oguznâme", **Türkiyat Mecmuası**, C. 18, İstanbul 1976, s.183; Zahireddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara 1970, s.220-221; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.112-113.

349 İslam coğrafyacılarının ve tarihçilerinin kayıtlarında, Sır Derya ve Hazar çevresindeki Oguzların balıkçılıkla da meşgul oldukları vurgulanmaktadır. Mesela, Aral Gölü kıyısında ve Amu Derya deltasında balıkçılar için geçici konaklama yerlerinin bulunduğu, Amu Derya'nın ağzındaki bölgeye Haliç dendiği, avlanan balıkların Harzem ve Türkistan'ın değişik bölgelerine götürüldüğü söylendiği gibi, Babur'un Hatıratı'nda türlü balık avlama usulleri sayılır. Bakınız, D.S.Margoliouth, "The Russian Seizure of Bardha'ah in 943 A.D", **Bulletin of the School of Oriental Studies**,

Toplum ekonomisi ve devlet maliyesi elbette ki savaşlarda yenilgiye uğratılan kavim-lerden alınan haraçları da ihtiva etmekle beraber, halktan da çeşitli şekillerde vergi top-lanmaktaydı. 5. asırdaki Tabgaç kanunlarına göre, her altmış hane dev-lete iyi bir at, tahıl veya kumaş vermek zorundaydı ve bu suretle 25 milyon kişinin defterlere yazıldığı da söylenir. Hatta, Hunlar ve Hazarların bugünkü modern manada bir vergi sistemi uyguladıkları söylenmektedir. Devlete bağlı halklardan hane veya fert başına muayyen miktarda para ya da mal toplanıyordu ve bunlar bir şekilde kayıt altında da tutuluyordu[350]. Hazarlar büyük nehirlerde balıkçılık yapanlardan bile belli ölçüde vergi alıyorlardı. Devlet işletmeciliğinin yanısıra ferdi teşebbüs de korunmuş ve bu suretle kişilerden önemli miktarda vergi geliri sağlanmıştır. Vergiler çeşitli şekillerde toplandığı gibi; mesela para, tahıl, kürk, hayvan vs. fert başına veyahut da çadırdan da alınıyordu[351]. Eski Türklerde ekonomik ve mali işlere bakan görevlilere "tudun" denmekteydi. Yani bunlar bir tür vergi tahsildarlarıydı. Ayrıca daha sonraki zamanlarda baskaklar da vergi toplayan kişilerin arasında yer almıştır. Devlet hazinesini de "agı" diye adlandırıyorlardı ki Kök Türkçe metinlerde de bu terimi görmekteyiz[352]. Bunun başındaki hazinedara da "agıçı" deniyordu. Hazinedar başı "ulug agıçı", hesap işlerine bakanlara da "sakışçı" ismi veriliyordu. Vergiler sadece ülkenin vatandaşlarından değil, bura-

---

1/2, London 1918, s.86; F.I.Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", **American Slavic and East European Review**, 13/1, 1954, s.5; A.Azzavi, "İbn Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Çev. Ş.Yaltkaya, **Belleten**, No 14-15, İstanbul 1940, s.25; Zahireddin Muhammed Babur, **a.g.e.**, C. I, s.28, C. II, s.222-223; Agacanov, **a.g.e.**, s.144.

350 Mesela Hun çağında Türkistan'daki Tibet, Tangut vs. halklardan hububat ve silah, kuzeyde yaşayan Tölöslerden deri ile kürk, Çin'den para, ipek, mücevher, değerli madenler, giysi, takı, pirinç ve tohum türü şeyler vergi olarak alınıyordu. Bakınız, Gumilev, **a.g.e.**, s.96-97; R.Huang, **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, 2. Baskı, İstanbul 2007, s.100.

351 L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.57; W.Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", **DTCF. Dergisi**, 1/2, Ankara 1943, s.24; F.Sümer, "Türklerde Avcılık", **Resimli Tarih Mecmuası**, 4/42, İstanbul 1953, s.2404-2405; Esin, **a.g.e.**, s.39; Kubarev, **a.g.e.**, s.57-58; Rubruck, **a.g.e.**, s.38; Ekrem, **a.g.e.**, s.10; Gumilev, **a.g.e.**, s.112; Artamonov, **a.g.e.**, s.206, 519; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.69, 71; M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, Ankara 2005, s.49.

352 Bakınız. **Kõl Tigin Yazıtı**. Kuzey tarafı, 11-13: Yogçı, sıgıtçı, Kıtany, Tatabı bodun başlayu, Udar Sengün kelti. Tabgaç kaganta İsiyi Likeng kelti. Bir tümen agı altun, kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt kaganta bölön kelti. Kurıya kün batsıkdakı Sogd Berçik-er, Bukarak uluş bodunta Enik Sengün, Ogul Tarkan kelti. On Ok oglım Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkanı Çang Sengün kelti.

ları transit olarak kullananlardan da talep ediliyordu[353]. Eski Türk devletleri önemli ticaret yollarının kavşaklarında olduklarından gümrük vergileri de ekonominin ayakta durmasına katkı da bulunuyordu.

Kültürsüz göçebeler diye itham olunan Türkler günlük hayatlarında paradan da yararlanıyorlardı. Bununla beraber eski Türk devletlerinde para kullanımının ne zamanlar başladığını belirlemek için kesin bir şey söyleyemiyoruz. Ama Hunlardan itibaren yapılan arkeolojik araştırmalarda Türklerin Çin ve İran paralarına benzer sikkeler kullandıkları gerçektir. Zaman zaman Çin paralarının kenarlarına kendi isimlerini kazıyarak, onlardan yararlanıyorlardı. Bazan üzerinde kagan tamgası da olan kâğıt ve ipek paraların da tedavülde olduğu anlaşılıyor. Kök Türkler çağında madeni paraya "yarmak" da denmiştir. Özellikle Çu Nehri vadisinde yapılan kazılarda eski Türgişlere ait bol miktarda paraya rastlanıldı. Şu veya bu şekilde para kullanımı Uygurlarda da vardı. Kaşgarlı Mahmud eserinde "kamdu" kelimesini izah ederken; "dört arşın boyunda, bir karış eninde bez parçasıdır ki, üzerine Uygur hanının mührü basılıp, alış-verişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulur" diyor. İdil Bulgarlarının sincap derisini bir nev'i para yerine saydıklarını bilmekteyiz. Hatta söylendiğine göre diğer Türkler gibi onlar da sincaba "tiyin" diyorlardı ve bugün Kıpçak Türklerinin bir bölümünde hala para yerine tiyin sözü geçerlidir. Alış-veriş işlerinde, dolayısıyla ticarette bir aracı vasıta olarak düşünülen para, Türklerden örnek alınarak Mogollar ve Mogolların Türkleşmesi suretiyle ortaya çıkan hanedanlar tarafından da kullanıldı. Mesela Kebek Han (1318-1326), kendi adına paralar bastırmış ve bunlar daha sonra Kebeki adıyla anılmıştı. Belki Altun Orda Hanlığı yoluyla Rus para birimlerinden "kopek"e de bu adın izafe olunduğu zaman zaman söylenmektedir[354]. Başta Müslüman Türkler olmak üzere, umumiyetle Türklerin para karşılığı "akça" terimini tercih ettiklerini de belirtmek gerekir.

---

353 İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.63.
Millete ait hazinelerin bulunduğu odaya veya İslami dönemdeki adıyla beyt'ülmâl'e, sultan bile tek başına giremezdi. Bakınız, M.A.Ubicini, **Türkiye 1850**, Çev. C.Karaağaçlı, C. II, İstanbul (tarihsiz), s.281.

354 H.Vambery, **Noten zu den Atttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens**, Helsingfors 1898, s.97; A.S.Vincent, "White Hun Coins from the Panjab", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1907, s.91-95; Barthold, **a.g.e.**, s.160-161, 232, 278; **Divanü Lügat-it-Türk**, C. I, s.418; A.N.Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.114; S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.80; S.G.Klyaştornıy, "Moneta s Runiçeskoy Nadpisyu iz Mongolii", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973; Rasonyi **a.g.e.**, s.98-99; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.315; B.Ögel,

Türkler eskiden zamanı on iki hayvanlı Türk takvimiyle ölçüyorlardı. Gerçi günümüzde dahi bu takvim esasına göre hareket eden Türk grupları hâlâ mevcuttur. Zaman 12, 60 ve 180 yıllık daireler halinde de dönüyordu. Üçyüz altmış beş günlük dilime yıl deniyordu ki, bunun da yıldız/yılduz kelimesiyle alâkalı olduğunu ileri sürenler vardır. Ayrıca bu sistemin Çin'den veya Hint'ten alındığı iddiasında bulunanlar mevcutsa da, bu daha ispatlanmamış bir konudur. Söz konusu takvim üzerine teferruatlı çalışmaları olan âlimler, onun on ikili boy teşkilatıyla da ilgisine dikkat çekiyorlar. Bir başka açıdan bunu tedkik ettiğimiz de, yılların hayvan adlarıyla anılması meselesi karşımıza çıkıyor ki, esasında hayvanlarla iç-içe olanlar Çinliler değil, Türklerdir. Ayrıca takvimde anılan hayvanların birçoğu Çin coğrafyasına ve kültürüne de yabancıdır. Bununla birlikte bugün Çin sınırları içerisinde kalan İç Mogolistan'da, Kök Türk Yazıtlarında Çogay diye geçen, Türklerin tarihi yerleşim alanlarında karşılaşılan ve M.Ö. 5. asırla tarihlendirilen bazı kaya resimlerinde, daire biçiminde Türk takvimini simgeleyen hayvanların resimleri görülmüştür. Dolayısıyla bu zaman hesabı Türklerden Çinli, Hintli, Tibetli ve Mogol gibi kavimlere geçmiş olsa gerek[355].

Bu takvim hususunda özellikle Kaşgarlı'da açıklayıcı bilgileri görüyoruz. Pars kelimesini izah ederken o şöyle diyor: Türkler oniki çeşit hayvanın adını alarak, oniki yıla isim olarak vermişlerdir. Çocuklarının yaşlarını, savaşların tarihlerini, daha başka şeyleri hep bu yılların dönmesine göre hesaplarlar. Bunun da kökü şu şekildedir. Türk hakanlarından birisi, birkaç yıl önce geçmiş bir savaşı öğrenmek ister,

---

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1984, s.172; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.531; I.L.Kızlasov, "Monetı s Tyurkoyazıçnımi Yeniseyskimi Nadpisyami", **Numizmatika Epigrafika**, Tom 14, Moskva 1984; Golden, **a.g.m.**, s.323; Balint, **a.g.e.**, s.48; Gumilev, **a.g.e.**, s.491; G.Babayarov, "Moneta s Titulom Tudun", **Numizmatika Tsentralnoy Azii**, VII, Taşkent 2004, s.40-43; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.121; F.Kara, "X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin İktisadi Vaziyeti", **Türk Kültürü**, 44/517-518, Ankara 2006, s.34.

355 R.R.Arat, "Türklerde Tarih Zaptı", **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul 1937, s.331-337; Barthold, **a.g.e.**, s.38; O.Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941, s.88; Esin, **İslamiyetten Önceki...**, s.36; G.Uray, "The Annals of the A-Za Principality", **Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium**, Budapest 1978, s.545; İ.Alp, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.255; N.A.Akgür, "On İki Hayvanlı Türk Takvimi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 64, İstanbul 1990, s.179; A.Vovin, "Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle", **Central Asiatic Journal**, Vol. 48, Wiesbaden 2004, s.118-130; Y.Yasin, "Çin Arkeolojisine Göre Hunlarda San'at", **Kardeş Kalemler**, 1/11, Ankara 2007, s.75-76; A.Salihov, "On İki Hayvanlı Türk Takvimi", **Türkoloy**, Sayı 25, Ankara 2007, s.45-47.

ama gerçekleştiği senede yanılırlar. Bunun üzerine hakan, halkıyla bir kengeş yapar ve "biz bu tarihte nasıl yanıldıysak, bizden sonra gelecek olanlar da hataya düşeceklerdir; öyleyse biz göğün oniki burcu ve oniki ayınca her yıla bir ad koyalım", der. Ahali de bunu kabul eder. Bundan sonra hakan ava çıkar. Yaban hayvanlarının İli Nehrine doğru sürülmesini buyurur. Halk da hayvanları sıkıştırarak, bu suya doğru kovalar. Bu hayvanlardan onikisi suyu atlar ve her geçen hayvanın adı bir aya verilir. Kaşgarlı'dan öğrendiğimize göre, bunlardan birincisi sıçan, sonra ut (öküz), pars, tavşan, lu (ya da nek/ejder, timsah), yılan, yunt (at), koyun, biçin (maymun), tavuk, it, tonguz (lagzın/domuz) gelir[356]. Yılın ilk ayı bahara tesadüf ederken, Kutadgu Bilig de aylar şöyle sıralanıyor: Kuzu, ut, erentir, sançu, arslan, bugday, ülgü, çadan, yay, oglak, könek, balık[357]

Aylar ve ayın günleri birinci, ikinci, üçüncü şeklinde sayılıp; yine güneşe bakarak da günün saati tespit edilirdi. Her senenin kendine özgü bir anlamı söz konusuydu[358].

---

356 Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, C. I, s.345-346.
Eski Türkler, hayvancılıkla beraber tarımı da önemli bir geçim vasıtası olarak görmeye başlayınca, bu kez de ayların adını hem hayvancılık, hem de ziraatçılıkla alâkalı şekilde vermişlerdir ki, bu gün bile Anadolu'nun pek çok yerinde ay isimleri Kuzu Ayı (mart), Yağmur Ayı (nisan), Çiçek Ayı (mayıs), Kiraz Ayı (haziran), Orak Ayı (temmuz), Çürük Ayı (ağustos), İlk Güz (eylül), Orta Güz veya Koç Ayı (ekim), Son Güz (kasım), Kara Kış (aralık), Orta Kara Kış Ayı (ocak), Gücük (şubat) diye anılır. Bakınız, N.Demir, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Yılsırtı (Nevruz)", **Yörtürk**, 10/60, Ankara 2005, s.52.

357 Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.30-31.

358 Şerafeddin, "Eski Türk Takvimi Hakkında", **Milli Tetebbular Mecmuası**, 2/5, İstanbul 1331, s.337-339; R.Ülgen, "Ay ve Gün Terimleri Hakkında Bir İnceleme", **Türk Dili (Belleten)**, 3/8-9, Ankara 1946, s.51-54.

8- KÖK TENGRİ DİNİ

Din; belki takip edilen kutsal yol, inanç sistemi, bir itikadın uyulması gereken kaidelerinin bütünü şeklinde tanımlanabilir. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başladığı için, bizim de her şeyden önce tarihin derinliklerine giderek, Türk milletinin gelenek ve görenekleriyle birlikte, yazılı olmayan törelerini de incelememiz gerekir. Ancak böylesine geniş bir çalışma neticesinde eski Türk dininin çerçevesi belirlenebilir.

Oldukça sık yer veya coğrafya değiştiren Türk milletinin gözden kaçmaması gereken bir vasfı da; farklı din çevrelerine fazlaca girmesidir. Herhalde dünyanın başka bir milletinde bunu pek göremeyiz. Elbette Türklerin dışındaki milletlerden de ilk mensup oldukları itikatlardan vazgeçmeler söz konusudur. Fakat Türklerde bunun daha çok görüldüğü inkâr edilemez. Bu bir zaaf mıdır, değil midir tartışılır; ama hakikat olan Türk'ün tanıştığı her dinle çok iç-içe olmasıdır. Temel dinler noktasından baktığımızda, Türk boylarının bazılarının Hıristiyanlığa, bir kısmının Yahudiliğe, bir bölümünün de İslamiyete inanmasının yanısıra Budizm ve Maniheizm gibi felsefi inançlar da Türk dini hayatında önemli rol oynadı.

Diğer takdire şayan bir husus da, bu kadar değişik dinler içine giren Türk milletinin, bunların da en gözü-pek savunucuları olmalarıdır. Kendi mensup oldukları inancı başka halklar üzerine yaymak için giriştikleri mücadele bir yana, din adına birbirleriyle yaptıkları anlamsız kavgaları da hiçbir mantıkla açıklamak mümkün değil.

Bugün Şamanlık olarak bilinen, fakat din adamlarından dolayı zaman zaman "Kamlık" denilen[359], eski Türk dini veya Kök Tengri İnancı ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğu iddia edilemez. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydeydi. Çünkü böylesine güçlü, büyük ve muhteşem devletlerle, devlet teşkilatlarını ortaya koymuş olan bir halkın dini, günümüzde bizim Sibirya'daki akrabalarımızın inandığı basit tabiat itikatlarıyla herhalde bir tutulamaz. Zaten o dönemin düşünce

---

[359] Hikmet Tanyu, hem "Kamlık", hem de "Şamanlık" tabirine şiddetle karşıdır der (Bakınız, H.Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1978, s.21).
Bununla beraber yakın zamanlarda her önüne gelen bu itikat sistemine bir ad takmaktadır ki; bunlardan birisi de "Tengricilik" terimi uydurmasıdır.

ve inanç yapısıyla şimdiki durumu karşılaştırdığımızda, bu açıkça gözlemlenebiliyor. O yüzden, evvelce de söylediğimiz gibi, Türk tarihini ve kültürünü yeterince tanımadan kesin bir sonuca varmak veya hüküm vermek yanlış olur.

Bizde eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmalar bilindiği gibi Ziya Gökalp'la başlar. Pek çok konuda öncülük yapan bu fikir adamı, Türklerin inanç sistemi hakkında ileri sürdüğü iddialarla da, zamanında gündemde oldu. Ona göre, eski Türk dinine "Toyonizm"[360] veya "Nom" adı verilmelidir. Nom kelimesi de Tarih-i Cihangüşa'da "Türk dininden olanlara Nomiyan" denilmesine bağlanmaktadır. Yine Tarih-i Cihangüşa'da söz edilen bir hikâyede; Uygurların destani beylerinden Bögü (ya da Bugu) Tigin zamanında doğudaki bir kam, hana elçi yollayarak huzurunda Nomilerle kamların yarıştırılmasını istedi. Bu tartışmaları Nomiler (ya da Toyunlar) kazandı. Bununla birlikte Cüveyni, Toyunların "Nom" adlı bir de kitaplarını haber verir. Bize göre, Tarih-i Cihangüşa'da sözü geçen bu inanış, Budizm veyahut da Maniheizm olsa gerek. Yine Cüveyni'deki kayıtlarda Çingiz Han'ın önünden kaçarak, batıya gelen ve Karahıtay Devletine hâkim olan, Nayman[361] beyi Küçlüg'ün Hoten'i ele geçirdikten sonra, Müslüman din adamlarıyla diğerleri arasında bir münazara yaptırdığı hadisesi vardır. Bu soru-cevap şeklindeki atışmalarda, Müslüman temsilcinin sözleri karşısında bunalan Küçlüg Han onu idam ettirir. Gerçi kendisi de 1218'de Çingiz Han tarafından yollanan ordularca ortadan kaldırılacaktır. Buna benzer bir olaya biz Hazar Türklerinde de rastlıyoruz. Herne kadar Hazarların Museviliği seçtikleri tarih konusunda tam bir kesinlik yoksa da; onların bu dine girmeleri esnasında da böyle bir yarışmanın olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz[362]. Hazar hükümdarının sarayında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi din adamlarından teşekkül eden bir ilmi toplantı sırasında, Müslüman ve Hristiyan temsilcilerin yetersiz kalması veya birbirlerini kıskanmaları, dolayısıyla da; kaganın kendilerinden sonra ikinci din hangisi olabilir sorusuna karşılık, her iki dine ait alimlerin

---

360 Saha Türkleri Toyon kelimesini "Tanrı, efendi, din adamı" anlamlarında kullanıyorlardı ki, bu kelimeyi 13. asırda değişik kaynaklarda görmekteyiz (Bakınız, M.Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", Çev. M.K.Ayas, **Türkiyat Mecmuası**, C. II, İstanbul 1928, s.44; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.430-431).

361 Türklükleri ve Mogollukları hâlâ tartışmalı, isimlerinin manası ise "sekiz" demek olan bir Orta Asya kavmidir. Bakınız, V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopraman, Ankara 1975, s.163-164; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.187; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.236-237.

362 İlginçtir ki bu yıllarda, iyi veya kötü bir zamanlar Hazarlar ile kader birliği etmiş olan batıdaki Bulgar Türkleri de Hristiyanlığı seçmişlerdi.

Yahudiliği ön plana çıkarmaları yüzünden, onun Museviliği benimsediğine dair malûmatlara sahibiz. Buna karşılık Hazarlar 965'lerde Rusların baskısına maruz kalınca, Harezmlilerden yardım istemişler, onlar da İslamiyeti seçerlerse destek vaadinde bulunmuşlardı. Bunun bir benzeri de 14. asırda Öz Bek Han'ın İslamı tercihi sırasında yaşanmıştır[363]. Aslında burada tarih ile halk hikâyelerinin de karışmaları söz konusudur. Ama Türklerin bugüne kadar din değiştirmelerinin en başta gelen sebebi siyasidir ki, bu asla göz-ardı edilemez. Buna ileride yeri geldikçe değinilecektir.

Çin ve İslam kaynaklarının bilgilerine göre; "yükünmek" yani ibadet için herhangi bir mekâna ihtiyacı olmayan Kök Tengri İnancı birtakım dini törenlerin muayyen bir düzen içerisinde uygulandığı bir sistemdir. Türkler, kendileri için müsait olan her yerde Tanrıları ile başbaşa kalabiliyorlardı. Eski Türkler hakkında bilgi veren bütün kaynaklar da aşağı-yukarı bu ifadelere rastlanır. Hunların ardından Çin'in kuzeyinde Türk ve Mogolların ortak kurdukları Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar sürmüş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Tabgaçlar bu kurban merasiminden sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi ki, esasında onlar birtakım ihtiyaçlarının ileride tedariki için kendilerine lazımdı[364]. Mesela 417'lerde Bengü Kagan rakipleri karşısında başarılı olabilmek için Tanrı'ya bir kurban adamış-

---

363 Ş.Günaltay, **Türk Tarihinin İlk Devirleri. Uzak Şark, Kadim Çin ve Hindi**, İstanbul 1937, s.277; S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.54; Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. K.Y.Kopraman - İ.Aka, Ankara 1976, s.40-41; Kuzgun, **a.g.e.**, s.100-101; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Gûşa**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1988, s.119-130.
Mogol döneminde de bu gibi dini yarışmalar veyahut da tartışmalar oluyordu. Mesela Mengü Kagan çağında böyle bir hadise vukua gelmiş ve bu yarışmadan Budistler galip çıkmışlardı. Buna rağmen Mengü usta bir devlet idarecisi hüviyeti sergileyip, hiçbir dinin yetkilisini gücendirmemiş, hepsine ihtiyacı olduğunu belirtmişti. Yine aynı sıralarda Kubilay'ın karargâhında da benzer bir mecliste, Budistler başarı kazandılar. Mengü'nün aksine o Taoist ve Konfüçyüslere itibar etmedi (Bakınız, L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.236-237). Özbek Han çağında da böyle bir hadise gerçekleştiği söylenir (Bakınız, B.G.Privratsky, "Kazak Shamanism", **Shamanism**. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M. N. Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.570). Kara Koyunlu Isfahan Mirza'nın da 1436'da, Bağdat'ta Sünnî ve Şiî ulema arasında bu türden bir münazara yaptırdığı, Şiîler galip gelince, Bağdat'ta ve diğer hâkim olduğu yerlerde oniki imam adına hutbe okuttuğuna dair kayıtlar mevcuttur (Bakınız, İ.H.Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. Baskı, Ankara 1984, s.187).

364 Türk'ün yaşadığı her coğrafyada ağaç vardır. Ağaç her şeyden önce canlılığı temsil eder. İnsanın soyu bir ağaç gibi görülür. Onun üremesi ve çoğalması da ağacın dalbudak salmasına benzetilir.

tı. Anayurtları mübarek Ötüken[365] olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, "Kutlu Atalar Mezarlığı"nda Kök Tengri'ye kurban sunarlardı[366]. Bunlar eski Türk inançlarına ait, Çin kaynaklarından bize intikal eden birtakım ip-uçlarıdır.

Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hâkim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu[367]. İç Asya'da ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, bu Tabgaç hükümdarları korudular. Kagan kendisini Buda'nın müridi saydığından, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Bu inanış Hint menşeili Buddha (M.ö. 6-5. asır) adındaki bir şahsın öğretilerinden ibarettir. Gerçekte, bir nev'i felsefi düşüncelerle insanın kendi ruhunu ve bedenini terbiye etmesidir. Tanrı kavramından uzak durulur, her şey maddi temeller üzerine kurulur. Hırsızlık, zina, adam öldürme, yalancılık gibi davranışlar günah sayıldığından, insanların bir toplum düzeni içerisinde yaşamaları ilkeleriyle de bağdaşmaktadır. Bu sebeple Budizmdeki bazı şeylerin eski Türk inançlarıyla da alâkalı olabileceği vurgulanmışsa da, hükümdarlar geçmişteki itikatları yasaklıyorlardı. Bundan medet beklerken, ummadıkları kötü sonuçlarla yüzyüze geldiler. Belki Tabgaçlar bu yüzden, Budizmin milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlileştiler. Böyle yerleşik hayata uygun bir inancı kabul etmek tarihi hataydı; ama Tabgaçlar Budist sanatta yeni bir devir olan Wei San'atının da geliştiricisi oldular.

Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kagan'ın da (572-581) Budizmi benimseyip, Türklerin arasına Budistli-

---

365 Bir Mani metnin de Ötüken'in önemi şöyle vurgulanıyor: Ötüken kutı küç birür. Bakınız, E.Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Ankara 2001, s.156.

366 Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sınıklara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri, yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Ayrıca bakınız, S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiou [Turcs]", **Journal Asiatique**, Tome III, Paris 1864, s.334-335, 353; Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.48; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. III, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.84; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.10, 42; B. Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.164; İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesinden Seçmeler**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.87-88; N.Yamada, "Formation of the Hsiung-nu Nomadic State", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982, s. 579; G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Y.Lisans Tezi, Ankara 1999, s.59.

367 Türklerin Budizmle tanışmaları, belki Tabgaçlardan biraz daha evvel, 4. asrın başlarında, Ordos'un güneyinde teşekkül eden ve kendisini Türk-Hun Devletinin devamı olarak gören Chao sülalesinin son zamanlarına rastlar. Bakınız, L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.380-381.

ği yeniden soktuğu ileri sürülmekle birlikte, herhalde halk içinde yeterince yayılmamıştı. Tabgaçların dağılmasından sonra ortaya çıkan Kuzey Chou Devletinde, İmparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin ünlü misyoneri Hintli Jinagupta, müritleriyle beraber Kök Türklere sığınmış ve burada on yıl kalmıştı. Bu sırada Budizmin bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber; birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye çevrildi, Budist tapınakları ve manastırları kuruldu[368]. Öyle ki Kök Türk Kaganlığının ilk dönemlerini anlatan Bugut Yazıtında, Taspar Kagan'ın babası Bumın için bir Budist mabet inşası istediğine de şahit oluyoruz[369]. Taspar Kagan tahta çıktığında Kök Türk Kaganlığı en kudretli çağında bulunuyordu. Emrindeki ordunun sayısı yüzbinleri geçiyor ve bu kuvvetle Çin'e korku salıyordu. Çin elçileri çeşitli vesilelerle dünyanın merkezi olarak görülen Türk başkentine geldikleri zaman onlara "oğullarım" diye hitap ediyordu[370]. Ondan sonra Bilge Kagan da (716-734) Taspar Kagan gibi bir hataya düşmüştü. O da, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri için, Budizmin kabulünün ve şe-

---

368 B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966, s.129; Ş.Tekin, **Uygurca Metinler II**, Ankara 1976, s.21-23; E.Esin, **The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase**, Ankara 1986, s.12-13; S.G.Klyaştornıy-V.A.Livşiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972, s.78; S.G.Klyaştornıy, "Moneta s Runiçeskoy Nadpisyu iz Mongolii", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973, s.337; C.V.Findley, **The Turks in World History**, New York 2005, s.48.

Bu Hintli rahip ülkesine dönerken, Türk topraklarından geçmek zorundaydı. Taspar Kagan, nazik bir dille yanında kalmalarını rica etti. Çin'deki kavgalar yüzünden rahatsız olacaklarını, Türk ülkesinde huzur içinde yaşayabileceklerini söylemişti. Bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.36-37.

369 W.Ruben, "Budizmanın Menşei ve Özü", **DTCF. Dergisi**, 1/5, Ankara 1943, s.117-118; W.Eberhard, "Toba Devrinde Buddhist Kilisesinin Ekonomik Önemi", **DTCF. Dergisi**, 4/1, Ankara 1946, s.298; A.İnan, **Hurafeler ve Menşeleri**, Ankara 1962, s.11; Ş.Tekin, **Uygurca Metinler II**, Ankara 1976, s.21-23; S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.62-63.

Öyle ki, muhtemelen 6-8. asırlarda Türklerin Hindistan'ın Gandara bölgesinde Budist mabedler yaptırdıklarına dair de işaretler vardır. Bakınız, E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.45-46.

370 L.N.Gumilev, **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967, s.58; Liu, **a.g.e.**, s.42-43; H.Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6 th Century", **Acta Orientalia**, Tom. 21, Budapest 1968, s.134-135; Esin, **Türk Kozmolojisine...**, s.21.

Taspar Kagan'ın iktidarda olduğu yıllar, Çin imparatorluğunun Türkler karşısında tam manasıyla acziyet içinde bulunduğu bir dönemdir. Onun için Çin devleti devamlı sağılan bir ineğe benziyordu. Çin sülalelerinden aldığı haraçlarla ülkesinin insanlarını rahatça yaşatıyordu.

hirlerde yaşamanın hayalini kuruyordu. Çin ve Hint'teki bu inancın kalabalık müritleri belki de gözlerini boyamıştı. Ancak onun bu fikrine dahî devlet adamı Tunyukuk karşı çıkmış, böyle bir durumun Türklerin milli karakterine uymadığını söyleyerek, Bilge'yi bu işten vazgeçirmişti. Eğer Budizm kabul edilecek olursa, bunun gereği olarak birçok ibadethaneler yapılacak, insanlar da bu mabetlerin etrafında yerleşecekti. Öyle olunca da, pekçok problemin ortaya çıkması kaçınılmazdı. En basitinden bu şehir ve kasabaların korunması nasıl olacaktı? Türkler zaten Çin gibi bir milletin karşısında sayıca çok azdı. Herhangi bir savaş anında kalabalık Çin orduları önünde, Türk savunma kuvvetleri cılız kalacak ve binbir emekle ortaya konan bu eserler yerle-bir edilecekti. Diğer bir mesele de, bu tür kentlerde yaşayan halk ne ile doyurulacaktı? Budistler kendilerini herşeyden üstün görüyorlardı. Onlar birinci sınıf, diğer canlılar ikinci sınıf yaratıklardı. İnsanların sırtından, herhangi bir emek harcamadan hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu ise nerdeyse ekmeğini taştan çıkaran topluma karşı bir haksızlıktı.

Belki de aynı zamanlarda, İslamiyetin kabulü için de Emevi halifesinden Türgiş beyi Su-lu'ya (muhtemelen Çor) bir elçi gönderilmişti. Çünkü onun, Türkistan'da Araplara karşı şiddetli bir mukavemeti vardı. Gelen heyet ona Müslüman olması için bir teklif yaptıysa da, olumlu veya olumsuz hiçbir cevap vermedi. O sadece, askerlerini göstererek; "bunların içinde ne bir çiftçi ne de doğru dürüst sanatkâr bulunuyor. Sizin Müslümanlığınızı alırsak, nasıl geçineceğiz", diyordu. Bu sırada Türklerin bazılarının İslamiyeti seçmemelerinin sebebi olarak sünnetten korkmaları hadisesi de gösterilmektedir[371] ki, bu durum onlar için anlaşılması güç bir meseleydi.

Ama bundan yaklaşık 300 yıl sonra, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında bu hadisenin tam tersinin yaşandığına şahit oluyoruz. Bilindiği üzere Horasan erenleri veya dervişleri ellerinde kılıçlarıyla, bu yeni topraklara girdiklerinde, ilk iskân faaliyetlerini başlattılar. Kurdukları dergâh ve zaviyelerin etrafında köyler, kasabalar ve günümüzün kentleri ortaya çıktı. Dolayısıyla buranın bir Türk ve Müslüman yurdu olmasında bu din adamları öncü rolü oynadılar[372].

---

371 Z.V.Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", **Belleten**, 12/45, Ankara 1945, s.13; Gömeç, **a.g.e.**, s.187-188; L.Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.372; Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.80-81; T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.110-111, 145.

372 S.Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Ankara 2011, s.12.

Yesevi'nin müridleri ve Anadolu babaları geçmişin kamlarının iz düşümünden başka bir şey değildir.

Budizm şu veya bu biçimde Türklerin dini hayatında çok mühim bir yer teşkil etti, ki Uygurlar da bundan nasibini aldılar. Uygur Türkleri Buda'ya "Burkan" diyerek, neredeyse onu da Türkleştirdiler[373]. Uygurların yükseliş dönemine kadar ve hatta Uygur Kaganlığı yıkılıp, dağıldıktan sonra bile varlığını sürdürdü. Onlar Budizmin çevresinde öyle güzel bir sanat ortaya koydular ki, yaptıkları bugün dahi hayranlıkla karşılanıyor.

Türk Devletinin başına Kök Türk Börülüler (Aşina) sülalesinden sonra, Uygur Yaglakar ailesi geçene değin Kök Tengri dini Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinlerin hiçbiri Türklerin bu milli inancına tesir edemediler. Türkler hangi dine veya hangi kültür çevresine girmiş olurlarsa olsunlar, bu inancın özü onların ruhi hayatlarında daima yer aldı. Ancak Bögü Kagan (759-779) devrine gelindiğinde ise işler biraz değişti. An Lu-shan'ın isyanı (755) Çin'de bütün dengeleri alt-üst ettiği sırada Uygurlar, Çinlilerin yardımına koşmuşlardı. Çin'e giden askerler burada uzun müddet kaldılar. Çünkü An Lu-shan'dan sonra da Çin imparatorluğunda ayaklanmalar durmamıştı. Bu yüzden Çin'de bulunan Bögü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Kaganlık içerisinde güçlü bir muhalefet olmasına rağmen, bu sefer sırasında, Mani inancı resmen kabûl edildi. Bögü, Uygurların "Moçak" dedikleri ve Çin'de tanıştığı dört Mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirmişti[374]. Kaynaklarda görüleceği üzere, Türkler ve Çinliler herhalde giyimlerinden dolayı onları "Beyazlar Giyinmiş Göğün Ogulları" diye de adlandırıyorlardı. Bundan sonra Karabalgasun şehrine bir Mani mabedi yapıldı ve bu inancın kitapları da Türkçeye aktarıldı.

Maniheizmin devlet dini olarak benimsenmesinin hiç şüphesiz siyasî sebepleri de mevcuttu. Batıda, hıristiyanlığa ve zerdüştlüğe karşı bir alternatif din durumundaydı. Bu sebepten onların husumetini üzerine çekmiş idi. Hatta 8. asrın sonlarına doğru Abbasi hilafeti bunlara yönelik olarak büyük bir baskı uygulamıştı[375]. Bu yüzden,

---

373 Budizm M.Ö. 6. asırda ortaya çıkmış olup, öğreticisinin isminden dolayı bu ad ile anılır olmuştur.

374 Türkler Müslamanlar için de "çomak" diyorlardı (Kaşgarlı, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.381, C. II, s.3). Dolayısıyla onlar kendi dini terminolojilerini de oluşturmuşlardı.

375 F.Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, 2/4, İstanbul 1338, s.288; H.Ecsedy, "Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A.D.)", **Acta Orientalia**, Tom. 17, Budapest 1964, s.97; G.Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve**

batıda koğuşturmaya uğrayınca, Çin'e gelerek burada tutunmaya çalıştı. Bu kez Çin'de karşısına Budizm çıktı. Kagan bu vaziyetteki bir inancı kabûl etmekle, bizim fikrimize göre; hem batıda hem de doğuda onlar adına hak iddiasında bulunabilecekti. Fakat burada bir strateji hatası yapılıp, yapılmadığını da hesaba katmak gerekir. Yani Uygur Türkleri, Maniheizmi benimsemekle hem Hıristiyanlığı, hem Müslümanlığı, hem Çin'in felsefi dinlerini ve de Kök Tengri'ye tapanları karşılarına aldılar ki, en tehlikesi de sonuncusuydu. Çünkü binlerce yılın inançları bir çırpıda söküp, atılıyordu. Bu o kadar kolay olmamalıydı ve nitekim olmadı.

Tıpkı Budizm örneğinde olduğu üzere, Mani inancının da Türk sosyal hayatına yararları ve zararları dokundu. Özellikle Türklerin savaşçılık ruhunu körelttiği yolunda iddialar oldukça fazladır. Tabi ki bu itikat Türklerin sadece bir bölümüne şamil olduğundan dolayı, bütün Türk içtimai yapısını da bozamadı.

Belki de sadece Uygurlar ve diğer bir kısım Türklerce sınırlı kalmış olan Maniheizm inancı, ancak yönetici sınıf arasında yayılmış olmalıdır. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından olan Karabalgasun Kitabesinde bu itikadın Türkler arasında yeterince yerleşmediğini gösteren işaretler mevcuttur. Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Bögü Kagan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Ama Türkler hem bu dinden, hem de Bögü Kagan'dan çekinmişlerdir. Bu inancın bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kagana da kimse karşı çıkamıyordu[376]. Mani denilen kişi ise, 3. asırda (216-277) yaşamış bir şahsiyettir. Onun inanç sistemi iki düşünce üzerine kurulmuştur ki; bu da iyi-kötü, karanlık ve aydınlıktır. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil eder. Herşey birbirinin zıttıdır: Ölümle hayat, sağlık ve hastalık, zenginlik ile fakirlik, varlıkla yokluk, gece ve gündüz vs. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. Hatta Mani mezhebinin büyük rahipleri yerlerinden birkaç sene kı-

---

Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. asırlar), Doktora Tezi, İstanbul 1967, s.97; Grousset, **a.g.e.**, s.130; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.349-350; G.Abû'l-farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö.R.Doğrul, C. I, 2. Baskı, Ankara 1987, s.203; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.106; C.Mackerras, "Relations Between the Uighurs and Tang China", **Journal of Turkic Civilization Studies**, No I, Bishkek 2004, s.95.

376 Aslında kaganın senede bir kez halkın önünde bütün toplumca kutsal olan bir mekânda kurban ayinine katılması, onun gerçek manada kam olmasını gerektirmez. Bu dini liderlik tamamen semboliktir.

mıldamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri farsça, altı tanesi süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Bunları öğrenmenin ve ezberlemenin Türkler için ne derece zor olduğu ortadadır. Aslında bütün dinlerde olduğu üzere iki zıt kutubun çatışması şeklinde gördüğümüz Mani itikadı, ayrıca bir tüccar ve şehirli diniydi. Mani inancının savaşçı ruhları yumuşattığı, insanları tembelliğe ittiği de doğruydu. Dolayısıyla 779 tarihinde Bögü Kagan'a karşı Tonga (Tun) Baga Tarkan'ın gerçekleştirdiği kanlı darbenin sebepleri arasında; Türklerin eski dinine, yani Kök Tengri inancına dönmek istenmesinin de yattığı iddia edilmektedir[377].

Sanırız burada bir konuya daha değinmemiz gerekir. Türkler, Uygur hanedanlığıyla birlikte hızlı bir din değişikliği içerisinde de kendilerini buldular. Budizm, Maniheizm hatta Hıristiyanlık gibi yerleşik toplum inançları onları farklı yaşamaya, hakikatte miskinliğe sevketti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu bağlandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Halbuki Kök Tengri'ye inanan Türk, tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis sonuna kadar mücadelesini yapıyordu. Bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu.

Çin ve İslam kaynaklarına göre Uygurlardan sonra yönetimi ele geçiren Kırgızlar da Kök Tengri'ye inanıyorlardı. Ama ne yazık ki, Kırgız dönemi Türk hayatına dair ne Kök Türk, ne de Uygur çağında olduğu şekliyle teferruatlı bilgilere sahip değiliz. Ötüken'deki Uygur hâkimiyeti sona erince onların yerine Kırgız Türkleri geçmişti. Asya'nın en eski Türk boylarından olan ve bir zamanlar tarihî Türk yurtlarının idaresini eline alan Kırgız Türkleri konusundaki bilgilerimiz maalesef oldukça azdır. Hem Türkçe belgelerde, hem de Çin kaynaklarında onlar hakkında anlatılanlar bize göre yetersiz kalıyor. Bununla beraber diğer Türk kavimleriyle karşılaştırdığımızda ve çince vesikalara bakınca en köklü bilgiler Kırgızlara aittir. Ancak Kırgızların konumu pekçok Türk boyundan farklı bir durum arz etmektedir. Onların çağdaşı veya daha sonra tarihte görülen bir kısım Türk kabileleri za-

---

[377] Ş.Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, Ankara 1963, s.5; H.Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 62, İstanbul 1989, s.199; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.161-162; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 24-Tonga (Tun) Baga Tarkan", **Orkun**, Sayı 82, İstanbul 2004; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.45.
Uygur Türkleri Doğu Türkistan'a geldikten sonra, özellikle Müslüman Samani emirlerine karşı 10. asırda Maniheizm'in, Hazarlar da Yahudiliğin koruyuculuğunu yapıyorlardı. Bakınız, Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.51, 61; Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur...**, s.153.

manlarına göre çok ileri bir düzeyde oldukları gibi, çağa da ayak uydurabilmişlerdir. Kırgızlarda ne yazık ki bu özelliği göremiyoruz. Tarihte ve günümüzde sosyal konum itibarıyla oldukça zayıftırlar.

10. yüzyılda Hazar ile Aral arasında yaşayan Oguzlar üzerinden İtil Bulgarlarına giden İbn Fadlan'ın malûmatında ise, Oguzlar da eski Türk dininden-diler. Ölü gömme merasimleri aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yog törenleri yapıyorlardı. Acıla-rının bir nev'i göstergesi olarak, çeşitli yerle-rini yaralıyorlar ve etrafında çoğunlukla atlarıyla dönüyorlardı. Ölü çadırının veya evinin önüne de at bağlama âdeti vardı. Bu dönemin arkeolojik izlerine Hazar çevresi, Kafkasya ve Kırım civarlarında hâlâ rastlanmaktadır. Yine İbn Fadlan, Başkurtların gökte yaşayan en büyük Tanrı'ya inandıklarına dair kayıtlar tutmuştur[378]. Bu arada, yukarıda bahis olduğu üzere 922 tarihinde Bulgarlara, Abbasi halifesi tarafından bir elçilik heyeti gönderilmişti. Bu vesileyle Bulgar hanı İl-teber Almış ve çevresi resmen İslamiyeti seçmişlerdi ki, Bulgar Devleti tarihte Müslümanlığı kabul eden ilk Türk siyasi teşekkülü oluyordu. Gerçekte bunun arkasında da politik bir takım sebepler yatıyordu. Hazarlar onları ekonomik ve siyasi olarak sıkıştırıyorlardı. Bulgar beyinin oğlu Hazar hükümdarının yanında esir bulunduğu gibi, kızını da zevce olarak istiyordu. Bundan dolayı da Bulgarlar, uzun yıllardır Hazarlarla savaşan ve onların düşmanı olan Araplarla bu suretle yakınlaşmanın doğru olacağına kanaat getirerek[379], onların desteklerini aldılar.

---

[378] L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.59; İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.36; Liu, **a.g.e.**, s.9; P.B.Golden, **Khazar Studies**. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980, s.90-91; F.Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", **Bilig**, Sayı 45, Ankara 2008, s.108.
Bununla beraber Oguzlar arasında Yahudilik ve Hıristiyanlığın da izlerinin görüldüğü bir hakikattir. Mesela Selçuk Sü başı'nın 11. asırda çocuklarının adlarına baktığımızda kuvvetli bir Musevi tesiri görülür. Yine 13. asır kaynaklarında Oguzlar arasında Hıristiyanlara rastlanıldığı gibi, 11. yüzyılda Harezm bölgesi Türkleri içinde Ortodoks hıristiyanlık da vardı (Bakınız, Barthold, **a.g.e.**, s.140-141).

[379] A.Koestler, **Onûçûncû Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.35-36; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.478.

a- Şaman Adı ve Şaman Yerine Kullanılan Diğer Terimler

Bugün Şamanizm diye adlandırılan geleneklerin din adamlarını ifade etmek üzere kullanılan Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde de çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=Budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind-Avrupa menşeine dayandığı iddiası kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri sezilmektedir. Fakat Tunguzların komşuları ve Türk boylarından biri olan Sahaları etkiledikleri de gerçektir[380]. Dolayısıyla Şamanizm gibi, Şaman terimi de Türklere ait değildir.

Hakikaten tarihi belgelerde eski Türk topluluklarında Şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut değildir. Altay Türkleri tarafından bugün Şaman manasına "Kam" sözü kullanılmakta ve bu kelime bilindiği kadarıyla 5. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Avrupa'da hâkimiyet kuran Hunlar zamanında Ata Kam ve Eş Kam adlarında iki kişiden bahsedilir. Yani Avrupa Hunlarının din adamlarına da "kam" denilmekteydi[381]. Eğer eski Türklerde Şamanlık olsaydı, Hunların örf ve adetleri hakkında oldukça geniş bilgiler veren Latin ve Germen yazarların "Hunların belirli bir dini törenleri yoktu" diyecek yerde, garip ayinleri olan Şamanik telakkilerden haber vermeleri gerekirdi. Belki de bu kaynaklarda, Türklerin Tanrı inancı kendilerininkine benzemediğinden dolayı da, böyle bir açıklamada bulunulmuş olabilir.

Hükümdar ailesinin Budizmle yakın ilgisine rağmen, Tabgaçlarda da Şamanlığı hatırlatan birşey yoktur. Hem Budizmi, hem de Maniheizmi kabul etmiş olan Uygurlar da bile bu hususta açık bir delile rastlanılmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, "kam" sözünü "kâhin" kelimesiyle açıklıyor. Bu söz o zamanki Müslüman Türkler tarafından da

---

[380] Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.47; A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. Baskı, Ankara 1972, s.74; S.Buluç, "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/3-4, İstanbul 1948, s.285; S.Buluç, "Şaman", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, 2. Baskı, İstanbul 1979, s.310-311; H.Tanyu, "Şamanlık veya Şamanizm", **Türk Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara 1981, s.203; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. H.Akın, Ankara 1984, s.13.

[381] A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. Baskı, Ankara 1972, s.72; İ.Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980, s.40; P.Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Ter. Ş.Baştav, Ankara 1982, s.105; A.Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul 1995, s.24.
Kam kelimesi Divanü Lûgat-it- Türk, Kutadgu Bilig ve Turfan Metinlerinde de geçmektedir.

mesiyle açıklıyor. Bu söz o zamanki Müslüman Türkler tarafından da unutulmamıştı. Yusuf Has Hacip ise, Kutadgu Bilig'de kamları "otacılar" olarak çevirmekle beraber, bunların insan toplulukları için faydalı kişiler olduğunu söyler. Kanaati temsil eden Odgurmuş hakana nasihat verirken; "bazı insanlar yoksul, bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilacı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol" demektedir. Dolayısıyla onlar bir tıp adamıdır[382]. Gerçi bu çağa gelindiğinde, artık batıdaki Türk toplulukları arasında İslamiyet hızla yayılmış, dini terminolojisi de kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden eski Türk dini artık İslamiyet ve diğer dinlerin içinde devam etmeye çalışıyordu.

Her inancın kendi terminolojisine bağlı olarak dini görevlilerine verdiği bir isim vardır. Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere Türklerin bu konudaki milli kelimesi kam olup, zaman zaman da din adamı manasına Türk boyları arasında değişik adlandırmalarda bulunulduğunu biliyoruz. Mesela eski Karluklar "Sagun" kelimesini kullanıyorlardı ki, ayrıca "başhekim" demekti. Kazak ve Kırgızlar kam yerine "Baksı" demişlerdir. Baksı herhalde Budizm vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelime olmalıdır. Türkmenlerde bakşı veya baksı "saz şairi" manasına gelir. Saha Türkleri erkek kama "oyun", kadın kama "udagan" derler. Türklerden gördükleri dini inançları taklit eden Mogollar, erkek kama "bö" yahut "böge", kadın kama da Sahalar gibi "udagan" adını verirler. Kırgızlar kadın baksılara "bübü" demişlerdir ki, "bibi"den bozmadır. Çuvaşlar da ise bu kelime "yum"dur. Müslüman Türkler kam kelimesini unutmuşlardır. Bugüne kadar kam kelimesini yaşatanlar ise, özellikle Altaylılar ve Tuvalılardır.

Şaman kelimesini yakın zamanlara kadar Türkler bilmiyordu. 18. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan "şaman" terimi yukarıda söylenildiği üzere Türkçeye yabancıdır[383]. Orkun Kitabeleri de dâhil olmak üzere, şimdiye kadar bulunan yazıtlar ve diğer belgelerde Şaman

---

382 Hatta Uygurlarda kam sözü din adamı değil, "büyücü, sihirbaz" manalarında kullanıldığı gibi, Hazarlar da beyin ameliyatları dahi yapılıyordu. Bakınız, J.A.Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", Çev. O.Ş.Gökyay, **Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri**, İstanbul 1974, s.6941; **Kutadgu Bilig İndeksi**, İstanbul 1979, s.218; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it-Türk Dizini**, Ankara 1986, s.257; C.Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.38.

383 M.Eliade, "Recent Works on Shamanism", **History of Religions**, 1/1, Chicago 1961, s.154; W.Radlof, **Sibirya'dan**, Çev. A.Temir, İstanbul 1976, s.301-302; İnan, **a.g.m.**, s.74-75; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.40-41; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. H.Akın, Ankara 1988, s.12.

sözüne rastlanmıyor. Bu nedenle, mevcut vesikalardan hareketle, eski Türkler Şaman idiler şeklinde bir sonuçta çıkarılamayacağı ortadadır.

Şamanizm ve eski Türk dini meselesine dair Türkiye ve Türkiye dışında pekçok araştırma yapılmıştır. Bunların arasında bugüne kadar en ciddi çalışmayı M.Eliade gerçekleştirdi. O, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın şaman etrafında yoğunlaştığını söyler. Ancak şaman bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz şaman olmadığı gibi, her şifa verici de şaman değildir. Yani her büyücü, halk hekimi ve otacının din adamı görevi yoktur. O, Şamanlığa kısaca "vecd ve istiğrak (extase) tekniği", bir nev'i yeniden doğuş demektedir. Bu olmadan Şamanizm olmaz. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de Şamanizme girmemektedir. Eliade'ye göre şaman herşeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı tesis etmeye muvaffak olur. Şamanizm telakkisine göre, Şaman ateş üzerinde hâkimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölülerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikâyetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır[384].

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselme veya yeraltına inme-si)[385] ile extase aynı anda meydana gelir. Şaman gerek gökte Bay

---

[384] Radloff, **a.g.e.**, s.233; Buluç, "Şamanizm'in Menşei...", s.277; J.A.Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", Çev. O.Ş.Gökyay, **Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri**, İstanbul 1974, s.6941-6943; M.Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", **Numen**, 30/2, 1983, s.223.
Tabi ki yukarıda anlatılanlara bakıldığında, şamanların olağanüstü kişilikleri ortaya çıkıyor. Ancak mucize göstermek ise, peygamberlere özgü bir şeydir. En azından toplum kanaati böyledir. Ayrıca onlar söz konusu şamanlar veya kâhinler gibi ayrıcalıklarını ispat için herhangi bir gayret içinde de değillerdir. Onlar Tanrı tarafından özel yaratılmış insanlardır. Dolayısıyla Şamanizmdeki bu olgu ile Hâk dinlerdeki inanç ilkeleri birbirine uyuşmaz.

[385] Şamanın ruhunun göğe yükselmesi, değişik bir Tanrı inancı olarak yorumlanır (M.Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", **Numen**, 30/2, 1983,

Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın vücudundan çıktığına inanılan ruhunu bulur ve geri getirir, yani hastalığı iyi eder[386], şeklinde bir anlayış söz konusudur.

Şamanların zaman zaman kuş, geyik ve ayı türü diye adlandırılan elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. O ayinlerde külahlar giyer, maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu veya defini çalar[387]. Kendinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acaip sesler çıkarır. Bazan da bayılır[388]. Kırgız ve Kazak baksıları Altay ve Saha kamları gibi özel cübbe ve elbise giymezler. Bunları diğer insanlardan ayıran hususiyetleri, perçem ve külahlarına taktıkları kuş tüyleridir[389]. Bazı baksılar bunlara da önem vermezler. Sıradan insanlar gibi gezerler. Kazak baksıları Altaylı meslektaşlarından farklı olarak kopuz kullanırlar. Kamın cübbesine Altay Türkleri "manyak", Saha Türkleri de "kumu" veya "oyun tangası" (oyun giyimi) adını verirler. Mesela Kumandılarda kamlar, kurban törenlerinde yalnız beyaz[390] bir cübbeyle, kayın ağacı kabuğundan yapılmış huni biçi-

---

s.219). Esasında Miraç hadisesine benzer şekilde semavi dinlerde de peygamberlerin göğe çıkmaları söz konusudur. Şamanın mekân değiştirmesi bunun bir iz düşümüdür.

386 Hastalıkları tedavi iki aşamada olur; önce gaip âleminde hızlı bir keşif, sonra bu dünyanın derinliklerinde ata şaman ve diğer yardımcı hayvanların ruhları vasıtasıyla tedavi. Bakınız, Waida, **a.g.m.**, s.230-231.

387 Umumiyetle Şamanizm literatüründe davul diye adlandırılan çalgı gerçek-manada Türk davulu değildir. Buna belki de def demek daha yerinde olur. Bir müzik ve folklorik araç durumundaki Türk davulu, derinin bir kasnağın iki tarafına da gerilmesi ve çalanın boynuna bir iple asıldığı cisimdir. Bu çalgı, bir tokmak ve kamçı ile davulcunun her iki yüze ritmik vuruşlarıyla ses çıkarır. Hâlbuki Sibirya'da dini ayinlerde kullanılan ve ismi umumiyetle kaynaklarda davul diye geçen alet daha küçük ve tek taraflı derinin gerilmesiyle oluşturulmuştur.

388 F.Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.53; İnan, **a.g.e.**, s.90-96; Radloff, **a.g.e.**, s.234-236; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971, s.29; M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.20; V.Kharitonova, "Khakass Shamanism", **Shamanism**. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.576; Waida, **a.g.m.**, s.234.

Arap yazarlarından Mervezî, Kırgızlardaki bir din adamının tören sırasında yaptıklarını anlatırken; her sene belirli bir günde eğlencelerin olduğunu, aralarından birisinin hoplayıp, zıplarken bayıldığını, bu sırada o yılın bolluk mu, yoksa kıtlık mı geçeceğinin sorulduğunu, aktarmaktadır. Bakınız, İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.99.

389 Eski Türkler zaman zaman saçlarına veya tolgalarının üzerine de tüy takıyorlardı.

390 Ak renk hem Türkler, hem de Mogollar için önemlidir. Kurbanlar ak hayvanlardan seçildiği gibi, mesela Marco Polo'nun anlattıklarına göre, Mogollarda beyaz bolluğu ve bereketi temsil eder. O, yeni yıla girilirken Kubilay Han'a bir beyaz atın verildi-

minde bir külah giyerler. Umumiyetle iki elbiseleri vardır[391]. Bunun yanısıra kara kamların aksine ak kamların daha basit ve sade giydikleri görülmüştür. Günümüzde kamların, gerçekten otantik giysilerinin neler olduğunu belirlemek oldukça zordur. Zaman içerisinde bunlarda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Yine de Türkistan'ı ve Orta Asya'yı gezmiş olan seyyahların verdiği malûmatlar ve eski tarihi kaynaklara bakarak, bunların şekli hususunda bir fikir edinmek de mümkündür.

b- Şamanizme Göre Dünyanın Yaradılışı

19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan W.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi ilim adamlarının tespitleri sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Şamanlık varmış gibi bir düşünce hasıl olmuştur. Bundan dolayı, bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Şamanlığa bağlanması neredeyse adet haline gelmiştir.

Günümüzde eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükseği, insanoğullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığıyla yeryüzünü yaratmış[392], kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona "Erlik" adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir. Yine Altay yaradılış destanlarından birisinde, Tanrı insanın kulaklarına üfleyerek can, burnuna üfleyerek

ğini, hanların beyaz kısrak sütünden kımız içtiklerini de söyler. Bakınız, Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.107.

391 Radloff, **a.g.e.**, s.295; A.Hatto, "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargıstai", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 5, Wiesbaden 1985, s.149-152; V.Kharitonova, "Black Shamans, White Shamans", **Shamanism**. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.536.

392 Sibirya Türklerinin bir inancına göre de, gök ve yer olmasaydı, insan da olmazdı. Bakınız, K.L.Monguş, **Magiya Tuvinskih Şamanov**, Kızıl 1993, s.80.

de akıl veriyor[393]. Zikrolunan motiflere başka hiçbir efsanede rastlanılmamaktadır. Bu yaradılış esasına göre önce erkek, sonra da kadın meydana gelmiştir. Ama kadının ortaya çıkışında Erlik'in rolü ön plandadır.

Bir başka Altay rivayetine göre, yer yaratılmadan önce su vardı. Ülgen (ya da Tengri Kayrakan) birgün suya bakarken, üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprak insan vücuduna benzeyen bir yapıdaydı ve buna "kişi olsun" dedi. Toprak da derhal insan oldu. İkisi beraber kuşlar gibi gökyüzünde uçarlardı. Erlik bir müddet geçtikten sonra, Ülgen'den daha büyük ve kudretli olmak istedi. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. Bundan dolayı Tanrı onun uçma kabiliyetini elinden aldı. Suların derinliklerine yolladı. Kişi boğulacak gibi olunca, onu sudan çıkardı ve onu bir yıldızın üzerinde oturttu. Kişiye emir vererek sudan toprak getirmesini söylemiş, ama o hile yapıp, bir parça toprağı ağzında saklamıştı. Bu yüzden ağzı şişti ve nefes alamaz oldu. Eğer Ülgen (veya Kayrakan) müsaade edip, tükürmesini söylemeseydi ölecekti. Ancak Kişi toprağı puskurunca, yeryüzünde bataklıklar ve tepeler ortaya çıktı. Tanrı ona çok kızdığından dolayı "Erlik" ismini taktı. Bu sırada insanlar da dokuz dallı bir ağaçın dalındaki meyveler gibi bitti[394]. Buradan da eski Türk inancında mevcut maddelere şekil vermenin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Fakat yoktan var etme ise, herhalde Samî dinlerden girmiş olmalıdır.

Bununla birlikte eski Türk destanlarındaki yaradılış hikâyelerine baktığımızda bir tabiatüstülük göze çarpar. Mesela Uygurların ataları ve türeyişiyle alâkalı olarak kaynaklarda şöyle deniyor: Karakurum'dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Tolga, öbürüne de Selenge denirdi. Bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirle-

---

[193] Daha insan yaratılmamışken, Ülgen deniz üzerinde yüzmekte olan ve insana benzeyen bir çamur tabakası görür. Bu çamur yığınını alarak insan olmasını ister. Ülgen ilk yarattığına Erlik adını verir. Başlangıçta Ülgen'e dost ve kardeş gibi görünen Erlik, bir süre sonra kendini onunla bir tutmaya ve hatta üstün görmeye başlar. Gün geçtikçe Ülgen'den her bakımdan uzaklaşır ve onun yarattıklarının hepsine düşman olur. Erlik burada bir nev'i şeytandır ve şeytana eski Türkler "yek" adını da veriyorlardı (Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.160; A. Von Le Coq, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-Huang, Being a Confession-Prayer of the Manichaean Auditores", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1911, s.280; A.M.Sagalayev, **Altay v Zerkale Mifa**, Novosibirsk 1992, s.23).

[194] Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.215-216.

rin arasında iki ağaç bulunuyordu. Kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise, tıpkı çam fıstığınınkine benzerdi.

Birgün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de, aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu[395].

Bu oluşum hususunda Sibirya Türkleri arasındaki hikâye şöyle sürer: Erlik dünyanın yeni sakinleri olan insanlara iyi huylarından dolayı kin besler ve Kayrakan'a bunları kendi emrine vermesini konusunda yalvarır. Fakat Tanrı bunu uygun görmedi. Bunun üzerine Erlik, onların akıllarını çelip, kötü yola düşürerek kendi hâkimiyetine aldı. Tanrı da Erlik tarafından kolayca kandırılan insanlara kızdı. Bunları kendi haline bıraktı. Erlik'e tekrar beddua edip, yeraltına gönderdi. Kendisi de göğün onyedinci katında ikamete başladı. Ama göğün güzelliğinin farkına varan Erlik bu kez de bir sema yapmaya kalkıştı ve Tengri Kayrakan'dan (Ülgen) izi isteyip, emrindekileri oraya yerleştirdi. Bunlara onun yoldan çıkardığı insanlardı. Fakat bu kötü ruhlar Tanrı'nın yarattığı iyi insanlardan daha güzel yaşıyorlardı. Tanrı buna hiddetlendi ve meleklerinden birini oraya gönderdi. Bu meleğin darbeleri ile gök sallandı, Erlik'in seması parçalandı. Yeryüzünün şekli bozuldu. Arkasından Erlik'i güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının ulaşamadığı karanlıklara itti ve orada kalmasını buyurdu[396].

Ayrıca günümüz Altay Türklerinin arasında yukarıdakilere benzer bir inanışa göre; daha ne yer, ne de gökyüzünün olmadığı bir sırada Ülgen dünyayı nasıl yaratsam diye düşünür. Bu esnada yanına Erlik gelir ve dünyayı yaratmak için gerekli malzemeyi nereden temin edebileceğini söyler. Kendisinin bile aklına gelmeyen şeyi bulduğu takdirde kızmayacağını belirtir. Erlik (veya kişi) suya dalarak, ağzında bir toprak parçasıyla su yüzüne çıkar. Ülgen bu toprağı ondan alıp,

---

395 Gömeç, **Türk Destanlarına...**, s.231-232.

396 Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.216-217.

serperek dünyayı meydana getirir. Fakat getirilen toprağın bir parçası Erlik'in dişleri arasında kalır ve Erlik onu Ülgen'in yarattığı dünyanın üzerine tükürür. Böylece dağlar ve bataklıklar ortaya çıkar.

Ülgen ve Erlik konusunda bu söylenenler bir yana, bazı araştırmacılar Erlik ile Ülgen'in arasında bir düşmanlık bulunmadığı, bizatihi birbirlerini tamamlayan varlıklar olduğu gibi bazı iddialar ileri sürüyorlarsa da, bu herhalde doğru değildir[397].

Şamanizm diye adlandırılan inanca göre, kâinat üst-üste katlardan müteşekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan dolayı Kam san'atını icra ederken, bir kattan diğerine geçmek için büyük bir güç harcamak zorundadır. Yukarıda ve aşağıda dokuz (veya yedi ya da onyedi) kat bulunur. Gökyüzü ışık âlemi, yeraltı da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar da bu iki âlem arasında, yani yeryüzünde yaşarlar. Kişiyi yaratan, koruyucu ve iyi ruhlar bu ışık diyarında bulunurlarken, göğün en üst katında ise, altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay Ülgen oturmaktadır[398]. İnsanları, hayvanları, bitkileri, dağları, ırmakları, gölleri, denizleri, ayı, güneşi ve yıldızları yaratan odur. Kırgız ve Kazak lehçelerinde Ülgen "büyük" ve "ulu" anlamlarına gelir. Yine Ülgen iyilik eden bir varlıktır. Onun huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Ülgen'in yanına varan yol ancak erkek kamlara açıktır. Bununla beraber erkek kam beşinci engele kadar, yani Temir Kazık yıldızına gidebilir ve oradan geri döner. Bir inanışa göre, Saha Türklerinin tarihinde yalnız bir Oyun dokuzuncu kata ulaşmış ve bugüne kadar da geri dönmemiştir[399].

Bugünkü Altaylılara göre, Erlik yerin en altında, kara çamur veya kara demirden sarayda, kara taht üzerinde oturur. Kötülüğün kay-

---

[397] M.A.Czaplicka, **The Turk of Central Asia in History and the Present Day**, Oxford 1918, s.30; Sagalayev, **a.g.e.**, s.24; L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.274.

[398] Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.446; İnan, **a.g.e.**, s.72; Radloff, **a.g.e.**, s.214-216; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.22-23.
Altay Türklerinden olan Lebedlere göre Ülgen'in 4 oğlu vardır. Ülgen'in (veya Kayra Kan) oğullarından isimlerini tespit ettiklerimizden biri Yayık, (ki buna Mayene de denir. Yayık aynı zamanda denizlerin hâkimidir ve Talay Kan ismini de taşır), diğeri May-tere, birisi Kergüday, bir başkası da Kartış Kan'dır (Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.219, 239-240). Bu dini hikâyelerde Ülgen'in ve Erlik'in kızlarına ve oğullarına işaret edilirken, eşleri hakkında pek bir şey söylenmemesi de ilgi çekicidir.

[399] F.Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Çev. S.Gömeç, **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994, s.238.

nakları da yerin altındadır. Bunlara Altay Türkleri tarafından "kara töz" (kötü ruh), "kara-neme" (kötü nesne) veya "tümengi töz" de denilir. Altaylılar en büyük felaketleri, salgın hastalıkları ve hayvan kırgınlarını Erlik'ten bilirler. Burada bütün kötü ruhlar ve zararlı mahlûklar yaşar[400]. Günümüz dünyasının günahkârları burada cezalarını çekerler[401]. Erlik'e giden yolda da tıpkı, Ülgen'inki gibi engeller vardır ve bunlara "pudak" (budak) adı verilir. Erlik de yedi veya dokuz çocuğa sahiptir[402]. Sibiryalı Türkler kötülüklerin kaynağının Erlik'ten geldiğini düşündüklerinden ona karşı fazla saygılı göstermezler.

Bununla birlikte Sibirya Türklerinin kozmogonisinde, dünyanın yaradılışıyla alâkalı birbirine benzer anlatılan daha başka hikâyelerle de karşılaşıyoruz. Mesela yine, Şamanist olduğu söylenen bu Türklerin arasında doğumla alâkalı şöyle bir rivayet de vardır: Bir insan doğacağı zaman Bay Ülgen oğluna emir verir. O da babasına uyarak, bu işi meleklerden birine havale eder. O da dünyaya yeni bir kişi getirir. İnsan yaşadıkça bu melek ona yardımda bulunur. Bir çocuğun doğacağını

---

400 İddialara göre, şaman bazan kötü ruhlarla mücadeleyi kaybeder ve teslim olur. Bakınız, Waida, **a.g.m.**, s.224-225.

401 Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.223-224.

402 Mesela Altaylarda anlatılan bir şaman hikâyesine göre; Erlik'in oğlu Temir-kan'a şamanlardan birisi şöyle bir seyahat yapmıştır: Önce şamanın ruhu yeryüzündeyken bir dağın tepesine uçar. Bu suretle o iyi ruhlara kendini ve evini koruması için dua eder. Daha sonra yer altına dalar. Burada onu ahlakları hiç de iyi olmayan Erlik'in kızları bekler. Günahtan kurtulunca yolu çöl gibi dümdüz bir yerden geçer. O ruhuna sahip olmak isteyen beş keçinin bulunduğu büyük bir bataklığa varır ve sonra intihar edenlerin, kendini yaralayanların kanlarından oluşmuş bir göle yaklaşır. Gölü geçtikten sonra, şamanın ruhu kamladığı ailenin geleceğinden haberdar olur. Arkasından delikli bir taştan geçerek, dipsiz kara bir göle ulaşır. Gölün üzerinde bir at kılından köprü vardır. Şaman buradan da geçip, ölen atalarının yaşadığı bir yere varır. Bu kez de Temir-kan'ın kızlarıyla karşılaşır. Onlar da bunu günaha sokmak isterler, fakat şaman artık hedefine ulaşmıştır. Karşısında Temir-kan'ın çadırı durur (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.52-56).
Bununla birlikte Eski Türklerin başlangıçta kutsal sayısı dokuz idi. Doğu Türklerinde dokuz sayısı kutluluğunu sürdürürken; sonraları Batı Türklerinde yedi rakamı önem kazanmağa başlamıştı. Bu inanış daha sonraki çağlarda da devam etti. Doğu Sibirya inancında da kutlu sayı dokuz iken, Batı Sibirya ve Macarlarda yedi olmuş ve herşey yedi ile tarif olunmuştur. Çin kaynaklarından öğrendiğimiz bir malûmata göre, 591 senesinde Kök Türk hükümdarı Çin imparatoruna, üzeri yedi değerli taşla süslü bir kase yollamıştır (Bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.68; B.Ögel, "Batı Göktürk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1, Ankara 1987, s.118) ki, herhalde yedi tane mücevherle süslenmiş olması sıradan bir şey değildir. Yine meşhur Hümayunnâme'de onsekiz yerine dokuzu vurgulamak için iki dokuz denmektedir (Bakınız, Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.131; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.136).

bilen Erlik ise, doğuma engel olmak amacıyla kendi kötü ruhlarından Körmös'ü gönderir. Körmös doğumu zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapar. Bu yüzden de anne çok sancı çeker. Doğum başarı ile sona erse de, Körmös bebeğin yanından ayrılmaz ve onu hayatının sonuna kadar izler. Buna bağlı olarak insanın yanında daima iki refakatçi vardır. Sağ omuzunda iyilik meleği Yayuçı, sol omzunda Körmös. Yayuçı kişinin iyi hareketlerini, Körmös de kötülerini yazar. Dünyada insanın hayatı sona erince, Körmös hâlâ yaşayan ruhunu Erlik'in huzuruna götürür. Burada Yayuçı ve Körmös dinlenir. Eğer kişi kötülükten daha fazla iyilikte bulunmuşsa, Körmös onu bırakır. Yayuçı da karanlık diyarından, gökyüzüne ulaştırır[403]. Bunun yanısıra Erlik'in cezası ve laneti ebedi değildir. Ölenin gökte bulunan ata ruhları, kendi meleklerini cehenneme gönderir ve buradaki günahkârı tepesinden tutarak, yukarı çıkarır[404].

Araştırmacıların belirttiğine göre, insanlar tarafından anlaşılamayan bu yaradılış efsanesine çocukça izahların katılması gayet normaldir. Bu söylenilenlerin ne zaman teşekkül ettiğini belirlemek mümkün değildir. Fakat bunları şöyle bir incelediğimizde, dine ait önemlerinin yanısıra Türk edebiyatına ve folkloruna dair de dikkat çekici malzemelerdir. Umumiyetle çağımızın felsefi doktrinleri ve düşünceleri çerçevesinde yaradılış efsaneleri yorumlandığında; Tanrı'nın yanındaki ikinci, üçüncü varlıklar söz konusu olmakta ve bunlara da zaman zaman yaratıcı vasıfları yüklenmektedir. Ama biz meseleye çağımızın teologları veyahut da farklı alanlardaki araştırmacıların yaptığı gibi, geç Altay şamanizminin unsurlarıyla bakmıyoruz. Bu yüzden saf Türk dininin izlerini yakaladığımız Türkçe belgeler ve Çin kaynakları bize yol göstermeye devam ediyor.

Şamanizme göre bu yaratma işi belirli safhalardan sonra gerçekleşmiştir ki, bunun da diğer dini inançlardan Altaylılara geçtiğini sanıyoruz. Altay bölgesinde anlatılan bir hikâyede; 1. gün aydınlık, 2. gün fiziki gök, 3. gün suyun yerden ayrılması ve bitkiler, 4. gün ay, güneş ve yıldızlar, 5. gün balıklar ve kuşlar, 6. gün insan ve diğer hayvanlar

[403] Bu İslamiyet'teki kabir melekleri Münker ve Nekir'in durumunu hatırlatmaktadır.

[404] Geniş bilgi için bakınız, Radloff, a.g.e., s.226-228.

yaratılmış olup, 7. gün Tanrı'nın bütün bu işlere son verdiği söyleniyor[405].

Her toplulukta olduğu gibi, Türklerde de Hak dinlere girmeden önceki bazı gelenek ve görenekler yeni mensubu oldukları dinin içerisine şu veya bu şekilde sokulmuştur. Bunlar o inancın tesirine uğrayarak günlük hayatta sanki dinin gereğiymiş gibi yorumlanır[406]. Yani inançlar bulundukları kültürel ortamın aktif etkisinde kalarak bazı karakteristik özellikler alır. Semavi dinlerin ve geleneksel inançların birbirine karışması neticesinde çoğu eski örf ve düşünceler yeni manalar kazanır. Bunun gibi, dünyanın ve insanın yaradılışıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi Şaman olduğu söylenen Türklerin kendi düşünceleri değildir. Bunlar çeşitli dinlerden gelen tesirler neticesinde karışarak ortaya çıkmıştır. Hâlbuki dünyanın yaradılışı Orkun Kitabelerinde çok açık bir şekilde şöyle izah edilmektedir: **Üze kök tengri asra yagız** yer **kılındukta ikin ara kişi oglı kılınmış**[407]. Bununla beraber rivayetlerde geçen özel isimlerin birkaç tanesi müstesna yabancı menşeilidirler. Araştırmacıların belirttiğine göre bu hikâyeler Hint, İran, Yunan, Yahudi efsaneleriyle, belki de Kök Tengri dininin iç içe girmesiyle, Mogol devrinde ortaya çıkan birtakım hikâyelerden doğmuştur. Bunların arasından Altay ve Saha Türklerinin gerçek inançlarını ayıklamak çok zordur.

c- Şamanizmde Tufan ve Kıyamet Geleneği

Dünyanın ve insanlığın yaradılışı gibi belki de "yeniden var oluş" diyebileceğimiz Tufan hadisesi de Sibirya Türklerinin inanç kültüründe önemli bir yer tutar. Bugünkü Altay ve Saha Türklerinin inancında "Tufan Efsanesi"nin çeşitli varyantları mevcuttur. Altay Türklerine ait Tufan efsanesini ilk defa rahip Verbitskiy yazıya geçirmiştir. Bunlardan birisine göre, eski zamanlarda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna Tufan olacağını, insanları ve hayvanları

---

405 Radloff, **a.g.e.**, s.217-218; M.Senbi, "Altay Toponimisinde Batı ve Kuzey Mefhumları", Çev. M.Uydu, **Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, İstanbul 1998, s.293; İ.Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Konya 2002, s.78.

406 Mesela yüksek ve gürültülü bir şekilde yapılan zikir ayinlerinin İslamiyete sonradan sızdığı söylenir. Bakınız, Privratsky, **a.g.m.**, s.570.

407 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-2. satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3. satır.

kurtarmak için bir gemi yapmasını buyurdu. Nama'nın üç tane oğlu bulunuyordu. Oğullarına gemiyi inşa etmelerini söyledi ve Ülgen'in öğrettiği biçimde bir gemi hazırlandı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Bu sırada gökyüzünü sis kaplayıp, yerin altından sular fışkırmaya başladı. Gökten de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçaları su yüzüne çıktı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksağanı yolladı, fakat onlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini gönderdi ve güvercin gagasında bir dal ile geri geldi. Nama daha önce yolladıklarını görüp, görmediğini güvercine sordu. Güvercin üçünün de bir leşe konup, gagaladığını bildirdi. Nama onlara kıyamete kadar leş ile beslensinler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, "Yayık Han" adıyla tanrılar arasına girdi.

Yayık Han'ın (Nama veya Nuh) gemisinin son durağı Altay Türklerine göre, bu sıradağların zirvelerinden birisidir. Fakat her Türk boyu kendi dağlarını onun mekânı olarak gösterir. Bu Tufan efsanesinin de Türklere daha sonra Sami dinlerinden girmiş[408] olması gerek. Çünkü bu inançlara ait kitaplarda anlatılan hikâyeler, Sibirya Türklerinin arasında değişik bir yorum olarak yaşıyor.

G. Potanin tarafından tespit edilen bir Tuva hikâyesinde, yer bir kurbağanın üzerindedir. Kurbağa kımıldarsa Tufan olur. Eski zamanda bu kurbağa bir kere kımıldamış ve denizler dalgalanarak ulu Tufan olmuştur. Bu felâketi evvelden sezen bir ihtiyar, demir çivili sal yapmış ve bununla insan nesli ile hayvanları kurtarmıştır. Kırgızlar da dünyanın gok bir öküzün boynuzunda durduğuna inanıyorlardı. Bu öküz dünyayı bir boynuzundan öbürüne geçirirken zelzele oluyordu. Yine Sibirya ve diğer bazı Türkler arasında da bu tür hikâyelere rastlanmaktadır[409]. Yine Anohin tarafından aktarılan bir rivayette, Tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermişti. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fışkırmıştır.

---

[408] Bir rivayete göre; Tufan'dan sonra yer o kadar yumuşamıştır ki, pehlivanları kaldıramamış ve onların vücutları olağanüstü yükseklikte dağlara dönüşmüştür (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.65).

[409] N.F.Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.113.
Saha Türklerine göre de; dünya Baykal Gölü içinde yaşayan büyük bir balık üzerinde dururdu. Bu kutsal balığa Sahalar Aragıt Balık derlerdi (Bakınız, Ögel, **a.g.e**, s.472).

Her itikatta nasıl dünyanın bir başlangıcı, yani evrenin ve insanın yaradılışı söz konusu ise, bütün bu varlık dünyasının sonunun da olduğu mukadderdir. Altay Türkleri, birgün dünyanın nihayete ereceğine inanırlar. Bu gelecek son güne, yani kıyamete "kalgançı çak" derler. Türkiye Türkçesinde karşılığı *kalacak olan çağ* demektir. Burada anlatılan kıyamet inanışına göre, birgün insanlar çok azacak, günahtan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecek. İyilik ilahı Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaşacak ve Erlik yeryüzüne yaklaşacak. Dünyada iyi güçler ile kötü güçler savaşa tutuşacaklar. Milyonlarca insan ölecek. Nihayet bir Ülgen kalacak ve o "ölüler kalkın" diye bağırınca, bütün cesetler yeniden dirilecek. Görüleceği gibi ana tema, İslamiyetteki malışer inancının bir benzeridir. Dolayısıyla eski Türk inancında sevap ve günahın da karşılığı vardır ki, sevap için onlar "muyan", günah içinse "yazuk" diyorlardı[410]. Bu durumda insanoğlu da sevabına veyahut da günahına göre, öbür dünyada ceza ya da mükâfat görür.

Altay bölgesi Türklerinden olan Teleütlere göre; "kalgançı çak" geldiğin-de "gök demir, yer sarı bakır" olur. Hükümdarlar birbirleriyle savaşır, halklar kötülük düşünmeye başlar. Sert taşlar ufalır, kalın ağaçlar kırılır. İnsanların boyu bir dirsek kadar kısalır. Oğul babayı, baba oğulu tanımaz. Yerden altınlar çıkar, fakat kimse almaz. Telengütlerde de buna benzer rivayetler anlatılır. Bu zaman geldiğinde töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır, sular kanlı akar, kara kurt kanatlanır, yer-gök gümbürder, deniz çalkalanır, dibi görünür, dokuz yerden parçalanır, insanı mahveden bitkiler türer, Erlik ile Bay Ülgen'in adamları savaşır. Toplumun düzeni şaşar[411]. Burada da diğer dinler ver kültürlerden bir etkileşim söz konusudur.

---

[410] Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.16, 172.
İslamiyette de kıyametin alâmetleri aşağı-yukarı buna benzerdir. Fitne, fesat ve cahilliğin artması, ahlaksızlığın çoğalması, dürüst insanların azalması, iyinin kötü, kötünün iyi görünmesi vs. Bakınız, S.Çağatay, "Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı", **DTCF. Türkoloji Dergisi**, C. VII, Ankara 1977, s.2.

[411] S.Buluç, "Altay Türklerine Göre Dünyanın Yaradılışı ve Sonu", **Ülkü**, 17/102, Ankara 1941, s.509-511; İnan, **a.g.e.**, s.22-25; Çağatay, **a.g.m.**, s.1-4.

d- Tabiat Varlıklarına Karşı Duyulan Saygı

Bundan başka eski Türklerin birtakım kutsal saydığı nesneler de bulunmaktadır. Bunlar "Kutlu Atalar Mezarlığı" olduğu gibi[412], zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Kaynaklar Hunların, Çin ile yaptıkları andlaşmaları "Hun Dağı" denilen bir dağın tepesinde, kurban keserek teyit ettiklerini söylüyor. Yine Kök Türkler yılın 5. ayının ikinci yarısında Tanrı'ya Kutlu Atalar Mezarlığında kurban sunarlardı. Bugün bile Altaylı Şor ve Beltirler kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde keserler. Türklerle komşu Asya'nın bazı kavimleri de bu Türk adetlerini almışlardır. Bugün bile Altaylı Şor ve Beltirler kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde sunuyorlar. Fakat bunların hiçbiri Şaman özelliklerini yansıtmaya yetmemektedir. Cüveynî tarafından bildirilen bir Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan kutlu dağları vardı. Ona "Kut Tag" denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından parçalanıp götürüldükten sonra, Uygurlar felakete uğradılar. Bugünkü Mogolistan'da Karabalgasun harabelerine yakın Erdene-Ula hakkında da aynı hikâyeler anlatılır. Bunlar, bereketli eski Türk yurtlarının Çinliler tarafından işgal edildiği çağların izlerini taşır. Vatanın her bir karış toprağı kutsaldır ve kıymeti hiçbir şey ile ölçülmeyecek bir hazinedir. Ayrıca eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması, uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuştur. Tanrı Dağlarınının en ulu zirvesine bugün bile Han Tengri denmektedir[413]. Mesela eski Türklerin en kutsal dağı Ötüken'in "ıduk-başı" idi. Ama bizatihi Ötüken başlı başına mübarek bir yurttu. Oguz Kagan Destanı'ndaki Or Tag ve Kür Tag'ın kültürümüzde ayrı bir yeri vardır. Bugünkü Altay Türklerinin hepsince de Altay en kutlu dağdır[414].

---

412 Şine Usu Yazıtına göre 748 yılında, Uygurlar Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ile Türk devletinin başına geçmişlerdir (Bakınız, Gömeç, **a.g.t.**, s.119). Mesela Kök Türklerden önce Çin'de 16 Devlet diye adlandırılan dönemde ortaya çıkmış olan bir Türk hanedanlığı, Kuzey Liangların (M. sonra 4. yüzyıl) hükümdarlarının Altun Dağların doğusunda kurban merasimi düzenlediklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bakınız, Tang, **a.g.t.**, s.31-32.

413 De Guignes, **a.g.e.**, C. 1, s.201; M.Mori, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, s.371; İnan, **a.g.e.**, s.49-50; H.Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara 1973, s.30-35.
Uygur Türklerinin meşhur "Göç Destanı", bu kutlu dağın Çinliler tarafından parçalanıp, götürülmesine bağlanmaktadır. Bakınız, S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.165-166.

414 Altay insanı her taraftan kucaklar ve içine alır. Altay'ın çocukları da ona sevgi ve şükranla cevap verirler. Altay onların kültürlerinin en üst değeridir (Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.202; Sagalayev, **a.g.e.**, s.61).

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü de vardır. Altaylı ve İdil-Ural Müslüman Türklerinden Mişerler arasında güneşle yemin geleneği hâlâ sürmektedir[415]. Altaylılara göre güneş ana, ay da atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girişirler. Eğer yenik düşerlerse güneş ve ay tutulması gerçekleşir. O zaman da afet olacağına inanırlar. Güneş ve ay tutulduğunda Altay Türkleri bağırıp, çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültülerin kötü ruhları korku-

[415] Türk dilinde yemin etmek manasına kullanılan "and içmek" sözünden de anlaşılacağı gibi, bir şeyin içilişiyle olurdu. Taraflar, mesela parmaklarını keserek kımıza veya bir başka içeceğe katıp, içtikten sonra bir tür sözleşme yapmış oluyorlardı. Bu aynı zamanda kan kardeşliğinin de bir göstergesiydi. İskitlerin de bu şekilde ant içtiklerine şahitiz. Ayrıca "demir" eski Türklerce kutsal sayıldığından bundan yapılan kılıç üzerine yemin etmekte, bütün Türklerce umumi bir gelenek haline gelmişti. Kök Türklerden bahseden kaynaklarda, ant merasimlerinde kılıç ve kımızın da yer aldığı anlaşılıyor. Tabiki bu kımız bir hâkimiyet sembolü olan kadehle içiliyordu ki, Türk coğrafyasındaki bütün heykellerin elinde bir de kadeh vardır. Buna bağlı olarak taraflar kılıcı ellerine alıp, "sözümüzden dönersek, kök girsin, kızıl çıksın" diyorlardı. Avar kaganı Bayan da, Bizans ile yaptığı anlaşma sırasında, bunu bozduğu takdirde, "gök üstüme yıkılsın, cennet ve cehennemin sahibi Tanrı'nın şimşekleri beni mahvetsin, Sava Nehrinin sularında boğulayım" diye, söz verirken; Bulgar hanı Kurum da Bizans ile yaptığı anlaşma sırasında önüne bir kılıç koymuş, önce kendi, sonra da Bizanslı elçi yemin etmişti. Herhalde bu gelenek Türk İskitlerden beridir geliyordu (Bakınız, A.R.Seyfi, **İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul 1934, s.64; H.N.Orkun, "Eski Türkler Nasıl Yemin Ederlerdi", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/9, İstanbul 1950, s.349-350; E.Esin, "Eurasia Göçebelerinin San'atının ve İslamiyetten Evvelki Türkistan San'atının Türk Plastik ve Tersimi San'atları Üzerindeki Bazı Tesirleri", **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara 1960, s.172; İnan, **a.g.e.**, s.317-330; İ.Alp, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.254; J.De Joinville, **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev. C.Kanat, Ankara 2002, s.185; Herodotos, **Herodot Tarihi**, Ter. M.Ökmen, İstanbul 1991, s.211; İ.Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.88). Ayrıca Dede Korkut Hikâyelerinde "kılıç ile doğranmak, ok ile saplanmak" şeklinde de çok ağır yeminleri görmekteyiz.

tacağına inanılır. Bu adet Türkiye'nin çeşitli yerlerinde şimdi bile yaşamaktadır.

Sahalara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de üstün özellikleri olan nesnelerdir. Oyunun cübbesinde güneşin sembolü olarak demirden ve gümüşten yapılan halkalar vardır. Bu nesneler vücut hareketleriyle güçlü sesler çıkarırlar. Bunlar tıpkı söz konusu nesnelerin günlük hayattaki işlevsel özelliklerine bağlı bir biçimde din adamlarının elbiselerine iliştiriliyordu. 735 senesinde Bilge Kagan'ın oğlu tarafından inşa ettirilen, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının etrafında bulunan balballardan birisinin üstünde ay ve güneş tamgasına rastlanılması boşuna değildir. Güneşin karşılığı belki yeryüzünde kagan, ayın sembolü de katun idi[416]. Yine umûmen Türkler, güneşi ana, ayı da ata olarak görürler. Mesela Sibirya Türkleri arasında anlatılan bir hikâyede, önceleri ne ay ne de güneş vardı. İnsanlar havada uçarlar, kendi etrafına ışık saçarlardı. Güneşe ve aya ihtiyaçları yoktu. Bir gün aralarından birisi hastalandı ve onu iyileştiremediler. Yani ışığı kesildi. Bunun üzerine Tanrı'ya yalvarmışlar, Tanrı da onlara iki nesne yollamıştı. Bunlar büyüye büyüye göğe çıkıp, çevrelerine ışık saçmaya başladılar. Böylece gökler ve yerler ısındı. O günden sonra güneş ile ay dünyayı ışıttı. Buradan da çıkan sonuca göre, ay ve güneş bütün insanlar gibi, konar-göçerlerin hayat tarzında da vazgeçilmez iki unsurdur. Güneş her gün dünyayı aydınlatan, ısıtan, canlılara hayat veren bir nesne olduğu üzere, ay da göçerlerin gecelerini ışıtan, yollarını aydınlatan bir varlıktır. Tuva Türkleri, "güneş yoksa hayat yoktur" der[417]. Dolayısıyla ay ve güneşin işlevlerini bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Burada belki şunun da belirtilmeliyiz ki, yukarıdaki temel sosyolojik izahlarla beraber, ayın da Türk kültüründeki yerinin çok daha eski zamanlara gitmesidir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Türk-Hunlar

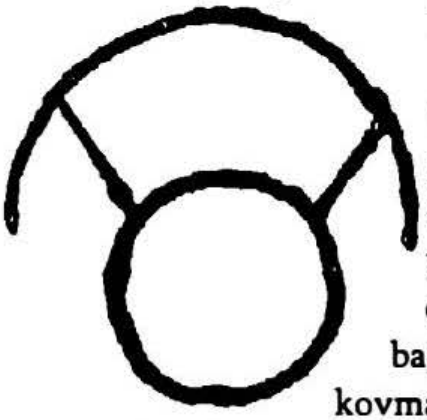
---

[416] Kök Türk dönemi paralarının üzerinde hem kagan, hem katunun resimlerinin bulunması ilginçtir.

[417] Radloff, **a.g.e.**, s.234; E.Esin, "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara 1972, s.329; E.Esin, **Türk Kosmolojisi** (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul 1979, s.74; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.164; Hatto, **a.g.m.**, s.150-151; K.L.Monguş, **Magiya Tuvinskih Şamanov**, Kızıl 1993, s.78-79; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Yörtürk**, 8/51, Ankara 2003, s.18-19; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.187-188.
Eski Türkler, güneşin doğumu ile batımı sırasında davul ve zurnayla bu hadiseyi bir nev'i haber verme veya günün başladığını ve sona erdiğini bir tören gibi insanlara duyurmaktaydılar. Bakınız, J.B.Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, Çev. E.Gültekin, İstanbul 1980, s.41.

düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı[418]. Bunun altında da muhtemelen ay ışığından faydalanma gibi bir anlayış yatıyor olmalıdır. Onlara karşı duyulan sevgi ve saygı hissini, hemen eski Türk dininin merkezinde bir yere sokarak, kestirip atamayız. Yani zaman zaman düşünülmeden söylenen cümlelerde olduğu üzere, Türkler güneşe ve aya tapmıyorlardı. Sibirya Türkleri eskiden ayın parlaklığına bakarak ne kadar yağmur ve kar yağacağını, ne şiddette fırtına çıkacağını, havanın soğuk mu, sıcak mı olacağını kestirirlerdi.

Mesela, yıldızlardan da "Çolpan" (Tan Yıldızı) veya Kutup Yıldızı kutludur[419]. Onu inanç kültüründe önemli bir yere koymanın sebebi de, tamamen bir ihtiyaçtan kaynaklanıyor. Çolpan veya Kutup Yıldızı da konar-göçer toplumların hayatında öncelikli bir mevkiye sahiptir. Özellikle göç mevsimlerinde sürüler ekili arazilere zarar vermesin diye, geceleri yola çıkarılır. Geçmişin şartları içerisinde düşündüğümüzde, gökteki Kutup Yıldızı bir nev'i pusula görevini yerine getiriyordu. O, sadece konar-göçerlerce değil, denizciler için de mühimdi.

Bugün şamanist olduğu söylenen Türklerin yıldırım ve şimşek hakkında da ilginç tasavvurları mevcuttur. Bunlara göre yıldırım ve şimşeğin hareket-leri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Mesela yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez. Tuva Türkleri yıldırım ve şimşek çaktığında saçı saçarlar ve onlar gök gürültüsünü Ülgen'in konuşmasına bağlarlar. Yine Ülgen, yeryüzünden kötü ruhları kovmak için ateşli oklar kullanır ki, bunlar da şimşeklerdir. Çin kayıtlarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım düşmesinden hoşlanırlardı, deniyor. Sanırız bu Türklerin birtakım hareketlerinin Çinliler tarafından yanlış anlaşılması yüzündendir. Yine, gök gürledikçe bağırıp, çağırırlar ve göğe ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp, bir koyun keserek

---

[418] De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.202; A.Alföldi, "Türklerde Çift Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.517.
Türkistan'ın çeşitli yerlerinde yapılan kazılarda ta Kök Türkler çağından kalma paralar üzerinde ay-güneş ve ay-yıldız sembollerine rastlanılmaktadır.

[419] Sibirya Türkleri Kutup Yıldızı için Temir Kazık da demekte olup, bunu göğün direği gibi de düşünürler. Bu direk yıkılırsa, dünyanın sonu gelir. Çünkü bütün yıldızlar ona bağlı olarak dönerler. Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.170; Monguş, **a.g.e.**, s.79-80.

oraya gömerlerdi[420], biçimindeki ifadelere rastlıyoruz. Burada şu hususu da açıklamakta fayda vardır: Meşhur Oguz Kagan Destan'ında, zaman zaman Oguz'un çocuklarını yer ve gök tanrısının gönderdiği kızların doğurduğu yolunda bazı saçma görüşler ileri sürülmektedir. Hatırlanacağı gibi, bu kadınlardan birisi gökten bir ışık şeklinde inmiş; diğerine de bir ağaç kovuğunda rastlanılmıştı. Bilindiği üzere Oguz'un altı tane çocuğu mevcuttur. Bunlardan üçü Kün Han, Ay Han, Yılduz Han; üçü de Tag Han, Kök Han, Tengiz Han adını taşır. Bu isimler Türk evren sisteminde vazgeçilmez unsurlardır. Ama burada gözden kaçan bir durum söz konusu, o da bu adların Türk cihan hâkimiyetiyle alâkalı oluşudur. Yani Türk devleti ve hükümdarı bütün dünyaların hâkimidir. Bu isimler Türk devletinin sahip olduğu egemenlik sınırlarını göstermektedir. Nasıl ki, Türk beyleri güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar hâkim olabilecekleri iddiasında bulundularsa[421], onlar yerlere ve göklere de hükmedebilirler.

Belgelere baktığımızda eski Türkler göre, yıldırım ve şimşek gibi tabiat olayları zaten Tanrı'nın iradesine bağlıydı[422]. Dolayısıyla onlarda gizli güçler aramak düşüncesi yanlış olup, bu da çok sonraları ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere yıldırım ve şimşeğin hareketlerini belki de eğlenceli bir şekilde karşılayan tarihin Türkleri, bunlardan yağmurun yağması, bereketin artması haberini alıyorlar ve iyi karşılıyorlardı.

Ateşle ilgili inançlara gelince, ilk insanlar meyve ve otla beslendikleri için ateş lazım değildi. Et yemek ihtiyacı ortaya çıktıktan sonra ateş gerek oldu. Ülgen gökten biri ak, biri kara iki taş indirdi. Kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ateş kutlu olup,

---

[420] Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, s.140; İnan, **a.g.e.**, s.29-30; V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, **Hakaskiy Istoriçeskiy Folklor**, Abakan 2001, s.51; N.F.Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.111.
Gökte meydana gelen yıldırım, şimşek veyahut da yıldız kaymalarının Türkler arasında önemini arz-eden bir hadise de M. sonra 407'de meydana gelmişti. Bugünkü Çin'in kuzey-batı taraflarında yer alan Kuzey Liang Hun Devletinde bir deprem oldu. Türk ordusunun da doğuya bir sefere çıkması söz konusuydu. Komutanlardan birisi Bengü Kagan'a bunun iyiye işaret olmadığını söyledi. Tam bu sırada bulundukları yerin üzerinden herhalde bir yıldızın kaymasını kagan hayra yormuştur ki, yanındakilere başarılı olacaklarını belirtmiştir. Bakınız, G.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.45.

[421] Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.16; S.Gömeç, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22/35, Ankara 2004.

[422] Kaşgarlı Mahmud, Divan'ında "Tengri yaşın yanşattı", yani Tanrı şimşek çaktırdı, diyor. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. II, s.356.

Altaylılar ve Sahalar çakmak taşıyla tutuşturulan ateşi mübarek saydılar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin ve güvey ilk ateşlerini çakmak taşıyla yakmışlardır. Çünkü yeni bir ev ve ailenin kurulması çok önemlidir. Saha oyunları da tören için gerekli olan ateşi çakmak taşıyla alevler. Kibritle yakılan ateşe Rus ateşi deyip, ayinlerde bunu kullanmazlar. Mesela Uygur Türklerinde yeni evlenen bir kız baba ocağından çıkarken bir akrabası göğe dokuz defa ışık açar. Ayrıca aile ocağında yanan ateş nasıl olursa olsun kutludur. Bütün Türkler ocağın sönmesini ailenin ya da soyun sönmesi olarak görürlerdi. "Ocağın sönsün, bacan tütmesin" gibi sözler, hakikatte soyun kuruması, ailenin dağılmasıyla ilgilidir[423]. Güney Sibirya yani Altay, Tuva, Hakas Türkleri, herşeye küfür etseler de, ateşe hakarette bulunmazlar. Ateşi su ile söndürmek, tükürmek, ateşle oynamak, üstünden atlamak kesinlikle yasaktır. Mesela ocak yerine basılırsa evin kutluluğunun gideceğini sanırlar. Ateş gök ile ışıklı dünyanın ve nihayet güneşin bir sembolüdür. Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Manas Destanı'nda anlatıldığına göre, Manas'ın babası Cakıp Han ateşe bakıp, gelinlerinin mukadderatını söylemiştir.

Türklerin itikadına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin kötü düşüncelerden arındırılmaları için ateşten atlatıldıkları, Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Mogollarda da bu adet görülür[424]. Hatta Müslüman Türklerde de bunlar gelenek halinde yaşamaktadır. Nevruz ateşinden atlamak bunun en güzel örneğidir. Bir kısım Kazak yörükleri yaylaya çıkarken, hala hayvan sürülerini iki ateş arasından geçirirler. Başkurt ve Kazak Türkleri bir yağlı paçavrayı tutuşturup, hastanın etrafında "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine "alazlama" şeklinde geçmiştir. Manası "ateşte temizleme" demektir. Ateş konusundaki inanışlar da, Türklerin sosyal hayatlarının bir ihtiyacından doğmuştur. Eskiden tıbbın ilerlemediği çağlarda, birtakım bulaşıcı ve mikrobik hastalıkların tedavisinde ateşten faydalanıldığını hepimiz bilmekteyiz ki, kaynaklarda anlatılanlar ve günümüzde tatbik edilen bazı geleneksel uygulamaların temelinde bu yatıyor[425]. Bu se-

---

[423] Aile içinde çok şiddetli anlaşmazlıklar olsa da Türkler, aile ocağının devamı hususunda hep hassas davranmışlardır. Hatta o kadar ki ocak ile aile eş manaya gelmektedir (Bakınız, C.Emet, "Dokuzun Sırrı ve Kara Lamba Dansı", Aktaran A.İnayet, **Milli Folklor**, 3/17, Ankara 1993, s.41; Monguş, **a.g.e.**, s.98; V.Türk, "Ocak Sözü ve Ailesi", **Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2009, s.256.

[424] 12. asrın ikinci yarısına doğru Mogol hanının yanına gönderilen hristiyan elçiler ve papazların bu şekilde ateşten atlatıldıklarını bilmekteyiz. Bakınız, D'ohsson, **a.g.e.**, s.256.

[425] Anadolu'da kıdırellez şenlikleri sırasında ateşler yakılır ve yaşlı-genç herkes bunun üzerinden atlar. Bu sırada insanlar "ağurluğum, uğurluğum bunun içine" der. Böyle-

beple eski Türk inancında ateş kültü ile ocak kültü birbirinden ayrılmaz. Ateşin toplum hayatındaki rolü bilinmediğinden dolayı, hemen ateşle ilgili bir inancın "Türklerde ateş kültü" adı altında birleştirildiğini görüyoruz. Mesela Umay'ı bile doğrudan bununla irtibatlandıranlar va: :ır[426].

Bütün bunlar bir yana, ateşle alâkalı inanışların temeli çok eski devirlere kadar gitmektedir ki; Kök Türklerden haber veren Çin kaynaklarında ateşi bulan kişinin unvanının da Türk olarak anılması ilginçtir. Bu hikâyenin içerisine birtakım mitolojik unsurlar da girmiş olmasına rağmen, gerçek olan ateşin sosyal işlevi, soyun ve ata ocağının devamının bir göstergesi olmasıdır. Söz konusu destan özetle şöyledir: Kök Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden[427] çıkmışlardır. Kabile reisine A-pang-pu (Apa Bug/ Bangu) denirdi. Onun onyedi tane kardeşi vardı. Küçük kardeşlerinden birinin adı İ-chi Ni-shu-tu (İçik İni Kutlug) idi. Bu çocuk kurttan olmuştu. Bütün kardeşlerinin yaradılışları doğuştan biraz zayıf olduğundan dolayı, devletleri düşmanları tarafından süratle yok edildi. Tabiatüstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-chi Ni-shu-tu'nun yağmur yağdırma ve rüzgar estirme yetenekleri vardı. O iki eşe sahipti. Bunlar yaz ve kış tanrılarının kızlarıydı[428].

---

ce o yıl hastalık ve uğursuzluklardan uzak kalınacağına inanılır. Bakınız, R.Korkmaz, "Fırat Havzası Folklorunda Hıdırellez Şenlikleri ve Bu Geleneğin Türk Dünyası İçindeki Yeri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 48, İstanbul 1989, s 34.

426 İnan, **a.g.e.**, s.66-68; Boyle, **a.g.m.**, s.6941; L.P.Potapov, "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay", Çev. M.Turanlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı I, İzmir 1996, s.227; Monguş, **a.g.e.**, s.98; Ünal, "Kazak Türklerinde Defin...", s.105.

427 Liu, bu Sou ülkesini Hsien-pi yurdu ile birleştirmektedir ki (Liu, **a.g.e.**, C. II., s.489), bize göre burası Orkun Havzasıdır.

428 Bu rivayet daha çok abartılmış, muhtemelen içerisine sonradan başka unsurlar katılmıştır. Bunun en bariz göstergesi eski Türk dininde birden fazla Tanrı'nın olmamasıdır. Yani eski Türk inancında tek bir yaratıcı mevcuttur. Bahaeddin Ögel de bu görüştedir. Bakınız, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.299.

Bu iki kadından biri dört tane çocuk doğurdu. Bunlardan birisi beyaz bir leylek (ya da kuğu) oldu. İkincisi A-fu ile Kem nehirleri[429] arasında oturdu. Bunun adı Kırgız idi. Üçüncü çocuk da Chu-chin suyunda[430] yerleşti. Dördüncü oğul ise, Chien-shu ve Shin Dağlarında[431] ikamet ediyordu. Kardeşlerinin de en büyüğüydü. Bu dağlarda, yıkılan eski devletin başkanı A-pang-pu'nun bir oymağı yaşıyordu. Onlar soğuktan çok muzdarip idi. Dört çocuğun en büyüğü burada ateşi bulmuş ve onları ısıtarak beslemişti. Böylece kabile ölümden kurtuldu. Bu sebepten, diğer üç kardeş birleşerek en büyüklerini başkan seçtiler. Büyük kardeş han olunca da, kendisine "Türk" unvanı verildi. Onun gerçek adı Na Tu-lu (Apa Tuglu veya Törü) idi. On tane karısı bulunuyordu. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi de, soyadlarını annelerinin isimlerinden almışlardı. Börülü ailesi ise, Türk'ün küçük karısının neslinden geliyordu.

Türk ölünce, on değişik anneden doğan çocukları toplandılar ve aralarından birini kagan yapmak istediler. Hepsi, büyük bir ağacın altına gittiler ve orada şuna karar verdiler: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa, o başkan olsun. Börülü'nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle, en yükseğe zıpladı. Böylece, onu önder seçtiler. Börülü'nün çocuğu kagan olunca, A-hien (Akı) Şad unvanını aldı[432].

Belki bu arada biraz da suyun öneminden bahsetmekte fayda var. Türkiye de dâhil olmak üzere, bugün Türk Dünyasının pekçok yerinde, başta büyük akarsular olduğu halde, birtakım su kaynakları da kutludur. Eskiden ulaşılması uzak olan mekânlardaki, ulu ağaç diplerindeki vs. gibi sulardan zaman zaman insanlar şifa beklemişlerdir ki, bu durumun hala devam ettiğini söyleyebiliriz. Geçmişten gelen bazı inanışlara göre, su pisletilmez. İnsanın en temel ihtiyaçlarından birisi olan suyun kirletilmemesi gerektiği ilkesi, Çingiz Yasalarının başlıcalarındandır. Bunların da elbette temelinde birtakım sosyolojik gerçekler aranmalıdır. Su, her şeyden önce tabiata hayat veren esas maddelerden birisidir. Dolayısıyla insan neslinin hiçbir zaman vazgeçemeyeceği bir varlıktır. Bu kadar önemli olan bir şeyin korunup, kollanması lazımdır. Suyu pisletmemekteki amaç, onun kutsallığından daha ziyade kirletilerek salgın hastalıklara veya kullanılmamasına engel olmaktır. Bu yüzden Türk'ün yaşadığı coğrafyalarda su kutsaldır. Orkun, Selenge, İrtiş, İdil vs. bunların hepsine Türkler mübarek gö-

---

429 Buraları Mogolistan'ın kuzey-batı taraflarıdır.

430 Herhalde Yenisey kıyıları. Bakınız, Liu, **a.g.e.**, C. II, s.489.

431 Sayan Dağlarının batı tarafları sanılmaktadır. Bakınız, Liu, **a.g.e.**, C. II, s.489-490.

432 Bu destan için bakınız, Gömeç, **Türk Destanlarına**.... s.191-192; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.37.

züyle bakmaktaydılar[433]. O kadar ki, insan için son derece zaruri olan bu şeyden herkesin yararlanabilmesi için, çok eski çağlardan itibaren Türklerin çeşmeler ve suyolları yaptırdığını, bunlar vasıtasıyla da sevap kazanmayı düşündüklerini biliyoruz.

Son olarak yine Bizans kaynaklarında; Türkler ateşi, suyu ve havayı kutlu görürler, toprağı da mubarek sayarlardı[434], denmektedir.

e- Ayinlerde Kullanılan Bazı Araçlar

Şamanizmde ayin yapmak için gerekli olan nesnelerin en önemlisi davuldur[435]. Davul, belki de kamın giysisinden çok daha eskidir. Tarihi kam giysilerinin izlerinin kalmadığı yerlerde bile davul kendisini korumuştur. Altaylılar ve Sahalar bu davullarına "tüngür" derler. Tüngürle (tünür, tür) birlikte bazan "çalu" adı da verilir ki, araştırmacıların bir kısmı bu tüngürü mogolca asıllı kabul ederken, bir kısmı da çalunun Türkçe çalmak fiilinden türediğini söyler. Bununla birlikte Divanü Lûgat-it-Türk'te bir nev'i davul olan defe "tümrük" dendiğini de görmekteyiz.

Davul Türkler tarafından tarihin en eski devirlerinden beri kullanılmaktadır. Buna ait Çin kaynaklarında da kayıtlar mevcuttur. Sadece dini törenlerde değil, eğlenceler ve savaşta da davul en başta gelen çalgıdır. Ayrıca eski Yenisey Kırgızları ve Oguzlar, tarihçi Gerdizî'nin malûmatına göre, davul gibi kopuz da kullanmışlardı[436]. Bu özelliğiyle

---

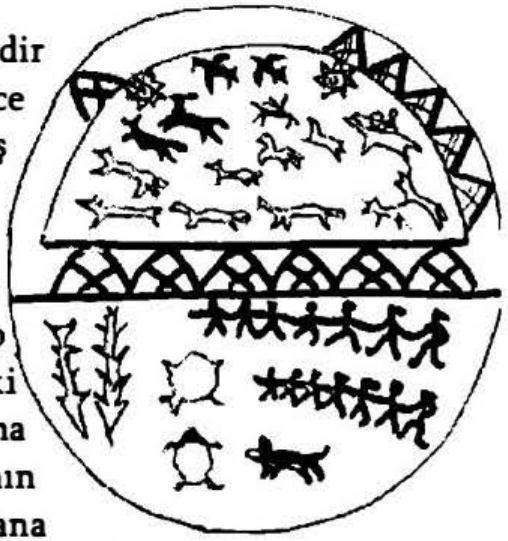
433 Başkurtlar arasında yaşayan bir inanca göre; herhangi bir ırmak veya gölde ilk defa yıkanmak isteyen insan, elbisesinin veya kuşağının bir yerinden ip koparark suya atarmış. Köye yeni gelen geline de su gösterme töreni yapılırmış (A.İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s.250). Dünyadaki mevcut Türk kültürünün ortak olduğuna dair en belirgin işaretlerden birisi, bizzat müşahadelerimize göre, Türkiye'de de düğün merasimlerinin bir bölümünü teşkil eden "su düğünü" adı verilen gelenektir ki; halâ Kızılırmak ve Gökırmak havzasını teşkil eden Türkmen bölgesinde, bu sürmektedir. Yani söylemek istediğimiz, Türk insanı birbirinden binlerce yıl önce kopmuş da olsa, arada onbinlerce km mesafe de bulunsa alışkanlıklarını sonsuza kadar yaşatıyor.

434 Mangaltepe, **a.g.e.**, s.157.

435 Bir inanışa göre, kamların en önemli çalgıları olan def veya davul Erlik tarafından icat edilmiştir (Sagalayev, **a.g.e.**, s.31).

436 10. asırda Uygur yurtlarını ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te onların müziklerinde kopuz kullandığından bahseder (A.Caferoğlu, "Türk Kobuzu", **Ülkü**, 8/45, Ankara 1936, s.203-215; İzgi, **Çin Elçisi...**, s.57). Ayrıca kopuz ve davulun dışında çeşitli eğlencelerle, törenlerde yararlanılan müzik aletlerinden bazıları da şunlardır: "İkeme" (kopuza benzer bir çalgı), "buçı" (telli bir saz), "sıbızgu" (bir tür düdük), "çeng, kongragu" (zil, çan), "tümrük" (def). Bunlar için bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.137, 478; C. III, s.173-174, 357, 387; W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu,

de kopuz Türklerin milli çalgısı olmuştur. Yani bugünkü bağlamanın veya sazın atası kopuzdur. Türk'ün sazına sahip olmak isteyenlerin bundan haberi yoktur. Bilindiği gibi Dede Korkut her hikâyesinde kopuzuyla ortaya çıkmaktadır. Ad verirken, dua (alkış) ederken hep kopuzunu kullanır.

Davulun kasnağı kayın veya sedir ağacından yapılır. Bu ağaca da daha önce insan ve hayvanın dokunmamış olmasına özen gösterilir. Derisi geyik, dağ keçisi ve taydan olabilir. Davulun veya tefin iç kısmında, bir uçtan bir uca, kamın eliyle tutması için bir sap vardır. Ancak bu sapın hususiyeti, sanki bir insana benzetilmiş olmasıdır ki, buna "tüngür iyesi" (esi) denir. Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir ağacın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu ağacın dibine gömülür. Kamlar mümkün olduğu kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı bir yere defnedilirler ve ölüleri bir günden fazla evde tutulmaz[437]. Nerdeyse

---

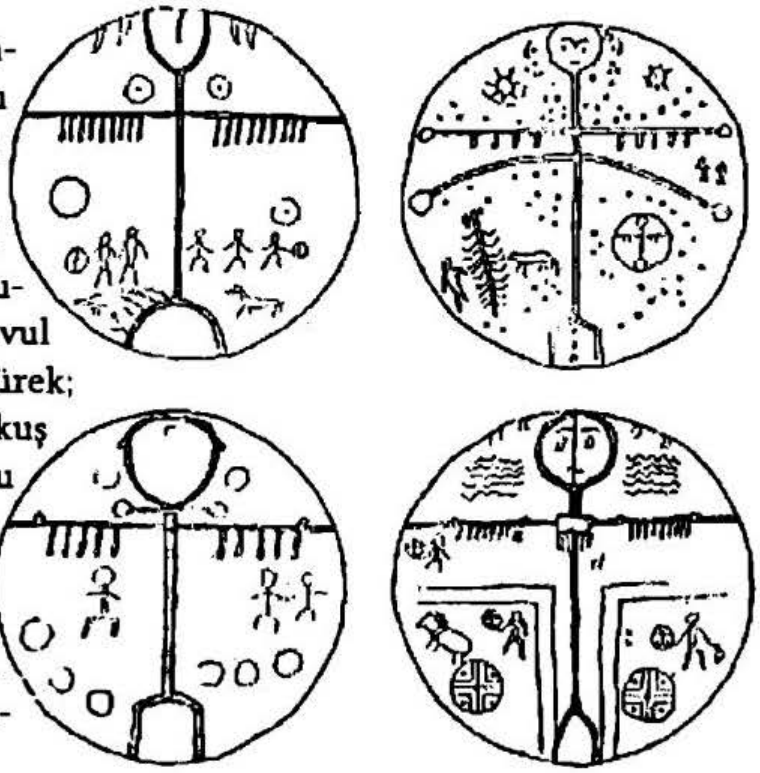
Türkiyat Mecmuası, C. 7, İstanbul 1942, s.174-175; M.N.Özerdim, "M.S. IV-V.'inci Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", **DTCF. Dergisi**, 13/3, Ankara 1955, s.57-96; Hatto, **a.g.m.**, s.155-156; Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.239-240; İ.Türedi, **Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Müzik ve Müzik Aletleri İle İlgili Terim ve Deyimler**, Lisans Tezi, Ankara 2001.

[437] Radloff, **a.g.e.**, s.235; Katanov, **a.g.e.**, s.65-69; Kharitonova, "Khakass Shamanism", s.574; B.Ospanaliyeva, "Dombra ve Kopuzun Efsanesi", **Türksoy**, Sayı 25, Ankara 2007, s.36-40.

Çok eski çağlardan beridir, hem dini törenlerde, hem de diğer şölenlerde Türklerin değişik musiki aletlerini kullandıklarına dair kaynaklar bize haber vermektedir. Çinli elçiler Türk yurtlarında gördükleri bu aletlerden söz ediyorlar. Özellikle bu hususta Uygurlar başı çekiyorlardı. Yine arkeolojik buluntu merkezlerinde musikişinaslar ile musiki aletlerinin tasvirlerine de rastlıyoruz. Mesela 5. yüzyılın ikinci yarısında Bizanslı elçiler Ata İllig'in (Attila) sarayında şarkı söyleyen kızları dinledikleri gibi, 6. asrın başlarında Tabgaç hükümdarı, Tölös beyi Ming Tutuk'a birtakım müzik aleti yollamış, 568 tarihinde Börü Kan (Mo-kan) Kagan'ın kızı ile Kuzey Chou imparatoru Wu'nun evlilik merasiminde Türk sazları ve müziği eşlik etmiştir. Pekçok musiki aletinin vatanının da Türkistan olduğu söylenir. Bununla birlikte onların şarkıları umumiyetle kahramanlık, doğum, ölüm, aşk, evlenme, çocukluk ninnileri, gençlik, göç ve buna bağlı olarak mevsim konularını içermektedir. Bakınız, H.N.Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933, s.43-44; Liu, **a.g.e.**, s.466-467; E.Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara 1959, s.9; E.Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.164; Esin, "Butân-ı Halaç...", s.33-39; E.Chavannes,

kamla beraber gömülen bu davulun üzerinde bulunan resimler yerdeki ve gökteki varlıklara aittir. Başta kendi sureti, sağda ay, solda güneş ve bunların arasında yıldızlar, gök kuşağı, ağaç, kuş, kurt, köpek, kurbağa, balık, at ve geyik resimleri görülebilir. Hattâ kadın ve erkeklere ait figürler dahi mevcuttur ki, hepsi ayin sırasında vazifelidir. Ayrıca davulun üzerine iliştirilen metal parçalar sesin kuvvetini artırır.

Eski inanışlara göre, her kamın evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır. Saha oyunları davul bulamadıkları zaman atkuyruğundan yararlanırlar. Bazı istisnai durumlarda kamlar davul yerine Yölgö'den (küçük yay) faydalanırlar. Fakat yölgö ile tam bir tören gerçekleştirilemez. Altay Türkleri davul tokmağına "orbu", Sahalar ise "bula-ayah" derler. Bu tokmak sıgun (geyik) boynuzundan veya kayın ağacından yapılır. Umumiyetle Türkler kayın ağacını Tanrı ile ilişkilendirdiklerinden, dini itikatta önemli bir yeri vardır.

Davul tören sırasında, kamın ruhu dünyayı dolaşırken taşıt görevini ifa eder. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken kuş vazifesindedir. Doğu Türkistan'ın müslüman bakşıları, davul yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Ayin yaparken def ka-

"Tanglar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi", **İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 21, İstanbul 1975, s.39; A.V.Gabain, "Von Ötükën Nach Idiqut-Şëhri Studie zur Akkulturation der Alt-Türken", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982, s.195; R.G.Claviyo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s.79; Esin, **a.g.e.**, s.55; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s.38; Grousset, **a.g.e.**, s.106; L.K.Ling, **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978, s.61; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.211; Bakınız, W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.35; Kitapçı, **Doğu Türkistan ve...**, s.113; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.69; Freilitz-Rawlig, **Türkmen Aşiretleri**, Haz. A.Cin-H.Kortel-H.Eroğlu, İstanbul 2008, s.249.

mın arkadaşı tarafından çalınır, dombakı ise bakşı kendisi çalar. Bazı bakşılar ravab (rübap) denilen üç telli bir saz ile tören icra ederler.

Davulunu çalarak cinleri ve perileri toplayan oyunun elindeki ip veya asa bir kozmik bölgeyi diğerine bağlayan yoldur[438]. Esasen kamın mistik seyahatlarında kullandığı başka araçlar da vardır. Mesela kayın ağacından yaptığı dokuz basamaklı merdiven, gök kuşağı gibi. Bunun yanısıra ayna da kamların dini ayinlerinde önemli rol oynar. Doğu Türklerinin hala "küzüngü" dedikleri, aynanın yardımıyla kam veya oyun fala bakar, geleceği söyler, tedavi eder. Ayna hastalıklara sebep olan ruhların görülmesi ve hastalığın sonucunu öğrenmede bir araçtır. Mesela Türkistan'da bazan çocukların yastığının altına nazardan, korkudan ve kötü güçlerden sakınmak gayesiyle ayna konulmaktadır[439].

f- Kurban ve Bununla Alâkalı Gelenekler

Eski Türk dininde ayin ve törenlerin iki kısma ayrıldığı söylenmektedir: 1- Muayyen zamanlarda yapılan ayin ve törenler. 2- Sırf tesadüf olaylar dolayısıyla gerçekleşen özel törenler. Belirli vakitlerdeki törenler ilkbahar, yaz ve güzün yapılır ki, bunların geçmişi çok eskilere dayanır. Eski Türk sülaleleri bunları dini bayramlar olarak kutluyorlardı. Ancak dini mahiyetinin yanında birtakım ilim adamlarının da belirttiği üzere, sosyal manada işlevleri de söz konusuydu.

Mesela bahar otların yeşerip, tabiatın canlandığı bir zamandı ki, bu konar-göçerler için hayati öneme haizdi. Bunlara dair bilgilere kaynaklarda her zaman rastlanabilmektedir. Ergenekun ve bahar bayramları bütün Türklerde, geçmişte olduğu gibi günümüzde de kutlanmaktadır. Müslüman Kazak, Kırgız ve Başkurtlarda "kımız mununduk" adıyla günümüzde bile mayıs ayında bir tür bahar bayramı yapılmaktadır. Başkurt kadınları ilkbaharı erkekleri karıştırmadan, "karga toy" diye kutlarlar. Bu törende kargalara darı ve süt konur. Merasime küçük erkek çocukları dahi katılamaz. Yeni mevsimle beraber ürünün bol olmasını dilemek amacıyla, Tanrı'ya minnetlerinin bir ifadesi olarak süt saçıyorlardı. Baharın gelişi özellikle Ergenekun Bayramıyla coşkun bir hâl alırdı. Eski zamanlarda Türkler, bu müstesna günde çeşitli çeşit-

---

438 Radloff, **a.g.e.**, s.235; A.V.Anohin, "Altay Şamanlığına Aid Maddeler", Çev. A.İnan, **Ülkü**, 17/100, Ankara 1941, s.337-345; V.Beşevliyev, "Proto Bulgar Dini", Çev. T.Acaroğlu, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.241; Buluç, **a.g.m.**, s.315; Hatto, **a.g.m.**, s.148, 157; Katanov, **a.g.e.**, s.128.

439 İnan, **a.g.e.**, s.93-96; Hatto, **a.g.e.**, s.151-152; R.M.Mustafina, **Predstavleniya, Kulti, Obryadı u Kazakov**, Alma-Ata 1992, s.135.
Sibirya Türklerinin inancına göre, güneşi yeryüzünde ayna temsil eder ve bazı din adamları aynaya bakarak da fal açarlar. Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.188.

li halk dansları, oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenlerdi (at yarışı, güreş, ok ve gülle atma, çevgan/ çögen, ip cambazlıkları, koşu, kayakçılık, top oyunu, sallanma, deve ve arslan oyunları vs.)[440]. Tabi ki bu spor ve oyunların halk ile hayvanları zinde tutmaya yaradığını da vurgulamak gerekir.

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunmak için yapılırdı[441]. Bu bayrama "abası ısıga" (kötü ruhlara saçı) adı verilirdi. Bu isme rağmen törenin ilk gününde aydınlık ruhlardan ve ateşin koruyucusu Ulu Toyon, ikinci günde kötü ruhların lideri Arsan Dulay namına ayin gerçekleşirdi[442].

Türklerin eski inanç sistemine göre aşağı-yukarı kurbansız ayin yoktur. Gerçek yaratıcı Tanrı'ya sunulacak kurbanlar tenha yerlerde, umumiyetle de kayın ormanlarında yapılırdı. Kurban mefhumunun da eski Türkçede tam karşılığı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüz Türk boylarında "tayılga" ve "hayılga" kelimeleri varsa da, mogolcadan geçtiği düşünülmektedir. Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen "kereh" sözünü görmekteyiz. O, unun iştirakıyla ruhlara sunulan kurbana denilir. Kurban edilen atın, sırıklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeye rastlamak mümkündür[443]. Kitabelerde "öldü" yerine "kergek boldı" veya "uçmağa bardı"[444]

---

[440] A.R.Seyfi, "Tarihte Türkler ve Spor", **Ülkü**, 1/6, Ankara 1933, s.476-480; W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor", Çev. N.T. Uluğtuğ, **Ülkü**, 15/87, Ankara 1940, s.209-215; W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.155; Şikarî, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya 1946, s.96; Liu, **a.g.e.**, s.42, 465; Zahireddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara 1970, s.21; S.Gömeç, "Ergenekun Yurdun Adı", **Dolunay**, 4/14, Ankara 2002, s.19; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.273; Barbaro, **a.g.e.**, s.43.
Mesela Çin kaynaklarında eski Türk kızlarının da bir tür ayak topu oynadıklarından söz edilir. 15. asırda Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayına giden bir elçinin kayıtlarında, bazı yiğitlerin kurtlarla güreştirildiklerine dair bilgilere rastlanılmaktadır. Ayrıca Çin'in kuzeyinde açılan bir Hun mezarında ele geçen madeni bir levha üzerinde iki Türk'ün güreş sahnesi görülmektedir. Bakınız, Eberhard, **Çin'in Şimal...**, s.69, 87; Barbaro, **a.g.e.**, s.70, 81; Y.Yasin, "Çin Arkeolojisine Göre Hunlarda San'at", **Kardeş Kalemler**, 1/11, Ankara 2007, s.76.

[441] Hatta bugün Türkiye Türklerinde bile zaman zaman evin içindeki kötülüklerin veya fena düşüncelerin temizlenmesi için "kırklama" yapılır ki, bizzat Türkmen anamın kırk defa okunmuş suyu evimizin her tarafına serperek, bu töreni yaptığına şahit olmuşumdur.

[442] B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.108; İnan, **a.g.e.**, s.97-102.
Toyon, Saha Türkçesinde "Tanrı" manasına gelmektedir.

[443] Radloff, **a.g.e.**, s.236-237; İnan, **a.g.e.**, s.405-406; Barbaro, **a.g.e.**, s.47.

deyimleri söz konusudur. Sahaların kereh kelimesi de bundan başka birşey değildir. Bu terimle yine kurban manasında mogolca ve buryatçada da karşılaşmaktayız.

Kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kımız serpme gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kurbanlardan olan saçı ise bütün Türk boylarında müşterektir. Bu Türkçe kelime mogolcaya "saçu" şeklinde girmiştir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Saçı her boyun kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve kutlu saydığı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu süt, kımız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para olabilir[445]. Mesela Sibirya Türklerinden Karagaslar, herhangi bir suda balık avından önce kutsal saydıkları otlardan yakarlar. Böyle yapınca daha çok balık avlayacaklarını sanırlar. Bu saçı âdetini dünyanın başka kavimlerinde de görebiliriz. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken "darısı başımıza" temennisi de bu eski töreden gelmektedir. Kök Tengri dininin geleneklerini yaşatan bugünkü bazı Türk boylarıyla, müslüman Türklerde evlenme hadisesi sırasında da saçı saçılmaktadır. İnsanlar bu atılanları kapmak isterler, çünkü bunlar kutlu olarak görülürler.

Burada saçının amacı, yabancı bir soydan gelen gelinin, kocasının ailesi tarafından kabul olunması ile uğur ve bereket getirmesini dilemek için yapılan bir gelenektir. Gelinler için birçok şeyler tabu sayılır. Yakın devirlere kadar bazı Türk bölgelerinde kadının kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemesi, kayın-pederi ve kayınlarıyla konuşması ayıp karşılanmakta idi. Bu gelenek ta Sibirya'dan, Balkanlara kadar bütün Türk dünyasında yaşamaktaydı. Bununla bağlantılı olarak, Anadolu'da Hıdırellez öncesi arpa, buğday ve mısırdan kavurga yapılır, sonra bu el değirmeninde çekilir, süt veya yağla karıştırılarak kavut elde edilirdi. Bu yiyecekten bir tabak ayrılıp, yüklüklerin üzerine konurdu ki, buna Anadolu Türkleri "Hızır payı"

---

444 **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 10; Doğu tarafı, 4, 16, 30; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4, 20; Güney tarafı, 10; **Köl İç Çor Yazıtı**, Doğu tarafı, 11.

445 Bu kansız kurban adetini, İslamiyetteki "sadaka" ile de karşılaştırabiliriz.

derlerdi[446]. Bu da herhalde yukarıda açıklamaya çalıştığımız saçıdan başka bir şey değildir.

Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak, başı-boş salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler "ıduk" diyorlardı. Bunun kelime karşılığı "salıverilmiş", "gönderilmiş", "kutlu" demektir. Terim olarak "Tanrı'ya yollanmış, Tanrı'ya bağışlanmış hayvan" anlamını taşır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırpılmaz. Kök Türk çağında birtakım Türk yurtlarını gezmiş olan Çinli casus rahip Hsüan-tsang, Issık Köl'ün kuzey taraflarındaki Bing Bulak'ta pek çok geyik olduğundan, büyük bir bölümünün boynuna çanlar ve boncuklar takıldığından, bunların Tonga Yabgu tarafından, avlanmalarının kesinlikle yasaklandığından[447] söz eder.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban attır. Çünkü bu hayvan konar-göçer Türk'ün her şeyidir. Öbür dünyaya bile onsuz gitmeyi düşünemez. Günümüzde bir kısım Türklerde, atların da renklerine göre kurbanı ve derman oldukları hasta-

---

446 L.P.Potapov, "Göçebelerin İbtidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Adet", Terc. R.Uygun, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 11/15, Ankara 1960, s.75; A.Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972, s.169-171; R.Korkmaz, "Fırat Havzası Folklorunda Hıdırellez Şenlikleri ve Bu Geleneğin Türk Dünyası İçindeki Yeri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 48, İstanbul 1989, s 34; M.Eröz, "Türk Ailesi", **Aile Yazıları** I, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991, s.238; Katanov, **a.g.e.**, s.29, 110; N.Temür, "Salar Türklerinde Evlilikle İlgili Adetler", **Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2009, s.493.
İslami dönem kaynaklarından olan İbn Bibi'de, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) tahta çıkması vesilesiyle, saçı saçıldığından bahsedilir. Bakınız, İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. II, Ankara 1996, s.20.

447 Eski Türklerin genellikle kendilerine güçlü hayvanların adlarını aldıklarını görüyoruz ki, bu da o hayvanlardaki müspet özellikleri kendilerinin de taşıyacaklarına inanmaları yüzündendir (Ayrıca bakınız, E.Chavannes, **Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.120; N.A.Baskakov, Perejitki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 2, Baku 1975, s.3-4; F.Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984, s.18; İ.Alp, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.255.

lıklar söz konusudur. Mesela gök at kurbanı baş hastalıklarının def'i, boz at kurbanı karın ve göğüs hastalıklarından korunma, doru at kurbanı veremden sakınma, sarımtırak atlar da romatizmayı uzak tutmak amacıyla kesiliyordu. Attan sonra ikinci sırada ise koyun gelir.

Gerek bugün Kök Tengri dinini sürdüren Türklerde, gerekse müslüman olmuşlarda kurban için en makbul hayvan erkek ve açık renkli olanlardır. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları Oguz Türkleri kurban olarak "attan aygır, deveden bugra, koyundan koç" kesmişlerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motiflere rastlanılır[448].

Kurban kesilen hayvanların kemikleri kırılmaz. Köpeklere verilmez. Ateşe atılır veya yere gömülür. Bazı özel törenlerden sonra kurban kemikleri toplanarak, bir kaba konulup, kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası ise bir sırık üzerine takılır. Altay Türkleri ve Sahalar kurban olarak kestikleri atın derisini bir sırığa geçirip, tıpkı at şekline sokarlar[449]. Buna Altay Türkleri "baydara", Saha Türkleri "tabık" veya "kereh", derinin takıldığı ağaca da "tükölö" derler. Kurbanlık hayvanın ruhuna da "pura" adı verilir. Bununla beraber tören için kesilen ve pişen kurbanın eti küçük parçalar halinde doğranır[450]. Kam ağaçtan bir kap alarak, bunun içine et koyar. Kurban yerine gelip, yüzünü doğuya dönerek, hanenin atalarına ve iyi ruhlara bunu sunar. Ardından bu görülmeyen misafirler gelmiş gibi sesler çıkarır. Bazan çadır veya evin önünde asılı olan ve "söltü" denilen ipe dokuz kat çamaşır dizilir ki, bu ev sahibinin Ülgen'e takdim ettiği hediyelerdir. Peşinden davulunu eline alan kam, bunu ateşin dumanı üzerinde tutar. Bir tabureye oturur ve orbu ile ağır ağır vurmaya başlar. Artık ciddi bir

---

448 A.İnan, "Ink mı? Idık mı?", **Belleten**, C. 13, Ankara 1949, s.350; H.Tanyu, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara, 1967, s.19-20; Ögel, **Büyük Hun...**, C. II, s.162-163; Katanov, **a.g.e.**, s.127.
At kurbanı İslamiyet öncesi bütün Türk topluluklarında ve hatta İskitlerde de görülen bir adettir. Bakınız, W.Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", **Belleten**, C. 11, Ankara 1947, s.17; A.Rahman, "Uygurların Defin Merasimleri", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara, 1987, s309-310; Herodotos, **a.g.e.**, s.208; G.V.Dlujnevskaya, "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", Çev. M.Turanlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı I, İzmir 1996, s.236.

449 İlginçtir ki bu adet İskitlerde de vardır. Bakınız, Herodotos, **a.g.e.**, s.211

450 Güney Sibirya'daki at kurbanı törenlerinde kam çoğu zaman bir dünyadan öbürüne geçişi de gerçekleştirir. Bu törenler iki veya üç gün sürer. Merasim alanına önceden bir çadır kurulur ve buraya gövdesine dokuz çentik atılmış bir huş ağacı getirilir. Bu, evrenin dokuz katını simgeler. İlk gün at kesilir, ikinci gün ise kam meydandaki ağaca tırmanır ve trans haline geçer. Diğer dünyada duyduklarını seyircilerine aktarır. Sembolik olarak çıktığı dokuzuncu katta Tanrı Bay Ülgen'e kurban sunar ve bayılır (Waida, **a.g.m.**, s.220-221).

sesle ruhları çağırıyordur. Kamlanan kişiyi davuluyla arasına alır ve dua okur. Sonra yine taburesine oturan kam, aşağı derecedeki ruhların yanına gelmesi için uğraşır, çünkü göğün katlarına tırmanırken veya yeraltına inerken onlara ihtiyacı vardır. Bu çağırma işini bazan bürküt, yani kartal ruhuyla yapar. Kartalın cevap vermesini de onun sesini taklit ederek gösterir. Bu kuşun ağırlığını anlatmak için omuzlarını biraz aşağıya büker. Misafir ruhları davulda topladıkça, vuruşu şiddetlenir ve bu yükün sancısını ifade gayesiyle, sağa-sola yalpalanır. Sonra kam yavaş yavaş eğilir, davulunu kaldırıp, orta yere gelir. Orbu ile davulun üzerinde çapraz şekiller çizer. Bundan maksat arkasında bulunan ruhu temizlemektir. Bu suretle Erlik'in tesirini uzaklaştırır. Peşinden kamlanan kişi ve aile efradını arada davul olmak üzere kucaklar. Davulun içine toplanan ruhlar vasıtasıyla onları kötülüklere karşı arındırır. Bu esnada kötü ruhların gitmesi için emir verir.

Bütün bunları yaparken kam, büyük bir ustalıkla kendinden geçer. "Taptı" denilen merdivenin ve ateşin etrafında döner. Gök gürlemesi ve şimşeği taklit eder. Artık yavaş yavaş göğün katlarına doğru çıkması gerekir. Bunun içinde önceden hazırlanan ve kaza benzeyen bir mindere oturur. İki kolunu kanat gibi sallar, bu sırada davuluna da vurur. Güya bu seyahatte bir sürü haber alır. Ne kadar güçlü ve becerikliyse, o kadar yükseğe tırmanır. En yukarıda, büyük bir saygı ile davulunu hafif hafif çalarken, Ülgen'e seslenir. Onunla konuşmasını tamamlayan kam, vecd halinin doruğuna çıkar[451]. Yorulunca yere yuvarlanır. Yardımcıs davul ile orbuyu elinden alır. Birkaç dakika geçince, sanki yeni uyanmış gibi gözlerini oğuşturarak saçını, başını düzeltir.

Yukarıda vermeye çalıştığımız Sibirya Türklerinin kurban töreni bir kenara, ister Müslüman olsun, ister gayr-i müslim kurban kesmenin esas amacı Tanrı'ya değişik bir yolla yaklaşmaktan başka bir şey değildir[452]. Bunun yanısıra kurban, Kök Tengri dininin halâ yaşayan bir geleneğidir.

---

[451] Araştırmacıların belirttiğine göre bu vecd veya trans hali çoğu zaman sahtedir (Waida, **a.g.m.**, s.221).

[452] İbn Fadlan, Oguzlar arasında seyahat ederken, bazı defin merasimlerine de şahit olmuştur. Onun anlattıkları arasında; ölünün hayvanlarının kurban olarak sunulduğu, etlerinin yenildiği; başları, ayakları ve derilerinin ağaçlara takılıp, kabrin başına asıldığı, bunların ölü cennete giderken bineceği hayvanlar olarak algılandığına dair kayıtlar vardır. Bakınız, İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.26; Eberhard, **Çin'in Şimal...**, s.86; Liu, **a.g.e.**, s.10; Radloff, **a.g.e.**, s.242, 246-279; Golden, **a.g.e.**, s.91; A.Hatto, "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargıstai", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 5, Wiesbaden 1985, s.152.

g- Kamların Birtakım Özellikleri

Normal ve sıradan insanlar yer-gök ruhlarıyla doğrudan doğruya irtibata geçemediklerinden bir aracıya ihtiyaç duyarlar. Bunlar onun cennette yaşayan atalarıdır. Fakat bunlarla da ilişki kurabilmeleri için onların dilinden anlayan birisi lazımdır ki, işte o da kamlardır. Şamanizmin diğer inançlardan farklı tarafı olarak yaşayan insanlarla, onun ölmüş ataları arasındaki bağ gösteriliyorsa da, esasında bu vaziyet diğer dinler için de geçerlidir. Dolayısıyla ölmüş atalarla münasebet gerekir. İyi bir kam ya da şaman ne için tören icra ediyorsa etsin, kendisi gibi karşısındaki insanları da alıp, başka dünyalara götürebilmelidir. Yani, çevresindekileri bir tür vecde sokmalıdır. Kamların diğer insanlar üzerinde tesirler bırakan bu hareketlerinde başarılı olmasının bazı şartları bulunmaktadır. Bu şartlar, kam olma konusunda kendini gösterir. Buna göre kamlar ya bir kam ailesinden gelmeli[453] veya doğrudan doğruya kendi yeteneklerine göre halk tarafından seçilmelidir. Tabii ki sonradan olma kamların becerileri ve yardımcı hayvan ruhları daha sınırlıdır. Sibirya bölgesi inancına göre, tabiattaki yıldırım, fırtına vs. hadiseler de bu tür belirlemelerde etkilidir. Bir kişinin kam olduğunun delili, onun birdenbire sinirlerinin gevşemesi, titremelerle kendini gösterir. Bazan bir yıl kadar hastalıklarla boğuşur, orası-burası şişer. Bu yüzden önce bir hantallık devresi yaşanmaktadır. Öyle ki bu süre içinde kam ölü gibidir. Onun vücuduna ölmüş kamlar veya kötü ruhlar gelir işkence ederler, kemikleri parça parça, etleri lime lime olur. Kam ataların ruhları gelir ona bu işi öğretirler ve bedenin parçaları da bir araya toplanır. Yine bu tören esnasında da koruyucu ruhlar ön plandadır.

Kamlık sanatı sadece ders almakla kazanılmaz. Bunlar bağlı oldukları toplulukların gelenek ve göreneklerini iyi bilmelidir ki, ona göre tedavilerde bulunabilsinler. Bunun için genç kamın mutlaka yaşlı ve tecrübeli bir kam tarafından yetiştirilmesi lazımdır[454]. Sahalarda oyun adayı mesleğe girmeğe hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya tepeye çıkar. Namzedin üzerine kumu giydirirler, eline at kılları bağlanmış bir asa tuttururlar. Adayın sağ tarafında dokuz delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar oyun yer alır. Yaşlı oyun mesleğe sadakat yemini olan duayı okur ve namzet de bunu yineler. Kamlar seleflerinin okudukları duaları ezberlemek zorunda değildir. Çünkü kamların ayin ve vecd halindey-

---

[453] Eğer bir ailede kamlık var ise, bir daha o sülaleden bu özellik gitmez.

[454] Radloff, **a.g.e.**, s.221, 233; İnan, **a.g.e.**, C. II, s.219; Kharitonova, "Khakass Shamanism", s.577; Waida, **a.g.m.**, s.226-229.

ken konuştuklarını tespit etmek de çok zordur. Törenden sonra kendisi de söylediklerini tekrarlayamaz[455]. Ayrıca her oyun veya şaman da aynı şekilde tören yapmaz. Bazıları ayinlerde gözlerini kapar, bazıları açık tutar. Bir kısmı kendinden geçercesine hoplayıp, zıplar; bir bölümü gayet sakindir.

Yine bazı inanışlara göre şaman olacak kişi bunu kabul etmezse korkunç ıstıraplara düşer veya delirerek kısa zamanda kendisine kıyar ya da hastalığının artmasından dolayı ölür.

Genellikle gerçek kamlar dünya malına düşmezler. Onlar hakkında söylenen menkîbelere göre fakir insandırlar. Kamların kendileri de böyle yaşamaya inanmışlardır. Onlar birer hokkabaz olmadıklarını törenler sırasında ekstaz halleriyle gösterirler. Bunu başaramayanlara şarlatan gözüyle bakarlar. Bazı kamlar aynı zamanda kabile veya oymağın öğütçüsü görevini de yüklenir. Öğüt vermek kamın olgunluğunu ortaya koyar. Hayatı boyunca kamlar cinsi münasebetten uzak, günahtan arınmış, oruç tutmaya ve susuz kalmaya dayalı bir yaşam tarzını sürdürmek zorundadırlar[456]. Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsun bir kast halinde bulunmazlar. Mensup ol-dukları boy, oymak veya köyün bir üyesi olarak halk içinde yaşarlar. Onların diğer insanlardan üstünlüğü ancak ayin sırasındadır. Ekstaz hali geçtikten son-ra diğer ölümlülerden hiçbir farkları kalmaz.

Kamlar bir sürü ruhlara sahiptirler. Bunların bir kısmı kamı korurken, bir bölümü de ona yardım etmekle vazifelidir. Bu ruhların hepsinin kişisel isimleri, özel bir şarkısı ve kendine özgü simgeleri vardır[457]. Bunlar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Sibirya kavimlerinde bu ruhlar ayı,

---

[455] Güney Sibirya'daki Buryatlarda, Şaman adayı bir huş ağacı üzerinde dokuz defa döner. Böylece evrenin dokuz katını dolaştığına inanılır. Aynı şey Altay Türklerinde de vardır (Waida, **a.g.m.**, s.219-221).

[456] Radloff, **a.g.e.**, s.234; S.Kan, "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", **Ethnohistory**, 38/4, Durham 1991, s.365.

[457] Waida, **a.g.m.**, s.225-226; Kan, **a.g.m.**, s.365.

kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş ve karga şeklinde görülebilirler[458]. Mesela yeraltına inerken yanında "ayı perisi", gökyüzüne çıkarken "at ruhu"ndan yardım alır. İhtiyaç halinde o dünyanın her tarafından yardımcı ruhlar çağırır. Bu daveti davulunu veya defini çalarak yapar. Yardımcılarının geldiklerini onların seslerini çıkararak belirtir. Zaman zaman Tunguz şamanı yılan sesini, Eskimo şamanı kurtu, Japon şamanı ren geyiğini taklit eder[459]. Şamanların bu hayvanların gizli dillerini de öğrendikleri söylenmektedir. Türk halk edebiyatının şaheserlerinden Oguz Kagan Destanı ve Dede Korkut Hikâyelerine baktığımızda; mesela bazı ünlü beylerin de hayvanlarla konuşabildikleri görülür ki, bu onların din adamı vasıflarının bir yansımasıdır[460].

h- Şamanizmde Tözler, Falcılık ve Yadacılık

Yukarıda belirttiğimiz üzere Altaylı kamlar, zaman zaman bir şekle de soktukları bu özel ruha veya nesnelere "tös" (töz), Sahalar "iyekil" derler. Din adamlarının koruyucusu durumundaki iyekil, yılda bir kez yeryüzüne iner. Töz kültüyle, Mogolca ongon kültünün alâkası mevcuttur. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde "asıl, kök, menşe" demektir[461]. Tarihteki ve bugünkü Altay Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldığını göstermektedir. Gerçekte böyledir. Altaylılar bunlar hakkında "bu babamın tözü, bu anamın tözü" derler. Büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmış

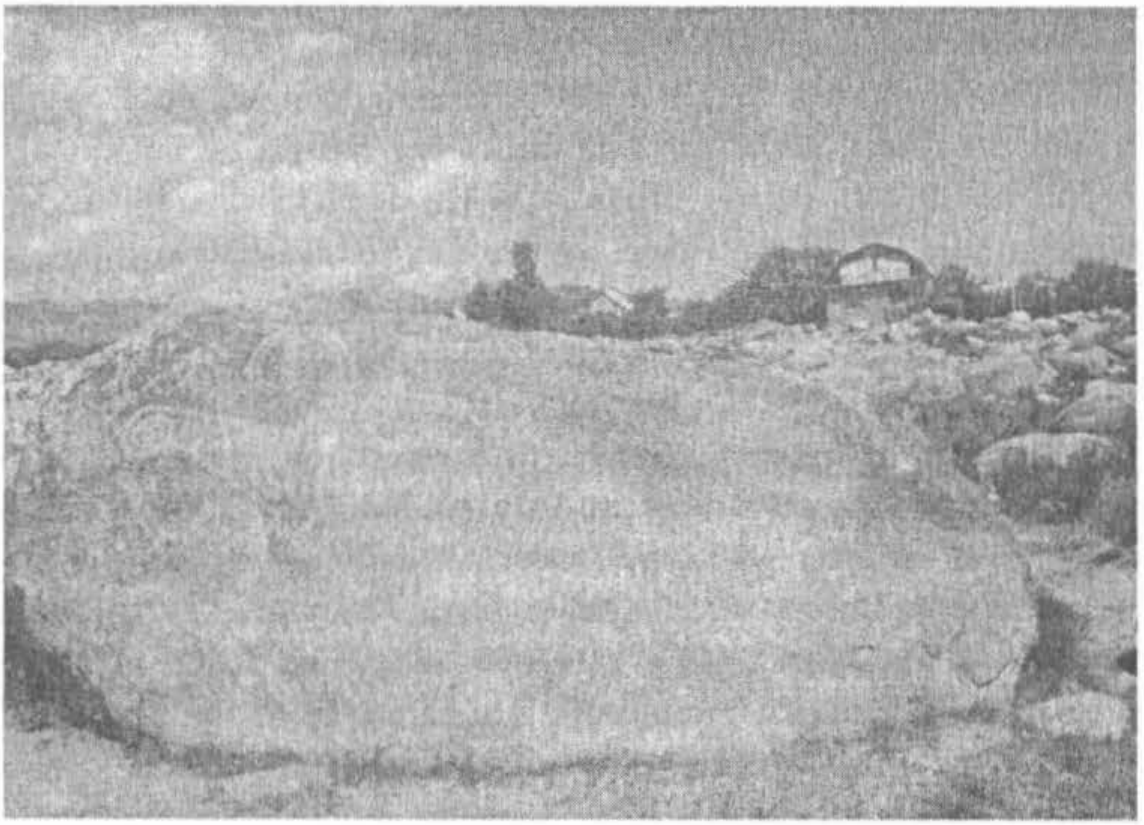
458 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.31-32; Tanyu, **a.g.m.**, s.204.
15. asırda Doğu Anadolu'da bir derviş köyünü ziyaret eden Claviyo tekkelerinin kapısının üzerinde bir ay resmi ile beraber, altında geyik, keçi ve koyun boynuzlarının dizilmiş olduğuna işaret etmektedir. Bakınız, Claviyo, **a.g.e.**, s.79.

459 Bunların bazan insan ve hatta kadın cinsinden olabileceğine dair hikâyeler de vardır. Bakınız, Waida, **a.g.m.**, s.230.

460 **Oğuz Destanı**, Haz. Z.V.Togan, İstanbul 1972, s.57; A.Hatto, "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargıstai", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 5, Wiesbaden 1985, s.146; **Dede Korkut Kitabı**, Haz. M.Ergin, 3. Baskı, İstanbul 1986, s.26; Eliade, **a.g.m.**, s.154.
Bu şekil değiştirmeye mitoloji araştırmalarında metamorphose denir. Türkler bu deyim karşılığı olarak "donuna girmek" sözünü kullanırlardı. Bektaşiler, bu eski inancı tasavvufa uydurmuşlardır. Buna dair Anadolu'da anlatılan bir efsane de mevcuttur. Hacı Bektaş Veli güvercin donuna girip, Anadolu'ya uçtuğunda buranın yerli dervişlerinden Tugrul Baba bir doğan suretine bürünüp, Hacı Bektaş'ı yakalamak ister. Ancak Hacı Bektaş Veli silkinip tekrar insan olur ve Tugrul Baba'nın boğazını sıkıp, kendisine biat ettirir. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.29-30.

461 B.Ögel, Töz sözüyle Türkler, hangi hayvandan veya hangi kuştan türemiş olduklarını ifade ederler, demektedir. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.32; İbn Haldun, **Mukaddime** I, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989, s.XVII; Butanayev-Butanayeva, **a.g.e.**, s.55.

tözler de vardır. Din adamları zaman zaman ayinlerde onlardan da yararlanır. Mogolların ongon kültüyle ilgili araştırmalar yapan D. Banzarov bu kültün ölü kültüyle ilgisi olduğunu söylemektedir. 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mogolistan'a, Mengü Han'ın huzuruna elçi olarak gönderilen Rubruck'un bir Budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkındaki malûmatından, bu tözlerin aslı hususunda bir netice çıkarmak mümkündür. Rubruck; "Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini uygun bulmazlar. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız" demektedir[462].

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda açıklamalarda bulunur. Onun anlattığına göre; "bir kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Arasıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Onları okşayarak, koklarlardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar", diyor[463]. Ebu'l-gazi'nin kugur-

[462] Fransa kralının elçisi Rubruck hatıratında şöyle diyor: "Evin reisinin başının üzerinde duvarda keçeden bir figür bulunur. Bu figür bir bebeğe veya bir heykele benzer ve efendinin kardeşi yerine geçer". Bakınız, Rubruck, **a.g.e.**, s.34.

[463] Herhalde bu Budizmin bir tesiriydi. Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.70.

çak dediği nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Ongon kelimesini Çagataylılar, mogolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullandılar. Reşideddin vasıtasıyla bu kelime Osmanlı Türkçesine de geçti. Ongon kelimesini Mogollar, Türkçedeki ıduk yerine de söylerler. Mogollar töz ile ıduku ayırmazlar.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları tedavi ederken birçok kugurçakdan (kukla) faydalanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları kugurçaklara (korçak) aktarıp, uzaklara götürürler.

Özellikle Türklerde ve Mogollarda ongon olarak kuşlar seçilmiştir. Kuş gibi tasvir olunan ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganlarda bulunur. Mesela, ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Reşidedin'in aktardığı Oguzname'ye göre Irkıl Hoca[464] Oguz boylarından herbirine bir kuşu ongon olarak vermiştir. Orta Asya Türklerince meşhur olan Çingiz-nâme'de de, Çingiz Han, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti[465].

Günümüz Türkleri arasında çok eskiden beri uygulana geldiği sanılan bir de efsun olayı vardır ki, Türkçede buna "arvaç" veya "arbag" denir. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa Müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar. Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, ısıran haşaratı kendi yanına kadar çekebilirlermiş. Bazı haşaratlar ve yılanlar bu arbagçının yanına gelerek, ölürler. Efsuncular (ocaklı) bakşı, kam ya da oyun değildirler. Ocaklı olan her adam efsun öğrenmişse okuyabilir. Arbagçılar, efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da unutmazlar.

---

[464] Herhalde o aynı zamanda, bir atabeg/ beyatekedir.

[465] İnan, a.g.e., s.42-47.
Mesela son zamanlarda Saha oyunları en kötü hayvanlar olarak kurt ve köpeği görmüşlerdir. En kutlu ise kartaldır. Bu kuş Mogollarca da mühimdir. Bilindiği üzere, bir melek Çingiz Han'a kartal şeklinde görünmüş, güya Tanrı'nın emirlerini ona anlatmış ve bu suretle yasaklar ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Türk topluluklarının medeni seviyeleri yükseldikçe daha ziyade avcı kuşlara doğru meyletmişlerdir (Bakınız, Aknerli Gregor, Mogol Tarihi, Çev. H.Andreasyan, İstanbul 1954; s.3; H.N.Orkun, "Eski Türklerde Arma", Ülkü, 3/34, Ankara 1943, s.13; Ögel, a.g.e., s.47).

Bunları eski kamlarla karıştırmamak gerekir ki, bu ocaklılar kısmen zamanımızda onların görevini yapmaktadır. Bugünkü Kazak Türklerinin inancına göre arbaglar veya efsunlar ölen ataların, peygamberlerin, önemli insanların ruhlarının koruyucularıdır. İnsanları tehlikelerden uzaklaştırıp, iyi düşüncelere sevk ederler[466].

Bugün Şamanist olduğu söylenen Türklerin geleneklerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede "ırk" kelimesiyle ifade olunmuştur. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi "falcılık, kâhinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak" diye anlatıyor[467]. Türkiye'nin birçok yerinde "ırk bakmak" deyiminin karşılığı da herhalde fal açmaktır. Oguz Destanı'nda geçen Irkıl Hoca'nın adı da bu "ırk"tan geliyor olmalıdır. Sahaların ilk oyununun ismi Argıl'dır ki, bu kelimeyle alâkalıdır. Bu şahısların da gelecekten haber verdikleri şüphesizdir. Altaylıların inancında kamdan sonra "ırımcılar" gelir. Bunların saraları tuttuğunda gelecekten haber verirlermiş. Kamlar arasında fal anlamına kullanılan başka bir kelime de tölge'dir. Ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas'ın arkadaşı Kara Tölek adlı bir tölgeçidir. Herhalde "bögü" kelimesi de büyü ile ilgilidir[468].

Bugünkü Asya Türkleri ve bütün Müslüman Türkler de dahil olmak üzere en meşhur fal bakma usulü kürek kemiğiyledir. Etnografya araştırmaları bu tür fal açmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu göstermektedir. Örnek olarak büyük Türk hükümdarı Ata İllig (Attila), 452 senesinde Romalılarla savaştan önce böyle bir fal açtırmış ve savaşın başlamasını da bunun sonucuna göre belirlemişti. Kürek kemiği falı Mogol saraylarında çok önemliydi. Rubruck'un verdiği malûmata göre, Mengü Han bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı baktırırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra bunun üzerinde meydana gelen çizgilerin ne anlam taşıdığı yorumlanırdı. Mesela Mengü Kagan, kemiğin üstündeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise çıkmazdı[469]. Konar-göçer Türkler köprücük ve aşık kemiğiyle

---

[466] Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.249; İnan, **a.g.e.**, s.145-146; Mustafina, **a.g.e.**, s.128.

[467] Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.42, C. III, s.443.

[468] S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.324; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.181.

[469] De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.174-175; Watson, **a.g.e.**, s.164; İnan, **a.g.e.**, s.151-152. W.Rubruck hatıralarında şöyle diyor: "Biz tam Mengü Han'ın çadırına girdiğimizde elinde kömür karası gibi yanmış bir kemik taşıyan hizmetçiyle karşılaştık, sonradan öğrendim ki Mengü, kemik falına bakmadan dünyada hiçbir işe girişmezmiş. Birşeyler yapmayı planladığında üç tane yanmamış kemik getirtir. Çadırının yanında bu kemikleri yakmak için iki küçük yurt daha vardır. Bunlar bütün hizmetkarlar

beraber madenle de fal açarlardı[470]. Kurşun dökmek herhalde bunlardan birisidir. Bugün için tamamen ticari olarak düşünülen ve tatbik edilen fal, büyü gibi arkaik inanç şekillerinin esasında da, yine birtakım toplumsal hadiselere rastlıyoruz. Eski insanların karşılaştıkları hastalık nev'i bazı musibetlerden korunmak için bu yola başvurmaları, herhalde normal biçimlerde bu dertlerden veyahut da meselelerin üstesinden gelememelerinden olmalıdır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da yoktur. Hatta 6. asrın başlarında Bizans vasıtasıyla özellikle Sabar ve Hazar gruplarının arasına Hristiyanlık nüfuz edip, Türkçeye bazı Hristiyan metinleri çevrilince, Kırım bölgesindeki pazarlarda herhalde dini kaynaklı birtakım heykelcikler satılmaya başlanmış, bunlara kızan Türk beylerinden Kurt da hepsini kırdırmış idi. Bununla bağlantılı olarak burada şu hususa da değinmemiz gerekiyor. O da, 6. yüzyıldan itibaren Suriye patrikliği yoluyla Ak Hun-Eftalitler arasına da Hristiyanlığın sokulmaya çalışıldığı söylenir. Hatta kaynakların belirttiğine göre, 591'lerde İran şahı tarafından esir edilen bazı Türklerin Bizans imparatoruna gönderildiği ve bunların alınlarında haç çizildiği vakidir. Güya Hristiyan papazlar Türklere, eğer hastalıklara yakalanmak istemiyorsanız, bu dövmeyi yaptırmanız lazımdır demişler[471]. Bununla birlikte ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kâhinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf olunmaktadır. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı Irk Bitig[472] adlı fal kitabı ilgi

---

tarafından günlük olarak kontrol edilir. Kendisi bizzat, kemiklerin ateşin ısısıyla bir süre sonra gerçekten mi yarılmış olduklarına bakar. Böyle ise ona yol açıktır. Eğer kemikler enine patlamış ve yuvarlak kıymıklar halinde parçalanmışlarsa hiçbir işe kalkışmaz. Bakınız, Rubruck, **a.g.e.**, s.94.

[470] W.Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", **DTCF. Dergisi**, 1/2, Ankara 1943, s.24; B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s.191; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.49-50.

[471] S.Runciman, **A History of the First Bulgarian Empire**, London 1930, s.7-8; G.Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", **American Slavic and East European R. ..w**, 5/3-4, London 1946, s.35-36; L.Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.369-370; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.120-121.
İslam kaynaklarında Tokuz Oguzlardan söz edilirken, tapınaklarının bulunduğuna, ama içlerinde putlarının olmadığına vurgu yapılmaktadır. Bakınız, Agacanov, **a.g.e.**, s.106.

[472] Irk Bitig için bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. II, İstanbul 1938, s.71-93; S.Malov, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies**, London 1912, s.196-210;

çekicidir. Ancak falcılık ve kâhinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına "ya da" denilen sihirli bir taş armağan etmesidir[473]. Tufan efsanesiyle alâkalı anlatılanlara göre; Nuh Peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölüşümde Yafes'e hisse olarak Slav ve Türk ülkeleri de dâhil olmak üzere, Çin'e kadar olan memleketler verildi. Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak için kendisine bir sihir öğretmesi amacıyla Tanrı'ya yalvarmış ve bu dileği de kabul olunmuştu. Ancak bunu unutmamak için duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı. Ayrıca bu taşı bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes'in soyundan gelen Oguz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavga çıktı. Sonunda Oguzların elinde kaldı. Bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oguzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı yazdılar. Kura Kalaçlara çıkmıştı, lakin sahte taş onlara verilerek aldatılmış oldular. Çok eski vakitlerde Bulgar Türklerinin de böyle bir nesnelerinin varlığına değinilmektedir[474]. Bu taş ile istendiği zaman

---

S.G.Clauson, "Notes on the Irk Bitig", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

[473] Bu taşın üzerinde "Tanrı" adının yazılı olduğu, bunun bütün Türklerce bilindiği kaynaklarda zikredilir. Efsanelere göre, "Türk" ile amcazadesi "Oguz" arasında *Yada Taşı* meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sırasında Türk'e Çin'den on kam, yani batıdaki On Ok kabilelerinin ilim sahibi olan ataları geldikten sonra, hâkimiyet Türk'ün eline geçmiştir. Bakınız, De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.164; S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.223; V.Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII, Bruxelles 1948, s.285.

[474] V.Beşevliev, "Proto Bulgar Dini", Çev. T.Acaroğlu, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.218; Boyle, **a.g.m.**, s.6945.
Yine İslam kaynaklarında tespit olunan bir başka Ya da Taşı hikâyesine göre; Türkistan beylerinden birisi babasıyla anlaşmazlığa düşünce, bütün yakınlarını yanına alıp, doğuya doğru göç etti. Birçok yerlerden geçtikten sonra, insanların pek ulaşamadığı bir mekâna vardı. Buranın halkı aşırı sıcaktan dolayı gündüzleri sığınaklarda yaşıyorlar, ancak geceleri dışarı çıkabiliyorlardı. Bu Türk beyi, etrafta dolaşan bazı hayvanları görünce, onların nasıl güneşten etkilenmediklerini sordu. Halk, bunların Tanrı'nın gözetiminde olduğunu, dağda hayvanların bildiği bir taşın mevcut bulunduğunu, ne zaman sıcaklar bastırırsa, onların ağızlarına bu taştan bir parça aldıklarını ve başlarını yukarıya kaldırdıklarında, gökyüzünde bulutların kümelendiğini ve onları koruduğunu söyledi. Bunun üzerine beyin oğlu, dağda bu taştan aradı ve buldu. Ne vakit yağmura gerek olsa, taşları birbirine sürterek yağmur yağdırdı.
Bu olaydan yola çıkarak bazı araştırmacılar, ya da taşının kutsallığı altında hâkimiyet anlayışının yattığını da iddia ediyorlar. Muhtemelen idarecilerin emrinde

yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır. Bu nesne her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmuştur. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre günümüzde de bu taşa büyük kamlar ve yadacılar sahiptir. Terim olarak Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde rastlanılır (sata, cada, cay vs.). İslam kaynaklarında Türklerin bu sihirli taşına "yağmur taşı" ve "cada taşı" denilmektedir. Saha Türklerine göre bu taş at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En tesirli ya da (sata) taşı kurdun karnından çıkarılandır[475]. Onların itikadına göre bu taş canlıdır. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık bellidir. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini yitirir. Canlı ya da taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk bir rüzgâr eser, yağmur veya kar yağar[476]. Kaşgarlı Mahmud meşhur eserinde; Yagma ülkesinde bir yangının olduğunu, mevsimin yaz olmasına rağmen bir yadacının kar yağdırarak yangını söndürdüğünden söz açmaktadır. Kimeklerin de yağmur taşları mevcuttu. Tarihi bir hadiseyle bağlantılı olarak, 1230 yılında Türk-Mogol orduları Kuzey Çin'de tehlikeye düşünce, güya bu durumdan ya da taşı sayesinde kurtulmuşlardır. Yine Tarih-i Reşidî'de, Emir Temür'ün ilk yıllarında, İlyas Hoca'yla yaptığı bir savaş sırasında, rakiplerinin zorda kaldığı bir sırada ya da taşına başvurarak, müthiş bir yağmur ve fırtınanın çıkartıldığına dair vurgu vardır. 1451'de Özbeklerle, Temürlüler arasında vukua gelen bir çarpışmada da mevsim yaz olmasına rağmen

---

Yadacılar da vardı. Bakınız, S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.185-187; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.78.

475 Kırgız Türkleri bu taşın koyun karnında olduğuna inanıyorlar. Bakınız, B.İsakov, **XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Bişkek 2009, s.54.

476 İnan, **a.g.e.**, s.161-163.
Hicretin 21. yılında Ömer'in valilerinden Abdurrahman bin Rabia'nın bir savaşta Türkler tarafından öldürülmesinden sonra yapılan cenaze merasimini fırsat bilen Türklerin yağmur duası yaptıkları zikrediliyor. Yağmur yağdırma geleneğine Kazak Türkleri "Tasattık" demektedirler. Başkurtlarda; Belorezk bölgesinde "Taş Kolon" veya "Yay Taşı" denilen taştan bir tay heykeli bulunmaktadır. Taş Kolon önceleri kutsal bir taş sayılırdı ve İnzer, Katay, Tamyan, Kumırık boylarından olan Başkurtların ibadet yeri olarak kullanılırdı. Bununla yağmur yağdırıldığına veya yağan yağmurun durdurulduğuna inanılırdı. Azerbaycan bölgesindeki Kuşar'a bağlı Gil Köyü'nde Sindivir Deresi'nin kenarında bulunan ve yaklaşık 70 kg kadar olan büyük bir taş kuraklığın şiddetli olduğu zaman akarsu içine atılırken bugün bu gelenek tamamen bırakılmıştır. Bakınız, Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, C. 4, Çev. Z.K.Ugan-A.Temir, İstanbul 1958, s.254; İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.87; M.M.Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-83, Ankara 1986, s.127; N.Gözaydın, "Dağıstan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.166.

yu da taşıyla bir fırtına ve soğuğun meydana getirildiğine şahitiz. Hindistan fatihi Babur Şah, 1529'larda Tokta Buka adlı bir kişinin bu usûl ile rüzgar çıkartıp, yağmur yağdırdığını ve havanın çok güzel olduğunu, Hatıratı'nda anlatmaktadır. Mogol tarihinin bir özeti olan Altan Topçi'de de yağmur taşına dair bilgiler mevcuttur[477]. Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır. Bununla birlikte muhtemelen 17. asra ait bir Anadolu tıp kitabında, yada taşı hakkında bilgilere rastlamaktayız. İlginç olan burada anlatılanlardan, Anadolu Türklerinin, Türkistan ve Çin'den haberdar olmalarının yanı-sıra, oralarda yaşayan Türkleri de unutmadıklarıdır[478].20. yüzyıl Tuva yadacılarından meşhur Sat Şirtek'in bulutsuz günlerde bile yağmur yağdırdığına şahit olunmuştur.

Halk arasında "Yadaçı" ismiyle de anılan bu insanların ve onların yaptığı törenlerle alâkalı inanışların temelinde de insanın yaşaması için en zorunlu ihtiyaç maddelerinden birisi olan suyu görmek lazımdır. Susuz hiçbir şeyin olmayacağı ortada iken, bu eski insanların ve günümüz Türklerinin suyu rahmet olarak algılamalarına şaşmayalım. O zamanın din adamları da, tıpkı bugünküler gibi belki de bir taş vasıtasıyla Tanrı'ya dua ediyorlardı.

Bugün Türk inancı diye ileri sürülen Sibirya Şamanizmi görüleceği gibi bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere (yel), perilere emir ve kumanda etmek, gelecekten haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına ait değildir. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, İzlanda, Kuzey Amerika'da ve Afrika'nın birçok yerinde görülür ki, buna bağlı olarak Şamanlığın izlerini güney yarım küre ülkeleri gibi sıcak bölgelerde arayanlar da olmuştur[479].

---

[477] Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.3; Zahireddin Muhammed Babur, a.g.e., C. III, s.589-590; Spuler, **a.g.e.**, s.191-192; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.193-194; Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.305; **Altan Topçi** (Moğol Tarihi), Haz. T.Gülensoy, Ankara 2008, s.68-69.

[478] Söz konusu tıp kitabında anlatılanlara göre; Türkistan'da iki memleket arasındaki bir geçitte bu yada taşlarından vardır. İnsanlar buradan geçerken hayvanlarının ayaklarına keçe sarıp, gayet yavaş yürürler. Çünkü taşlar biribirine sürtüp, zedelenirse derhal hava kararıp, yağmur yağarmış. Hatta bazı insanlar bu taşlardan alarak, Türkistan'ın diğer şehirlerine götürürlermiş. Bakınız, A.S.Ünver, "Yağmur Taşı Hakkında", **İÜ.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 4/7, İstanbul 1953, s.77-84.

[479] Buluç, **a.g.m.**, s.322; M.Eliade, "Recent Works on Shamanism", **History of Religions**, 1/1, Chicago 1961, s.153; Waida, **a.g.m.**, s.216; İsakov, **a.g.e.**, s.53.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişikliklere uğratarak bazan zenginleştirip, bazan da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştırmacılar her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu belirtiyorlar. Ve yine ilim adamları Şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikatları olmadığını da iddia etmişlerdir. Buna göre Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı bilinmektedir. Dolayısıyla kamların sar'a nöbetine maruz kalmaları buna bağlanmaktaydı. Ama son yıllarda bu görüşe ciddi itirazlar söz konusudur[480]. Bu tartışma bir yana, onlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla da bu duruma gelmektedirler. Çünkü kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Bir psikolog gibi olan bu insanlar, hatta toplum içinde en akıllı bireylerdir bile diyebiliriz. Bütün bu olumsuz şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı, ruhlarla temasa geçerek rahatlatırlar. Ayin sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar. Genel olarak özetleyecek olursak kamların veya oyunların belli başlı görevleri şunlardır: Bir yıl kadar evden ayrılmayan ölünün ruhunu öbür dünyaya yollamak[481]; av ve savaşlarda talihi döndürmek; hatta harplere katılmak[482]; hastalıkları iyileştirmek.

Kamlık, Şamanizm, Oyunizm veya ne şekilde adlandırılıyorsa bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmez. Ancak bugün Şamanizm olarak bilinen itikad ve gelenekler Sibirya kavimlerinin sosyal bünyelerine o derece sinmiştir ki, bunları söküp atmak çok zordur. Saha Yeri'nde Oyunizm bir inançtan ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Saha Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynamış, bugün de Şamanizm olarak adlandırılan bu merasimler oynamaya devam etmektedir. Saha bilim

---

Ayrıca, kamın aynasının güney kökenli, davulunun Budizm yoluyla Hindistan'dan geldiği iddia ediliyorsa da, bunun en eski Türk çalgılarından biri olduğunu yukarıda da belirtmiştik.

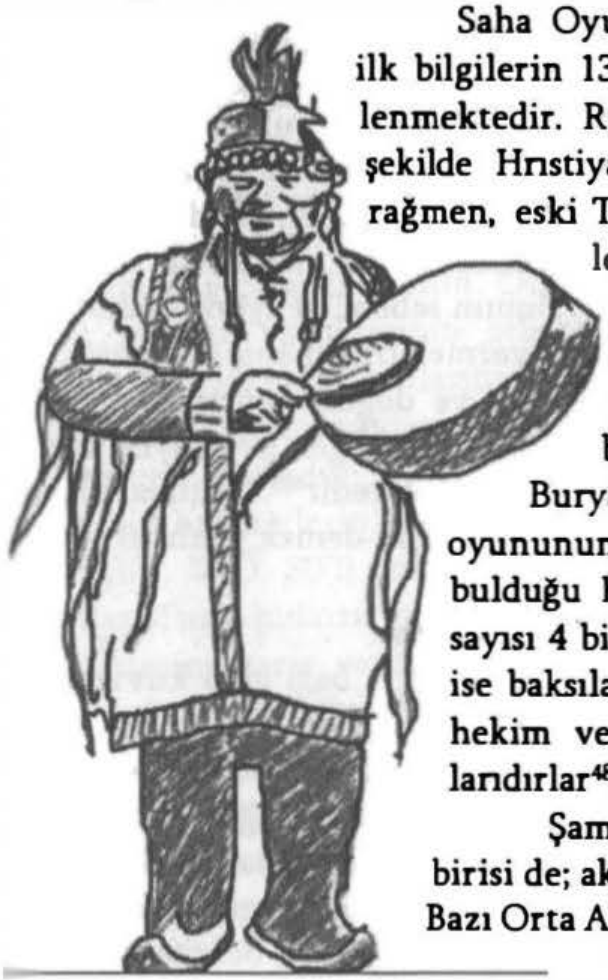
480 Yani güneyden gelen halkların buralara uyum sağlayamayarak bir mücadeleye girmeleri, ruhsal çöküntü içerisinde iken isteriye benzeyen tepkilerle kendilerini kurtardıkları vurgulanmaktadır.

481 Bu merasimi pek az şamanın başardığı söyleniyor. Bir inanışa göre, ölenin ruhu evde bir müddet daha bekler. Yalnız gitmek istemediğinden aile bireylerinden veya hayvanlardan birisini de yanında götürebilir. Bakınız, Radloff, a.g.e., s.281-282.

482 Çok eski çağlardan beridir her inancın bir din adamı olmuş ve bunlar toplum hayatının vazgeçilmez unsurları haline almıştır. İnsanlar üstesinden gelemediği pek çok şeyde onlara müracaat ederler. Bunun gibi, bu din adamlarının, özellikle Türk toplumu açısından meseleye bakacak olursak; hem İslamiyetten önce, hem de sonra savaş anlarında, ordu içinde muharebeye girecek erlerin maneviyatını yükseltmek gayesiyle çeşitli ayinler ve telkinlerde bulunduklarını biliyoruz.

ıdamlarına göre, günümüzde onların dini inanışlarında büyük tesiri olan Kut-Sür geleneği de, eski Türk dininin felsefi, sanat ve tıbbi yönlerini göstermektedir.

Hastalara bakınağa ve iyileştirmeğe çağırılan Saha oyunu, eve girdiği zaman tör yerine, yani başköşeye kurulup oturur. Boz at derisinden yapılan post üzerine bağdaş kurar. Çünkü Sahalarda boz at derisi kutlu sayılan nesnelerdendir. Oyuna akşama kadar birçok çeşit yiyecek ikram edilir[483].

Saha Oyunizmine (veya Şamanizmi) ait ilk bilgilerin 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hristiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm Sovyet dönemiyle birlikte Savaşçı Ateizm ile büyük bir mücadeleye de girişti. Onlar şifahi destan edebiyatının da koruyucularıdırlar. Buryatlarda olduğu gibi, Saha oyununun söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak ve Kırgızlarda ise baksılar şarkıcı, şair, müzisyen, kâhin, hekim ve halk menkıbelerinin yaşatıcılarıdırlar[484].

Şamanizmin önemli meselelerinden birisi de; ak kam ve kara kamlık hadisesidir. Bazı Orta Asya topluluklarında ak kam, kara

[483] Doğu Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak için seçilen yerde icra edilen törendir. Bu Türkler yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de kamlar veya durumuna göre diğer din adamları karışır. Çünkü ev, yani ocak aileyi sıcak tutan, onu koruyan bir mekândır. Her şeyin sahibi Tanrı olduğuna göre, evin inşa edileceği yer de bu tek yaratıcınındır. Dolayısıyla kutsaldır. Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.30.

[484] Radloff, **a.g.e.**, s.295; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 35-37; Buluç, **a.g.m.**, s.321; Tanyu, **a.g.m.**, s.204; A.Ayda, **Etrüskler (Turuakalar) Türk İdiler**, Ankara 1992, s.20; A.Salihov, "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", **Türksoy**, Sayı 23, Ankara 2007, s.28.
Kamlar çocuğu olmayanlara da yardımcı olurlar. Mesela Hakaslarda çocuğu olmayanların kamlanması için din adamı (veya kam) Umay Dağı'na gider. Hakaslar arasında "ana koynu" manasına gelen Umay, ana simgesidir. Kam, dağda çocukların ruhlarının asılı bulunduğu beşikleri alır ve eve götürür. Daha sonra anne olacak kişinin organizmasına yerleştirir (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.70).

kam ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmekle birlikte, iddialara göre, ak kamlık tarihi süreç içerisinde hususiyetlerini yitirmişse de, bu itikadın temelidir[485]. İşin gerçeğine bakılırsa, tıpkı diğer dinlerde nasıl iki zıt görüş mevcut ise, Şamanizm denilen inançlar yumağı içinde de iyi-kötü, güzel-çirkin, günah-sevap vardır. Ama Türklerin geleneksel dininde de, inanç adamları ak kam, kara kam misali iki türlü müydü? Bu soruya cevap vermek güçse de, kanaatimizce de böyle bir ayrım yoktu. Zaten araştırmacıların çoğunun belirttiği üzere ve kara kamlık örneğindeki gibi, bu düşünceler Türklere dışarıdan girmiştir. Bunun yanısıra Altaylılar ak kam, kara kam; Sahalar ayı oyun (iyi oyun), abası oyun (şeytani oyun) şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar, sıklıkla kendilerinden geçmezler. Kara kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine ayin ve tören icra ederler. Tören yaptırmak için halk daha çok Kara kamlara başvururlar. Bunun sebebi de aydınlık dünyasının ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Ayrıca Saha Türklerinin bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt'ın durumu, dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay Ülgen'in vaziyeti toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir[486]. Hülasa olarak, günümüz Şamanizmine tamamen eski Türk dini demek yanlıştır.

1- Kök Tengri İnancının Genel Çerçevesi

Daha önceden de eski Türklerin tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inandıklarını söyle-dik. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikat, hemen hemen bu günkü manada semavi olmayan bü-tün dinlerde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur[487]. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulaması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. İşte tabiat ve felsefi dinlerinin bu gibi mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök

---

485 Waida, **a.g.m.**, s.217.

486 Umay ile Ayzıt'ın birleştirildiğini de belirtmek isteriz. Bakınız, M.Czaplicka, **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918, s.31; Dlujnevskaya, **a.g.m.**, s.239; Waida, **a.g.m.**, s.217-218, 224.

487 Y.Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", **Tanıtım**, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı'ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, bu öbür dünyada yiğitliklerin ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yatmaktadır. Buna bağlı olarak, mesela Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar Mezarlığı"nda kurban keserlerdi ve burada, çok şey borçlu oldukları atalarını (eçü-apa) andıkları gibi, Tanrı'ya da ilerideki günlerin bolluk ve bereket getirmesi için yakarırlardı. Günümüzde İslamiyetle özdeşleşen "veli" kültünün de bununla ilgisi mevcut olsa gerek[488]. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Din tarihi araştırıcıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü diye adlandırılan böyle bir durumun bulunabileceğini ortaya koymuştur. Ancak burada ölmüş olan atalar, tanrı mesabesine çıkarılmıyordu. Onların hatırlanması ve sevilmesinin gerçek nedeni, varlıklarının sebebiydi. Üzerlerinde yaşadıkları vatanı kanlarını dökerek, canlarını vererek, kendilerine emanet etmişlerdi. Dolayısıyla şehit kanlarıyla sulanmış vatan toprakları da bu yüzden Türklerce kutludur. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. M.Ö. 80'li yıllarda Proto-Mogol kavimlerinden Wu-huanlar, ataları Tung-huların güya intikamını almak için Hun hükümdarlarının kabirlerine zarar verdiler. Buna çok kızan Hun kaganı 20.000 kişilik bir ordu ile bu Wu-huanların üzerine yürümüştür. Mesela Ata İllig'in (Attila) Balkan seferi (442), Hun hükümdar ve beylerine ait mezarların, Hıristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir[489]. Türkler

---

[488] İslamiyetle birlikte bu ölmüş atalara karşı duyulan aşırı saygının yerini Hz. Muhammed, Ehl-i Beyt, evliyalar, kutsal mekânlar ve emanetler almıştır. Bunun için bakınız; A.Y.Ocak, **Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri**, Ankara 1984, s.8; Gömeç, **a.g.t.**, s.119; K.Erzurumlu, **Türklüğe Bakış**, İstanbul 2006, s.112.

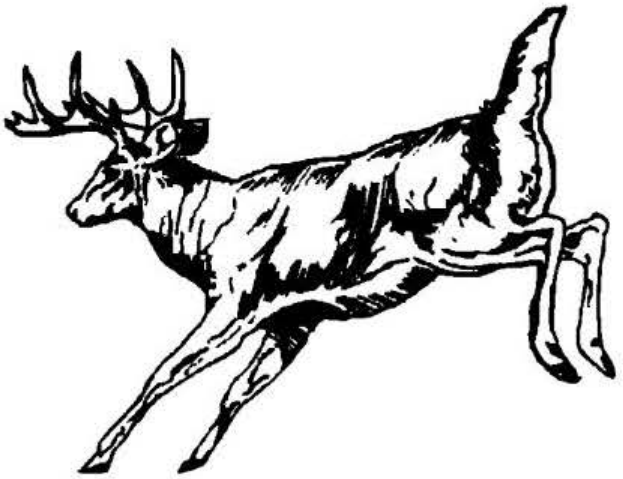
Eski Türkler bütün ölmüş atalarına ve onların mezarlarına saygı göstermekle birlikte, özellikle devlete ve millete emeği geçmiş han durumundaki büyük yöneticilerin kabirlerinin yanından geçerken büyük bir ihtimamda bulunuyorlardı. Yaya iseler mezarın önünde eğilirler, atlıysalar aşağı inerler ve oradan uzaklaşana kadar da atlarına binmezlerdi (Bakınız, Artamonov, **a.g.e.**, s.525).

[489] Watson, **a.g.e.**, s.164; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.75; Buluç, **a.g.m.**, s.330-331; Ögel, **Büyük Hun...**, C. I, s.253; Katanov, **a.g.e.**, s.55; Artamonov, **a.g.e.**, s.535-536; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila", **Orkun**, Sayı 52, İstanbul 2002.

Mezara saygı geleneğine biz İskitlerde de rastlıyoruz. M. önce 6. asrın başlarında (513'ler), Perslerle bir muharebe içine giren İskitler onlara; "bizim ne şehirlerimiz, ne de ekili tarlalarımız var. Bunlar yakılıp, yıkılacak diye savaştan korkmamıza gerek yok. Mutlaka harp etmek niyetindeyseniz, atarlımızın mezarlarına bir saygısız-

için büyük hakaret olan bu davranışa Hristiyan hırsızları, Türk mezarlarına ölülerin değerli eşyalarıyla gömülmeleri sevk-etmiştir. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı. O bakımdan ölüyle beraber bazı özel eşyaları (kapkacak, süs ve savaş aletleri vs.), tabi ki bu mezarlara konuyordu. Bunlar zaman zaman yazılı abideleri de olmak üzere anıt mezarlıklar biçiminde, bazan da önünde geyikli taşların bulunduğu dört köşe veya dikdörtgen şeklindeki kabirlerdi. Fazla olmasa da Asya'da aile ya da toplu mezarlara rastlanması da ilginçtir. Bunun gibi, birtakım İslam kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Hazarlar ve Oguzların, mezarlarının bulunmaması için ölüyü ırmak yataklarına gömdükleri vakidir. Onlar ilk önce ırmağın yatağını değiştiriyorlar, sonra buraya bir mezar kurarak, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı. Bununla birlikte Çin kaynaklarına bakarak, araştırmacılar 7. yüzyıldan önce ölüyü yakma âdetinin olduğunu, 7. asırdan sonra da atıyla beraber gömme geleneğinin yaygınlaştığını söylüyorlarsa da[490] böyle bir genelleme yapmak mümkün değildir. Ancak birtakım istisnai durumlar olabilir.

Eski Türkçede "ruh, can" manasına gelen bir "tin" kelimesinin varlığından haber-darız. Bu aynı zamanda "nefes" demekti. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde düşü-nüyorlar, bazan öldü yerine "uçtu" diyorlardı[491]. Belki de bazı mezar taşlarının üzerinde kuş motiflerinin bu-

lık yapın da, o zaman başınıza neler gelecek, görün" diyorlardı. Bakınız, Herodotos, **a.g.e.**, s.226.

[490] D. G. Savinov, "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973, s.342-343; İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.77; U.Erdenbat, "Har Balgas, Olon Dovd Yabuulj Buy Arheologiyn Sudalgaa", **Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa**, Ulaanbaatar 2011, s.91-92.

[491] Prof. Dr. Saadettin Gömeç'in 2003 yılında, Mogolistan'da Bilge Kagan'ın Anıt Mezarlığında bulduğu resimli kiremitin üzerinde de muhtemelen bir yas töreni resmedilmiş olabilir. Burada atlarının kuyrukları bağlanmış, bir daire şeklinde at koşturan suvarilerin ok attıklarını da görüyoruz ki, belki de büyük alim Prof.Dr. Bahaeddin Ögel'in dediği gibi, bu suretle Bilge Kagan'ın ruhu göğe, yani cennete uçuruluyordu. Bakınız, S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.286.

lunması bu yüzden idi. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta biz "uçmak" terimine tesadüf ettik. Uçmak'ı Türkler aynı zamanda cennet için de kullanmışlardır[492]. Son zamanlara kadar Kazakistan'ın Sır Derya ve Turgay bölgelerinde ölen erkeğin mezarının üstüne en sevdiği atının kafatası mızrak veya bir sırık üzerine saplandığından bahs olunuyor. Ölüm yıldönümlerinde mevtanın yakınları en güzel giysileriyle mezarı ziyaret ettikleri gibi, ölen için yerine getirilmesi lazım olan adetler bir yıl içerisinde tamamlandıktan sonra, yayı ve mızrağı kırıyorlardı. Bu parçalar da mezarın üzerine kakılıyordu. Böylece onların parçalarından ölenin ruhu göklere uçuyordu. Bugün Anadolu'da da ölmek zaman zaman uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı "kuş gibi uçtu" veya "uçtu gitti" diye anlatılır. Ayrıca eski Türk kitabelerine baktığımızda ölmek yerine "adrılmak" ve "kergek bolmak" fiiline de yer verilmiştir[493]. Ölüm hiçbir vakit hoş karşılanmadığından dolayı, ölmek fiilinin kullanılmasından mümkün olduğunca uzak durulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda yer yer değindiğimiz üzere, bazan Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden tözlere rastlanılmıştır. Mesela, 13. yüzyılın ikinci yarısında Mogolistan'a giden elçi Rubruck, bir Uygur mabedinde puta benzeyen birtakım nesneler görmüş ve putlar nedir diye, onlara sormuştur. Uygurlar da, bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, şeklinde cevaplamışlardır. Yani bu durumun ne totemcilikle, ne de şamanlıkla bir alâkası yoktur. Ancak ölümün ardından bazı diğer kavimler, ölen kudretli insanları sonradan ilahlaştırıp, yarı tanrı durumuna sokulacak kadar ileri götürmüştür. Örnek olarak, ölünün daha mutlu yaşayacağına inanılan birtakım Hind-Avrupa topluluklarında ölünün mezarına eşyaları konur, hatta önemli kişilerin akrabaları da öldürülerek yanına gömü-

---

[492] "Cennet" manasına kullanılan "Uçmak" teriminin varlığını Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. 14. asır Alevi-Bektaşi ozanlarından Abdal Musa bir nefesinde şöyle diyor: "Yedi tamu bize nevbahar oldu – Sekiz uçmak ilindeki köydenüz".

[493] L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.59; Mustafina, **a.g.e.**, s.97; Artamonov, **a.g.e.**, s.524, 536; S.E.Hegaard, "Some Expression Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 48, Wiesbaden 1976, s.89-113; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.62.
Mesela, Hümayunnâme'de Temürlü hâkimi Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde, "şunkar" oldu denmektedir (Bakınız, Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.118). Bilindiği üzere şunkar da (sungur) bir kuştur. Yine Ömer Şeyh Mirza'nın ölümü vesilesiyle, Tarih-i Reşidî'de, onun da şahin (ya da sungur) haline geldiğine değinilmektedir (Bakınız, Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.344).

lürdü[494]. Türk tarihinde böyle bir hadiseye rastlamak pek mümkün değildir ve bazı kaynakların zorlanmasıyla ortaya atılan iddialar da ispatlanamamıştır. Belki böyle bir durum Mogol geleneğinde söz konusu ise de (Çingiz'in vefatının ardından bazı insanların da onunla birlikte öldürüldüğünden bahs olunuyor), bu vaziyeti doğrudan doğruya Türklerle ilişkilendirmek ne dereceye kadar ilmidir. Bu arada Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. Eski Kıtanlar, savaş bittikten sonra düşmanlarından birini getirerek, ruhunu kurban olarak sunuyorlardı. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde de ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı yöneten tanrılara insanlar kurban verilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için Cahiliye devri Araplarınca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in kurban olması hikâyesidir.

Herhalde insanoğlunun yaradılışı ve cemiyet haline gelişi sırasında tek bir Tanrı inancı vardı. Tanrılar veya değişik suretlerdeki Tanrı düşüncesi çok sonraları ortaya çıktı.

Eski Türklerde en önemli kurban, bozkırlı Türk'ün ençok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok ilginçtir ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramında dahi at kurbanı kestikleri söylenmektedir. Kurban olarak seçtikleri atın etinin yenmesi de, Türkler tarafından sakıncalı görülmemiştir. İslamiyete geçtikten sonra bile bu durumun sürdüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yukarıda üzerinde durulan insan kurbanı, bozkır kültürünün değil, ziraatçı toplulukların bir geleneğidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W.Eberhard, Türklerde böyle bir adet mevcut bulunmamış ve hatta Türkler kendi hâkimiyeti altında yer alan bazı kavimlere insan kurbanını yasak etmiştir, diyor[495]. Netice

---

[494] Bazan mezarlara erkeklerin uzatılmış, kadınların da ayakları hafifçe karnına çekilmiş şekilde gömülmeleri yanı sıra, zaman zaman da başlarının altına herhalde saman dolu yastık konuluyordu. Bakınız, Balint, **a.g.m.**, s.38-39.

[495] Mesela Çin tarihindeki ilk sülalelerden birisi olan Shanglar devrinde (M.Ö. 1450-1050) mahsulün bereketli olması için toprağa kurban vermek gerektiği sanılıyordu. Bu yüzden Shang devletinde pek çok insan kurban etme usulü vardı. Bazı bölgelerde ilkbaharda, başka köylerden adamlar avlanır, toprağa kurban olarak sunulup, öldürülür ve parçaları tarla sahiplerine dağıtılır, onlar da bunları gömerlerdi. Türk tesiriyle insan kurbanı yasaklandığı halde, M.S. 11. asra kadar Çin'in çeşitli yerlerinde gizlice bu adetin sürdüğü görülmüştür. W.Eberhard, **Çin Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.61; W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara

olarak; eski Türk dininin bir diğer şartı da tek yaratıcı ve ölümsüz Tanrı'ya kurban kesmektir. Bu kurban ayinleri ise toplu veya bireysel şekillerde olabilirdi.

Bu arada eski Türkler ölüm halinde yas törenleri düzenler, bu sırada acılarını dile getirmek için bağrışarak yüzlerini, gözlerini çizerlerdi. Herhalde bu zamanda saçlarını kesiyor, cenazenin ardından başları açık gidiyor ve kafalarına da toprak atıyorlardı. Türk-Hun devrinden beridir süregelen bu gelenekler, muhtemelen Hunların batı sınırlarındaki bir kabilesi olan İskitleri anlatan Herodotos'un tarihinde de zikredilir. Geç dönemlere ait kaynaklarda da bunlar hakkında bahisler vardır. Bu törenlerde sıgıtçı denilen özel ağlayıcılar ve yas tutucular da görev alıyordu. Bunun izleri hâlâ Türkiye Türkleri folklorunda da yaşamaktadır. Fakat bu geleneklerin günümüzde artık biraz değiştiklerine de şahit oluyoruz. Belki de bulundukları coğrafya ve kültürlerin bunda tesiri var[496]. Mesela Tuvalıların bir kısmı Mogolların yaptıkları gibi cenazeyi dağlara bırakıyorlar[497].

Geçmişte ölen kişi için bir çadır hazırlandığı gibi[498], günümüzde de şehir hayatının yaşandığı yerlerde evlerin bir odası veya bölümü mevta için ayrılır. Belirli bir müddet bu ölü evi ya da çadırının içerisinde ışık yanar[499]. Müslüman veya başka dinden bütün Türklerde erkek ölüyü erkekler, kadını da kadınlar yıkar. Eskiden yüksek dereceli kişiler ipeğe sarılarak veya çok güzel elbiseleriyle gömülürdü. Bugün dahi Kıpçak grubu Türkleri ölünün defni için "söyüğü konyuntu" derler[500]. Ölenin atının kuyruğu kesilerek, bozkıra atılırdı ki, eski Türkler

---

1943, s.21; Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.120; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.49.

[496] Esasında bu tür yas geleneği, ölenin ardından feryat-figan etmek, sagu yakmak bütün Türkler tarafından halâ sürdürülmektedir.

[497] Herhalde bu şekilde öbür dünyaya daha çabuk gidip, Tanrı'ya ulaşacaklarına inanıyorlar.

[498] Çin yıllıklarına baktığımızda, ölünün çadırda bir müddet bekletildiğini görürüz. Mevtanın oğulları, torunları ve yakın akrabaları kurban keserek, bunları ölü çadırının önüne bırakırlar. Bunun ardından birtakım akrabaları atlara binerek yedi veya dokuz kez çadırın etrafında döner. Sonra içlerinden biri yüzünü bıçakla çizerek yas törenini başlatır. Ölünün gömülmesi esnasında da bunlar tekrarlanır ve bu kişi bir alp ise, sağlığında öldürdüğü insanlar kadar kabrinin önüne balbal dikilir. Kurban kesilen atlardan birinin başı da bu balballardan bir tanesinin üstüne konur (bakınız, L.Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.363).

[499] H.N.Orkun, **Türk Dünyası**, İstanbul 1932, s.136; G.Demir, **Isparta-Gelendost Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri**, DTCF. Bitirme Tezi, Ankara 2010, s.15.

[500] Hem Asya'daki hem de Avrupa'daki Türk mezarlarının içerisine ölüyle beraber yiyeceklerinde konulduğunu yapılan arkeolojik incelemeler bize göstermektedir.

buna "tullama" diyorlardı ve "dul kalmak" da bununla alâkalıdır. Atın eğeri sırtına ters konulduğu gibi, elbiseler de zaman zaman ters giyilirdi[501]. Ölen kişi eğer bey ise, yayı kırılıp, mezarının üzerine de konuluyordu. Ayrıca zamana ve mekâna göre yas renkleri kara, ak yahut da gök olabiliyordu ki, buna Dede Korkut Hikâyelerinde de rastlamaktayız. Ama en çok herhalde kara idi. Buna dair de Türk dilinde "kara çadır, kara bağlamak, kara giymek" örneğinde olduğu gibi pek çok misal vardır. Bundan sonra ölü için yemek verilirdi[502]. Bu adet de günümüze kadar gelmiştir. Belki de bu ölü aşlarına, ölenin ruhunun da katıldığına inanılıyordu; ama bizim çoğu meseleyi açıklarken başvurduğumuz şekliyle, ölü yemeğinin sosyolojik temelleri de olsa gerek. Bugün İslamiyetteki işlevi zaten buna yöneliktir.

Bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan gelen "yog" merasimleri tertip edilirdi[503]. Yog teriminin Kaşgarlı'ya göre "matem, yas" manasının yanında, "ölü aşı" anlamı da

---

Bakınız, K.Y.Bailey, "Funeral Archeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data", **Journal of Field Archaeology**, 5/4, Boston 1978, s.473; A.Ayda, **Etrüskler (Turuakalar) Türk İdiler**, Ankara 1992, s.197; İ.B.Moldabayev, "Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993, s.220-221; U.Erdenbat, "Har Balgas, Olon Dovd Yabuulj Buy Arheologiyn Sudalgaa", **Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa**, Ulaanbaatar 2011, s.91-92.

501 Eyerin veya elbisenin ters kullanılması âdeti İslami dönemde de görülür. Mesela kaynaklar, Sultan Tugrul ve III. Murad gibi Türk hükümdarlarıyla, beylerinin cenazelerinde bunların yaşandığını haber verirler. Bakınız, Ünal, **a.g.m.**, s.113.

502 Ölmüşlerin bu şekilde anılması, mezarların içine ölüyle beraber yiyecek, içecek ve özel eşyalarının konulması aynı zamanda ahiret inancının bir göstergesidir.

503 Orkun, **a.g.e.**, s.135; İbn Fazlan, **a.g.e.**, s.63; Liu, **a.g.e.**, s.9; F.Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", **DTCF. Dergisi**, Sayı 17, Ankara 1961, s.447-448; Grousset, **a.g.e.**, s.40, 99; İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.61; Radloff, **a.g.e.**, s.181; Rasonyi, **a.g.e.**, s.27; L.Altınmakas, "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", **Türk Kültürü**, 22/250, Ankara 1984, s.128; Ögel, **Türk Kültürünün...**, s.758; E.Buharalı, "Türklerde Matem Alametleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Prof.Dr. B.Ögel'e Armağan, Sayı 65, İstanbul 1990, s.152-153; Katanov, **a.g.e.**, s.56-72; Herodotos, **a.g.e.**, s.211; Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.210; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.39; T.Yürekli, **XI-XV. YY'lar Arası El-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası**, Doktora Tezi, Ankara 2009, s.222.
Kök Türkçe yazıtlarda yog adetiyle alâkalı olan pek çok ibareye rastlamaktayız. Mesela, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında 714 yılında, Beş Balık seferi sırasında ölen amcalarının oğlu Tonga Tigin'in yogundan (mateminden) bahis vardır (Bakınız, S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü**, 33/390, Ankara 1995, s.63-64). Yine Çin kaynakları Türklerin cenaze törenlerinden söz ederken; ölen kimsenin çocukları, torunları, bütün akrabaları bir koyun ya da atı kurban olarak kesip, mevtanın çadırının önüne koyduklarını anlatırlar. Hatta bu cenaze törenleri sırasında tanışan gençlerin izdivaclara karar verdiklerini bile vurguluyorlar (Bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.9-10).

var idi[504]. Tarihte meşhur Tonga Tigin, Köl Tigin ve Bilge için yapılan bu törenleri hepimiz bilmekteyiz. Bu yog törenleri sırasında karşılaştığımız bir başka usul ise, gürültü ile ağıtın şiddeti artsın diye, herhalde merasim alanına hayvanlar da getiriliyordu.

Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için kabirlerinin başına hayatta iken savaşıp öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi ki; bu balbalların ölen şahsa öbür dünyada hizmet edeceğine inanıldığı vurgulanmakla beraber, bize göre anıt mezarların önüne dikilen bu nesneler, dosta güven, düşmana korku salmak için de yontulmuştur. Herhalde taş balbalları ilk gören dost kuvvetler veya kişilerin pekçok beye ve hükümdara baş eğdirmiş bir kaganın ya da halkın topraklarına geldiği için güven ve sevinç hissedecekleri; o ülke ve milletin hakkında kötü düşünen şahısların da, kendi başlarına aynı akibetin geleceğinden dolayı korkacakları sanılmıştır[505].

Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da, Türklerin dini hayatlarında süre-gelmiştir. Sahalar ölümü, insanın ruhunu kötü ruhların kapıp, yemesi ile de açıklar. Ölüm halinde ruhun bir kuş şeklinde uçup, gittiği düşünülür ki; kökü eski Türklerdeki "uçmağa barmak" (cennete gitmek) fikriyle alâkalıdır. Ayrıca eski Türk dini hayatında cennetin karşıtı, yani cehennem ise "tamu" idi[506]. Eğer Türklerde açıklamaya çalıştığımız şekilde, bir cennet ve cehennem mefhumu söz konusuysa demek ki, Kök Tengri inancında bir "Ahiret" düşüncesi de bulunmaktadır. Bu da eski Türk dininin şartlarından veya Tanrı'ya iman kaidelerinden biridir.

Türklerin eski inancı Kök Tengri itikadı idi. Burada Tanrı'nın sıfatı durumundaki "kök" yüceliği ve ululuğu ifade eder. Kök Tengri, bozkır kavimleri inancında

---

504 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.106.

505 Liu, **a.g.e.**, s.9; S.Gömeç, "Balbalların Peşinden", **Orkun**, Sayı 43, İstanbul 2001; Butanayev-Butanayeva, **a.g.e.**, s.87; Ö.Küçükmehmetoğlu, "Bir Kırgız Cenazesinde Müşahade Ettiklerim", **Kardeş Kalemler**, 1/7, Ankara 2007, s.79-82.

506 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.234.

tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır, dolayısıyla Tengri teg'dir[507]. Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri olmuştur. Buna bağlı olarak Bizans kaynakları Türkler tek bir Tanrı'ya inanır ve buna at, inek, koyun gibi hayvanları kurban ederlerdi, demektedir. Dolayısıyla Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile anılmıştır[508]. Buna binaen ilim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun Yazıtlarından yola çıkarak belirlemek mümkündür. Bu kitabelerde kagan ve beyler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrı'yı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Türk kaganlarına siyasi hâkimiyetin temeli olan kut Tanrı tarafından verilir. Tanrı'nın müsaadesiyle, düşmanlar perişan edilmiş ve devlet sahibi olunmuştur. Kitabelerde birçok yerde geçen Tengri'ye, bazan Türk Tengrisi şeklinde de rastlanır. O zaman milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Herhalde bütün dinler gibi başlangıçta bu da insanlık için indi; ama sonradan sadece Türklerin inanışı oldu. Yahudilik misalinde gözümüze çarptığı gibi böyle dinlerin varlığından haberdarız.

Efsanevi Türk hükümdarı Tengri-kut Börü Tonga (Mo-tun), Tanrı tarafından, kendine insanları idare etme vazifesinin verildiğini söylerken; onun torunlarından biri olan, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet kuran ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Apa Bug da (He-lien P'o Po); ben Tanrı tarafından kagan yapılarak, çaresiz insanları kurtarmak üzere görevlendirildim, demektedir. İşte bu Türk dinini incelediğimizde, Börülülerin (Aşinaların) hanedanlık kurmaları da Tanrı'nın eliyle olmuştur. Bumın ile İstemi'yi Tanrı tahta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye, İl-teriş ile İl Bilge Katun'u halk içerisinden çekip, yükselten O'dur. Halk kaganı terk ettiği zaman Tanrı onları cezalandırmıştır. Savaşlar onun sayesinde kazanılır. Tanrı Kut'a ve Ülüg'e layık olmayanların elinden de bunları almıştır[509]. Yani Tanrı Türk milletinin

---

[507] Tanrı sadece kendine benzer. Belki Dede Korkut Hikâyelerinde geçen şekliyle, "yücelerden yüce, kimse bilmez nice" bir varlıktır. Ayrıca bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.74.

[508] S.Gömeç, "Drevnyaya Religiya Tyurok", **Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruktsiya, Traditsii**, Yakutsk 1992, s.20; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.157.

[509] P.W.Schmidt, "Tukuelerin Dini", **İÜEF.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.14, İstanbul 1966, s.69; Onat, **5. Asırda Kuzey...**, s.94; S.Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi

geleceğini belirleyen en yüce varlıktır. Dolayısıyla bu dinin birinci şartı Tanrı'ya imandır ve bu itikatın kökleri de binlerce yıl evveline gider.

Bütün bunlar; Tanrı'nın eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların mevcudiyetlerine hükmeden bir Ulu yaratıcı olduğunu ortaya koyar. Bu semavi Tanrı inancının şamanik düşüncelerle hiçbir alâkasının olmadığı açıkça görülüyor. Şurası da bir gerçektir ki, ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

10. yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan İbn Fadlan, Oguzların içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse başını semaya kaldırıp "bir Tanrı" dediklerini söylemektedir. Yine onlar tövbe ve dua yaparken "ökünmek" ve "alkış" terimlerini kullanmışlar; herhangi birine bedduada buluyorlarken de "kargış" kelimesini tercih etmişlerdir[510]. Görüleceği üzere eski Türk dininde Tanrı'ya bir ibadet var, ancak bunun nasıl olduğunu bilmek mümkün değildir. Kök Tengri inancına ait terminolojide bir "yükünmek" tabiri bulunduğuna göre, Türkler Tanrı'ya ibadet veya niyaz ederken, belki tam secde mahiyetinde olmasa da, varlığına inandıkları Tanrı karşısında şöyle veya böyle eğilerek, ibadetlerini yerine getiriyorlardı.

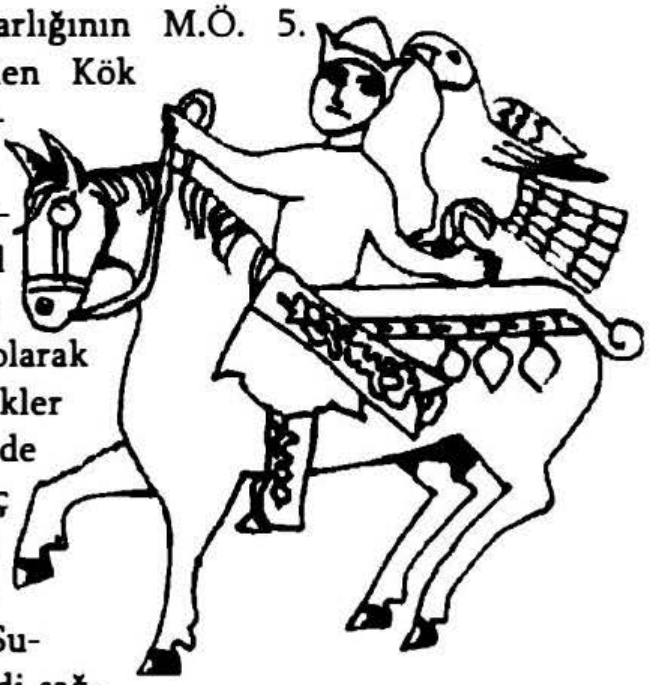
8. yüzyılda Hazar Türklerinin "bir yaratıcı Tanrı" tanıdıkları, hıristiyanların "üçlü inancına" karşılık, onların tek Tanrıya taptıkları kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: "Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh'a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı'nın hizmetindeyiz" demektedir. Bu arada yine yeri gelmişken, değişik Türk boyları arasında 7. asırdan itibaren hristiyanlığın olduğunu biliyoruz. Bunlara örnek olarak; 6. yüzyılın başlarında (520'lerde) bir Hun beyi olan Kurt'un İstanbul'a gelerek vaftiz edilmesi ve Kök Türk idarecilerinden Tonga Yabgu'nun, Bizans imparatorunun kızı Eudoxia ile evlenme işi münasebeti yüzünden Türkistan'a Nasturi mezhebinin girmesine değinilebilir. Bazı Türklerin de ortodoks hristiyan oldukları anlaşılıyor ki, bu da herhalde 11-12. asırlarda Kuman-Kıpçak, Peçenek ve Oguz gibi kabilelerin aracılığıyladır[511].

Hâkimiyet", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 100, İstanbul 1996, s.113-115; Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.20.

[510] Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.211, 203, 461; Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s.40.

[511] Barthold, **a.g.e.**, s.140-141; F.Psalty, "Türkelide Hıristiyanlık", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943; Zajaczkowski, "Khazarian Culture...", s.302; İbn

Dini itikad olarak varlığının M.Ö. 5. yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin, Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki nesnelerin büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğü bir bütün (uzay) şeklinde sembolleştirmişlerdir ki; geç Şamanizmdeki gibi eski Türk dininde de gök yedi kattan ibaretti ve İslamiyette "Nebe Suresi" 12. ayette; "Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik"[512] cümlesi ilginçtir. Dolayısıyla bu inanç sistemi sadece Türklere özgüdür. Kök Tengri yalnızca kendisine tapınılması gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildi. Mesela Bizans kaynaklarında, Türk ülkesinde Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlık olduğuna; Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık yüklemelerine rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya taptıkları yazılıdır[513].

Fadlan, **a.g.e.**, s.31; W.Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997, s.267; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.120-121.
Zajaczkowski, Hazar Türklerinin, Karaim mezhebini kabul etmelerini tamamen bir siyaset olarak görmektedir. Onların komşuları olan Hıristiyan ve Müslümanlara muhalefet amacıyla bu inanca girdiklerini, Arap ve Bizans etkisine karşı bir oyun olduğunu, bu inancın Hazar Kaganlığında gerçekten benimsenmediğinin altını çizmektedir (Bakınız, A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and its Inheritors", **Acta Orientalia**, Tom. 22, Budapest 1961, s.302). Yine bilindiği üzere Hazar Kaganlığının içerisinde Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Kök Tengri İnancı yaşama imkânına sahipti. O zamanki idareciler öyle bir sistem kurmuşlardı ki, bütün bu halkın dini işleri gayet iyi yürümekteydi. Kaganlıkta, devletin hukuki işlerine bakan yedi kadının olduğundan söz ediliyor. Bir kadı Kök Tengri'ye inananlara (yahut da eski Türk dinine), geri kalan ikişer tanesi de diğer dinlerde olanlar için vazifelendirilmişlerdi (Bakınız, Ş.Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985, s.81; Artamonov, **a.g.e.**, s.325).

512 **Kur'an-ı Kerim ve Meâli**, Meal ve Tefsir Celal Yıldırım, İstanbul (tarihsiz), s.583.

513 576 yılında Bizans'tan Kök Türk ülkesine hareket eden bir elçilik heyetini Aral Gölü bölgesinde, muhtemelen İstemi'nin çocuklarından birisi olan Türk Şad karşılamıştı. Bu seyahatı anlatan kaynaklara göre, gelen Bizanslıların içerisindeki kötülüklerden sıyrılmaları için ateşten atlatıldığı biliniyor.

Dinler tarihinde tespit edilen bir hususa göre, hiçbir din saf halde kalmamış, Tanrı her zaman kutsal sayılan ikinci derecede yan varlıklar ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en büyük dinlerinde bile durum böyledir. Hıristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyette, İhlâs Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir şekilde belirtilmiş" olduğu halde, Bakara Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklere iman vardır. Ama eski Türk dininde, kesinlikle Tanrı'nın yanında, ikinci bir tapınılması gereken öge yoktur. En azından buna mevcut tarihi kaynaklarda rastlanılmıyor.

Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılır. Bu kelime bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri terimi, günümüzün değişik Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, ture şekillerinde söylenir[514]. Türkçenin asli kelimesi olan Tanrı'ya yazılı kayıt olarak, en eski M.Ö. 5. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere, ölümlü ve ölümsüz birçok tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir[515].

Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (M.Ö. 5. yüzyıl) "T'ien" şeklinde, Tanrı manasına kullanılmıştır. M. evvel 2. asrın 30'lu yıllarındaki küçük çaplı bir savaşta, Hun yabgusu

---

Yine Doğu Türkistanlı Türkler, aralarına birini kabul etmeden önce 41 defa ateşten atlatıyorlardı (Bakınız, Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.59-60; Katanov, **a.g.e.**, s.116; Gömeç, **Şamanizm ve....** s.103).
Elbette ki bu hareketin yapılmasındaki gaye ateşin temizleyiciliğine inanılmasıdır. Günümüzde nasıl birtakım mikrobik hastalıklardan ve salgınlardan kurtulmak için çevrenin yakılması söz konusu ve bazı yaraların tedavisinde dağlama usulü uygulanıyorsa, geçmişte de insanlar bu tür tedavileri bildiklerinden ateşten yararlanmışlardır.

514 1925 yılında Madara Köyü yakınlarında yapılan kazıda bulunmuş olan çok bozuk bir proto-Bulgar kitabesinde Tangra (Taggra) ismine rastlıyoruz. Bakınız, Beşevliyev, **a.g.m.**, s.237; İ.Alp, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.255.

515 Eski Yunan'da Zeus, Apollon, Mars, Hera vs. gibi varlıklar aynı zamanda yarı tanrı olarak da kabul edilmekteydiler. Aslında bu inançda kim ölümlü, kim ölümsüz belli olmadığı gibi, kimin yaratıcı, kimin de yaratılan olduğu hususu da karışıktır. Hatta 5. asrın ilk yarılarında (448), Bizans'tan Attila'nın yanına gelen elçilerden birinin Bizans imparatorunu Tanrı olarak anmasına Türkler tepki göstermişler idi. Bakınız, J.B.Bury, **A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. I, London 1889, s.214.

Çinli bir kumandanı esir olarak, ele geçirdi. Bu asker sorgulanınca, aslında bunun bir tuzak olduğu, büyük Çin ordusunun kucağına düşmek üzere bulunduklarını öğrendi. Hun hükümdarı hemen adamlarına geri dönmeyi emretti. Ülkesinin sınırına varınca; başını göğe kaldırıp, kurtuluşunun Tanrı tarafından sağlandığını söyledikten sonra, esiri serbest bıraktığını, Çin vesikaları aktarmaktadır. Yani Türkler, Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak tanırlar[516]. Altaylı kamlar Tanrı'ya dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" derler.

Eski Türkçede "gök" (sema) ve "en büyük yaratıcı" mefhumları için tek bir kelime, yani Tengri kullanılmıştı. İslam dinini seçen Türkler, gök kelimesini sema, tengri kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis ettiler. Ayrıca eski Türkçede hava anlamına gelen "kalıg", İslamdan sonra "gök-sema" manasının yerine konmak istenmişse de, tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmuştur. Çünkü o "Kök Tengri" gibi hiçbir zaman mukaddes algılanmadı. Tanrı kelimesi yerine, Oguzların kullandığı "çalap" terimi de yaşama imkânı bulamadı. Bunun yanısıra, özellikle Divanü Lûgat-it-Türk'de Tanrı'nın isimleri arasında "Ugan", "Bayat", "İdi" gibi şekilleri de görmekteyiz[517] ki, bunlara artık sadece tarihi metinlerde rastlanılmaktadır.

i- Şamanizmi Yeniden Canlandırma Teşebbüsleri

Çarlık ve Sovyet Rusya zamanında büyük bir baskı altındaydı. Günümüzde hayatiyetini devam ettirmeye çalışan eski Türk dininin zaman zaman ıslahına gayret edildiğini de görmekteyiz. Buna yönelik bir teşebbüs 20. yüzyılın başında Altay Dağlarında ortaya çıktı. Bu harekete dünya literatüründe Burhanizm denmektedir. Altay Türkleri ise Ak Yang (Ak din) demişlerdir. Bu hareket yalnız bozulmuş Şamanizme karşı değil, Rus emperyalizmine karşı da bir baş kaldırı idi.

Burhanizmin kesin başlangıç tarihi belli değildir. Ancak bu inancın Rus hükümeti tarafından ortaya çıkarılması 1904 yılının başlarına rastlar. Bu itikadın temeli tahrip olmuş; yani içerisine Budizm, Maniheizm ve sonra bazı semavi dinlerin karıştığı Türk dini ile Rus egemenliğine düşmanlıktır. Bununla beraber Burhanizm, Lamaizme bir geçiş olarak görüldüğü gibi, Şamanizm ile Hıristiyanlığın da bir

---

[516] De Guignes, **a.g.e.**, s.231-233; Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.22-66; Watson, **a.g.e.**, s.176-177; H.Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara 1980, s. 15-19; Çavuşoğlu, **a.g.m.**, s.28; Gumilev, **Hunlar**, s.118; Artamonov, **a.g.e.**, s.250.

[517] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.77, 87; C. III, s.171; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.153.

çatışması şeklinde değerlendirilmektedir[518]. Ancak Burhanizmin çıkışının temelinde, hernekadar eski Rus yazarlar birtakım feodal düzen emarelerine işaret ediyorlarsa da, yüz yıllık belki de ikiyüz yıllık rahatsızlıklar yatmaktadır. Ruslar gelene kadar kendi topraklarını ekip biçebilen, hayvanlarını bozkırlarda hürce otlatabilen Türk halkının elinden bu gibi imtiyazları alınmış, üstüne-üstlük binlerce yıldan beri üzerinde atalarının yattığı topraklara Rus göçmenleri getirilerek yerleştirilmişti. Aslında Burhanizm hareketine dinî vasfının yanında, millî bağımsızlık ayaklanması olarak da bakmakta fayda vardır.

Burhanizmin belki ilk şeyhi diyebileceğimiz kişi Altaylı bir Türk olan Çet-Çelpen'dir. Karısı ile beraber, 14 yaşında bir kız evlatlığı olan bu Türk Üst-kan kasabasından 20 km uzaklıkta bulunan bir ormanlık bölgede yaşıyor ve burada ibadet ediyordu. Yanına gelenlere bu Ak Yang'ın ilkelerini öğretiyor ve nasihatlarda bulunuyordu. Çet-Çelpen'in öğretisine göre, Ruslarla beraber yemek yemek, onlarla dost olmak yasaktı. Hatta Rus parası bile kullanılmamalıydı. 20. yüzyılın kamları Kök Tengri Dininin içine birçok akla ve mantığa sığmayan hurafeler soktukları için onlar şeytan işleriyle uğraşıyorlardı. Onların davullarını, cübbelerini ve asalarını ateşte yakarak gerçekleri görmeye zorlamak lazımdı. Tanrıya hoş kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kımız gibi saçılar da kurban sayılabilirdi. Eğer bu din etrafında birleşirlerse, Rus zulmünden de kurtulmak mümkün olacaktı.

Çet-Çelpen bütün vaazlarını çok güzel bir hitabeti olan kızı vasıtasıyla yapıyordu. Bu kızı dinlemek için binlerce kişinin toplandığı oluyordu. Çet-Çelpen'in zamanla onbinlerce taraftarı oldu. Bu Rus hâkimiyetinin Altaylarda tehlikeye girmesi demekti. Rusya'yı Burhanistlere karşı harekete sevkeden nedenlerden birisi de; bölgede faaliyet gösteren hıristiyan misyonerlerin suçlamalarıydı. Misyonerler Burhanizmi kendi çalışmaları için yeni bir düşman olarak gördüler. Onlar yazdıkları yazılarda veya devletin merkezine gönderdikleri haberlerde hayali Japon ajanları arayarak, halk arasında bir Japonseverliğin var olduğunu ispatlamaya çalışıyorlardı. Hem Mogol Lamalarının zarar verici faaliyetleri, hem de Burhanistlerin Japon taraftarlığından söz ederek, onlara karşı bir cephe oluşturdular. 1904 temmuzunda binlerce Altay Türkü tören için Çet-Çelpen'in çadırı etrafında toplanıp, genç kızın ateşli nutkunu ve ilahilerini dinlerlerken, ibadetle meşgul bu silahsız insanlar Rus askerleri tarafından bas-

[518] Buna benzer bir tepkiyi de Türkistan Türkleri gösterdiler. Milli kimliğin ve milliyetçiliğin yasaklandığı yıllarda Türkistanlı Türkler, İslamiyet etrafında birleşerek, milli şuuru canlı tutmaya gayret ettiler.

kına uğradılar. Çet-Çelpen, karısı, kızı ve ileri gelen yirmi kadar müridi tutuklandı. Rus hükümeti Altaylı Burhanistlerin mallarını ve mülklerini yağmaladı. Çet-Çelpen ve arkadaşları ağır ceza mahkemesinde yargılandılar. O zaman Rus devlet dumasında bulunan bazı liberal görüşlü kişiler ve avukatlar onların savunmalarını üstlendiler. Böylece ölüm cezasından kurtuldular[519]. Ama iki yıl sonra Çet-Çelpen kendine yapılan işkencelerden dolayı Biysk hapishanesinde öldü. Burhanizm hareketi böylece sona ermiş oldu.

Bugün Sibirya'nın değişik bölgelerinde Şamanizmin yaygınlaştırılması ve teorisi için çeşitli faaliyetlerde bulunulmakla birlikte, çok ciddi ilmi çalışmalar da yapılıyor. Fakat daha evvelce de işaret ettiğimiz üzere, eski Türk inancı bütün ilkeleriyle bilinmediğinden, bu günkü Şamanizm ile Kök Tengri dini karıştırılmakta ve bazan eski Türk inancı diye tamamen ne olduğu belirsiz Şamanist gelenekler anlatılmaktadır. Din araştırmacıları ve kültür tarihçilerinin bu hususa dikkat etmeleri gerekiyor.

Günümüzde Şamanizm bir din olmaktan çıkmıştır. Sibirya ve Afrika'nın en uzak köşelerine kadar gidebilen teknoloji ve basın-yayın araçlarıyla beraber, dünyanın her tarafında dolaşan çeşitli dinlere mensup misyonerler kendi dinlerini en ince ayrıntılarına kadar empoze edip, bu Şamanik itikatlara bağlı insanların da büyük bir kısmını döndürmüşlerdir. Dolayısıyla Şamanizm bugün toplulukların içerisinde folklorik ve eğlencelik bir unsur olarak uygulanmaktadır.

[519] İnan, **a.g.e.**, s.201-203. Burhanizm için bakınız, A.G.Danilin, **Burhanizm**, Gorno-Altaysk 1993; Kharitonova, "Khakass Shamanism", s.576.

9- TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI

I- KİTABELER

Bugün tarihçiler, özellikle İslamiyet öncesi Türk tarihinin yerli kaynakları bakımından çok az belgeye sahiptirler. 19. yüzyılın sonlarına kadar başvuru kaynaklarımızın temelini Çin yıllıkları ve seyahat notları meydana getiriyordu. Kök Türkçe yazıtların ortaya çıkması ilim âlemini bir anda harekete geçirdi. İlk defa Kök Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, 13. yüzyıl tarihçilerinden Cüveynî olmuştur. Daha sonra bir botanikçi olan D.G.Messerschmidt, 1721'de, Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında, Kök Türkçe ile yazılmış taşların varlığından haber vermiş, fakat o bu taşların hangi dille ve kimlere ait olduğunu bilmediğinden yankı uyandıramamıştı. Ama ilim âleminin en büyük keşiflerinden biri olan Kök Türk yazıtlarının bulunması ve dünyaya tanıtılması, İsveçli bir subay olan J.Strahlanberg sayesindedir. Bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük âlim Thomsen abideleri deşifre etmiştir. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek olan vesikalar geçmiş oldu. Buna rağmen, belli başlı birkaç kitabenin dışındaki diğer kitabelerden yararlanma yoluna gidilmemiştir.

Bugün istifade edilen yazıtların tarihî bakımdan en kıymetlileri Kök Türklere aittir. Hunların neslinden olduklarını söyleyen Kök Türklerin ardından Uygurlar da, Kök Türklerin izini takip etmişler, onlar gibi gelecek nesillere haber vermek için büyük devlet kitabelerini diktirmişlerdir.

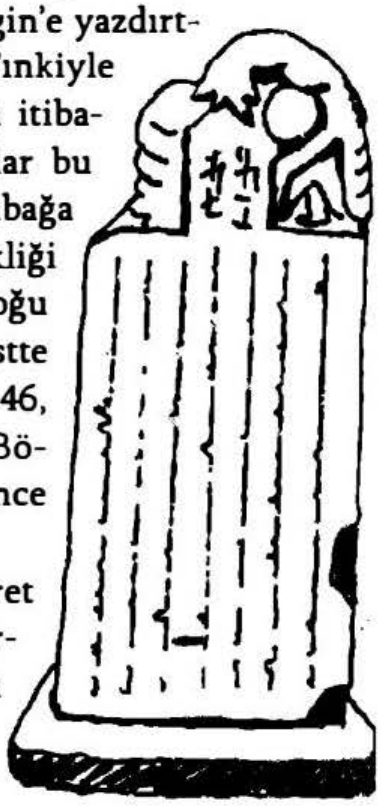
a- Kök Türk Yazıtları

1- Bilge Kagan Yazıtı: Oğlu, İçen tarafından Bilge Kagan'ın ölümünden (734) sonra 735 yılında diktirilmiştir. Bilge Kagan ve Köl Tigin Yazıtlarının ilk kopyası Rus arkeologu Yadrintsev tarafından çıkarılmıştır. Bu yazıtları ilk defa, W.Radloff tarafından, **Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei**, St. Petersburg 1895, adlı eserde neşredilmiştir. Yazıtın Türkçe kısmını Yollıg Tigin yazmış olup, çince kısmını ve süslemeleri Çinliler yapmıştır. Bilge Kagan'ın Yazıtı Köl Tigin'inkinden birkaç cm. uzundur. Bu yüzden doğu cephesinde çince kitabe olmakla beraber, çince kitabenin üzerinde ayrıca Türkçe yazılar devam etmektedir.

Yazıt dünyanın yaradılışıyla başlar: "Üze kök tengri asra yagız yir kılundukta ikin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış; olurıpan Türk bodunıg ilin törüsin tutabirmiş, itibirmiş. Tört bulungdakı bodunıg kop almış, kop baz kılmış. Bir dizi olaylar anlatıldıktan sonra; devletin başına bilgisiz ve kötü kaganların geçtiğinden, bakanların da bilgisiz ve kötü olduğundan, beyler ve halkın arasındaki düzenin bozulmasından, Çinlilerin sözüne kanarak küçüğün büyüğü tanımadığından, bu yüzden iktidarı kaybettiklerinden, erkeklerin köle, kızların cariye olma durumuna geldiklerinden, bahisler anlatılmaktadır. Daha sonra, Türk milletinin, Tanrı'nın izniyle İl-teriş Kagan ve İl Bilge Katun'un önderliğinde tekrar yükseltildiği" anlatılır. Yazıtta İl-teriş, Kapgan ve Bilge Kagan devrinin olaylarına sıkça yer verilmiştir[520].

2- Köl Tigin Yazıtı: 731 yılında ölen Köl Tigin'in kitabesini ise kardeşi Bilge Kagan, 732 yılında yine Yollıg Tigin'e yazdırtmıştır. Bu kitabeye ait bilgiler de, Bilge Kagan'ınkiyle aynıdır. Kök Türk Kaganlığının başlangıcından itibaren Bilge'nin ölümüne kadar olan tarihî olaylar bu yazıtlarda zikredilmektedir. Kitabe kaplumbağa şeklinde bir kaide taşına oturtulmuştur. Yüksekliği 3.75 metredir. Yukarıya doğru daraldığından doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132 cm, üstte 122 cm.dir. Güney ve kuzey cepheleri aşağıda 46, yukarıda 44 cm.dir. Doğu cephesinin üzerinde Börülü soyunun tamgası, batı cephesinde çince kitabe vardır[521].

3- Tunyukuk Yazıtı: İki ayrı taştan ibaret olan Tunyukuk Yazıtı, muhtemelen 725-726'larda ölen ünlü Türk devlet adamı Tunyukuk tarafından ölmeden evvel diktirilmiştir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27

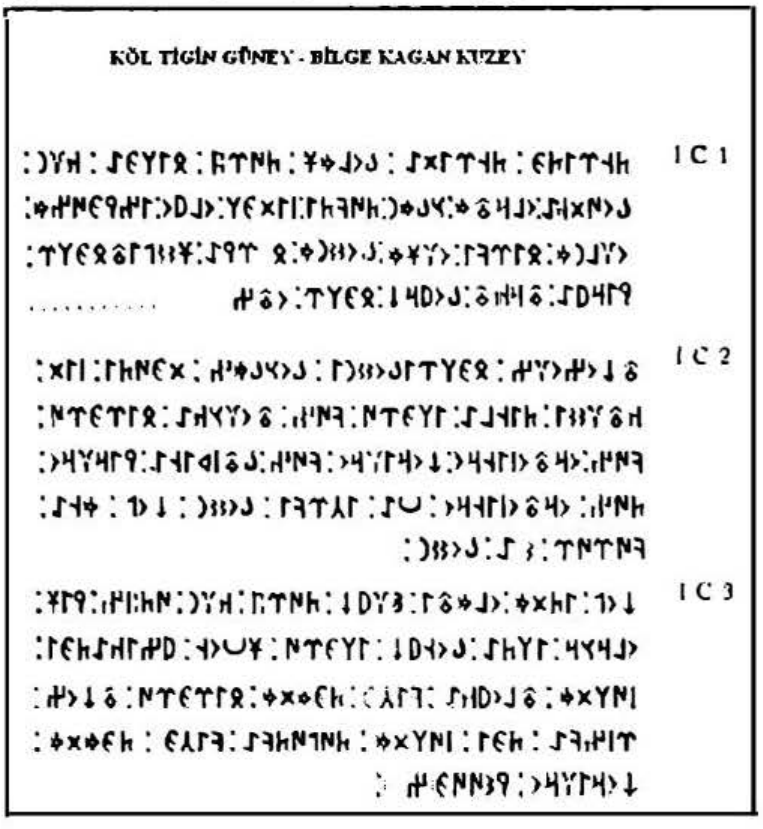
---

520 **S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 21- Bilge Kagan"**, Orkun, **Sayı 74, İstanbul 2004.**

521 **S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 20- Köl Tigin"**, Orkun, **Sayı 73, İstanbul 2004.**

satır vardır. Bu abide de yazı yukarıdan aşağıya doğru yazılmış, fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru düzenlenmiştir. Mogolistan'ın Ulanbatar şehrinin doğusunda Nalayh bölgesinde bulunmuştur. Orkun'dan 450-500 km uzaktadır. Bu yazıt da, Radloff tarafından adı geçen eserde ilk defa neşredildi.

Taşların çepe-çevre etrafında Çin oymacıları tarafından yapılma sekiz tane heykel mevcuttur ki, hepsinin başları kırılmıştır. Bunlar 2001 senesinde Prof.Dr. Saadettin Gömeç'in başkanlığında Mogolistan'a giden araştırma heyeti tarafından müzeye taşınmıştır. Burada takriben 150 metre kadar uzunlukta bir sıra balbal vardır. Yazıttan anlaşıldığına göre, İl-teriş ve Tunyukuk istiklâl mücadelelerine birlikte girmişlerdir. Ayrıca Tunyukuk'u Çin kaynakları da teyit etmektedir. Bu yıllıklarda hep İl-teriş ve Tunyukuk'un adları yan yana geçmektedir. Tunyukuk yaptığı işlerden dolayı haklı olarak kendini övmektedir. Özellikle Tokuz Oguzların elinden Ötüken'in alınması, Kırgız, Türgiş ve Sogd seferleri bu yazıtlarda anlatılmaktadır. Tunyukuk yaşadığı müddetçe Türk devleti en parlak zamanlarından birini geçirdi. Devletin sınırları batıda Temir Kapı'ya, doğuda da zaman zaman Çin Denizi'ne kadar uzandı. Tunyukuk Yazıtının diğer yazıtlardan farklı bir tarafı Bilge ve Köl Tigin'e yer verilmeyişidir. Özellikle Köl Tigin'in adı hiç geçmez[522].

4- Ongin Yazıtı: 1891 yılında N. Yadrintsev tarafından Mogolistan'daki Ongin Irmağına yakın bir yerde bulunduğundan, bu ad ile anılmıştır. 8. yüzyıla ait bir yazıt olup, ilk defa Radloff tarafından adı geçen eserde neşredildi. Abide de esas olarak 12 satır bulunmakla beraber, yan tarafının en üstünde 7

[522] S. Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", Türk Kültürü, 40/475-476, Ankara 2002; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 17- Bilge Tunyukuk", Orkun, Sayı 69, İstanbul 2003.

satırdan meydana gelen kısa kısa cümleler vardır. Ayrıca yazıtın hemen yanındaki balbalın üzerinde de bir satır mevcuttur.

Herhâlde 731 yılında dikilmiş olan bu yazıtın kimin adına kazındığı konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Yazıtta bir felaketten bahsedilmektedir, bu da muhtemelen 630'daki felaket yılıdır. Bilindiği gibi bu olay Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında da geçer.

ONGİN YAZITI

ÖN TARAF

SAĞ TARAF

5- Köl İç Çor Yazıtı: Orta Mogolistan'da, İhe-Hüşotu denilen yerde, W. Kotwicz tarafından bulunduğu için bu ad ile de anılan yazıt, Kök Türklerin ünlü devlet adamlarından biri olan Tarduş Köl İç Çor'un anısına dikilmiştir. Aynı zamanda Tunyukuk 'la da akrabalığı söz konusu olan Köl İç Çor Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Köl İç Çorluk idarî bir unvandır. Bazı ilim adamlarının belirttiğine göre, 8. yüzyılda batıdaki Tarduş beylerinin reisi Köl İç Çor unvanını taşıyordu. Hunlarda olduğu gibi, Kök Türk ve Uygurlarda da ordular boy düzeni üzerine teşkilâtlandırılmıştır ve ordu komutanları olan şadlara yardım için, tecrübeli Köl İç Çorlar ve Apa Tarkanlar atanmıştır.

Kitabede pekçok Türk ve gayri-Türk kavmin adını da görebiliriz (Karluk, Tokuz Oguz, Türgiş, Tarduş, Kıtan, Tatabı, Tezik vs). Coğrafi açıdan da değerli olan yazıtta Beş Balık, Yinçü Ögüz, Temir Kapı gibi coğrafi terimlere de rastlamaktayız. Yazıtta Köl İç Çor'un savaş mücadelelerinden özellikle, 714 yılındaki Beş Balık muharebeleri hakkında bilgi vardır. Yazıtın batı tarafında 12, doğu yüzünde 13, kuzey yönünde 4 satır mevcuttur.

Kitabe ilk defa W.Kotwicz-A.Samoilovitch, "Le Monument Turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie Centrale", **Rocznik Orientalistyczny**, Tom. 4, Warszawa 1928, adlı makalelerinde yayınlamışlardır.

6- Bugut Yazıtı: Mogol arkeologlarından C.Dorçsuren tarafından 1956 yılında, Mogolistan'daki Bugut Dağına 10 km uzaklıkta bulunduğu için bu ad ile anılmaktadır. 6-8. yüzyıla ait olup, Sogd alfabesiyle yazılmıştır. Kitabenin tam olarak korunamayan üst tarafındaki kabartmada; belden yukarısı Türklerin efsanevî atası kurt, belden aşağısı insan olan bir yaratık bulunmaktadır[523]. Özellikle yazıtın bir taş kaplumbağa sırtına oturtulması, buranın bir han mezarlığı olduğunu göstermektedir.

Kök Türklerin ilk zamanlarına aittir. Adını başka hiçbir kitabede göremediğimiz, Börü Kan (Mo-kan) ve Taspar'ın küçük kardeşi Mahan Tigin adına dikilmiş olup, yazıtta onun iyi ve yetenekli biri olduğu zikredilir. Bu kitabede Mahan Tigin'e kagan da denmektedir. Bugut Yazıtının, S.G.Klyaştorniy-V.A.Livşiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972 adlı makalede en iyi neşrini yaptılar.

7- Çoyr Yazıtı: Ulaanbaatar'a 15 km uzaklıkta, Sansar-Ula Kurganı'nın güneyinde bulunmuştur. Üzerinde üç tamga görülen bu yazıt 1929'da Ulaanbaatar Müzesine getirilmiştir. Kitabede ünlü vezir Tunyukuk'un nesebi sayılmakta olup, 6 satırdan ibarettir.

8- Hoytu-Tamır Yazıtları: 1893 yılında Klementz tarafından bulundular. Orkun Nehrinin Hoytu-Tamır bölgesindeki kayalar üzerindeki bu yazıtlar 8. yüzyıla ait olup, Kök Türk dönemindeki Beş Balık seferlerini anlatmaktadır. Yine ilk defa bu yazıtları Radloff neşretmiştir. Hoytu-Tamır Yazıtlarının tamamı on parçadır.

9- Uybat III Yazıtı: 1721'de Messerchmidt tarafından Uybat Nehrinin sol tarafında keşfolunmuştur. Fakat bu bölgede daha pekçok yazıt mevcuttur. Yazıt Tarkan Sangun adlı bir Türk beyine aittir. Burada Türk tarihi için oldukça öneme sahip bir isme tesadüf etmekteyiz ki, Köl İç Çor Yazıtının 12. satırında geçen İl Çor adını, bu kitabenin 8. satırında da görüyoruz. Bu İl Çor'un adı Çin kaynakların-

---

[523] Kurt ile Türk milleti adeta özdeşleşmiş gibidir. Ondan türediğine inanmakla beraber, içtimai ve dini hayatında da önemli bir yere sahiptir. Eskiden doğum yapacak kadına "al basmaması" için yastığının altına bir parça kurt derisi konurdu. Kırsal kesimlerde ebelerin mutlaka kurt kafası olurdu. Hamile kadınlar bazı yerlerde yanlarında kurt dişi taşırlardı. Hıdırellez'de ateşin üzerindeki şekiller kurt izine benzerse mutluluğa yorumlanırdı. Köpeğin kurt gibi uluması ise ölüme işaretti vs. Bakınız, Y.Kalafat, "Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 3, Ankara 2005, s.464-469.

da To-si-fu olarak yazılmış olup, büyük bir ihtimalle İlteriş ve Kapgan Kaganların kardeşidir[524]. Yazıtta toplam 17 satır vardır.

b- Uygur Yazıtları

1- **Aru-Han Yazıtı:** 1962 senesinde Mogolistan'ın Bulgan şehrinin yakınlarında bulunmuştur. E.Tryjarski, "L'Inscription Turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Vol. 36, Wiesbaden 1965, adlı makalesinde ilim alemine tanıtmıştır. Yazıt 3 satırdan ibarettir ve Uygurların ilk dönemine ait olmalıdır.

2- **Sevrey Yazıtı:** Bu yazıt 1948'de Sovyet Bilimler Akademisinin Gobi'ye gönderdiği ilim heyeti tarafından bulunmuştur. Prof. I.A.Efremov, Sevrey taşının üzerindeki runik yazıları görmüş ve 1962'de Doroga Vetrov, **Gobiyskiye Zametki**, 2-e izd., Moskva 1962, s.229'da neşretmiştir. Sevrey Yazıtında sogdça kelimeler de yer almaktadır. Yazıtın Uygur kaganlarından Bögü'ye ait olduğu tahmin olunmaktadır. Kitabe 3. satırdan itibaren okunmaktadır ve 7 satırdır.

3- **Şine Usu Yazıtı:** Türk tarihinin ve kültürünün en mühim eserlerinden birisidir. 1909 senesinde Mogolistan'a yapılan bir ilim gezisinde, Şine Usu Gölü havalisinde bulunduğundan bu ad ile anılmıştır. Şine Usu Türkçede "Yeni Su" demektir. Yazıt herne kadar Börü Kun'a (Moyun Çor) ait ise de, babasının yaptığı icraat ve meydana gelen hadiselerden bahsettiğinden ayrı bir değer taşır. Şine Usu Yazıtında pekçok yer adına rastlanılmaktadır (İrtiş Ögüz, Selenge, Orkun, Kem, Yar Ögüz, Yarış Yazı, Kögmen, Kara-

ONGİN YAZITI

ÖN TARAF

SAĞ TARAF

[524] S.Gömeç, "Kagan İnisi İl Çor Tigin". **XII. Türk Tarih Kongresi**, 12-16 Eylül 1994, Ankara 1994.

kum vs) ve S.Gömeç, "Şine Usu Yazıtında Geçen Bazı Yer Adları", **Bilge**, 18, Ankara 1998 adlı maka-lesinde bu mevki isimleri üzerinde durmuştur. Kitabenin kuzey tarafında 12, doğu tarafında 12, güney cephesinde 15, batısında 10 satır mevcuttur. Ayrıca yazıtın batı tarafının kenarında da bir satır bulunmaktadır.

Kitabenin kuzey tarafı ilk dört satırı Kök Türklerden izler taşır. Burada Börü Kun'un (Moyun Çor) babası Köl Bilge'nin Tokuz Oguzları kendi safına çektikten sonra başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Onlar önce Kök Türkleri bertaraf etmişler, sonra Basmıl ve Karlukları yenerek, Türk devletinin başına geçmişlerdir. Uygurlar yazıttan da anlaşılacağı üzere, 748 yılındaki Atalar Mezarlığında yapılan törenden sonra, millet tarafından kendilerini idare etmeğe lâyık görüldüler. Kitabedeki bu "Ata Mezarlığı" motifi, Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik mezarlarının bulunduğu fikrini çağrıştırıyor. Bu da bize Ergenekun Destanı'nı hatırlatmaktadır. Bu yazıttan çıkan diğer bir netice de, hükümdarlık alametleri arasında Atalar Mezarlığına sahip olmak da vardır. Şine Usu Kitabesinde geçen son hadise, Selenge'de Sogdlu ve Çinli ustalara Bay Balık adında bir şehir inşa ettirilmesidir.

Yazıttan ilk G.J.Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", **Journal de la Societe Finno-Ougrienne**, Vol. 30, Helsinki 1913/1918, isimli makalesinde bahseder. Başlangıçtan itibaren Börü Kun (Moyun Çor) Kagan döneminin de olaylarının anlatıldığı bir tarihi vesikadır.

4- Terhin Yazıtı: Bu yazıt da, Uygur kaganı Börü Kun (Moyun Çor) tarafından diktirilmiştir. 1970 yılında Mogolistan'da bulundu. Yazıtı ilim alemine S.G.Klyaştornıy, "Terhinskaya Nadpis", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Baku 1980, adlı yazısıyla tanıtmıştır diyebiliriz. Bu yazıt üzerine Türkiye'de T.Tekin ve S.Gömeç çalışmışlardır[525].

Toplam 30 satır ve bir de taş kaplumbaga üzerindeki cümleyi sayarsak 31 satırdan ibaret olan bu yazıt, Uygurların ünlü kaganı Börü Kun (Moyun Çor) devrinin başlangıcından 753 yılına kadarki olaylardan bahseder. Yazıtın başında daha önceki meşhur Türk hükümdarlarının adlarının sayılması ve Bumın Kagan'ın adına burada da rastlamamız, bizi Uygurların da başlangıçta kendilerini Kök Türklerin devamı olarak gördüklerini düşünmemize sevketmektedir.

---

[525] S.Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 27/28, Ankara 1996.

Kitabe aşağı-yukarı Şine Usu ile aynıdır. Burada da pekçok Türk boyu (Kasar, Bars İl, Apa İsi, Süngüz, Başkan vs) ve kavmin adını görmekteyiz.

5- Tez II Yazıtı: İlk defa 1915 yılında B.Y.Vladimirtsov tarafından bulunmuş, yazıtın o zamanlar neşredilmesine izin verilmemiş, fakat 1976 senesinde ikinci defa, Tez Nehri kıyısında, S.Karcabay ve A.Ochir tarafından keşfedilmiştir. Yazıt Bögü Kagan dönemine aittir. Bu yazıtı da ilim alemine S.G.Klyaştornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", **Acta Orientalia**, 39/1, Budapest 1985, adlı yazısında tanıttı. En son olarak S.Gömeç neşretti[526]. Yazıtın batı tarafında 6, kuzeyinde 5, doğusunda 6, güney tarafında 5 satır bulunmaktadır.

Yazıt herhalde 770-779 yılları arasında dikilmiştir. Bögü Kagan'ın faaliyetlerinden çok babası Börü Kun (Moyun Çor) ve dedesi Köl Bilge Kagan hakkındadır. Türk tarihi ve kültürü için oldukça değerli olan yazıt bugüne kadar iyi korunabilmiş olsaydı, ondan daha çok faydalanmak mümkün olacaktı. Terhin yazıtında olduğu gibi Tez II Yazıtında da "dokuz bakan"dan bahsedilmektedir. Bu dokuz bakanın üçünün iç bakan, altısının da dış bakan olduğu söylenmektedir.

6- Karabalgasun Yazıtı: Uygur tarihinin 833 yılına kadar bir özetidir. Üç dilli olması hasebiyle evrensel bir niteliği de bulunan bu yazıt, Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça büyük öneme haizdir. Türkçe, sogdça ve çince olan yazıtın Türkçe bölümü oldukça yıpranmıştır. Abide de toplam 52 satır Türkçe yazı vardır ki, bunların çoğu birer kelimedir. Yazıt 1889 tarihinde Yadrintsev'in Orta Mogolistan'ı ziyareti sırasında büyük Karabalgasun harabelerinde bulundu. Yazıtın ilk neşri Radloff'un eserinde olmuştur.

7- Suci Yazıtı: Ramstedt bu yazıtı 1900 yılında Urga'dan Handu-Wang Manastırı'na giderken buldu ve ilk kez onun tarafından ilim alemine tanıtıldı. Yeri Kuzey Mogolistan bölgesidir. Onbir satırdan ibaret olup, en üstünde bir tamga vardır[527]. Boyla Kutlug Yargan adındaki bir Kırgız bakanın adına dikilmiştir.

8- A Çor Yazıtı: 8. asrın son zamanlarına ait bir yazıttır ve 1857 senesinde, Kostroff adlı bir Rus tarafından tespit edildi. Bulunduğu yer Abakan'ın sol sahilindeki Koybal bozkırındaki Açur Köyüdür. Yazıt Uygur vezirlerinden ve komutanlarından olan İl Ögesi Inançu Bilge

---

[526] S.Gömeç, "Bögü Kagan'ın Yazıtı: Tez II", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 124, İstanbul 1997.

[527] G. J. Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", **Journal de la Societe Finno-Ougrienne**, 30, Helsinki 1913/ 18.

adına diktirilmiştir. Yazıtın ön tarafı, sağ ve sol yönlerinde 4'er satır mevcuttur. Arka tarafında ise bir satır bulunmaktadır. Türk tarihi ve kültürü bakımından son derece kıymetli olan bu yazıtı ilim alemine Radloff tanıtmıştır.

9- Şivet Ulan Yazıtı: Sadece üç kelimesi okunabilen, ancak Uygur adına rastlanılması bakımından değerli bir yazıt olan Şivet Ulan'ı ilk defa G.J.Ramstedt, "Materialien zu den Alt-türkischen Inscriften der Mongolei", **Journal de la Societe Finno-Ougrienne**, 60/7, Helsinki 1912, adlı makalesinde tarif etmiştir.

10- Altın Köl II Yazıtı: Yine tarihimiz ve kültürümüz açısından değerli yazıtlardan birisi olan Altın Köl II, 1878'de Korçakoff adlı bir köylü tarafından, Abakan'ın sağında, Altın Köl'ün 1 km uzağında bulundu. Yazıtın üç tarafında da kayıt olup, hepsi üçer satırdan ibarettir. Önemli bir devlet görevlisi ve elçi olan Inançu hakkında malûmat sahibi oluyoruz. 9. yüzyıla ait olduğu sanılan bu kitabe hakkında ilk bilgileri Radloff'un eserinde görmekteyiz.

c- Türgiş Yazıtları

1- Uybat I Yazıtı: 1886 yılında, Uybat Nehri bölgesinde D.A.Klementz bulmuştur. Taşın dar yüzü üzerinde bir insan tasviri bulunmaktadır. Sağlığında elçi olan bir Türk'e ait olan yazıtı ilim âlemine Radloff adı geçen eserinde tanıtmıştır.

Yazıt Çabış Tonga (Tun) Tarkan adlı bir bey adına ikinci bir şahıs tarafından dikilmiştir. Bu yazıttan 753-754 tarihinde, Uygurlardan Türgiş ülkesine Çabış Tun Tarkan'ın elçi olarak gitmiş olduğunu tespit ediyoruz.

2- Tuba III Yazıtı: D.G.Messerschmidt tarafından 1721 senesinde, Yenisey'in solundaki Tez ve Erba arasında bulundu. Yazıt büyük bir Türgiş beyine aittir. Radloff'un sayesinde ilim alemi bu yazıttan faydalanmıştır.

Tuba III Yazıtında da, daha önce Uybat I'deki Kara Kan adını görmekteyiz. Bir de metinde Türgiş ülkesi geçmektedir. Tahminen 8. yüzyılın ilk yarısına ait bir kitabedir.

Bununla beraber özellikle Türkistan'da Türgiş çağına ait bol miktarda yazılı para bulunmaktadır.

3- Talas XI Yazıtı: Talas bölgesinde bulunan kitabelerin üzerinde pek çok tartışmalar yürütülmekle beraber, son zamanlarda yapılan incelemeler neticesinde bunların Türgiş dönemine ait olabileceği fikirleri ileri sürülmektedir[528].

---

[528] Ç.Cumagulov – S.G.Klyaştornıy, "Odinnadtsataya Runiçeskaya Hadpis na Kamne-Valune iz Dolın Reki Talas", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Baku 1982, s.87.

d- Altı Bag Bodun Yazıtları

1- **Bay Bulun II Yazıtı:** Dört satırdan ibaret olup, Ulug Kem'in sol tarafındaki Bay Bulun Kurgan'ı harabelerinden çıkarılmıştır. İlk defa yazıtın metnini, S.V.Kiselev, "Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kırgızov", **Vestnik Drevney Istorii**, No 3, Moskova 1939, adlı makalesinde verdi.

Kart Tak Inal Öge adlı bir bey için dikilmiştir. Kitabenin dördüncü satırında Altı Bag Bodun ismi geçer. Batıda On Okların başında bulunan Tardu'nun 603'te ortadan kaybolmasından sonra, yerine tahta çıkan Çor Yabgu, Tölös beylerinin kendisine suikast yapmalarından korktuğu için bazı liderleri öldürttü. Bundan dolayı Tölös boylarının önemli bir kısmı ayaklandı. İsyan eden altı Tölös boyu (Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugı, Apa İsi) birleşerek Altı Bag Bodun'un meydana getirdiler[529].

2- **Uyuk-Tarlak Yazıtı:** 1888 tarihinde, Aspelin tarafından Uyuk Nehri havalisinde bulunan yazıtlardandır. Yazıtın üzerinde bir de tamga vardır. Yazıta ait ilk bilgileri Radloff'tan öğreniyoruz.

Yazıt El Togan Tutuk isimli Altı Bag Bodun'a mensup bir bey adına hazırlanmıştır. El Togan Tutuk altmış yaşında ölen bir elçidir.

3- **Kemçik-Kaya Başı Yazıtı:** 1879'da Adrianov tarafından Kemçik Irmağının 8. km yukarısında bulundu. Yazıtın özelliği hem sağdan sola, hem de soldan sağa doğru yazılmış olmasıdır. Tograk adlı bir Türk beyinin yazıtıdır. Kitabenin bir diğer özelliği üzerinde Uygur alfabesiyle yazılmış satırların bulunmasıdır. Belki de Uygur harfli bu yazılar sonradan kazınmıştır. Bu yazıtı D.A.Klementz, "Drevnosti Minusinskogo", **Pamyatniki Metaliçeskih Epoh**, Tomsk 1886, isimli yazısında tanıtmaktadır.

Kitabede adı geçen Inançu Külüg Çigşi'nin Karabalgasun Yazıtında gördüğümüz Inançu ile aynı adam olma ihtimali söz konusudur. Altı Bag Bodun'a mensup bu elçi çok önemli seyahatler yapmıştır. İlk önce 810 senesinde 30 kişilik bir heyet ile Çin'e gitmiş, sonra 813'te bir evlilik dileğinde bulunmak üzere bu ül-

[529] Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", **Türk Kültürü**, 31/358, Ankara 1993.

keyi bir kere daha ziyaret etmiş, 821'de bu evliliği gerçekleştirmek amacıyla yine Çin'de bulunmuş ve Hotan'a gitmiştir. Yazıtın 7. satırındaki **Kırkız kanı bitimişin** cümlesinden, sanki Kırgız ülkesinde de bulunduğu sonucu çıkmaktadır.

e- Oguz Yazıtları

1- Hangita-Hat Yazıtı: Bu yazıttan ilk defa Y.Rintchen, **Les Dessignes Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolei**, Oulan-Bator 1968, adlı eserinde bahseder. Yazıt 7. yüzyılın sonlarında Tokuz Oguz Kagan'ı Baz Kagan'ın oğlunun anısına dikilmiştir.

2- Barlık I Yazıtı: 1891'de D.Klementz tarafından Elegeş'in batı tarafındaki, Barlık Nehri havalisinde bulundu. Bundan başka üç yazıt daha vardır. Altı Oguz birliğine dâhil olan Uztaz adlı bir bey adına dikilmiştir. Yazıttan ilk defa Radloff haber verir.

Yazıttan Oguzların 7-8. yüzyıllarda birkaç birlik teşkil ettikleri ortaya çıkmaktadır. Mesela bu yazıtta Oguzların altı boy halinde teşkilatlandıkları söylenirken, Şine Usu Yazıtında hem Sekiz Oguz, hem de Tokuz Oguz boyunu görüyoruz. Bilge Kagan Yazıtında da bir Üç Oguz ittifakı vardır. Eğer bunların hepsinin aynı yüzyıllarda var olduğunu düşünecek olursak, Oguz birliğinin sayısı 26 olur. 10. yüzyılda ise, Oguzlar 24 boy halinde teşkilatlanmışlardır. Bu da gösteriyor ki, çağlar içerisinde Oguz federasyonlarına çeşitli boylar girip-çıkmış ve 10. yüzyılda da son şeklini almıştır.

f- Kümül Yazıtları

1- Kejilig-Hobu Yazıtı: 1916 senesinde Adrianov tarafından, adı geçen bölgedeki Ejim kıyısında bulundu. Yazıtta bir de tamga vardır. Yazıt hakkındaki ilk ciddi bilgileri S.Malov'un **Yeniseyskaya Pismennosti Tyurok**, Moskova-Leningrad 1952, adlı eserinde görüyoruz. Bir Türk boyu olan Kümüllere aittir.

Kümül adı, Çin kaynaklarında Sha-toların bir kabilesi olarak geçen Çümül/Çumullardan (Ch'ou-yue) gelmektedir. Çin yıllıklarında onların Türklerin bir bölümü olduğunu ve Kök Türklerin fetret devresinde Beş Balık taraflarına çekildiklerini kaydeder[530]. Onların adını Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk'ünde de görebiliriz. Bu yazıt Kümül Öge adına dikilmiştir.

---

[530] Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 79, İstanbul 1993.

2- Kızıl Çıra II Yazıtı: 1916'da Adrianov tarafından Bayan Kol Irmağı kıyısındaki Kızıl Çıra mıntıkasında keşfedildi. Bu yazıtı da Malov ilim âlemine tanıtmıştır ve Külüg Togan adına hazırlanmıştır.

g- Az Yazıtları

1- Bayan Kol Yazıtı: 1971 yılında Tuva bölgesinde bulundu. Yazıtta Altı Azların tarihi yurtlarının kesin sınırları çizilmektedir. Yaklaşık 2.5 metre uzunluğundadır. Yazıt hakkındaki bilgileri, D. D. Vasilyev'in "Tyurkskaya Runiçeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Baku 1976, adlı makalesinden öğrenmekteyiz.

Azlar hakkında pekçok görüş mevcuttur. Azlar menşei itibarıyla Türk boyları içerisine dâhil edilmeseler bile zaman içerisinde Türk kültürü arasında erimişler ve Türkleşmişlerdir. Bayan Kol Yazıtından çıkan neticeye göre, 8. yüzyılda Azların altı urug halinde ve Tannu-Ola'nın batısındaki Mugur bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

2- Mugur-Sargol Yazıtları: 1976 ve 1978 senelerinde bulundu. Yeri Yenisey'e 2.5 km uzaklıktaki Mugur bölgesi olduğu için bu ad ile anılmaktadır. I. Mugur yazıtını N.A.Baskakov, "Naskalnaya Runiçeskaya Nadpis v Terezennike-Buyuk Uriçişça Mugur-Sargol Tuvinskoy ASSR", **Sovyetskaya Etnografiya**, No 3, Moskova 1978, isimli makalesinde, II. Mugur yazıtını, D.Vasilyev, "Novaya Drevnetyurskaya Nadpis iz Tuvi", **Arkeologiçeskiye Otkrıtiya**, 1979, Moskova 1980, adlı yazısında vermektedirler.

Az adına ilk defa tarihi bilgi olarak, Bilge ve Köl Tigin Yazıtlarında 709 yılındaki Kök Türk-Kırgız savaşları sırasında rastlıyoruz. 710 senesinde Türgişlerle yapılan muharebede de, herhalde Türgişlerin safında yer almışlardır. Çünkü bu savaşlarda Türgiş liderinin komutanlarından birinin unvanı Az Tutuk'tur. 714 yılında ayaklanan Azları, Bilge ve Köl Tigin bir kez daha mağlup ettiler. Az adı Uygur kitabelerinden Şine Usu ve Terhin Yazıtında da görülür. Fakat Uygurlar çağında onların hâkimiyetini tanımışlardır. Çünkü artık mühim bir siyasi kuvvetleri yoktur[531].

h- Peçenek Yazıtları

Türk milletinin bir parçası olan Peçeneklere ait bu yazıtlar 1799 senesinde, Macaristan'ın Torontal vilayetindeki Nagy-Szent-Miglos

---

[531] Bunun için bakınız, S.Gömeç, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar", **Belleten**, 8/221, Ankara 1994.

denilen yerde, bir evin avlusunda bulundu. İlk önce Ata İllig'in (Attila) definesi sanılan bu eserlerin üzerindeki yazılar çözülememiş ve Viyana Müzesine kaldırılmıştı. Kök Türk yazıtlarını çözen Thomsen bunların Ata İllig'e (Attila) ait olmadığını söylemiş ve G.Nemeth, kalıntıların Peçenek Türklerinin izlerini taşıdığını ve Kök Türkçenin devamı olan bir Türkçe ile yazıldığını **A Nagyszentmiklosi Kincs Feliratai**, Budapest 1932, adlı eserinde söylemişti. 9-10. yüzyılara ait olduğu sanılan bu eşyaların üzerinde hem Kök Türk harfli metinlere rastlanıldığı gibi, hem de Grek harflariyle yazılmış parçalara da tesadüf edildi.

1- Bulgar Yazıtları

Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde, mesela Pliska, Preyeslav ve Madara gibi merkezlerde eski Bulgar Türklerine ait 90 kadar kitabe bulunmuştur. Bunlar genellikle Grek alfabesiyle yazılmıştır. Preyeslav'da bulunan bir yazıt Kril alfabesiyledir. Bunlardan Madara Yazıtı, kabartmalı sağlam bir kaya üzerindedir. Kabartmadaki tasvir sahnesinde, elinde mızrak, ata binmiş bir suvari vardır[532]. Tasvir sahnesinin Kurum Han'a (9. yüzyıl) ait olduğu tahmin edilmektedir.

i- Sek El (Çik İl) Yazıtları

Tokuz Oguz boylarından birisi olan Sek Elliler, bugün hala Macaristan'ın doğusunda küçük bir grup olarak hayatlarını sürdürüp, 13. yüzyıldan beri Macar kaynaklarında zikredilirler[533]. Herhalde onlar Hun çağından beri kendi milli Türk alfabelerini kullanıyorlardı ki, ilim âleminde yankı uyandıran ilk kitabeleri ise İstanbul'da bulunmuştur. Osmanlılar zamanında İstanbul'a gelen bir Sek El elçisi şikâyetlerini kaldığı hanın duvarlarına yazmış ve 1553'te bunlar kopyalanmıştı. Büyük âlim Thomsen bunun da Türkçe olduğuna karar verdikten sonra

---

[532] S. Nerssesian, "Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Relations Hongroises", **American Journal of Archaeology**, 38/4, Boston 1934, s.621-623. M.Gimbutas, 'Slavianske Keramika y Bulgarija", **American Journal of Archaeology**, 55/1, Boston 1951, s.120.

[533] Bunun için bakınız, L.Rasonyi, "Ortaçağda, Erdel'de Türklüğün İzleri", **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul 1943; L.Rasonyi, "L'Origine du no Szekely (Sicule)", **Acta Linguistica**, 11/1-2, Budapest 1961.

Macarlar tarafından okundu. 17. yüzyılda bir tahta üzerine, 1864'te de bir kilisede başka yazıtlar keşfedildi.

Bunun yanısıra Mogolistan'dan Macaristan'a kadar uzanan coğrafyada binlerce Türk yazıtı bulunmuştur. Bunların tarihi açıdan pekbir önemi yoksa da, kültür tarihimiz açısından son derece önemlidirler. Bunları da; Yenisey, Altay, Kırgız-Kazak, Fergana, Mogolistan ve Avrupa Yazıtları şeklinde tasnif edebiliriz.

II- ÇİN KAYNAKLARI

Türkler kadar eski bir tarihe sahip olan Çinliler, tamamen yerleşik bir toplum oldukları için, onlarda tarih yazıcılığı bizden çok evvel gelişti. Çinliler M. önceki çağlardan itibaren çevrelerindeki halklarla ilgilenmeye başlamışlar ve onlara ait pekçok şeyi resmi tarihlerinde kaydetmişlerdir. Biz bugün İslam öncesi Türk tarihine ve kültürüne ait pekçok hususu bunlardan öğrenebilmekteyiz. Özellikle Kök Türk kitabelerinin anlattığı devirlerden önceki zamanlar hakkında bu Çin yıllıklarından oldukça faydalanmaktayız. İslam öncesi Türk tarihi açısından Çin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

1- Shih Chih (M.Ö. 255-M.Ö. 207). Çin'in en eski tarihi olup, M.Ö. 1. asra kadar olan olaylar Sse-ma Chien tarafından M.Ö. 80 tarihinde tertip edilmiştir.

2- Chien Han Shu (M.Ö. 206-M.S. 24) yani İlk Han kitabı, Pan-chu isimli biri tarafından yazılmış, sonra birtakım ekler yapılmıştır.

3- Hou Han Shu (25-219), yani Sonraki Han kitabı, Fan-ye adlı birinin elinden çıkmıştır.

4- San Kuo Chih (220-264), Üç Sülalenin tarihi anlamına gelip, Chen-shou tarafından yazılmıştır.

5- Wei Shu (300-550), Tabgaç tarihidir. Wei-chou adında bir kişice 551-554 yılları arasında telif edilmiştir.

6- Chou Shu (557-580). 629 yılında Ling-hu Te-fen adlı birisi yazmıştır. 50 cilt olup, Kök Türk döneminin ilk kaynaklarındandır. 557-580 yılları arasında hüküm süren Chou hanedanının yıllığıdır. Kök Türklerin 557'den önceki tarihleri hakkında epey bilgi vardır. 50. ciltte müstakil bir Kök Türk bölümü yer alır.

7- Pei Ch'i Shu (550-576). Li Te-lin tarafından yazılmaya başlanan bu eseri, onun ölümünden sonra oğlu Li Po-yüe, 636 tarihinde tamamladı. 50 cilttir.

8- Sui Shu (589-618). 636'da Wei Cheng adında biri tarafından yazılmıştır. Sui hanedanının yıllığı olup, 85 ciltten ibarettir.

9- Chiu T'ang Shu (618-916). Eski T'ang Kitabı. Tarihçi Liu Hsü tarafından yazılmıştır. 200 cilt olup, eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi kısa olarak anlatılmıştır.

10- Hsin T'ang Shu (618-916). Yeni T'ang Sülalesi Kitabı. 1060 senesinde Wo Yang-hsin ve Sung-chi tarafından hazırlanmıştır. 225 ciltten meydana gelir. Batıdaki On Oklar hakkında bilgi vardır.

11- Wu Tai Shih (907-960). Beş Sülâlenin Tarihi. 1072'de Negu Yang-chien tarafından telif edilmiştir[534].

III- BATI KAYNAKLARI

Latin ve Bizans kaynakları özel adların kaydedilmesi bakımından Çin yıllıklarına nazaran daha değerlidirler. Bunların arasında Hunların Avrupa'da görüldükleri ilk devre ait bilgi veren 4. yüzyıl yazarı Marcellinius'u, yine 5. asrın başlarındaki hadiseleri anlatan Olimpiodoros ve Zosimos'u, Ata İllig (Attila) ile dönemi hakkında çok kıymetli bilgiler aktaran 5. yüzyıl vakanüvisi Priscus'u, Hun kağanı Yılduz hakkında da yazan Sozomenos'u, 5. asrın ilk yarısına değinki olayları bildiren Theodoretos'u, 6. yüzyılda çok değerli kitaplar kaleme alan Jordanes'i, Hunların 363'lerde Kafkasya'daki faaliyetlerini söyleyen 5. asrın kronikçisi Joannes Laurentios Lydos'u, yine 6. yüzyılda eserini yazan Zacharias'ı, 5. asrın ikinci yarısındaki Bizans-Sasani savaşları hakkında da bilgi veren Joshua Stylites'i, 4. yüzyıldan 6. asra kadarki hadiseleri aktaran Marcellinus Comes'i, 5. yüzyılın ikinci yarısında eserini kaleme alan ve Hun-Sasani mücadelelerine değinen Agathangelos'u, 4. asır olaylarına vurgu yapan ve Hunlar arasındaki Hıristiyanlık propagandasını anlatan Symeon Metaphrastes'i, Ak Hunlar hakkında bize çok kıymetli bilgiler veren, 6. asrın müellifi Kosmas Indikopleustes'i, İmparator Justinien ve Theodora'nın resmi tarihçisi Prokopius'u, Sabar, Hun, Otuz Ogur ve Tokuz Ogurlar hususunda haberlerini gördüğümüz ve ilk defa eserinde Türk ismini kullanan 6. yüzyıl tarihçisi Agathias'ı, 6. asırda Hunlardan ve Ata İllig'den (Attila) bahseden Ioannes Malalas'ı, Zemarkhos'un elçiliğini aktaran (569) Ioannes Epiphaneus'u ve Theophannes Byzantius'u, 6. yüzyıldaki Kilise Tarihi'nde Ata İllig (Attila) ve Hunların Trakya'daki faaliyetlerini yazan Evagrius'u, yine 6. asırda Avar Türklerinin ilk ortaya çıkışına

---

[534] Çin'de kurulan bu beş hanedan şunlardır: Sonraki Liang (907-923), Sonraki T'ang (923-936), Sonraki Ch'in (936-947), Sonraki Han (947-951), Sonraki Chou (951-960). Beş sülaleden üç tanesi (T'ang, Chin ve Han) Sha-to Türkleri tarafından tesis edilmiştir. Bakınız, C.Wang, **Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni**, Doktora Tezi, Ankara 1983, s.48.

değinen Flavius Corripus'u, 7. yüzyılın başlarında kaleme alınan eserinde Hunları zikreden Ioannes Antiocheus'u, 7. asrın yazarı bilinmeyen Paschale Kroniği'ni, Ak Hun, Avar, Sabar, Hazar ve Bulgarlar hakkında bilgi veren Andreas Kaisareus (6. yüzyıl), Menandros (6. yüzyıl), Piskopos Johannes (7. yüzyıl), Sebeos (7. yüzyıl), Theophylaktos Simokattes (7.yüzyıl), Nikephoros (8. yüzyıl), Theophannes Confessor (9. yüzyıl), Scriptor Incertus'u (9. Yüzyıl) sayabiliriz[535].

IV- SEYAHAT NOTLARI

Türk tarihinin önemli kaynaklarından birisi de seyahat notlarıdır. Çeşitli çağlarda Türk ülkelerine gitmiş olan yabancılar, daha sonraları ülkelerine döndükleri vakit bu seyahatlarını kaleme alarak yayınlamışlardır. Gittikleri yerlerin etnik yapısı da dâhil olmak üzere, kültürel, siyasi, ekonomik ve askeri yönlerini anlatıldığı bu seyahat notları tarihimizin aydınlatılması hususunda bizlere yol göstermektedir.

1- Hsüan Tsang Seyahatnamesi: Bir casus olan bu adam, Çinli budist rahiptir. 7. asırda (629-645) Çin başkentinden kalkıp, hacı olam amacıyla Hindistan'a gitmek için Orta Asya'dan geçmiş ve Kök Türklerin batı taraflarında gezmiştir. Issık Köl'ün kuzey-batı sahilini takip ederek Tokmak (Suyab) ile Talas Nehri arasındaki bir yerde Tonga Yabgu ile karşılaştı. Turfan'dan İndus Nehri kıyısına kadar Tonga Yabgu'nun himayesinde seyahat etti. Tonga Yabgu onun refakatine Tamgacı unvanlı bir kişiyi memur kıldı ki, herhalde bu kişinin esas vazifesi gümrük memurluğuydu. Tonga Yabgu'ya Budizm hakkında bilgiler verdi. Hsüan-tsang; "Bu yabancıların atları sayılamayacak kadar çoktu. Yabgunun otagı göz kamaştırıcı altın süslemelerle bezeliydi. Yabgu yeşil satenden bir kaftan giymekte olup, saçlarını olduğu gibi gösteriyordu[536]. Sadece alnının çevresini on ayak boyunda ipek bir şerit ile sarmış, ucunu da arkadan sarkıtmıştı. Çevresinde, ipek sırmalı kaftanlar giymiş ve saçları bağlı iki yüz kadar subay bulunuyordu. Onlar otagın önünde iki sıra halinde oturmuşlardı.

---

[535] G.Moravcsik, **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları**, Çev. H.N.Orkun, Ankara 1938; Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin...", s.79; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.4-27.
Elbette Hint, İran, Arap, Gürcü, Ermeni, Rus vs. milletlerin tarihi vesikaları içinde de Türklere dair pekçok kıymetli bilgi saklıdır. Ancak bu çalışma dahilinde hepsinden bahsetmemiz mümkün olmadığından, eski Türk dünyasının batısı ve doğusunda yer alan iki ülkeye ait temel eserleri anmakla yetinmek zorunda kaldık.

[536] Saç uzatma eski bir Türk geleneğidir ki, kaya resimlerinde de bunun sık sık örneklerine rastlanır. Mesela Omurtag Han'ın (814-831), babası Kurum (803-814) için yaptırdığı söylenen Madara Yazıtlarında heybetli ve uzun saçlı bir Türk suvarisini görmek mümkündür. Bakınız, İ.Kafesoglu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.54-55; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.100-101.

Yabgunun börüleri, yani muhafız kıtası tam arkasındaydı. Birliklerin geri kalanı develer veya atlar üzerine bindirilmiş, kürk ve ince dokuma giyinmiş, uzun mızraklar, bayraklar ve düz yaylar taşıyan suvarilerden meydana gelmişti. O kadar kalabalıktılar ki, bakıldığında sonlarını görmek mümkün olmuyordu. Bir minder üzerinde oturan Tonga Yabgu müzik çalınmasını ve kımız sunulmasını buyurdu" demektedir. Tonga Yabgu'nun oğlu Tardu Şad tarafından idare edilen Kunduz havalisini de gezdi[537]. Seyahatnameyi S. Julien, **Memoires sur les Countries Occidentales par Hiouen-thang**, Paris 1857, adlı kitabında tanıtmaktadır.

2- **Wang Yen-te Seyahatnamesi**: Bu şahısta Çinli bir casus rahiptir. 10. yüzyılda Turfan ve Beş Balık bölgesindeki Uygurların arasında bulunmuş; duyduklarını ve gördüklerini teferruatlı bir rapor halinde sunmuştur. Kuzeydeki Sung imparatoru tarafından 981'de Kara Koço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-te'nin seyahatini, S.Julien, **Melanges de Geographie Asiatique et de Philologie cinico-indienne**, Paris 1864, neşretti.

Wang Yen-te ve arkadaşları seyahatini tamamlayarak 984 tarihinde Çin'e döndüler. Wang Yen-te başkente dönüşünden sonra gezisi hakkında hazırladığı raporu imparatoruna takdim etti. Bu seyahatnamede pek çok yer, şahıs ve kabile adı geçmekle beraber, halkın gelenek ve görenekleriyle, günlük hayat hakkında da bilgi vardır.

3- **Tamim İbn Bahr Seyahatnamesi**: Muhtemelen 821 yılında Uygur sarayına giden bir Arap seyyahıdır[538]. Ona göre kaganın kendi çadırıyla 12.000 kişilik ordusu ve her birinin 13.000 kişiye sahip olduğu 17 kumandanı vardı. Çadırların ihtişamı ve nizamı mükemmeldi. Ona göre Barsgan ile Turfan arasındaki yolun ova kısmında devamlı köy ve kasabalar içinden gidiliyordu. Buranın henüz gayri-müslim olan ahalisinin çoğunluğunun Türklerden olduğunu öğreniyoruz. Bu seyahatnameyi V.Minorsky, "**Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs**, Bruxelles 1948, adlı eserinde tanıtmaktadır.

4- **İbn Fadlan Seyahatnamesi**: 920-921 tarihlerinde Bulgar hükümdarı İl-teber Almış'ın talebi üzerine, Abbasi halifesi Muktedir Billah, İslamiyeti öğretmek maksadıyla adamlar ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para göndermişti. Bu elçilik heyetindeki Ahmed b. Fazlan adındaki katibin Türk ülkelerinde gördükle-

---

[537] Gömeç, **a.g.e.**, s.99-100.

[538] Z.V.Togan'a göre, Tamim İbn Bahr'ın seyahatı 751-759 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bakınız, Z.V.Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", **Belleten**, 12/45, Ankara 1945, s.15.

rini, duyduklarını döndükten sonra kaleme almasıyla bu seyahatname ortaya çıkmıştır. Bu eserde eski Türklere ve kuzey ülkelerine dair verilen bilgilerin doğruluğu diğer ortaçağ müelliflerinin ve yakın zamandaki seyyahların yazdıklarıyla da doğrulanmaktadır. Seyahatnamede pekçok Türk boyunu, onların örf ve adetleriyle, yaşayışlarını görmekteyiz. Seyahatnamenin tek nüshası İran'ın Meşhed şehri kütüphanesindedir. Z.V.Togan tarafından 1923 senesinde keşfedildi ve onun tarafından **Ibn Fadlans Reisebericht**, Leipzig 1939, adıyla basıldı.

5- **Plano Carpini Seyahatnamesi**: Papa'nın 1245-1246'da Karakurum'u ziyaret eden elçisinin hatıratıdır. 13. yüzyıl Orta Asya'sı hakkında bize bilgi verir. Özellikle Uygurların inançlarından bahseder. O, Cuci ulusu hakkında çok değerli malûmatlar sunmakla beraber, onun mezarının nerede olduğunu da söylemektedir. Seyahatname almanca olarak F.Risch tarafından, **Geshichte der Mongolen und Reiseberichte**, Leipzig 1930, adıyla basıldı.

6- **William Rubruquis Seyahatnamesi**: Fransız kralının 1253'te Karakurum'da bulunan elçisinin raporudur. 1900 tarihinde W.Rockhill tarafından neşredildi. Uygur budistleri hakkında bilgi verir. Onların dini törenlerinden, inançlarından ve bazı dualarından bahseder. Türkistan'ın pekçok yerini gezip-görmüştür. Mesela Yedisu bölgesinin tarım ve otlak arazilerini anlatır. Mengü Han'a ziyarette bulunan Rubruquis, onun pekçok özelliğini aktarır. İdil ile Don nehirleri arasında karargâhı olan Batu'nun oğlu Sartag'ı da görmüştür. Berke'nin (Bereke) İslamiyeti kabulünden, ülkesinde domuz eti yenmesinin yasaklanmasından bile söz eder. O, ayrıca Kıpçakların defin merasimleri, mezarları ve eski Türk dini hakkında haberler verir.

7- **Marco Polo Seyahatnamesi**: 1271-1291 yılları arasında Venedik'ten, Pekin'e seyahatlar yapmıştır. Tüccarlıkla meşgul babası ve amcası ile birlikte 1271 yılında yola çıktılar. İran ve İç Asya'yı geçtikten 3 yıl sonra Çin'e ulaştılar. Han Balık'da (Pekin) Kubilay'ın sarayına gittiler (1275). Hanın hizmetine girdi. Çeşitli görevlerle ülkenin birçok yerini gezip-dolaştı. Gördüğü yerler hakkında notlar tuttu, işittiği hikâyeleri yazdı. Kısaca Kubilay'ın sarayında uzun müddet kalan Marco Polo, görüp ve duyduğu pekçok değerli bilgiyi hatıratında zikretmektedir. 1291'de ondan izin alarak, deniz yoluyla Hürmüz Körfezine ulaştılar. Oradan kara yoluyla Trabzon'a ve yine gemiyle İstanbul'a ve nihayet Venedik'e ulaştılar. İki cilt halinde H.Yule, **The Book of Marco Polo**, London 1875, adıyla bu seyahatnameyi neşretti.

8- **İbn Batuta Seyahatnamesi**: 14. yüzyıl Türk ve İslam dünyasının tarihi ve kültürü açısından değerli bir seyahatname de Tanca'lı İbn Batuta'ya aittir. O Mısır, Suriye, Arap yarımadası, Irak, İran, Doğu

Afrika, Anadolu, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk illeri, Türkistan, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri dolaşmıştır. Ünlü seyahatnamesini 1356 yılında yazdı. Eserinde gittiği yerler ve bu yerlerin yöneticileri, adet ve gelenekleri hakkında değerli bilgiler vardır. 1854 senesinde C.Defremery-B.Sanguinitti tarafından yayınlandı.

9- Ruy Gonzales de Claviyo Seyahatnamesi: İspanyol Claviyo, Kastilya kralının elçisi olarak Semerkant'ta bulunan Temür'ü ziyaret etmiştir (1403-1406). Önce İstanbul'a, oradan Trabzon ve Erzincan'a, Hoy'dan Tebriz'e, Elburuz dağlarından geçerek Meşhed'e ve Temür'ün doğduğu Keş'ten Semerkant'a gitmiştir. Buraya gelirken geçtiği yerleri anlatmakla kalmayıp, Temür'ü ve Temür'ün sarayını da teferruatlı bir şekilde tanıtmıştır. Eserine "Büyük Temürleng" adını veren Claviyo'nun seyahatnamesi, **Drevnik Putişestviya ko dvoru Timura,** Petersburg 1881, adıyla Rusça olarak en iyi neşri yapılmıştır.

10- Gıyaseddin Nakkaş Seyahatnamesi: Gerçekte **Sefaretname-i Çin** adını taşır. 1419'da Gıyaseddin Nakkaş, Şahruh tarafından Çin imparatoruna elçi olarak gönderilmiştir. Aslı farsça olan seyahatname, M.Quatremere tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir[539].

V- KUTADGU BİLİG VE DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır ve aslı 6425 beyittir. Ekleri ile birlikte sayı 6645'e ulaşır. Bu eser 1070'de bitirilerek, Kara Hanlı hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan'a sunulmuştur. Buna bağlı olarak, şairin gücünü takdir eden hakan kendisine haciblik görevini vermiştir[540] ve bu eser birbuçuk yıl gibi kısa bir zamanda tamamlanmıştır.

Yazar, Kutadgu Bilig'de tecrübeli bir fikir adamı sıfatıyla devrinin hayat felsefesini ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hacib birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı bulunan fert, toplum ve devlet hayatının ideal biçimde düzenlenmesinde gerekli olan anlayış, bilgi ve erdemlerin neler olabileceği ve bunların nasıl elde edileceği, ne şekilde kullanılacağı üzerinde durur. Devlet ve milletin en yüksek kademesinden en aşağıya kadar, herkesin uyması gerekli esaslar anlatılmaya çalışılır. En çok idarecilerin yararlanabileceği bir kitaptır. Bu eser birçoklarının sandığı gibi üst düzeydeki devlet görevlilerine iyi olmaları için ahlak dersi veren kuru bir öğüt kitabı değildir. Kutadgu Bilig'de fertlerden,

---

[539] S.Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000, s.64-82.

[540] Hacib'in karşılığı Türkçedeki "tayangu" unvanıyla aynıdır. Yani dayanmak fiilinden "güvenmek, emniyet etmek" anlamına gelir.

her devirde gerçekleşmesi güç olan bazı erdemler ve fedakârlıklar istenmekte, yazarın kendi çevresi eleştirilmekte ve bazı gerçeklere yer verilmektedir.

Türk yazı diline ve onun inceliklerine hâkim olan Yusuf Has Hacib İslam ediplerini örnek alarak, eserinde aruz veznini kullanmıştır. Kutadgu Bilig dört esası temsil eden sembolik dört kişi üzerine düzenlenmiş bir eserdir.

1- Kanun, adalet, hakan (Kün Togdı)

2- Mutluluk, devlet (Vezir Ay Toldı)

3- Akıl ve ilim (Vezirin oğlu Öğdülmüş)

4- Hayatın sonu, akibet, kanaat (Vezirin yakını Ogdurmuş)

Kutadgu Bilig'in bilinen üç yazması vardır: Viyana Yazması, Uygur harfli olup, 1439'da kopya edilmiştir. Kahire yazması, arap harflidir. Fergana yazması, 13. yüzyılda kopya edilmiştir. Kutadgu Bilig, ilim dünyasınca tanındığı 1825 senesinden beri üzerinde epçok fikir yürütülen Türk eserlerinden biri olmuştur. Bazı ilim adamlarının ona İbn Sina ve Farabi tesirinde felsefi bir eğitim kitabı dediklerini görürüz. Bunun yanısıra, çince bir eserin Türk görüşüne uydurulmuş tercümesi ve içerisinde gerçek hayattan uzak, kuru mecazlar bulunan bir kitap olduğunu da işaret edenler vardır. Ancak birtakım araştırıcılar, kitap herhangi bir yerden çeviri değil, tamamen orijinaldir de diyorlar.

Kutadgu Bilig adının manası konusunda da fikir birliğine varılamamıştır. Yusuf Has Hacib, kitaba "Kutadgu Bilig" adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstersin, demekle yetinmiştir. Kutadgu Bilig, "hükümranlık, siyasi hâkimiyet bilgisi" veya "devlet" ya da "devletli olma bilgisi" manalarına gelmektedir. Büyük ihtimal, Mogollar da Kutadgu Bilig'den haberdardılar. Çingiz yasalarının teşekkülünde mutlaka faydalanılmış olması gerek. Hatta 16. asır kaynaklarında "kutadgu" kelimesinin, Mogollar tarafından Uygur alfabesi yerine kullanıldığından da bahsedilmektedir[541].

Bir başka abide eser, Divanü Lûgat-it-Türk'ü yazan Kaşgarlı Mahmud Barsganlı olup, doğum yeri Kaşgar'dır. Kaşgarlı Mahmud daha memleketinde iken kuvvetli bir medrese eğitimi görmüş, devrinin İslam ilimlerini oradaki Türk bilginlerinden öğrenip, icazet almıştı. Kaşgarlı Mahmud arapça ve farsçayı mükemmel şekilde bildiği gibi, ana dili olan Türkçeyi de birçok diyalektleriyle biliyor ve konuşuyordu.

---

[541] V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.184. Ayrıca bakınız, S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 28- Yusuf Has Hacib", **Orkun**, Sayı 87, İstanbul 2005.

Kaşgarlı Mahmud ne pahasına olursa olsun Araplara Türk dilini öğretmek maksadıyla gramer yazmış, Türk kültürünü eksiksiz olarak, çağın ilim alemine sunmuştur. Kaşgarlı Mahmud, aynı zamanda yüce ruhlu bir Türk milliyetçisiydi. Divanü Lûgat-it-Türk, Türk milletinin büyüklüğünü, eşsiz kahramanlığını, ilim, sanat, ülke idaresi, tarım ve benzeri hususlarda meydana getirdiği mühim şeyleri türlü vesilelerle sayar. Kaşgarlı Mahmud, o devirdeki büyük ve geniş bir arapçılık akımı içerisinde Türkçülük idealinin, yani İslam camiası içerisinde Türk'ün ve Türklüğün o nisbette önemli bir yeri bulunduğunun güçlü savunucularından olmuştur.

Adından da anlaşılacağı üzere Divanü Lûgat it-Türk, herşeyden önce bir Türk sözlüğüdür. Türündeki en eski Türkçe sözlüktür. Yazarının tarifine göre, malzemesini halk ağızlarından derleme teşkil etmiş, zaman zaman Türk halk edebiyatından da faydalanılmıştır. İrili ufaklı birçok Türk boy ve uruglarından toplanmış bir şiveler sözlüğü karakterini taşımaktadır. Ama Divanü Lûgat-it-Türk, yalnızca bir sözlük değildir. Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına kısacası Türk milli kültürüne ait zengin bilgileri içine alan ansiklopedik bir eserdir. Madde başı olan kelimelerle örnekleri Türkçe, sözlerin açıklamaları arapçadır.

Divanü Lûgat-it-Türk 1072'de Bağdat'ta yazılmaya başlandı. 1072-1074 tarihleri arasında tamamlanmış, 1077 senesinde tekrar gözden geçirilerek Halife el-Muktedi'ye sunulmuştur. Tek nüshası 1266'da kopyalanmıştır. IV. Murad'ın Doğu seferleri sırasın kâtiplik vazifesinde bulunan Kâtip Çelebi (1609-1657), Divanü Lûgat-it-Türk'ü görmüş ve Keşfü'z-Zünun an Esamü'l-Kütübi ve'l-Fünun adlı bibliyografyaya ait eserinde bundan söz etmiştir.

Divanü Lûgat-it-Türk'ü ilk keşfeden edebiyat tarihçisi, şair ve kitap meraklısı Ali Emiri Efendi (1857-1924) oldu. Talat Paşa'nın aracılığıyla bu arapça nüsha İstanbul'da Kilisli Rıfat Bilge'nin nezareti altında üç cilt olarak basılmıştır. Divanü Lûgat-it-Türk, Besim Atalay tarafından üçü esas, biri tıpkı basım ve diğeri de dizin olmak üzere 5 cilt olarak 1943 yılında tekrar neşredildi.

Eser arapça kurallara göre meydana getirilmiştir. Hikmet, atalar sözü, şiir, nesii gibi şeylerle süslüdür. Divan'da 7500 kadar kelime, 290 ata sözü, 220 kadar da beyit ve kıt'a bulunmaktadır.

Bize bütün Türk boy ve uruglarının coğrafi yayılışı, sosyal yaşayışları, gelenekleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin anayurdun tarihi coğrafyasını aydınlatmak bakımından büyük bir değeri vardır. Divanü Lûgat-it-Türk'deki harita, ilk Türk dünya haritası olması bakımından önemlidir.

Divanü Lûgat-it-Türk, Türk folkloru ve edebiyatı açısından da eşsiz bir hazinedir. Kitapta Türk maddi kültürüne ait zengin bilgiler yanında, halk şiirine, musikisine, gelenek ve göreneklerine dair dağınık fakat çok değerli malzeme de mevcuttur[542].

VI- TÜRK DESTANLARI

Destanlar, milletlerin kahramanlık hikâyelerinin toplamıdır. Öyleyse destanları zengin olan toplumların tarihleri de o ölçüde muhteşemdir. Bu açıdan baktığımızda Türklerin tarihi pekçok destanî hikâyelerle doludur ve bunların da büyük bir kısmı gerçekleri yansıtır. Zaten destanların en önemli hususiyeti, içerisinde milleti yakından ilgilendiren yaşanmış olaylara yer verilmesidir.

Türk milletinin tarih sahnesine çıktığı günden beri başından acı, tatlı birçok hadise geçmiştir. Ve Türkler, dünyanın en eski halklarından birisi olması hasebiyle sahip olduğu destanlar bakımından sonderece şanslıdır. Elbette geçmişte cereyan eden her olayı destan sınıfına sokmak mümkün değildir. Bunun için bazı özel şartların olması gerekir. Bunlar yerine gelmişse, destan olarak değerlendirilir ve tarihi hadiseler yazılırken bunlardan yararlanılır.

Hiç şüphesiz Türk destanlarının en muhteşemlerinin başında Oguz-nâme gelir. Daha sonra, bütün Türk milletini yakından ilgilendiren Ergenekun ve Türeyiş Destanlarını sıralayabiliriz. Türk destanlarından mühim birisi de, Alp Er Tonga'yı veya Afrasyab'ı ya da Tonga Tigin'i anlatır. Türk edebiyatının ve destanının, hiç şüphesiz en kıymetli bakiyelerinden birisi de Dede Korkut Hikâyeleridir.

Türk destanlarından hayal ve masal unsurları çıkarıldığı zaman, geriye o devirlerin tarihi kalır, böylece destanlarda milli ve sanatsal yönler belirir. Bu özelliklerden birisi ışıktır. Destanların büyük kahramanları; bu kahramanlara kadınlık ve kutsal Türk

[542] Gömeç, "İslam Öncesi Türk..., s.74-76. Ayrıca bakınız, S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 27- Kaşgarlı Mahmud", Orkun, Sayı 86, İstanbul 2005.

çocuklarına annelik yapan kadınlar, çoğu kere ilahi bir ışıktan doğarlar. Oguz Kagan Destanı'nın başkahramanı Oguz dünyaya geldiği zaman onun yüzü gök, yani aydınlık idi. Oguz'un Kün, Ay, Yılduz adlı büyük oğullarını doğuran ilk karısı, ortalığı karanlık bastığı zaman gökten inen bir ışıktan peyda olmuştu. Uygur destanlarında, Uygurlara baş seçilen Bögü (Bugu) Han, diğer dört kardeşiyle beraber Togla ve Selenge ırmakları arasında bir ağaç üzerine düşen semavi bir ışıktan yaratılmıştır.

İslamiyetten sonraki destanlarda da ısrarla devam edecek bu kutlu ışık, Türk inanışına ve düşüncesine; Türkistan'ın güneşi hayat saçan ikliminden akseden engin bir ışık sevgisinin eseridir. Eski Türk dininin cennete gitmeyi ifade eden "uçmak" hadisesi ve "sonsuzluk" da bir ışık âlemidir. Uygur Kaganlığı zamanında kabul edilen Maniheizmin de temel tanrısı iyilik, yani ışık tanrısıdır. Çünkü Bögü Han'ın rüyalarına giren kız bir nur gibidir.

Bütün bu ışık motifleri bize eski Türk inanış ve düşüncesinde ışığın önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Türklerin Müslümanlığı seçtikten sonra İslam nuruna neden bu kadar sarıldıkları bunu ortaya koymaktadır. Onlar, İslam'ın aydınlığını karanlıkta kalmış ülkelere yaymak için yüzlerce yıl canını vermişlerdir. İslamdan önce de bu Türk adaletinin ışığı ve temizliğinden başka bir şey olmasa gerek!

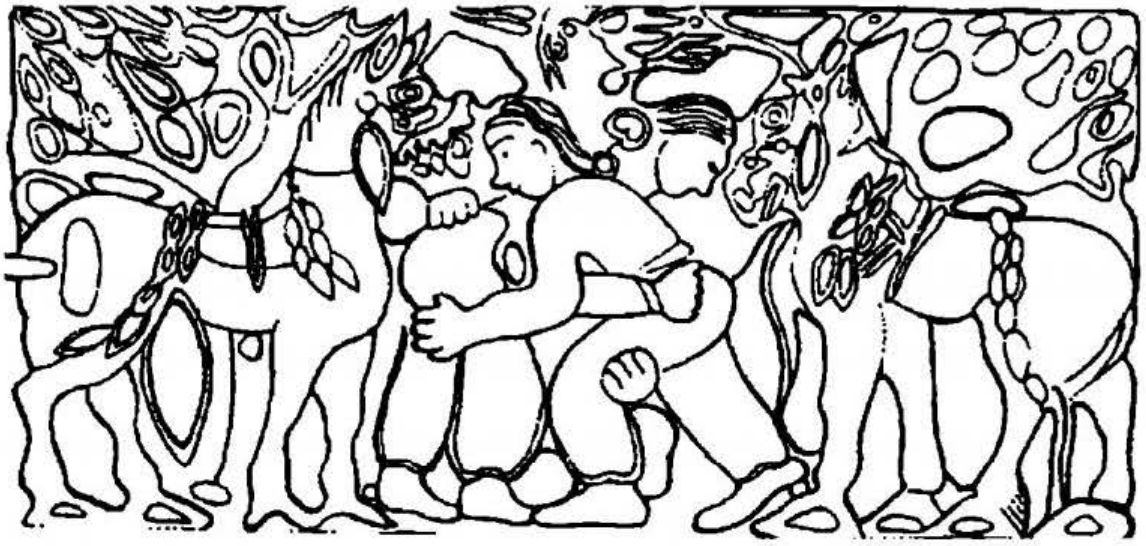
Ağaç sevgisi de Türk destanlarında geniş yer tutar. Eski Türk inanışına göre Tanrı insan cinslerini bir ağacın dokuz dalında barındırmış ve her daldan bugünkü insanlığın bir atası türemiştir. Ayrıca Oguz Kagan'ın Gök (Kök), Dağ (Tag), Deniz (Tengiz) adlı oğullarını doğuran kadın, bir göl ortasındaki, kutlu bir ağaç kovuğunda ortaya çıkmıştı. Oguz'un orduları batıya sefer ederken İtil Nehrini bir ağaç salın üzerinde geçtiler. Cürcet hükümdarını yendikten sonra ele geçirdikleri ganimeti ağaçtan yaptıkları bir kağnı ile taşıdılar. Yine Oguz'un akınları sırasında dul kalan bir kadın, çocuğunu ağaç kovuğunun içinde doğurdu ve ona "içi boş ağaç" manasına gelen Kıpçak ismini verdiler. En eski atalarımız Ergenekun'dan çıkmak için demir dağı, ağaç öbeklerini yakarak erittiler. Uygur Türklerinin efsanevi atası Bögü ile kardeşleri, Togla ve Selenge ırmaklarının arasındaki bir ağaçtan, kutlu bir şekilde doğmuşlardı. Bununla beraber, İslami dönemde Osman Gazi'nin rüyasındaki bir ağaç, Türk hâkimiyetini Anadolu ve Balkanlara dallarını yayarak haber veriyordu. Türk milleti günlük hayatında ağaç ile o kadar iç içedir ki, bu yüzden destanlarının bile vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Bizim destanlarımızda sıkça görülen özelliklerden birisi de, değişik madenlerdir. Kullandığımız maden adlarının da genellikle Türkçe olması dikkat çekicidir. Meşhur Çor (Şu) Destanı'nda, suyu ve kuşları seven hakanın havuzu gümüştendir. Yine bu destanda, İskender'in askerlerinden birisi Türk erinin vurduğu kılıç darbesiyle ölmüş ve kemerinden altınlar dökülmüştür. Oguz Kagan, millete musallat olan canavarı demir kargı, ona yem olarak kullandığı aladoğanı da bir bakır ok ile vurmuş idi. Oguz Kagan, Cürcet ülkesine sefere çıktığında; yolda duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirden bir ev görmüştü ki, bu evin çatısını açan kişiye de Tömürdü Kagul adı verilir. Tömür, Türkçede "demir" demektir. Destanın en anlamlı bölümü Ulug Türk'ün rüyasında bir altın yay ile üç gümüş ok görmesidir. Ergenekun Destanı'nda ise, maden işlemeyi bilen Türkler, böyle maharetleri sayesinde bu etrafı çevrili yurttan çıkmayı başarmışlardı.

Destanlarımızdaki bir diğer mühim motif de Kök Börü, yani kurttur. Börü zaman zaman bize ana, bazan kılavuz, bazan sancaklarımıza amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan Oguz Kagan Destanı'nda olduğu üzere hükümdarın kendinde topladığı özellikler, Madara'daki yazıtlarda gördüğümüz şekliyle beyin yanındaki yoldaş, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı'ndaki gibi hükümdarın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyordu. Ona izafeten Asya'nın çeşitli yerlerinde kurt (börü) dağları ve nehirleri mevcuttu. Ata İllig'in (Attila) yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır. Hatta 15. asırda Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayına giden bir elçinin kayıtlarında, bazı yiğitlerin kurtlarla güreştirildiklerine dair bilgilere rastlanılmaktadır. Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır.

Kadın da, Türk destanlarında müstesna bir yere sahiptir. Mesela Oguz Kagan'ın ilk karısı ışıktan, ikinci karısı ağaçtan meydana gelen kutlu varlıklardı. Bunlar Oguz'a altı tane çocuk doğurdular ve onlardan da Türk Oguz boyları türediler. Kök Türk efsanesinde kadın, kutlu bir kurt idi. Ona Börü (Aşina) adı verilmiş; Uygur hükümdarı Bögü'nün rüyasına ise, ışık halinde mukaddes bir kadın girmişti. Dolayısıyla Türk toplumunda kadın bazan aile reisi, ama her zaman evin direği, erkeğin yoldaşı, Türk çocuklarının sütü temiz anasıdır. Türk toplumunda aile birliğini ananın sağlaması sebebiyle o, ilahi bir varlık olarak da görülmüştür.

Destan motifleri içinde atın da ayrı bir yeri söz konusudur. O kadar ki, eski Türkçede ava gitmek gibi, savaşa gitmeye de "atlanmak" denmektedir. Kök Türk Yazıtlarında, özellikle Köl Tigin'in atları birer alp gibi görülür. Manas Destanı'nda kahramanların atlarının hep ismi vardır. Kör-oglu Destanı'nda onun "Kır atı" büyük vazifeli bir kahramandır. Atlar, destanlar da vefalı ve sevgili bir yoldaş, hedefe ulaştıran vasıta olarak karşımıza çıkar. Yiğitler de bazan atlarının isimleriyle anılırlar[543]. Kaşgarlı'da geçen bir atasözüne göre; kuş kanatıyla, er atıyla övünür.

[543] Mesela, Celaleddin Harzemşah 1220 yılında, Çingiz Han'la Hindistan'da bir savaş yapmıştır. Mogollarla gün boyu yapılan çarpışmada yorgun düşmesine rağmen, halâ mücadeleyi bırakmamıştı. Çingiz Han da onu mutlaka sağ ele geçirmeyi arzuluyordu. Tam yakalanacağı sırada henüz dinç olan bir atın üzerine bindi, giydiği zırhları da atarak, İndus Nehrine bu atı sürüp, karşı kıyıya çıktı ve kurtuldu. Celaleddin, bu atı Tiflis'in fethine kadar (1226) yanından hiç ayırmadı ve üstüne hiç binmedi. Bu at benim hayatımı kurtardı diyerek, ona büyük bir saygı gösterdi. Bakınız, M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Te:. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.144.

Bundan başka "ya da taşı" inancı halâ eski Türk dininin ve kültürünün izlerini taşıyan Türklerin arasında mevcut bulunar bir destan unsurudur. Eski rivayetler ve destan parçalarının izlerine göre; Türk'ün, Aral Gölü civarlarında yaşarken amcazadesi Oguz ile arası açılmış, aralarında savaşlar olmuş, Oguz bu ya da taşını ele geçirmeye çalışmış, Çin taraflarından gelen on kam, Türk'e üstünlük sağlayan bu taşın onda kalmasını sağlamıştır. Ya da taşının en dikkate değer hikâyesi Uygur Türkleriyle alâkalı olanıdır. Uygur hükümdarlarından birisinin, Çin imparatorunun gönderdiği prenseslere karşılık sahibi olduğu taşı parçalayarak, Çin'e yollaması Türk milletinin felaketine sebep olmuştur ki, burada da esas anlatılmak istenilen vatan ve millet sevgisidir. Yani vatanın her karış toprağı kutsaldır ve ne sebeple olursa olsun ondan asla vazgeçilemez.

Bunun yanı-sıra destanlarımızda suyun da önemli bir yerinin bulunduğu ve özellikle bu destanlarda Orkun ve Selenge nehirlerinin göze battığı ortaya çıkmaktadır[544]. İslamiyet öncesi ve sonrasına ait onlarca destanımız olmasına rağmen, özellikle sonraki destanlarımızın da temellerini teşkil etmesi bakımından, Müslümanlıktan evvelki Türk tarihinin ve kültürünün izlerini yansıtan destanlarımız belki de şu şekilde sıralanabilir:

1- Oguz Kagan Destanı (Oguz-name)
2- Türklerin Türeyişi ve Ergenekun Destanı
3-Tölöslerin Türeyiş Destanı
4-Sır Tarduş Boyunun Yok Olması Destanı
5- Uygurların Türeyiş ve Göç Destanları
6- Kimek Destanı
7- Başkurt Destanları
8- Alp Er Tonga Destanı
9- Hun Liu Yüan Destanı
10- Ata İllig (Attila) Destanı
11- Çor Destanı
12- Dede Korkut Hikâyeleri

---

[544] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.34; Ş.Akkaya, "At ve Atçılık", **Ülkü**, 4/47, Ankara 1943, s.2; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s. 40-47; H.Güngör, "Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Adetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 40, İstanbul 1986, s.81-83; M.M.Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-83, Ankara 1986, s.129; İ.Kafesoglu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.56; N.S.Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul 1987, s.30-36; Ş.Baştav, "Attila ve Hunları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s48.

10- TÜRK TARİHİNE BAKIŞIMIZ

İbn Haldun'un tarifiyle tarih, insanların ve devletlerin durumlarıyla, hudutlarının nasıl değiştiğini; kudretleriyle, zayıflıklarının ne şekilde arttığını anlatan bir ilim olmakla beraber; kelimenin manasının içinde daha derin bir fikri varlık söz konusudur. Bu ise düşünmek, araştırmak, kâinatın yaradılış sebeplerini kavramak, hadiselerin nasıl vukua geldiğini incelemekten ibarettir[545]. Tarih, geçmişte yaşanmış olayları tespit eden, ortaya çıktığı toplumda bu hadisenin sosyal ve kültürel tesirlerini araştıran, dünya tarihindeki yankılarını belirleyen bir ilimdir. Dolayısıyla tarih kitaplarının içindekiler bir nakilden ibaret olmayıp, unutulanları hatırlatmak ve tekrar gündelik hayatta önümüze çıkabileceğini öğretmektir. Kısaca özetlemek gerekirse, tarih; yaşanılan andan önceki zamandır. Bu geride bırakılan dönemde meydana gelen, geniş halk yığınlarını ilgilendiren kültürel ve siyasi olgular değişik kaynaklarlara başvurularak değerlendirilir. Tarihçi de, bunu yapan kişidir.

Tarihin ana konusu geçmişte yaşananları günümüze aktarmak olduğuna göre, hadiselerin sebepleri hakkında yorum yapmak ikinci plana düşer. Tarihi yazmanın metodu ise, zamana ve şahıslara göre değişir. Dolayısıyla tarih metodunda tek bir kalıba girmek doğru değildir.

Bununla birlikte tarih ilminin diğer hiçbir ilim dalıyla karşılaştıralamayacağı bir yana, kimilerinin de dediği gibi tarihçi tarafsız değildir. Ama bu onun, belgeleri tahrif ederek, yalan yazmasını da gerektirmez. Onlar mutlaka içinde yaşadıkları toplumdan ve o devrin fikri akımlarından etkilenmişlerdir ki, bu da gayet normaldir. Tarih geçmişle gelecek arasında bağ kuran, milli ruhu ve ülküleri canlı tutan bir bilim olması sebebiyle özel bir konuma sahiptir. Dolayısıyla tarih milli ve evrensel olarak da ikiye ayrılabilir.

Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla ortaya çıkan milli devletin, milli şuurunun yaratılmasında dil ve tarihin önemi, dünyanın diğer devletlerindeki yapılara da bakılarak anlaşılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, tarihin milletlerin varlıklarını koruması, kuvvetini geliştirmesi noktasında son derece mühim bir mefhum olduğu bilincindeydi ve Türk Devletinin tesisiyle beraber bu konuya çok ciddi bir şekilde eğildi. O, milleti dil ve kültür birliğiyle birbirine bağlanmış siyasi ve sosyal bir insan topluluğu olarak görüyor ve milliyet meselesi konusunda da gecikildiğini, bu hususa ilgisiz kalındığını, Osmanlı Devleti içerisindeki gayr-i Türklerin milliyetçilik ülküsüyle kendilerinden

---

[545] İbn Haldun, **Mukaddime I**, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989, s.5.

ayrıldıklarını, Türk Devleti zayıfladığı anda hor ve hakir görüldüğünü belirtir. Bunun sebebini de kendimizi unuttuğumuza bağlar ve "dünyanın bize karşı saygılı olmasını istiyorsak, önce kendimizi ve milliyetimizi sevdiğimizi hâl ve hareketlerimizle ispat edelim" der. Ümmet düşüncesi yerine, milli dil ve tarih şuuruyla oluşturulacak bir milli kimlik vurgusu yapar.

Mustafa Kemal'e göre, bugünkü Türk milletinin içerisinde kendisine Kürtlük, Çerkezlik, Lazlık veya Boşnaklık fikri propaganda edilmiş vatandaşlar vardır. Bunlar birkaç düşman körüklemesi olup, bu halkların da büyük Türk camiası içinde ortak maziye, ahlaka ve hukuka sahip bulunduklarına, aynı kaderi paylaştıklarına değinir. Atatürk'ün bu tespiti, 20. yüzyıl sonu ile 21. asır başlarında Türkiye'de yaşanan bölücük faaliyetleriyle çok örtüşmektedir.

Milli devlet ve kimliğin teşekkülünde tarih ve dil faktörünün öneminin farkındaki Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte tarih çalışmalarına hız verdirdi. 1930 ocağında toplanan Türk Ocakları Kurultayında, ocağın yasasına, Türk tarih ve kültürünün ilmi metodlarla incelenip, bastırılması vazifesini de koydurttu[546]. Tarihin yazılması ve öğretilmesinin devlet işi olduğu bilincindeki idareciler, bunun nihayi adımı olarak, 15 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tedkik Cemiyetini açtılar. Elbette ki geçmişi şan ve şereflerle dolu bu millet tarihine kayıtsız kalamazdı.

Tarihin ana amacı siyasi ve askeri hadiselerin ortaya konmasıdır. Tarihçi iktisadi ve kültürel vak'aları da incelemekle beraber, bunları tarihmiş gibi ileri sürüp, birtakım felsefi fikirler içerisinde kendini kaybetmemelidir.

Yukarıdaki izahın ardından meselelere girdiğimizde, Türk dünyası ve tarihinin sınırlarının sadece Türkiye'den ibaret olmadığını da herkes bilir. Bu hususi yapıya binaen, Türk tarihinin çerçevesinin de farklı olması lazımdır. N.Atsız; "eski tarihçilere ve tarihi kitaplara baktığımızda, son zamanlara kadar Türk tarihinin hiçbir sistematiğe sokulmadan, klasik bir tarih anlayışıyla yazıldığını" söyledikten sonra; "gerçi bugün de durum pek değişmiş sayılmaz. Osmanlı sülalesi zamanında bizde hâkim görüş; Türk tarihinin en eski çağları olarak Oguz Kagan Destanından bahsedilir, sonra kısa bir Selçuklu tarihi anlatılarak, Osmanlılara geçilirdi. Böylece eski tarihçiler, Türk tarihini sözde bir bütün halinde tutmakla birlikte, Osmanlılara daha önemli bir mevki verirlerdi. Bu o zamanlar için gayet normal karşılanabilir; çünkü her şey mevcut hâkim sülale etrafında şekilleniyordu. Ancak bu tarih görüşü 15. yüzyıldan sonra tamamen değiştirilmiş, ünlü Osmanlı tarihçi-

---

[546] Y.Kaştan, "Ulus Devlet Modeli İçinde Tarih Bilimi ve Eğitiminin Yeri", **Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Celalabad 2007, s.498-500.

leri (mesela Hoca Saadeddin) eserlerine hemen Osmanlılara girmekle başlamışlardır. Bundan sonra da bizim için Türk tarihi, Osmanlı tarihinden öteye gidememiştir", der. Esasında daha evvelki Selçuklu, Gazneli, Harzemşahlar gibi hanedanlar da Osmanlı'dan farklı davranmadılar[547].

18. yüzyılla birlikte dünyadaki yeni gelişmeler ve özellikle de Avrupa'da yaygınlaşan Türklük Bilim (Türkoloji) çalışmalarının hızlanması neticesinde, bu yanlış anlayış biraz da olsa sarsıldı. Maalesef Türk adının tahkir manasına kullanıldığı bir çağda, Batılılar Türklerin geçmişte münasebet kurdukları kavimlerin vesikalarını inceleyerek, Türklerin en eski tarihini yazdılar[548]. Özellikle J.De Guignes'nin, eski Çin tarihinde ve daha sonraki kaynaklarda yer alan Türklerle alâkalı bölümleri tercümesi, modern Türklük Biliminde bir çığır açtı. Süleyman Paşa'nın (1838-1892) askeri okullar için kaleme aldığı Tarih-i Alem'le, İslam öncesi Türk tarihini öğrendik. Varlığımızın ve köklerimizin Osmanlılardan çok daha gerilere uzandığı görüldü. Eski Türklerden bahseden bölümler okul kitaplarına kadar sokulmakla birlikte, Türk tarihi bir sıraya konulmadı. Hâlbuki Türk tarihi aralıksız bir bütündü. Yapılması gereken şey sadece onu sistemleştirmekti. İşte bu noktada da tarih ilmiyle uğraşanların arasında anlaşmazlıklar doğdu. Cumhuriyetle birlikte Asya Türk tarihi konusunda ciddi araştırmalar yapılırken; 1932'de ortaya atılan tarih tezinin amaçları arasında, Osmanlı ve Selçuklu öncesi Türk tarihini araştırmak, Türklerin Orta Asya ile olan bağlarını incelemek ve eski Anadolu medeniyetleriyle ilginin ne derece olduğunu belirlemeye çalışmak vardı. Bunlar, genç Türkiye Cumhuriyeti halkının Türk milli kimliği etrafında birleşmesi için hız kazandıracaktı. Ancak uygulamada ve araştırmalarda zaman zaman aksaklıklar ve yanlışlıklar da yaşandı.

Böyle olunca Türk tarihini nasıl ele almamız, nasıl öğrenmemiz ve nasıl öğretmemiz gerekir, sualleri sorulmaya başladı. Özellikle büyük fikir adamı Nihal Atsız bu suale cevap vermek istemiştir. Onun fikrince, Türklerin tarihi ne bir İngiliz, ne bir Alman, ne de Fransız tarihine benzemiyordu. Bugün dünyadaki önde gelen bazı milletlerin oluşum süreçleri bilinmektedir. Çünkü bu tarihin gözleri önünde cereyan etmiş bir vak'adır. Hakikatte Türk milleti tarihin ilk günlerinden beri vardır. Yani Türkler dünyanın en eski halklarından birisidir. Tarihte iki toplum mevcuttur ki, başından binlerce felaket geçmesine rağmen günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bunlardan birisi Çinliler, diğeri de Türklerdir. Dünyada hiçbir halkın mazisi bu kadar çetin ve karışık değildir. Bundan başka diğer birçok devletin tarihi hemen

---

[547] Ş. Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. I, İstanbul 1928, s.4.

[548] Günaltay, **a.g.e.**, s.5.

hemen dar bir alanda vuku bulduğundan onların tarihini sıraya koymak mümkündür. Hâlbuki Türklere bakıldığında eski dünyanın üç ana kıtasında da uzun yıllar hayat geçirdiklerini görürüz. Buna bağlı olarak buralarda silinmeyen izler bırakmışlardır. Öyleyse Türk milletinin büyüklüğüne inanıyorsak, tarihimize vereceğimiz istikamet, dileklerimize uygun olmalı ve bu sistem bize yalnız geçmişimizi en parlak şekilde göstermekle kalmamalı, aynı zamanda ilerisi için de yol çizmelidir.

Tarihçi ve fikir adamı N.Atsız bu konuda görüşlerini şöyle özetliyor: Türkler için millet-devlet temelinde bir tarih anlayışını kabullenmek milli menfaatler açısından daha uygun olduğu halde, millet tarihi şöyle dursun, devlet ve vatan tarihi bile bir yana bırakılarak, yalnız sülale ve rejim tarihi esas alınmıştır. Her hanedan bir devlet sayılmış, Türkler şimdiye kadar sülaleler sayısınca devlet kurduklarını ileri sürmüştür. Fakat düşünülmemiştir ki, o kadar devlet kuran bu millet, onları neden yaşatamadı? Başka milletler bunları hükümdar sülaleleri gördükleri halde, Türklerde ayrı devletler olarak algılandı. Bazan iki veya daha çok sülale idaresi altında yaşayan Türk zümrelerinin olması ve onların birbirleriyle çarpışması bu kuralı bozmamalıydı. Neticede bir taraf, diğerine üstünlüğünü şu veya bu şekilde sağlamıştır. Nasıl ki, 20. yüzyıla kadar Almanya'da birçok sülale vardıysa ve bunların bazıları Fransızlarla birleşerek kendi kardeşlerine karşı cephe aldıkları halde, bir Alman devleti sayılmışlar ise, Türklerde de aynının olması gerekirdi?

Türk tarihinin belli bir sistemle ve milli anlayışla yazılmamasının başlıca sebebi, hanedancılık zihniyetinin etkin rol oynamasıdır. Türklerde sülaleler kutsal sayılmış, onlar devrilirse herşeyin sona ereceği sanılmıştır. Hâlbuki bu durum günümüzün hükümet değişikliklerine benzemekteydi. Bundan başka şunu da unutmamak lazım ki, yıkılan sülaleler devlet gibi gösterilirse, Türklerde siyasi bir istikrarın olduğu da iddia edilemez. Böyle bir tarih anlayışından Türk milletinin kazanacağı hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla Türk tarihi öğretilirken ve yorumlanırken çok dikkatli davranılmalıdır.

Bazan Türk tarihinde iç karışıklıklar ve ayrılıklar uzun müddet sürmektedir. Mesela Anadolu'da "Beylikler" zamanındaki teşekküllerin hepsini bir devlet olarak saymak imkânsızdır. Zaten pekçoğu bağımsızlığın bütün şartlarını bile yerine getirmiyordu. Burada gerçek olan şey, Batı Türklerinin bir müddet hâkimiyeti doğuya kaptırmalarıdır; Çingizliler ve Temürlüler çağında olduğu gibi. Bunun yanısıra, mazide Türklerin birbirleriyle yaptıkları kavgalarda tarihçilerin taraf tutmamaları da önemli bir konudur. İki Türk sülalesi arasında gerçekleşen

harplerde, birini dost, diğerini düşman olarak görme hatasına düşülmemelidir.

N. Atsız, milli menfaatlerimiz ve bugünkü bilgilerimiz ışığı altında Türk tarihi ikiye ayırılabilir diyor:

1- Anayurttaki Türk tarihi.

2- Yabancı illerdeki Türk tarihi.

Anayurttaki Türk tarihinin en eski çağları 11. yüzyıla kadar, Doğu Türk-ilinde geçer. Bu Doğu Türk ili veya Türk yurduna Mogolistan ve Doğu Sibirya da girer. 11. asırda, Selçuklularla beraber batıda ikinci bir anayurt daha kurulmuştur ki, bunun adı Türkiye'dir. Bu vatanın sınırlarına bugünkü Türkiye, Kafkasya ve Azerbaycan, Irak ile Kuzey Suriye dâhil olmaktadır. Doğu Türk ili ve Türkiye tarihleri aralıksız bir bütün halinde hâlâ sürmektedir. Üstelik zaman zaman bu iki yurt birleşmişlerdir (Çingiz, Temür ve Osmanlı).

Yabancı illerdeki Türk tarihi ise, Türklerin yerli ahaliler üzerinde üstünlük kurdukları devletlerin tarihidir. Bunlar devamlı olmamış, sonunda bu Türkler hükmettikleri milletlerin arasında erimişlerdir. Bunun çeşitli sebepleri vardır; en belli başlıcaları nüfus hadisesidir. Mesela bugünkü Mısır devleti, Türk askerlerine dayanan bir hanedan tarafından kurulduğu halde, günümüzde Mısır tamamıyla bir Arap devletidir[549]. Buna benzer olarak, Orta Avrupa'daki Avar ve daha sonraki Kuman-Kıpçak hâkimiyetleri gösterilebilir.

Yusuf Has Hacib devleti bir aya benzetir. Ay doğarken önce küçüktür, sonra büyür ve yukarı tırmanır. Dolunay vaktinde her yere ışık saçar. Dolayısıyla bütün insanlık ondan istifade eder. Bu sırada zirvededir. Sonra tekrar küçülür ve görkemi kaçar. Yusuf Has Hacib'ten 300 yıl kadar sonra yaşayan İbn Haldun'un görüşü de aşağı-yukarı böyledir. O da, devletin başlangıç tarihini gelişmeye doğru yürüyüş çağı şeklinde yorumluyor. İkinci devre ise, rahatlığın ve israfın bol olduğu bir dönemdir. Devlet hayatında üçüncü safha, yorulma ve yıpranma vaktidir. İhtiyarlık geldiğinde de yıkılma kaçınılmazdır.

Bütün bu söylenenlerin ardından belki de bazı ilim adamlarının işaret ettiği üzere, Türk tarihini bir bütünlük içinde ele alabilmek için Kaşgarlı Mahmud nasıl batıdan doğuya doğru Türklerden bahsetmiş ise; biz de yüzyıllara göre Türk tarihini yazabiliriz. Bunlardan sonra netice olarak söyleyebileceğimiz şey, Türk tarihi bir bütün içerisinde değerlendirilip, olayları buna göre yorumlamak milli menfaatlerimiz açısından tek çıkar yoldur.

---

[549] Bu konu için bakınız, Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, 2. Baskı, İstanbul 1977, s.7-14; Atsız, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar**, İstanbul 2011, s.9-27; Y.Çavuşoğlu, "Nihal Atsız ve Tarih Anlayışımız", **Yüce Erek**, 2/13, Ankara 2000, s.16-17; A.B.Ercilasun, **Makaleler**, Haz. E.Arıkoğlu, Ankara 2007, s.567-573.

11- TARİHİ TÜRK DEVLETLERİ

Herne kadar Çince belgelerde Türklerin ataları M.Ö. 2200'lere kadar dayandırılıyorsa da, tarihteki en eski Türk devleti şimdilik Hunlar kabûl edilmekle beraber, M.Ö. 1050-247 yılları arasında Çin'de kurulan Chou Devletinin Türklerle alâkalı olabileceği[550] çeşitli deliller ileri sürülerek ispatlanmaya çalışılmıştır. Hun (Kun= Kün) adının M.Ö. 1000 yıllarının başında ortaya çıktığı görülür ve dolayısıyla Hun birliğinin teşekkülü de M.Ö. 11. asırdan itibarendir. Daha önceden Hun ismi kullanılıyor muydu ya da onlara ne ad veriliyordu, şimdilik burası meçhuldür. İlk defa kaynaklarda Hunlar, siyasi bir devlet biçiminde M.Ö. 318 yılında yapılan bir andlaşma vesilesiyle geçerler[551]. Daha sonra onların Asya'nın en güçlü devleti haline geldiğini ve M.Ö. 216 senesinde Çinlilerin, Türklere karşı parça parça örülen Çin Seddi'ni[552] birleştirmek zorunda kaldıklarını görüyoruz. Çin'i korumak amacıyla oluşturulan bu engelin inşasında onbinlerce insan çalıştırıldı. Pekçoğu ağır şartlara dayanamayarak öldü ve oralara gömüldü. Ama yine de binlerce km uzunluğundaki bu duvar Türklerin üzerinden geçmesine mani olamadı. Bununla beraber bazı ilim adamları bu durumun Türklerin lehine olduğunu savunmaktadır. Çin Seddi'nin birleştirilmesiyle Türk ve akraba toplulukların birbirlerine daha sıkı bir şekilde sarıldıkları söyleniyor[553].

---

550 B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 1, Ankara 1971, s.280; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, Ankara 1981, s.23-27; W.Eberhard, **Çin Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.33; W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara 1943, s.25; O.Maenchen-Helfen, "Archaistic Names of the Hiung-nu", **The Central Asiatic Journal**, 6/1, Wiesbaden 1961, s.249-260; M.Özerdim, "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", **Belleten**, C.27, Ankara 1968, s.1-23.

551 G.Moravcsik, "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", **İÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2/3-4, İstanbul 1952, s.111; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.57-58; O.Franke, **Geschichte des Chinesischen Reiches**, I. Band, Berlin-Leipzig 1930, s.196; L.Ligeti, "Asya Hunları", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Terc. Ş.Baştav, Ankara 1982, s.26.
M.Ö. 318 tarihinde, Çin'in kuzeyindeki bazı yerel hanedanlar, bu sırada en güçlü Çin devleti olan Ch'inlere saldırmak amacıyla Hunları da yanlarına almışlardı (Bakınız, Ögel, **Büyük Hun...**, s.160).

552 Aslında yapımı M.Ö. 9. asırdan itibaren başlayan bu muazzam duvara ne dereceye kadar Çin Seddi demek doğru bilemiyoruz. Çünkü bu sed, Çinlilerden Türkleri değil, Türklerden Çinlileri korumak için inşa edildiğinden, belki "Türk Seddi" demek bizce daha mantıklı görünmektedir.

553 Özellikle Hunların güneyindeki Çin sülaleleri M.Ö. 9. yüzyılla beraber kuzey sınırlarında Türklere karşı savunma setleri yaptılar. Hatta Hunların batıya gitmelerinin sebebini bile buna bağlayan araştırmacılar vardır. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.54; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.45;

Hun tarihinin en kudretli ve meşhur hakanı, Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu'dur. Babası Tu-man (belki Tümen?), kendinden sonra hükümdarlık için onu değil kardeşini varis göstermiş[554], o da emrindeki bir tümen kuvvet ile harekete geçerek, babasını bir sürek avında öldürtmüş[555] ve Türk halkının idaresini üstlenmiştir (M.Ö. 209). Devlet teşkilatını yeniden düzenleyen Börü Tonga (Mo-tun), Tung-huların kendisinden devamlı toprak istemeleri üzerine, onları büyük bir bozguna uğrattı[556] ve M.Ö. 203 yılında da Yüeh-chileri yendi[557].

A.N.Waldron, "The Problem of the Great Wall of China", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 43/2, Cambridge 1983, s.647; Y.Ying-shih, "The Hsiung-nu", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990, s.119-120.

554 Börü Tonga'nın (Mo-tun) babası Tuman'ın onu Yüeh-chilere rehin olarak verdiğini, fakat onun bir şekilde Yüeh-chilerden kurtulduğunu ve bu kahramanlığından dolayı kendisinin emrine bir tümenin verildiğini biliyoruz (Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.208; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.17-20).

555 Çin kaynakları Hun Devleti ile alâkalı bilgileri anlatmaya başlar başlamaz, bir baba-ogul mücadelesini efsane ağzıyla naklederler. Ancak Çin tarihlerinde gerçek olaylarla, efsaneler bu şekilde genellikle karıştırılır. Hun Devletinin kuruluşu ile Çin'i daima tehdit altında tutacak bir kuvvet meydana geliyordu. Çinliler bu yeni devlet üzerinde durmuşlar ve kurucusuyla ilgili yarı efsane halindeki olayları da büyük bir dikkat ve hatta heyecan ile anlatmışlardır. Aslında hakikat olan M.Ö. 2. yüzyılda Börü Tonga (Mo-tun) adlı bir kaganın çıkarak, Asya'yı hâkimiyeti altına alacak olmasıdır. Börü Tonga (Mo-tun) ve babası hakkında söylenenler, belki de onlardan binlerce sene önce yaşanan bir hadisenin Börü Tonga'ya (Mo-tun) uyarlaması da olabilir (bakınız, B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.160-161; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.143-144) ki, zaten bunun yansıması Oguz Kagan Destanı'nda açıkça görülür.

556 Ögel, **Büyük Hun...**, s.206-221; Grousset, **a.g.e.**, s.45; Eberhard, **a.g.e.**, s.87-88; S.M.Arsal, **Türk Tarihinin Ana Hatları. İskitler-Sakalar, Asya Hunları, Yüeçiler, Avrupa Hunları**, Ankara (tarihsiz), s.29-48; M.Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, İstanbul 1978, s.212-224.

Türkler tarafından Tung-hular mağlup edildikten sonra iki ana gruba ayrıldıkları, bunlardan birinin Wu-huanlar (bu adı Oguz'un karşılığı olduğu bildirilmektedir), diğerinin de Hsien-piler (Siyenpi) olduğu ve Türkçe konuştukları yolunda, birtakım kesin olmayan iddialar söz konusudur. Bakınız, S.G.Clauson, "Türk, Mogol, Tunguz", Ter. E.B.Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 118, İstanbul 1999, s.10-11.

557 Bu yenilgiden sonra İndo-Avrupa dil ailesinden oldukları da söylenen Yüeh-chiler, Büyük ve Küçük Yüeh-chi diye ikiye ayrıldılar. Küçük Yüeh-chiler Kansu bölgesinde kalırlarken, diğerleri İli Nehri havalisine yerleştiler. Ancak M.Ö. 162 yılında Börü Tonga'nın (Mo-tun) oğlu Kök (Lao-shang) Büyük Yüeh-chileri bir kere daha mağlup ederek, onları batıya Sogdiyana'ya kadar kovdu (Bakınız, W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", **Ülkü**, XVI/92, Ankara 1940, s.163; B.Ögel, "Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar, I. Yüe-çi'ler", **DTCF. Dergisi**, 15/1-3, Ankara 1957, s.248; Ying, **a.g.m.**, s.127).

Bilindiği gibi Çin kaynakları Börü Tonga'nın (Mo-tun) hayatını çok renkli bir şekilde anlatmaktadır. Çince belgelerdeki bu hikâyeler, Türklere ait ilk destanî parçalardır.

Börü Tonga (Mo-tun), Asya'da siyasî hâkimiyetini sağladıktan sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamış, Çin Seddi'ni kolayca aştığı gibi, Çin imparatoru Kao'yu da (M.Ö. 206-195) sıkıştırmış (M.Ö. 201), onu zor bir duruma sokmuş, imparator yıllık vergi vermek suretiyle Türk kaganın elinden kurtulabilmiştir. Bu sırada yapılan andlaşmalara göre; Çin, Türk hükümdarına bir prensesle, muayyen miktarda haraç gönderecekti[558] ve Çin imparatorunun değişmesi sebebiyle M.Ö. 192'de Börü Tonga'ya (Mo-tun) yine bir prenses yollandı. Fakat o yazdığı bir mektupla, bu zamanda Çin ülkesini perde arkasından yöneten imparatorun annesine alaylı bir dille izdivaç teklif etmiş, kadın da bunu gerçek sanmış ve yaşının ilerlemiş olduğunu gerekçe göstererek, mümkün olamayacağını bildirmişti[559].

Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu, M.Ö. 174 tarihinde öldüğü zaman, Orta Asya'da Türk birliğini sağladıktan başka, birçok yabancı kavmi de kendi hükümranlığı altına almıştı[560]. O, "Tengri-kut" idi ve gücünün

---

558 Watson, **a.g.e.**, s.165; Grousset, **a.g.e.**, s.45; Eberhard, **a.g.e.**, s.89; İ.Kafesoğlu, "Türkler", **İslam Ansiklopedisi**, 12/2, İstanbul 1988, s.149; Atsız, "Mete", **Türk Ansiklopedisi**, C. 24, Ankara 1976, s.68-70.
Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, imparator Börü Tonga'nın (Mo-tun) elinden daha başka bir yolla kurtulmuştur. Bu durum o kadar aşağılayıcı ve bayağı idi ki, uzun müddet bunun konuşulması ve hatırlanması Çin imparatorluğu tarafından yasak edilmiştir. Kuşatılan Çin imparatoru artık sonunun geldiğini anlayınca, çok güvendiği bir adamını (General Ch'en-p'ing) muhtemelen yanında Çin'in en güzel kızları ve prenseslerinin resimleriyle Börü Tonga'nın (Mo-tun) belki de Çin asıllı hatununun yanına yollamıştı. Bu kişi, hatuna "şimdi siz bizim imparatorumuzu çok güç durumda bıraktınız, ama imparator bu kızları kagana göndermek istiyor" deyince; hatunun kıskançlık duygularını kabartmış, o da kuşatmanın kaldırılması için Börü Tonga'ya (Mo-tun) telkinlerde bulunmuştur (Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.404-420; J.M.De Groot-G.A.Asena, **Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2010, s.94).

559 Ying, **a.g.m.**, s.123; S.Gömeç, "Some New Ideas About the Oguz Kagan and Mo-tun", **Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa**, Ulaaanbaatar 2011, s.76.
Tabi ki, Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu da bunu biliyordu. Bu evlilik teklifi siyasi bir emelden başka bir şey değildi.

560 S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 1- Motun Yabgu", **Orkun**, Sayı 48, İstanbul 2002.
Börü Tonga (Mo-tun) Yabgu ölmeden evvel (176) Çin'e tehditkâr bir mektup daha yolladı. Bu mektuptan öğrendiğimize göre, o Orta Asya ve batıyı birleştirmekle meşguldü. Eli ok-yay tutan kavimleri idaresine alarak onları "Hun" yapmıştı (Bakınız, Ögel, **Büyük Hun...**, s.435-442). Bazı araştırmacıların Hunların, Çin'i asla ele geçirmek istemedikleri görüşlerine de katılmak mümkün değil. Neden istemesinler ki, elbette ki akıllarından geçiriyorlardı, fakat pratikte bunun sakıncalarını

kaynağı Tanrı'dan geliyordu; ama Çin imparatorları gibi Tanrı'nın oğlu değildi[561]. Bu sırada devletin sınırları doğuda Kore'ye, batıda Hazar-Ural sahasına, kuzeyde Yenisey'in yukarı mecralarına, güneyde de Hindistan'ın kuzeyine kadar ulaşmış bulunuyordu. Böylece Börü Tonga (Mo-tun), tarihte ilk defa olarak Türk birliğini (kısaca Turan diye bilinen)[562] gerçekleştirmişti.

bildiklerinden dolayı; Hun, Kök Türk ve Uygur çağında daima Çin'in yaşamasına müsaade ettiler. Bunu en güzel şekilde Taspar (Tapar) Kagan'ın sözlerinde görürüz. O, "güneyde sadık iki oğlumuz var olduğu sürece açlıktan korkmayız" diyordu.

561 Her zaman olduğu üzere Türk'e ait ne varsa, özellikle Batılı ilim adamları mutlaka yabancı bir kaynağa dayandırma eğilimindedirler ki, bu unvanın da Çin'den geçmiş olabileceğini ileri sürmelerini artık yadırgamıyoruz (Bunun için bakınız, F.Hirth, **The Ancient History of China**, New York 1908, s.96; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**. Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.47-53).

562 Turan kavimleri herhalde merkezde Türkler olmak üzere, onlarla dil ve ırk bağı bulunan kavimlerden ibarettir. Ancak 19. asrın sonlarıyla, 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasi bir mahiyet de kazanan Turan'dan kasıt, sadece Türk aslından gelen, Türkçe ve akraba dilleri konuşan, kısmen de tarihi süreçteki teşekküllerinde kuvvetli bir Türk tesiri bulunan halkların birliği anlaşılmıştır. Bunların ana çıkış yerleri de tarihi Türk coğrafyasını çizdiğimiz sınırlar dahilindedir.

Ondan sonra yerine geçen oğlu Ki-ok da (Kök?) babası gibi mücadeleci olup, Çin'i birkaç kez mağlubiyete uğratarak, vergiye bağlamıştı. Ki-ok'un ardından tahta çıkan oğlu Chüen-ch'en (Küniçen)[563] zamanında (M.Ö. 160-126) ülke zayıfladı; Çin, Hun Devletini yıkmaya yönelik menfi propagandalarını hızlandırdı[564]. Çünkü artık Çin Seddi Türkleri engellemeye yetmiyordu ve Türkleri meşgul edecek yeni yeni meselelerin bulunması gerekiyordu. Özellikle bu yıllarda Çinli devlet adamları, seyyah ve rahiplerin Türk ülkelerinde casusluk amacıyla yapmış oldukları seyahatların notları Çin imparatorlarına sunulmuş, bu raporlar doğrultusunda Çin hükümetleri Türkleri parçalamanın yollarını aramışlardır. Aslında, bu sırada Han imparatoru Wu (M.Ö. 140-87) gibi bir kişinin ortaya çıkması, Çin'in Hunlar karşısında tutunmasının en önemli faktörüdür. Son derece kurnaz bir siyasi zekaya sahip olan Wu-ti, tahta oturmasından birkaç yıl sonra Hunların önüne geçebilmek için birtakım tedbirler aldı ve bunda da başarılı oldu. Bunların içerisinde; Türklere karşı büyük bir ordunun hazırlanmasıyla birlikte, casusluk faaliyetleri ön plandadır. Bilindiği üzere Çinli ünlü casus Chang-ch'ien yönetiminde yüz kişi Türkistan bölgesine gönderilerek (M.Ö. 138), başta Yüeh-chiler olmakla beraber, çeşitli kavimlerden Türkler aleyhine bir ittifak oluşturulmaya çalışılmıştır. Chang-ch'ien bu faaliyetleri sırasında yakalandı ve on yıl kadar tutuklu kaldı. Herzaman olduğu gibi, bu düşmanları da Türklerin âlicenablığına sığınarak, serbest bırakıldığı bir sırada kaçmış ve Fergana'daki Yüeh-chi kralının yanına giderek, Türklere karşı hareket

---

563 Şimdiye kadar Oguz Kagan ve Börü Tonga'nın (Mo-tun) aynı tarihi şahsiyetler olabileceği hakkında pekçok kişinin fikir beyan ettiğini biliyoruz. Ama, çok az kimse Tanrı-kut Börü Tonga'nın (Mo-tun) çocukları ve onların adları üzerinde durmuştur. Yukarıda tereddütlü de olsa, biz Börü Tonga'nın (Mo-tun) oğlu ve torununun Türkçe ismini belirlemeye çalıştık. Bunların adları Kök ve Kün'dür. Malumdur ki, Oguz Kagan'ın altı çocuğundan ikisinin ismi de aynıdır. Araştırmacıların bu hususa dikkatini çekmek istiyoruz (Bakınız, S.Gömeç, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Deneme", DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 22/35, Ankara 2004, s.116).

564 Çinliler harplerle dize getiremedikleri Türkleri yıkmak için birtakım politikalar geliştirmişlerdir ki, bunları Çin yıllıklarının sayesinde tespit etmek mümkündür. Bu siyasetin ilkeleri başlıca şunlardır: Bir kere onların akıllarını çelecek kadın, mal ve yiyecekler esirgenmeden verilecek. Sonra onlar Çin'in yemeklerine alıştırılarak ağızlarının tadı bozulacak. Genç Çinli kızların eşliğindeki müziklerle kulak zevkleri ve diğer gelenekleri tahrip edilecek. Sosyal yapıyı çökertmek için başta Türk beylerine Çinli köleler ve Çin'de yerleşme imkânları sağlanacak. Çeşitli nedenlerle Türk yurdundan kaçanlara kucak açılıp, bunlar hediyelere boğulacak. Bakınız, T.J.Barfield, "The Hsiung-nu Imperial Confedaracy: Organization and Foreing Policy", Journal of Asian Studies", 41/1, Michigan 1981, s.56.

etme yolunda Çin imparatorunun teklifini iletmiştir. M.Ö. 126'da Çin'e dönen Chang-ch'ien edindiği bilgileri bir rapor halinde imparatora sunmuş ve bu risale daha sonra Çin'in Türkistan siyasetinde rehber vazifesi görmüştür[565]. Sonuçta, Türk toprakları askeri bakımdan kuşatıldığı gibi, iktisaden de çökertildi.

Hunlar hızla dağılmaya yüz tuttular, Çin siyasetindeki eski güçlerini yitirdikleri için, bu kez Çin'in Türkler üzerindeki politikaları etkili olmaya başladı. Özellikle Türkistan'ın doğu taraflarının elden çıkması askerî, siyasî ve ekonomik açıdan Türklere büyük darbe vurdu. Böylece daha önce Hun birliği dahilindeki pekçok boy ve kavim onlardan ayrılarak, Çin ile ittifak yaptılar. Bu halkları yeniden itaat altına sokmak için özellikle Wu-sun topraklarına doğru bir sefere karar verildi. Geri dönüşleri esnasında ani bir tipinin ve kar fırtınasının zuhur etmesi yüzünden binlerce askerle, hayvan öldü. Bundan sonra M.Ö. 71 yılında kuzeyden bazı Tölös kabileleri, batıdan Wu-sunlar ve doğudan da Wu-huanlar aniden Hunlara saldırarak ağır bir hezimete uğrattılar[566]. Tabi ki bütün bunlar toplum üzerinde menfi rol oynadı.

Neticede Türkler arasındaki ilk ayrılık M.Ö. 55 yılında meydana geldi. Zor durumda kalan Türk milletinin bir bölümünün idaresini elinde bulunduran Yabgu Kun Kan (Hu-han-yeh/ M.Ö. 58-31), bazı beylerin telkinleriyle Çin'in himayesine girmek istemişti. Bunun üzerine ülkenin her yanındaki ileri gelenlere haber salınıp, bir kurultay düzenlendi. Mesele tartışmaya açıldı ve kardeşi Chih-chih-ku-tu-hou (Çiçi~Çiçik~Kiçik=Küçük Kutlug Alp) gibi bağımsızlık yanlısı olanlar; "Türk töresinde başkasına hizmetkârlık küçültücüdür. Türk-Hunlar at üzerinde harp ederek kurdukları kaganlıkları sayesinde saygınlık kazandılar. Kahramanların işi savaşarak ölmektir. Bugün kardeşler devletin başına geçmek için çarpışıyorlar. Büyük başarılı olmazsa küçüğü ülkeyi yönetir. Herhangi biri ölse oğullarına ve torunlarına ünü kalır, devletlere hükmederler. Şimdi Çin (Han) güçlü

---

[565] Ögel, a.g.e., s.500-550; Grousset, a.g.e., s.51-52; W.Samolin, **East Turkistan to the Twelfth Century**, The Hague 1964, s.19-21; Kafesoğlu, a.g.m., s.150-151; C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.58; N.Yamada, "Formation of the Hsiung-nu Nomadic State", AO, 36/1-3, Budapest 1982, s. 575; A.R.Bekin, "Han Sülalesi Zamanında Çin'in Türkistan Siyaseti", **DTCF. Doğu Dilleri Dergisi**, 5/2, Ankara 1993, s.1-3; Y.Bedirhan, "Türk Tarihinde Hun-Çin Siyasi Mücadelelerinde İpek Yolu ve İpek Yolu Ticaretinin Oynadığı Rol", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 118, İstanbul 1999, s.74.

[566] Ying, a.g.m., s.134-135; A.Onat-S.Orsoy-K.Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara 2004, s.47-48.

bile olsa, Türkleri kendine katamaz. Neden atalarımızın töresini bir kenera bırakıp, Çin'e boyun eğelim. Eski kaganlarımızın şanını küçük düşürelim. Belki Çin'in hizmetine girerek huzur bulabiliriz, ama bir daha başka kavimler üstünde hakimiyet kurabilir miyiz", dediler[567].

Böylece ülke ikiye ayrılmıştı (M.Ö. 55). Kiçik Kutlug Alp Yabgu taraftarları Çin'le işbirliği ve onun kontrolüne girme gibi bir durumun kendileri için utanç verici olduğunu söylüyorlardı. O, düşüncesine itibar edilmeyip, halkın bir kısmının da kardeşinden yana olması üzerine, emrindeki kuvvetlerle ülkenin batı taraflarına çekildi. Kiçik Kutlug Alp Yabgu, Tanrı Dağları ve Issık Köl civarında girdiği mücadelelerde başarı kazanmış ve bu bölgedeki Tölösleri hâkimiyeti altına almıştı. Ancak yanındaki kuvvetlerin sayısı da iki-üçbine kadar inmişti. Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun her hareketini gözleyen ve bu şekilde güçlenmesine tahammül edemeyen Çin, Çu-Talas nehirleri arasında bir başkent yapan Hunları, 70.000 kişilik kuvvetli bir orduyla bastı ve bu Hun merkezi tamamen yıkıldı (M.Ö. 36). Çarpışmadan önce, Çinli komutan Kiçik Kutlug Alp Yabgu'ya direnişinin boşunalığını, teslim olduğu takdirde canının bağışlanacağını, bu kadar az bir kuvvet ile bir şey yapamayacağını söylemişti.

İşte Kiçik Kutlug Alp Yabgu 1600 kadar adamıyla, 70.000 kişilik (kimi kaynaklarda 140.000) Çin ordusuna karşı burada hayrete düşürücü bir direnişte bulundu ki, bugünkü Türk milletinin var olma sebeplerinden biridir. O, Çin komutanının ve askerlerinin karşısına dikildi. Ne istediklerini sordu. General de, onu alarak Çin'e götürmeye memur olduğunu, boyun eğerse bağışlanacağını söyledi. Tabiki Kiçik Kutlug Alp Yabgu bunu kabul etmedi. Bölge halkı da mümkün olduğu kadar harp meydanından uzak duruyor, bu işe bulaşmak istemiyordu. Kapışmadan önce Türk askerleri bir gösteri yaptı; muhtemelen hakan da adamalarına karşı bir nutuk verdi. O, gelecekleri varsa, görecekleri de var diyordu. Türkler, surların üzerinden düşmanlarını tahrik ediyor, gelin de vuruşalım diye naralar atıyorlardı. Kaganın kızları ve hanımları da oklarıyla, yaylarını aldılar, onlar da cenge katıldılar. Az

---

567 Kun Kan'ın (Hu-han-yeh) Hunların geleceğini Çin'e bağlaması Hun-Çin ilişkilerinde çok önemli bir noktadır. Oğlunu Çin'e rehin olarak göndermesi ve daha sonra kendisinin imparatorun ziyaretine varması, toplulukların büyük bir bölümünün Hunlardan yüz çevirerek, Çin'e meyletmelerine sebep oldu (Bakınız, H.N.Orkun, **Hunlar**, İstanbul 1938, s.48-49; Ögel, **a.g.e.**, C. II, s.144-145, 153-154; Ying, **a.g.m.**, s.140; Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.55; Y.Ying-shih, "Han Foreign Relations", **The Cambridge History of China**, Edt. D.Twitchett-J.K.Fairbank, Vol. I, Cambridge 2008, s.395).

sonra müthiş bir saldırı başladı. Şehir ateşe verildi. İşte bunun ardından bütün direnç tükendi. Zaten surlar kalaslardan ve kazıklardan ibaretti. Çin askerlerine savrulan okların hiçbir tesiri yoktu. Nihayet düşmanlarlar top-yekun saldırıya geçti. Savunma hatları ilerleyen saatlerde dağıldı. Sokak sokak vuruşmalar oluyordu. Hakikatte bu denli az bir adamla ne kadar dayanılabilirdi. Kendisine yardım edeceğini söyleyenlerin hiçbirisi etrafta yoktu. Onlar Türk-Hun kadınları kadar bile cesaret gösteremediler. Sonunda hakan ve etrafı surların içindeki saraya kadar çekildiler. Ama bu arada Kiçik Kutlug Alp Yabgu da yaralanarak esir düştü. Çinli komutan onun başını kestirdi (M.Ö. 36) ve Türkistan şehirlerinde ibret olsun diye dolaştırdıktan sonra, Çin başkentine yolladı (M.Ö. 36) ve burada da yabancı elçilerin konakladığı sokakta teşhir edildi. Kiçik Kutlug Alp Yabgu'yla beraber 1600 kişi ve bütün yakınları da öldürüldü[568]. Netice itibarıyla Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun yaptığı bu onur mücadelesi, Türk milletinin şerefli bir şekilde yaşama arzusunu ve hayatta kalma azmini ortaya koymuştur.

Çin topraklarında kalan Türkler bir müddet sonra tekrar bağımsız hareket etmişlerse de, ülkede baş gösteren sen-ben kavgaları ve büyük bir kuraklık ile açlık yüzünden M.S. 48'de devlet bir kez daha kuzey ve güney diye ikiye ayrıldı[569]. Sonradan güneydeki Hun Devleti, Çin'in hegomanyasına girdiği halde, kuzeydekiler bağımsızlık-

---

[568] Hsiung-nuların yani Asya Hunlarının aynı olduğunu kesinlikle ortaya koymuştur. Bakınız, J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.292-307; Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. I, İstanbul 1928, s.143-145; W.Eberhard, "Hsiungnuların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri", **Belleten**, 8/29, Ankara 1944, s.143-145; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.63-64; W.M.Mc Govern, **The Early Empires of Central Asia**, New York 1939, s.185-194; Ögel, **a.g.e.**, C. 2, s.136-189; B.Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCF. Dergisi**, 6/4, Ankara 1948, s.270; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, 67-68; S.Gömeç, "Türk Tarihin Kahramanları: 2- Küçük Yabgu", **Orkun**, Sayı 49, İstanbul 2002; Groot-Asena, **a.g.e.**, s.175-177.

Neticede ele geçirilen Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun kafası kesilerek, daha sonra Çin başkentine götürüldü ve burada herkesin görmesi için şehrin kapılarından birisinin üzerine asıldı (Samolin, **a.g.m.**, s.26). Bu gibi hadiselerle tarihte çok sıkça karşılaşmaktayız. Ama genelde başları kesilen hükümdarların Türklerden olduğu ortadadır. Türkler tarafından başı uçurulan bir yabancı kral var ise, buna karşılık on tane Türk beyinin kellesinin vurulduğu bir gerçektir. Buna rağmen özellikle yabancı yazarlar, Türkleri barbarlıkla suçlarlar. Kendi yaptıkları işi ise, medeniyetin galibiyeti olarak göstermekteler.

[569] Ögel, **a.g.e.**, s.250-255, 290; Eberhard, **a.g.e.**, s.106-107; Samolin, **a.g.m.**, s.31; G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.3.

larını korumuşlardı. Fakat hiçbir zaman huzurlu olamadılar. Çin'in yıllar süren taarruzları, diğer yabancı kavimlerle olan mücadeleler, Kuzey Hunlarını kuvvetten düşürmüş, onlar da ataları Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun Hunları gibi önce 90'larda, sonra 150'li yıllarda Kazakistan bölgesine çekilmişlerdir. Aslında bu vaziyet dolaylı da olsa, sonraki Türklerin işine yaradı. Çünkü, Türkistan diye adlandırdığımız bölgenin Türkleşme sürecinde müsbet katkıları oldu. Güneyde kalanlar da, kendi aralarındaki isyanlar ve yabancı baskılar yüzünden 250'lerde dağıldılar[570].

Hunlar dayandıkları etnik kuvvet, dilleri, devlet teşkilatları ve hanedanları da dahil, Türk kültürünün hâkim olduğu bir devlet idi[571]. Hunlara ait elimizde birçok kültür malzemesi bulunmaktadır, fakat yazılı belge olarak sadece Esik (Yesik) Kurgan'da çıkan bir yazı gösterilmektedir[572]. Şimdilik bu yazılı belgeler üzerinde tartışmalar sürmektedir. Büyük bir ihtimalle Hunlardan kalan bu yazı, Kök Türkçenin en eski devirlerine aittir.

Türk milleti, bilinen beşbin yıllık tarihî boyunca, sadece savaş yapıp, coğrafya değiştirmekle hayatını geçirmiş göçebe bir topluluk

---

570 De Guignes, **a.g.e.**, C. I, s.348, 380; W.M.Mc Govern, **The Early Empires of Central Asia**, New York 1939, s.292-352; Grousset, **a.g.e.**, s.56-70; W.Eberhard, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, Ankara 1940, s.337-385.
Kuzeydeki Hunlar Çin orduları karşısında birkaç defa yenilgiye uğradılar. M.S. 91'deki bozgundan sonra 81 kadar Hun boyu Çin'e teslim olunca, Hun kaganı batıya, İli vadisine doğru çekilmek zorunda kaldı. Ancak Hunların Çin imparatorluğu karşısında başarısız olması sadece askeri yenilgilere bağlı değildi. Burada Çin'in geleneksel politikalarını da göz-ardı etmemek gerekir. Çin hükümeti daha yetmişli yıllarda casuslarını Hunların batısındaki müttefiklerinin arasına yollayarak onları Türklerden ayırmaya muvaffak olmuştu. Bu suretle pekçok Türk ve Türk olmayan halk daha iyi yaşamak ümidiyle gelip Çin'e sığındılar. Hunların büyük bir insan gücü kaybına d-· uğramaları, onların çöküşünü hızlandırdı (Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.289-296; Ying, **a.g.m.**, s.147-148).

571 W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.76-77; İnan, "Altaylarda Hun Devri..., s.23; F.Altheim, **Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği**, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967, s.23; M.Mori, "Reconsideration of the Hsiung-nu State-A Response to Professor O.Pritsak's Criticism", **Acta Asiatica**, No 24, Tokyo 1974, s.20-34.

572 Bu yazıt Kazakistan'da Yesik (Esik) Kurgan'ında bulunan bir gümüş tas üzerinde 26 harften meydana gelen iki sıralı Kök Türkçe ile yazılmıştır. 1970 senesinde bulunmuştur. Akişev'in fotoğraflarını neşrettiği bu yazıtın, M.Ö. 5. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Bakınız, K.A.Akişev, **Kurgan Issık**, Moskva 1978, s.55; N.Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", **İÜEF. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, İstanbul 1973, s.291-304; M.Erçin, "Esik Yazıtı (İ.Ö. V. yy.) Türk Runik Yazısı", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981, s.223-233.

değildir. Dünyanın en eski milletlerinden biri olan Türk kavmi, zaman içerisinde kendine has bir kültür meydana getirmiş ve bu kültürü sayesinde yer yüzündeki diğer milletlerden ayrılmıştır.

Tarihi kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla Hun adıyla anılan Türklerin Asya'da kurdukları hanedanlıklar şu veya bu şekilde, bulundukları yerlerde 5. asrın ikinci yarısına değin varlıklarını sürdürdü. Fakat 3. yüzyıldan sonra bir daha eskisi gibi hiçbir vakit güçlü olamadılar. Evvelce de söylendiği üzere Türkler arasında ilk ayrılık M. önce 55'lerde meydana gelince, Kiçik Kutlug Alp Yabgu ile beraber büyük bir Türk-Tölös grubunun, dolayısıyla Hun siyasi adı altında birleşen Türk kabilelerinin bugünkü Türkistan ve Kuzey Kazakistan bölgesine geldiklerini biliyoruz. Bu yüzden Hunlar sadece Asya'da varlıklarını devam ettirmediler, onlar Avrupa'yı da dize getiren güçlü bir devlet kurdular. Aslında burada ve daha kuzeydeki İdil-Ural Havzasında, Türkler Börü Tonga (Mo-tun)Yabgu çağından çok önceleri yurt kurmuşlardı. Hem tarihi kaynaklar, hem de Türklere ait destanlar ile efsaneler bunu doğruluyor. Meşhur Oguz Kagan'ın seferlerinden birisi Hazar'ın kuzeyine, İdil-Ural ve Doğu Avrupa topraklarına olmuş[573], bu mıntıkada bir Türk idaresi tesis edilmişti. Ve bugün de ilim adamları arasında pekçok taraftar bulan bir görüş; Oguz ile Hun hükümdarı Börü Tonga'nın (Mo-tun) aynı kişi olduğu yolundadır[574]. Börü Tonga'nın (Mo-tun) şahsiyeti ve onun çocuklarının adları çince vesikaların yardımıyla çözülmeye çalışılmaktadır ki, bu mevzuda da hayli yol alınmıştır.

İşte M. önce 1. asırda batıya gelen Hunların bir bölümü Avrupa'da ortaya çıkan Türklerin temelini oluşturdular. Arkasından M. sonra 1. ve 2. yüzyıllarda Asya'daki Hunlar ikinci bir darbeye maruz kalmışlar; tarihi eserlerde Kuzey Hunları diye anılan bu Türklerin büyük bir kısmı, Kiçik Kutlug Alp Yabgu Hunlarına benzer bir şekilde Türkistan'ın batı taraflarına, oradan da İdil-Ural ve Kafkasya sahasına ulaşmışlardı. Onlar, 4. yüzyılın ortalarına (355-365) geldiğimizde Kafkasya bölgesi ve Hazar çevresine hâkimdiler.

Türk araştırmacıların dışındaki bazı ilim adamları Asya Hunları meselesindeki gibi, Avrupa'da hâkimiyet kuran Hunların da Türk olmadıklarını çeşitli defalar yazıya döktüler. Ancak burada şuna da

---

[573] W.Bang-R.Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1970, s.7; Z.V.Togan, Oğuz Destanı, İstanbul 1971, s.25-29; S.Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, Ankara 2009, s.72-76.

[574] Gömeç, "Oğuz Kagan'ın Kimliği...", s.115.

değinmekte fayda vardır ki; özellikle Macar şarkiyatçılar bu konuda daha namuslu davranıyorlar. Onların birçoğu Hunların tamamını Türk kabul edip, Macarları da Hun kavmiyle ilişkilendirmektedir[575]. Ve 20. asırın sonlarından itibaren, artık Avrupa Hunlarının Türklüğünü pekçok gerçek ilim adamı onaylamaktadır.

Hunların başında bu sıralarda Balam-er isimli bir yöneticiyi görüyoruz. Türkler, bu liderin emri altında Doğu Gotlarının yaşadığı topraklara, yani Don-Dnepr arasına akınlar yaptılar ve 374'te Doğu Gotlarının idaresine son verdiler. Hatta onların hükümdarı Ermanarich intihar etttiğinden, Türk beyi onun yerine başka birini (Hunimund) atamıştı[576]. Bu saldırılar Batı Gotlarını da etkiledi. 375 senesinde onlar daha batıya doğru kaçmak zorunda kaldılar. Bu hadiseler aynı zamanda Avrupa'da vukua gelen bir kavimler göçüne de sebebiyet verdi[577].

---

575 Bununla beraber De Guignes ve Parker gibi araştırmacılar, neredeyse yüz seneden evvel bir zamanda Avrupa Hunlarıyla, Hsiung-nuların yani Asya Hunlarının aynı olduğunu kesinlikle ortaya koymuştur. Bakınız, J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.181; E.H.Parker, "The Origin of the Turks", **The English Historical Review**, 11/43, Oxford 1896, s.434-436; S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.46.

576 Latin, Bizans kaynaklarında, Ermanarich'ten sonra bir başka beyin Gotların liderliğini üstlendiği, fakat bu kişinin bir savaş sırasında Balam-er'in mızrağının alnına saplanması suretiyle öldüğü kayıtlıdır. Bakınız, A.Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s.29.

577 Bu hadiseler dünya tarihinde önemli sonuçlar doğurdu. Bunlardan belki de en önemlisi, Avrupa'nın ortasında, Macaristan merkezli yeni bir Türk devleti kuruldu. Roma arazisine kaçan halklar burada büyük karışıklıklara neden oldular ve dolayısıyla sosyal düzen bozuldu. İç isyanlar çıktı ve bu ülke resmen ikiye ayrılarak, bir daha eski gücüne asla ulaşamadı. Tabiki bu vaziyet Avrupa'da siyasi dengeleri de değiştı. Bu arada Avrupa'nın batısına kadar giden topluluklar, küçük kralcıklar ve devletçikler teşkil ettiler. Franklar bugünkü Galya'ya, Saksonlar İngiltere adasına, Vandal, Vizigot ve Alan gibi halklar da karışarak İspanyolların temelini attılar.
Ayrıca meydana gelen iktidar boşluklarını kilise doldurmaya çalışmış, yeni bir siyasi güç olarak sivrilmişti. Bununla birlikte kilise, misyonerler aracılığıyla Katolik itikatları daha rahat yayma imkânına kavuştu. Bu sırada Avrupa'da feodalizm denilen rejimin yerleşmesi de söz konusudur ki, göçler vasıtasıyla yeni topraklar peşinde koşan ahali, geldikleri ülkelerdeki beylerin köleleri şeklinde, onların hizmetlerine girdiler. Hâlbuki İslam öncesi Türk tarihi döneminde, kaynakların hiçbirinde barbar olarak suçlanan Türklerin köle ticareti yaptıklarına dair işaret yoktur.
Meseleye askeri açıdan baktığımızda belki de en önemli neticeleri arasında, artık Avrupa kavimlerinin ordularında atlı-suvari birliklerinin yaygınlaşmasıyla, Türklerdeki "Alplık" müessesesini çağrıştıran şovalyeliğin ikamesi vardır. Ayrıca giyim-kuşamda da Türk tesiri hissedilir derecede arttı.

Romalılar ve diğer Avrupa kavimleri birden bire ortaya çıkarak kendilerini darma-dağınık eden bu kavmi hiç hoş karşılamadılar. Bundan dolayı onlarla alâkalı çoğu uyduruk ve Türklerin korkunçluğunu göstermek için bir sürü hikâye anlattılar.

Oldukça hızlı bir biçimde Avrupa içlerine giren Hun-Türkler, Tuna'yı da aşıp (378), Roma imparatorluğunun arazisi olan Trakya topraklarına daldılar. Hunların 395 tarihinde, iki kol halinde, yeniden Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde atlarını koşturdukları görülür. Türklerin birkısmı Balkanlar ve Trakya'da faaliyet gösterirken, bir bölümü de Barsık ve Kursık adlı beylerin kumandasında Kafkasya'dan Anadolu'ya akıp, Erzurum, Karasu-Fırat vadilerinden, Malatya ve Çukurova'ya inip, oradan Antakya'ya geçtiler. Bir müddet burayı kuşattıktan sonra Suriye'ye ulaştılar ve peşinden de tekrar kuzeye yönelip, Türkiye'nin orta taraflarını da katederek yukarıda, Don Nehri çevresindeki ordugâhlarına döndüler[578]. Bu da bize, Türk-

Türk-Hunların başlattığı bu Kavimler Göçü, onlarla da bitti denemez. Esasında kendilerinden sonra gelen Türk boylarına da örnek oldu. Hiç kesilmeden, Hunların peşinden bazı Türk kabileleri de onları izledi. Avarlar, değişik Ogur aileleri, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar, belki de Osmanlılar da bunların içindedir.

578 M.Ş.Akkaya, **Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akıncıları**, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.8; P.Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Ter. Ş.Baştav, Ankara 1982, s.67; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.70; G.Abû'l-farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö.R.Doğrul, C. I, 2. Baskı, Ankara 1987, s.142; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 3-Yılduz Kagan", **Orkun**, Sayı 51, İstanbul 2002, s.44; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev.

lerin çok eski zamanlardan beri Anadolu'yu bildiklerini göstermektedir[579]. Sözlü edebiyatımızın şaheseri olan Oguz Kagan Destanı'nda da Anadolu'nun fethine dair bilgilere rastlamaktayız. Dolayısıyla, Türkler Anadolu'ya 1071'den çok daha evvelki dönemlerde gelmişlerdi.

Bununla beraber 5. asrın başlarında, Avrupa Hunlarının hükümdarı Yılduz Kagan unvanıyla anılıyordu. Onun, Balam-er'in oğlu ya da torunu olduğu sanılıyor. Yılduz ismi herşeyden önce destani Türk hükümdarı Oguz Kagan'ın çocuklarından birisinin adıdır ve Türk cihan hâkimiyeti anlayışına göre bu ismi taşımaktadır. Bilindiği üzere Oguz Kagan, sadece yeryüzünün değil, bütün evrenin hâkimidir. Dolayısıyla oğullarının adları Kün, Ay, Yılduz, Kök, Tag, Tengiz olarak boşuna verilmemiştir. Destan kahramanı Oguz'un oğluyla, Balam-er'in oğlu veya torunu olan Yılduz'ın isminden başka bir Türk kaganının böyle bir ad ile anılmaması da ilgi çekicidir (en azından Yılduz adlı büyük bir Türk hükümdarı daha yoktur).

Yılduz'ın faaliyetleri sayesinde, Roma sınırları içerisinde bir kargaşa yaşanmış, çıkan iç isyanlar yüzünden adeta bu imparatorluk yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu kötü durumdan Roma'yı yine Türkler kurtardı. Roma imparatorluğuna yardıma giden Yılduz, Türklerle takviyeli Roma ordusunun başına geçerek, isyancı komutanları yakalamış ve idam etmiştir.

Yılduz Kagan'ın hâkimiyeti sırasında Türk topraklarının sınırları, doğuda İrtiş Nehrinin kıyılarından başlıyor, batıda Almanya'ya kadar uzanıyordu. Onun kudreti esasında kendisinden sonra gelecek idarecilerin kuvvetinin temelini de oluşturuyordu. Her iki Roma'ya da baş eğdiren Yılduz Kagan 408 sıralarında, Bizans'ın Trakya valisi ile yaptığı bir barış görüşmesinde; "güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar her yeri fethedebilirim" diyerek sınırsız gücüne dikkat çekiyordu. Ondan yaklaşık 166 yıl sonra, soylu torunlarından Türk Şad (İstemi Yabgu'nun oğlu) tıpkı onun gibi, yine Bizans elçilerine "güneşin doğduğu yerden, batı sınırlarına kadar her yer bize tabidir" diyordu. İki Türk beyinin birbirlerinden habersiz, böyle şeyler söylemeleri, tabi ki tesadüfî değildir. Bu düşüncelerin hepsi, Türk cihan hâkimiyeti ile bağlantılıdır.

A.Batur, İstanbul 2004, s.75-76; I.Zimonyi, "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", **Acta Orientalia**, Vol. 58, Budapest 2005, s.35-36.

579 Hunlar gibi, Sabarların da 530'larda Doğu Anadolu'dan hareketle Çukurova'ya kadar indiklerine değinilmektedir. Bakınız, K.Czegledy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", **Studia Turcica**, Budapest 1971, s.148.

Yılduz Kagan 412'lerde ölmüş olmalıdır. Ondan sonra başa geçen Kara Tonga hakkında da maalesef çok az bilgiye sahibiz[580]. Kara Tonga'nın kısa süreli hakanlığını bir kenara bırakacak olursak, Yılduz'ın ardından Türkleri yöneten diğer Türk beyleri Rua (ki bu isim Türkçe bir kelimenin Latin kaynaklarına bozularak geçmiş şekli olmalıdır. Belki Yula/ Boyla/ Börü)[581], Muncuk, Ay-bars ve Oktar hepsi onun izinden yürümüşler, her iki Roma'ya karşı da, Yılduz'ın siyasetini sürdürmüşlerdir.

Hunların idaresini 420 sıralarında işte bu çok değerli dört kardeş üstlenmişti. Meşhur Ata İllig de (Attila)[582] bunlardan Muncuk'un oğluydu ve Muncuk erken yaşlarda öldü. Ata İllig'i (Attila) amcası Yula (Rua) yetiştirdi. Bu dört kardeşin en büyüğü olan Yula (Rua) kagan seçildi ve 422 senesinde Bizans'ı yıllık vergiye bağladı. İki Roma arasındaki iç mücadeleye de karışan Türkler, her iki taraftan da haraç alıyorlardı. Yula'nın (Rua) hükümdarlığının son dönemlerinde Hun devletinin içinde birtakım anlaşmazlıkların yaşandığı ortadadır. Bazı Hun beyleri onun hışmından kurtulmak amacıyla Bizans'a sığınmışlarsa da, imparator II. Theodosius'a bir ültimatom yollanarak, bunların iadeleri istendi. Fakat bu sırada (434) Yula da (Rua) öldü[583]. Böylece, doğuda Türkler bir fetret devri yaşıyorlarken, batı da yeni bir güneş doğuyordu ki; bu amcasının yerine devletin başına geçen Ata İllig (Attila) adındaki Türk asilzadesiydi.

O, çocukluğundan itibaren sıkı bir savaş ve devlet eğitimi alan, amcasıyla beraber bütün harplere katılan; demir bilekli, çelik yürekli bir Türk kahramanıydı[584]. Kardeşi Bleda (bu isim de Türkçe bir adın

---

580 Gömeç, **a.g.m.**, s.44.

581 Araştırmacılar bu ismin çok değişik yazılışlarıyla birlikte aslının Got dilindeki Roila'dan geldiği ve "Kurtçuk" anlamını taşıdığını söylüyorlarsa da (bakınız, Ş.Baştav, "Attila ve Hunları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.50; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.53), biz buna katılmıyoruz. Tarihteki bütün Türk hükümdarları, neredeyse Osmanlı çağına kadar Türkçe bir ad ve unvanla anılmıştır.

582 Attila isminin etimolojisi ve ne manaya geldiği hususunda bugüne değin çok değişik fikirler ileriye sürülmüşse de, bizim düşüncemiz "Ata İllig" biçiminde olması gerektiği yolundadır.

583 Kafesoğlu, **a.g.e.**,s.71-72; P.Hearther, "Huns and the End Roman Empire in Europe", **The English Historical Review**, I 10/435, London 1995, s.26.

584 Herhalde Yula'nın (Rua) oğlu yoktu ki, o ölünce yeğenleri tahtın başına geçti. Tabiki Ata İllig (Attila) ve kardeşine amcaları oldukları söylenen Ay-bars ve Oktar'ın muhalefet etmemeleri de ilginçtir. Biz öyle sanıyoruz ki, bu dört kardeşin en büyüğü Muncuk'tu ve o erken yaşta ölünce, çocukları da küçük olduğundan amcaları Yula (Rua) devletin idaresini üstlendi. Böyle bir durumla biz yüzlerce yıl sonra, İl-teriş Kagan öldüğünde, oğulları küçük yaşta bulunduğundan, töre gereği amcalarının tahta çıkması şeklinde rastlamaktayız.

veya unvanın bozulmuş şekli olsa gerek; belki Boyla/ Bolat/ Bilge?) daha zayıf olduğundan; hükümdarlıkta ciddi bir talebi yoktu. Bir süre devletin idaresinde kardeşine yardımcı olduktan sonra herne kadar Ata İllig (Attila) tarafından öldürüldüğü söyleniyorsa da; bilinmeyen bir sebeple 445 tarihinde vefat etmiştir. Başta Priscus olmak üzere, dönemin vesikalarında bu Türk beyinin nasıl öldüğüne dair malûmat görülmediği gibi, yine meşhur Priscus'un Bleda'nın (Boyla/ Bolat/ Bilge?) hanımını anlatırken, ona ait bir köyde kaldığını, bu hatun tarafından çok güzel bir şekilde ağırlandığını söylemesi, herhalde Ata İllig (Attila) ile kardeşinin arasında bir anlamazlığın olmadığına delildir. Yoksa ağabeyini ortadan kaldıran Ata İllig'in (Attila) onun hanımı ve çocuklarının yaşamasına müsaade etmesi düşünülümez.

Derhal harekete geçen Başbug Ata İllig (Attila), 434 yılında Bizans'a diz çöktürdü. Bunun üzerine Doğu Roma, Türklerle ateşkes yapmak zorunda kaldı. Costantinia veya Margus Barışı diye bilinen andlaşmaya göre; Bizans hiçbir surette Türklerin düşmanlarıyla ittifaklara girişmeyecek, Türk yurdundan kaçanlara kucak açmayacak ve her yıl ödediği vergiyi iki katına çıkaracaktı.

Ata İllig de (Attila) tıpkı dedesi Yılduz gibi, Roma'yı iç karışıklıklarla boğuştuğu bir sırada destekledi. Birçok yabancı kavmi Türk hâkimiyeti altına aldı. Doğu Roma'ya, yani Bizans'a 441-442'lerde taarruz ettiği gibi, 447'de Balkanlara ikinci defa yürüdü. Avrupalılar kendileri için bunca felakete sebep olan bu kişiden kurtulmanın yollarını aramaya başladılar. O zamanki dünyanın tek efendisi haline gelen Ata İllig'i (Attila) Romalılar ortadan kaldırmak için bir suikast planı yaptılar. Ata İllig'in (Attila) nezdine giden elçilik heyetine sokulan Bigila adlı bir casus, Ata İllig'i (Attila) öldürmekle vazifelendirildi (448). Bu kafilede tercüman ya da elçi sıfatıyla bulunan ve Ata İllig'in (Attila) en yakın adamlarından olan Ede-kun (İdi-kun) isimli bir Türk suça bulaştırılmak istenmiş, ama bu kişi durumu Ata İllig'e (Attila) haber vermiş; o da suikastçılara planlarını itiraf ettirdikten sonra Roma imparatorunu aşağılamıştır[585].

Bu duruma kızan Başbug Ata İllig (Attila), herhalde iki Roma'nın da işini bitirmeğe karar verdiğinden, daha önce bir nişan yüzüğü göndererek kendisine destek arayan III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria'nın evlilik teklifine olumlu cevap vererek; Roma imparatorluğunda hak iddiasında bulundu.

---

[585] R.L.Reynolds-R.S.Lopez, "Odoacer: German or Hun", **The American Historical Review**, 52/1, Chicago 1946, s.47-48; R.Saffet, **Avrupa'da Eski Türkler**, Ankara (tarihsiz), s.1-4; A.Bailly, **Bizans Tarihi**, Çev. H.Şaman, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.39.

Arkasından Macaristan'daki merkezlerinden 451 senesinde yola çıkan Türk ordusu, Galya'ya girdi. Haziran 451 tarihinde herne kadar Batılı yazarlar inkâra kalkışsa da, Roma güçlerini Ata İllig'in (Attila) kuvvetleri "Turan Taktiği"yle hırpalamayı başardı. 452'de Po Ovası ele geçirildi. Hatta bir korku ve telaş başladığından; Papa I. Leo'yu bağışlanmak üzere Romalılar, Ata İllig'e (Attila) gönderdiler. Bu durumda bütün Hıristiyan dünyası onun himmetine sığınıyordu; dolayısıyla daha fazla üstlerine gitmenin hiçbir anlamı yoktu. Artık, her iki Roma da Türk hakanına boyun eğmiş, sıra doğudaki Sasani şahlığına gelmişti.

Ancak düşmanları Ata İllig'den (Attila) kurtulmanın başka bir yolunu buldular. Avrupa'nın en güzel kızlarından birisini ona zevce olarak yolladılar. 453 senesinde altmış yaşlarındayken, Ata İllig (Attila) bu kız tarafından zehirlenmek suretiyle öldürüldü. Latin-Bizans vesikalarında; onun bütün milletleri ve dünyayı korkutan bir adam olarak yaratıldığından, adaletinden, gururlu yürüyüşünden, gözlerinden adeta ışık saçtığından, savaşı sevmesine rağmen hep düşünerek hareket ettiğinden, aklını iyi kullandığından, kendisinden af dileyenleri bağışladığından, sadık adamlarına karşı cömertliğinden, temizliğinden, kısa boylu ve geniş omuzlu olduğundan, elbiseleri, ayakkabıları ve diğer silahlarının askerlerinden farklı olmadığından söz açılmaktadır.

Neticede hıristiyan dünyasınca işledikleri günahların bedelini ödetmek üzere gönderildiğine inanılan, "Tanrı'nın Kırbacı" veya "Tanrı'nın Kılıcı" diye de anılan, cihan tarihinin en büyük hükümdarlarından birisi ortadan kaldırıldı. Ata İllig'in (Attila) sağladığı birlik ve üstünlük maalesef ondan sonra devam etmedi. Daha doğrusu çocukları bunu sürdüremediler. Bunun çeşitli sebepleri vardır: Kardeşler arasındaki taht mücadeleleri ve kabilelerin öne çıkma kavgaları, bunu fırsat bilen Romalı ve diğer Avrupalı kavimlerin saldırıları, ayrıca yerleşikliği pek düşünmemiş olmaları Ata İllig (Attila) Türklerinin varlıklarına son veren etkenlerdendir.

Muhtemelen Bizans, Gepid vs. halklardan birkaç tane eşe sahip Ata İllig'in (Attila), baş hatunu Arık-kan'dan doğma üç çocuğu hakkında kaynaklarda bilgi bulma imkânına sahibiz. Aslında Ata İllig'in (Attila) erkek çocuğu üç tane miydi, yoksa daha mı fazlaydı, bu da meçhuldür. Çünkü bilhassa Avrupa halklarına ait bazı efsanelerde onun başka çocukları olduğunu da görüyoruz. Fakat belgelere geçen şekliyle ve Türk hanımından doğan oğullarının üçünün adını tespit edebiliyoruz ki, bunlar da; İllig, İrkin ve Tengizik diye anılmaktadır. Başbug Ata İllig'in (Attila) en büyük oğlu İllig'dir. Kaynakların ifadesine göre o, Ata İllig'in (Attila) halefiydi ve babası onu ilk önce Ak Ha-

zarların (Akatzir idaresiyle vazifelendirmişti. Ama kardeşleriyle toprakların paylaşılması hususunda anlaşmazlığa düştü ve Ata İllig'in (Attila) vefatından çok kısa bir süre sonra (454) Pannonia'da Germen kabileleriyle yaptığı bir savaşta öldü[586].

Küçük oğlu İrkin anlatılan bazı rivayetlere göre, babası Ata İllig (Attila) tarafından çok seviliyordu. Bunun da sebebi, bazı kamlar Ata İllig'in (Attila) sağlığında, soyunun dağılacağını, fakat en küçük oğlu İrkin'den gelenlerin yeniden bu güneşi parlatacağını söylediklerinden, çocukluğundan itibaren çok şımartılmıştı. 454 senesinde İllig Han'ın ölümünden sonra Hun merkezleri Romalı ve Germen kavimlerin eline geçtiğinden, İrkin ve Tengizik Karadeniz'in kuzey taraflarına çekilmişlerdi. Uzun süren savaşlar ve kovalamacaların ardından, 466'larda Bizans imparatoruna elçiler yollayarak barış istediler. Onlar Karadeniz'in kuzeyine ve Tuna kıyılarındaki kasabalara serbestçe girmek ve hayatlarının devamı için ticarete izin verilmesini talep ediyorlardı. Ama kendilerine son derece aşırı hakaretler yapıldı. Bu arada iç isyanlar da alıp, başını gitti. Araştırmacıların fikrince İrkin, Dobruca'nın kuzey kısmını kendisine üs yapmıştı. Buralarda toparlanmaya çalışan İrkin yeni bir Türk boyunun ortaya çıkmasına aracı oluyordu ki o da, bizim Bulgarlar olarak bildiğimiz Türk kabilesiydi[587]. Anlaşılan odur ki, İrkin baskılara dayanamayarak sonunda Bizans'a boyun eğmek zorunda kaldı. Ata İllig'in (Attila) bu oğlu hakkındaki bilgilerimiz de ancak yukarıdakilerle sınırlıdır.

Ata İllig'in (Attila) ikinci oğlu olan Tengizik bir aralık kardeşi İrkin ile birlikte hareket etmişti. Doğu Gotlarının, Pannonia'daki bazı Türk boylarının üzerine saldırdıklarını görünce bu Türk beyi kayıtsız kalamadı ve onlara yardıma gitti. Fakat Gotlar karşısında yenilince, Bizans'a sığınma teklifinde bulundu. Kendisine izin verildiyse de, Bizanslı idarecilerle arası açıldı. 469'daki bir savaşta esir alındı ve kafası kesilerek, başı İstanbul'a getirildi[588].

Tabi ki Hunlar, tarih sahnesinden hemen silinmediler. Avrupa'daki Türkler, Avarlar ve Bulgarlar gibi siyasi birlikler etrafında kümelenirken; Asya coğrafyasında da Kuzey Çin ve Mogolistan'da yeni

---

586 J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.182; Runciman, **a.g.m.**, s.46-47; H.N.Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933, s.47; O.Maenchen-Helfen, "Akatir", **Central Asiatic Journal**, 11/4, Wiesbaden 1966, s.275-286; W.N.Bayless, "The Treaty With the Huns of 443", **The America Journal of Philology**, 97/2, 1976, s.176-178; Golden, **Türk Halkları...**, s.74; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.117, 169-170.

587 De Guignes, **a.g.e.**, s.183; Vaczy, **a.g.m.**, s.105-122.

588 Golden, **a.g.e.**, s.74.

yeni Türk-Hun sülaleleri ortaya çıktı[589]. Eski güçlerine hiçbir zaman sahip olamasalar da, Çin'i belirli bir müddet titretmeyi sürdürdüler. Ancak bunların arasında siyasi beraberliği sağlayarak, Türkleri idaresinde barındıranlar ile doğrudan doğruya Hunların takipçisi durumundaki Liu Yüan'ın (maalesef Türkçe adı belli değil) beyliği[590] ve Chü-ch'ü (Türk) Bengü Kagan tarafından kurulan devlet[591] ile Çince kayıtlarda ismi He-lien P'o Po (Tengriken Apa Bug) diye geçen Türk asilzadesinin 5. yüzyılın ilk yıllarında Ordos'un güneyinde yükselttiği siyasi teşekkül[592] ve Ak Hunların Türkistan'daki hâkimiyeti gösterilebilir. Bununla birlikte 6. asrın ikinci yarısına kadar Çin'in kuzeyinde Tabgaç[593] sülalesince meydana getirilmiş olan siyasi teşekkül üzerinde de durmak gerekir. Fakat bunların bir süre sonra Çinlileşmeleri ve Ötüken'deki yeni Türk hanedanlığına belki de direk katkı yapmamaları sebebiyle pek Türk tarihi içine alınmıyorlarsa da, esasında araştırmalarda onlar da göz-ardı edilmemelidir[594].

---

589 Bunlar hakkında "Türk-Hun Tarihi" adlı kitabımızda geniş bilgi bulunmaktadır.

590 Bunlara Çin kaynaklarında Han (sonra Chao) sülalesi denmektedir ve onlar 4. yüzyılın başlarında ortaya çıkıp, 351 senesine kadar devam ettiler.

591 5. asrın ikinci yarısına değin sürmüş ve Çin yıllıklarında, belki de tesis olundukları mevkiden dolayı Kuzey Liang diye anılmıştır.

592 Çin tarihlerinde Hsia Sülalesi diye geçerler.

593 Kaşgarlı Mahmud'un özellikle Türk olarak açıkladığını (Tat kelimesinden "Farslılar", Tabgaç kelimesinden de "Türkler" anlaşılır. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.454) gördüğümüz Tabgaçlar, Çin kaynaklarına göre Hunlardan gelmiş olup, dillerindeki kelimelere de bakılarak isbat edilmeye çalışılmıştır (Bakınız, P.A.Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1, Cambridge 1936, s.167-185; Eberhard, **a.g.e.**, s.137; C.T'ang, "A Preliminary Interpretation of Terms from Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", **Pien-cheng-yen-chio Sou-nien-pao**, No 4, Taipei 1973, s.89-122). Pekçok kavim hakkında olduğu gibi, Tabgaçların etnik menşei hususunda da Batılı ilim adamlarının bir kısmı Türk olmadıkları yolunda fikirler ileri sürerler. Bu birliğin içinde Mogol unsurların varlığı da kabul edilebilir, ama bize göre, Tabgaç sülalesinin kurucularının Türklüğünün en büyük delili, Kaşgarlı Mahmud'un "Divan"ı ve onun çağdaşı olan Kara Hanlı hükümdarlarının unvanlarıdır. Bunun yanısıra sülalenin ortaya çıktığı devirdeki vesikalara bakıldığında, ilk Tabgaç beylerinin güneydeki Hun kabilelerinin koruyuculuğu altında oldukları anlaşılır.

594 Bütün rakiplerini yenen Tabgaçlar, maalesef Çin kültürünün etkisi altında kaldılar. Onlar daha çok Çin tarihi için önem arz etmişler, hatta 420 yılına kadar bütün Kuzey Çin'i bir bayrak altında birleştirmişlerdi. Çinlilerin Wei dedikleri bu sülale, söz konusu adı da alarak, Çinli teba ile anlaşma yolundaki ilk adımları atmıştır. Bu Türk hanedanının yavaş yavaş asimile olması sonucu pekçok Türk adeti bırakıldı. Hatta kendi lisanlarını da unutup, çince konuşmaya başladılar. Bu sırada ülkeyi yöneten imparator da Tabgaç kökenlilerin Çinlilerle evlenmeleri, memurların çinceyi mecburen öğrenmeleri için baskı yaptı. Dillerini ve giyimlerini kaybeden

Yukarıda kısaca değinmeğe çalıştığımız oluşumların peşinden de Kök Türk Börülüler (Aşina) ailesi Türk birliğini sağlamıştır. Bizim Türk tarihini ve kültürünü aydınlatmak için kullandığımız yazıtların tarihî bakımdan en kıymetlileri Kök Türklere aittir. Hunların neslinden olduklarını söyleyen Kök Türklerin ardından Uygurlar da, Kök Türklerin izini takip etmişler, onlar gibi gelecek nesillere haber vermek için büyük devlet kitabelerini diktirmişlerdir.

Kök Türk hanedan soyu Börülüler (Aşinalar) 6 yüzyılın ikinci yarısından sonra devletin idaresinde söz sahibi oldu. Kök Türkçe kaynaklarda bu hadise şu şekilde anlatılmaktadır: Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer ve ikisinin arasında insan oğlu yaratıldı. İnsan oğlunun üzerine atalarımız Bumın ve İstemi Kaganlar oturmuştu. Onlar ilk iş olarak Türk milletinin ülkesini ve töresini düzenlediler. Her tarafta düşmanlar vardı. Dört-bir yana askerler gönderilerek düşmanlar itaata alınmış, dizliye diz çöktürülmüş, başlıya baş eğdirilmiştir. Türk milleti doğuda Kadırkan Ormanlarına, batıda Temir Kapı'ya kadar yayılmış bir şekilde yaşıyordu. Birlik içindeki Kök Türkler huzurluydular[595].

Börülüler (Aşina) hanedanı devletin başına yerleşince Bumın Kagan kardeşi İstemi'yi batıdaki On Okların yönetimiyle vazifelendirmiş ve kendisine Yabgu unvanı vermiştir. Bumın da merkezde yer alarak, bütün devletin yönetimiyle meşgul oldu. O, 552 senesinde öldükten sonra kardeşi İstemi kısa bir müddet ülkenin idaresini üstlendi, fakat hükümdarlığı fazla sürmedi. Yerini yeğenlerine bırakarak büyük bir fazilet örneği sergileyerek, tekrar Ek Tag'daki[596] karargahına

---

Tabgaçlar, bir zamanlar kendilerine sayısız zaferler kazandıran birlik duygularını da yitirdiler.

Tabgaç hükümdarı Hsiao-ming 528'de annesi tarafından öldürtüldükten sonra, Çin'deki iç savaş kızıştı. 531 tarihinde ülkenin kuzey-doğusunda bir ayaklanma çıktı ve isyancılar başkent Lo-yang'ı ele geçirerek, kendi istedikleri birini imparator atadılar. Yeni hükümdar da korkup kaçınca Tabgaç Devleti, Batı ve Doğu Wei (sonradan Kuzey Chou ve Kuzey Ch'i) diye iki kısma ayrıldı. Bundan sonra başta bulunan Türk-Mogol soylu hükümdarlar, Çinli komutanların oyuncağı oldu.

595 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-4; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-5: "Üze kök tengri asra yagız yer kılındukda ikin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış; olurıpan Türk bodunıng ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş, tört bulungdakı bodunıg kop yagı ermiş. Sü sülepen tört bulungdakı bodunıg kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yükündürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan Yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmış. İkin ara idi oksız Kök Türk ança olurur ermiş".

596 Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, 11. Taş, Batı tarafı, 9. satır.
Kök Türk Kitabelerinin çözümünden beridir mevkiinin tartışıldığı Ek Tag'ın (belki Ak Tag) kutsiyeti 8. yüzyılda da devam etmektedir. Bizans kaynakları İstemi'nin

döndü. Onlardan sonra devletin başına geçen hakanlardan özellikle Bumın'ın oğlu Börü Kan (Mo-kan) (553-572) zamanında Kök Türkler en kudretli çağlarından birini yaşadı. Bu devirde Juan-juanlara öldürücü darbeler vuruldu. Sasanilerle ittifak yapılarak Ak Hunlar tarihten silindiler, ki bu zamana kadar Orta Asya'nın ipek ticaretini elinde bulunduran Ak Hunlarla, Juan-juanlar arasında muhafaza edilen siyasî denge Kök Türklerin bu sırada ortaya çıkmasıyla bozulmuştu. Kök Türk Kaganlığı iktisadi refahı için bu yolu herne surette olursa olsun ele geçirmek zorundaydı. Onlar da biliyorlardı ki, bir devlet sadece savaş gelirleriyle ayakta duramazdı. Bu dengenin kendi lehine dönmesini isteyen Kök Türkler, Ak Hunları kaganlıklarına bağlamayı amaç edinmiş ve İstemi Yabgu İslam kaynaklarında ismi de zikrolunan kızını Anuşirvan'a vererek Sasani şahlığı ile anlaşmıştı (556). Sonuçta Kök Türk orduları yürüyüşe geçerek Maveraünnehir bölgesinin büyük bir kısmını aldılar ve böylece 8. asra kadar Türkistan'da yaşadıkları düşünülen, Ak Hunların Asya'daki hakimiyeti sona erdi[597]. Bu sırada Türklerin tesiriyle Çin'de büyük bir Türk sempazitanlığı başladı. Sasanilerin söz konusu andlaşmaya uymamaları üzerine; tarihte ilk defa Türkistan'dan Bizans'a vukubulan elçilik hadisesi gerçekleşti. Böylece Türkler ve Bizanslılar, Sasanilere karşı bir cephe meydana getirdiler.

Buna bağlı olarak Türklerden Doğu Roma'ya, oradan da Kök Türk Kaganlığına elçiler gelip, gitti. 576 senesinde İstanbul'dan deniz

---

otağının Ek Tag'da, yani Altun Tag'da olduğunu söylerler. Burasının Tekes Nehri yakınında Karaşahr'ın kuzey-batısında ya da Kuça'nın kuzeyinde ve Tanrı Dağlarında bir yer olduğu da sanılıyor (Bakınız, Parker, **a.g.m.**, s.444; J.B.Bury, "The Turks in the Sixth Century", **The English Historical Review**, 12/47, London 1897, s.417-426; E.Chavannes, **Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.115, 235-237; J.J.Saunders, **The History of the Mongol Conquest**, Pennsylvania 1971, s.22; Grousset, **a.g.e.**, s.96; Giraud, **a.g.e.**, s.181; Rasonyi, **a.g.e.**, s.97; L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, C. II, İstanbul 1970, s.82; Ögel, **Büyük Hun...**, s.633).

[597] Cahun, **a.g.e.**, s.109; Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.206; Konukçu, **a.g.e.**, s.100; B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966, s.129; Czegledy, **a.g.m.**, s.307; M.A.Shaban, "Khurasan at the Time of the Arap Conquest", **Iran and Islam**. In Memory of the Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, s.484-485; M.Grignaschi, "La Chute de L'Empire Haphthalite dans les Sources Byzantines et Perses et le Probleme des Avar", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980, s.221; Mesudi, **a.g.e.**, s.157.
Anuşirvan'ın böyle bir anlaşmayı canla-başla kabul ettiği iddia olunmaktadır. Çünkü o bu suretle dedelerinin intikamını yine Türkleri birbirlerine kırdırarak almış olacaktı (bakınız, Chavannes, **a.g.e.**, s.225).

yoluyla Kırım'a ulaşan, sonra da Ogur topraklarından geçip karadan Aral Gölü bölgesinde görevli İstemi Yabgu'nun oğlu Türk Şad'ı ziyaret eden Valentinus başkanlığındaki heyet; Doğu Roma'da taht değişikliğinin olduğunu ve eski dostluk ilişkilerinin sürdürülmek istendiğini söyledilerse de Türk Şad, Bizans'ı Kök Türklerin düşmanı olan Avarları himaye etmekle suçluyordu. Hatta onların ordularının içinde bile Avar birliklerinin mevcut olduğunu biliyordu. Açıkça yeminlerini unutmuşlardı. Ama kuş olup uçmadıkça, balık gibi suların derinliklerine dalmadıkça Avarların ellerinden kurtulamayacaklarını söylüyordu[598]. Roma sefiri adeta Türk beyini yatıştırmak için yalvardı. Bu sırada İstemi Yabgu da ölmüş bulunuyordu (576). Valentinus'a acılı oldukları, bunu paylaşmak istiyorlarsa kendileri gibi yüzlerini kesmeleri söylendi. Birkaç adam da bu talebi yerine getirdi. Türk Şad onları babasının yerine geçen ve Arslan unvanını taşıyan ağabeyinin yanına gönderdi, ama Kırım üzerine yürüyeceğini de söyledi. Büyük bir ihtimalle Valentinus da, İstemi'nin cenaze merasimine katılmıştı. Zaten bundan bir iki yıl sonra, 578'de Bizans'ın Doğu Anadolu ve Suriye'deki toprakları Anuşirvan'ın hücumuna maruz kalmış, batıda Longobardlar ayaklanmış, imparator II. Justin de (565-578) aklını yitirmiş olduğundan, yerine general Tiberius (578-582) geçmiş idi. Bundan bir müddet sonra Türk orduları Kırım bölgesini zaptettiler (580'ler), fakat az bir zaman zarfında buradan çekilmek zorunda kaldılar[599]. Herhalde buna sebep, kaganlığın içerisinde ortaya çıkan iktidar mücadelesiydi.

---

[598] De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.308-312; E.H.Parker, "The Origin of the Turks", **The Engliah Historical Review**, 11/43, Oxford 1896, s.443; H.N.Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933, s.158; Gumilev, **a.g.e.**, s.49; C.A.Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 11/2 London 1944, s.267; S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.49; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.16, 32-33; H.N.Orkun, **Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1946, s.124-125; A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.28; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.96; H.Z.Koşay, "İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", **V. TTKB**, Ankara 1960, s.238; R.C.Blockley, **The History of Menander the Guardsman**, Liverpool 1985, s.45-46; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.76-81; Cahun, **a.g.e.**, s.116-117.

[599] Kırım bölgesinin zaptı, Bizans'ın ticareti açısından olumsuz sonuç doğurmakla beraber, doğu ile olan haber ağının da engellenmesi demekti. Fakat yukarıda da izah ettiğimiz üzere bu bölgede uzun süre kalamadılar, çünkü kaganlığın içerisinde birtakım karışıklıklar ortaya çıkmış ve özellikle Batı Tölösleri ayaklanmışlardı (Bakınız, P.B.Golden, "Peoples of the South Russian Steppes", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990, s.260-261).

Ancak Börü Kan'dan (Mo-kan) sonra gelen idareciler Türk devletini yönetecek dirayette hükümdarlar olmadıklarından içeride ve dışarıda kaganlığa karşı düşmanlıklar arttı. Kitabelerde; onlardan sonra küçük kardeşler büyük ağabeylerine benzemediklerinden, oğlu babasına layık olmadığından, kötü kaganlar ve bakanlar devleti yönettiğinden[600] dolayı felaketlerin yaşandığı vurgulanıyordu.

Neticede Türk devletinin üzerindeki Çin baskısı o kadar artmıştır ki, 585 yılında Çin imparatoru, yardım sözü karşılığında Işbara Kagan'ın Çin adetlerini benimsemesini istemiş, o da Çinlilere; "bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri sürmektedir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez. İdare edilenlerle, yönetenler arasında kurulmuş olan kaideleri ben yaralayamam" diyerek, törenin gücüne kimsenin karşı gelemeyeceğini açıklamış olmasına rağmen, devletin zayıflamasını durduramamıştır.

Çinliler, Kök Türkleri parçalamak için özellikle kendi kardeşleri olan On Okları kullandı. Aradaki taht kavgalarını kışkırtarak, Türk'ü Türk'e kırdırdılar. Bu sırada bazı siyasi birlikler ortaya çıktı. Mesela, Tölös boylarından Uygur, Bayırku[601], Ediz[602], Tongra, Bugu ve Apa

---

600 Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu 4-5; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu 5-6: "Anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oglı kangın teg kılınmaduk erinç, biligsiz kagan olurmış erinç, yablak kagan olurmış erinç; buyrukı yime biligsiz ermiş erinç".

601 Çin kaynaklarında Tölöslerin bir boyu olarak geçen Bayırkuları, ayrıca Tokuz Oguz federasyonu içerisinde de görmek mümkün olup, Kök Türklerin doğusunda, Oguzların kuzeyinde yaşıyorlardı (L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.109; De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.15; Chavannes, **a.g.e.**, s.89; Eberhard, **a.g.e.**, s.60,154; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kûe)**, II. Buch, Wiesbaden 1958, s.592; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies**, London 1912, s.189). Çince Pa-ye-ku şeklinde transkripsiyon edilmiş olan Bayırku adı, Tibetçe metinlerde Bayarbgo ve Bayarkata (J.Bacot, "Reconnaisance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", **Journal Asiatique**, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s.143; H.W.Bailey, "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou", **Asia Major**, Vol. 1, London 1949, s.29; H.W.Bailey, "The Staäl-Holstein Miscellany", **Asia Major**, Vol. 2, London 1951-52, s.22) biçiminde geçmektedir. Bayırkular için geniş bilgi, S.Gömeç, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994.

602 Edizler, Çin yıllıklarında A-tie şeklinde transkripsiyon edilmiş olup, Tölöslerin bir boyudur [Chavannes, **a.g.e.**, s.88; Eberhard, **a.g.e.**, s.152; Liu, **a.g.e.**, s.243; R.Giraud, **L'Empire Des Turcs Celestes**, Paris 1960, s.184]. 7. yüzyılın başlarında Altı Bag Bodun'u meydana getirmişler ve Tokuz Oguzların da bir unsuru olmuşlardır. Geniş bilgi için bakınız, S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.187-188.

İsiler Kök Türklere karşı birleşerek bir federasyon meydana getirdiler ve kendilerine Altı Bag Bodun[603] adını verdiler.

630'dan 680'lere kadar süren fetret devresiyle karışıklıklara bakarak, yerli ve yabancı bazı araştırmacılar dönemin olaylarını yeterince incelemeden, zaman zaman Türklerin tarihleri boyunca elli yıl esaret altında kaldıklarına dair ifadeler kullanmaktadırlar. Halbuki gerçek hiç de böyle değildir. Bu sırada 619'larda On Okların idarecisi olan Tonga (T'ong) Yabgu, dağılan Tölös boylarını kendine bağlıyordu. Binlerce okçusu vardı. Emrindeki ülkelere ilteberler ve tudunlar atadı. Bu durumda batıdaki On Ok Türklerine, kaganlığın kaderinde söz sahibi olmak için gün doğmuştu. Çin sarayına elçiler yolladığı gibi, oradan da özellikle doğudaki merkeze karşı birlikte yürümek amacıyla teklifler geliyordu.

Tonga Yabgu 625-626 yıllarındaki İran-Bizans savaşlarında Heraclius'a (610-641) yardım etmiş[604], 627'de Güney Kafkasya'ya sefer yapmış, 628 senesinde Gürcistan'ı almak için oğlu Tölös Şad'ı görevlendirmişti. Herhalde onun yanında Çorpan Tarkan adlı bir Türk komutan da vardı. Kaynakların bildirdiğine göre, Tonga Yabgu ile Bizans imparatoru muhtemelen Tiflis'in kuşatılması sırasında karşılaştılar. İki hükümdar birbirine iltifatlarda bulundu. Heraclius kendi tacını Tonga Yabgu'ya giydirdiği gibi, Hazar komutanlara büyük bir ziyafet ile pekçok hediyeler verdi. Çünkü Hazarların desteğini almak da çok

---

603 İncelemiş olduğumuz üç kitabede adlarına rastladığımız Altı Bag Bodun hakkında bugüne kadar bir şey söylenmemiştir. Tarihi bilgilerden ve Çin kaynaklarından yararlanarak Altı Bag Bodun'un kimlerden teşekkül ettiğini tespit etmeye çalıştık. Batıda On Okların başında bulunan Tardu'nun 603 yılında ölümünden sonra, yerine torunu Çor Alp (Ch'u-lo) Yabgu geçmişti. Çor Alp (Ch'u-lo), batıdaki birçok kabileyi hükmü altında tutuyordu. Bu arada kendisine isyan etmelerinden korktuğu birkaç yüz kabile reisini öldürttü. Bundan dolayı Tölösler ayaklandılar. İsyan eden altı Tölös boyu, Altı Bag Bodun'u meydana getirdiler. Bunlar: Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra Bugu ve Apa İsi. Çin kaynaklarında bunların Kök Türklere karşı birleştikleri kayıtlıdır (Liu, **a.g.e.**, s.721), fakat Altı Bag Bodun olduklarına dair hiçbir işaret yoktur. Altı Bag Bodun için bakınız, S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", **Türk Kültürü**, 31/358, Ankara 1993.

604 Bu arada Bizans, batıda yani Avrupa'da bir Türk kabilesiyle de uğraşmak zorundaydı ki, o da Avarlardı. Tam doğuda İran'la mücadele ederken, birden bire onlar Bizans topraklarına girdiler. Heraclius, Avarlara 622'de yüklüce bir rüşvet vererek durdurdu. Fakat 626 tarihinde onlar yeniden İstanbul surları önünde görüldüler. Bakınız, H.H.Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades from fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes, **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland** , Vol. 1, London 1872, s.245; Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...**, s.29; İ.Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 10, Çorum 2006, s.3-5; J.C.Cheynet, **Bizans Tarihi**, Çev. İ.Yerguz, Ankara 2008, s.49.

önemliydi. Ayrıca kendisine yardımcı olursa, kızını da Tonga Yabgu'yla evlendirmeyi vaad etti. Hatta bir takım söylenenlere göre, imparator gizlice kızının resmini ona göstererek, imrendirmiş ve bu suretle de kırkbin kişilik bir destek sözü almıştı. Bunun ardından herhalde yabgu Bizans imparatorunun yanında oğlunu bırakarak, kendi merkezine döndü[605]. Anlaşılacağı üzere Bizans, İran'a karşı daha önce nasıl Sabarların yardımını aldıysa, bu kez de onların en kuvvetli destekçileri Kök Türk Kaganlığının uç beyliği Hazarlardı ve birdenbire neticeyi kendi lehlerine çevirdiler[606]. Neticede burada bir Türk idaresi kuruldu. Bu başarılar yabguya İran'ın bütün doğu sınırlarını kendi eyaletleriyle çevirme imkanının yolunu açtı, ama 620-630 yılları arasında İran'ın doğu hudutları savunmasız olmasına rağmen, buraya doğrudan yürümemesi de ayrı bir konudur.

Tonga Yabgu hayatı boyunca kendisini tahta çıkaran Nu-shih-pilerin (belki Arslan Begliler) bütün isteklerini yerine getirmişti. Askerlerin Tuglulardan (Törülü) seçilmesi daha uygun olmasına rağmen, Nu-shih-pilere (Arslan Begliler) ayrıcalık yapılınca onlar da halkın beylerden daha güçlü olduğunu isbat ettiler. Tonga Yabgu için bu çok ciddi bir hataydı[607]. Maalesef o da tahminen 630 yılında, bu

---

605 M.A.Thierry, **Histoire d'Attila et de ses Successeurs**, Tome Second, Paris 1856, s.82-86; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.429; H.H.Howorth, "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", **The Journal of the Ethnological Society of London**, 2/2, London 1870, s.189; J.B.Bury, **A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. II, London 1889, s.237-238; Chavannes, **a.g.e.**, s.24; 252-254; M.Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", Çev. C.Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, C. 3, 1926-1933, İstanbul 1935, s.134; Runciman, **a.g.m.**, s.52-54; A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.26; Golden, **Khazar Studies**, s. 176; Artamonov, **a.g.e.**, s.199-200; Bailly, **a.g.e.**, s.129.
Abu'l-Farac'ta bu evlilik vaadi Hazar beyi için söylenmektedir. Bununla beraber burada bir konuyu daha açıklamakta fayda vardır: Türkistan ve İç Asya'da çok eski zamanlardan beri Nesturi hıristiyanlık söz konusu idi, ama bazı iddialara göre; herhalde Tonga Yabgu'nun Bizans imparatorunun kızı Eudoxia ile evlenmesiyle, hıristiyanlığın bu prenses sayesinde Orta Asya'da kuvvetlendiği yolundadır (Abu'l-Farac, **a.g.e.**, s.171; Haussig, **a.g.e.**, s.262). Ayrıca o Çin'den de bir prenses istedi ve bu kabul edildi. Ama İllig Kagan kendisine karşı oluşturulan bu ittifaka o kadar kızmıştı ki, On Ok topraklarına akınlarda bulundu ve bu yüzden de düğün işi gerçekleşmedi (Chavannes, **a.g.e.**, s.25).

606 Kur'an'da Rum Suresi'nin 2-5. Ayetlerinde Sasani-Bizans harplerine değinilmekle beraber, Bizans'ın herhalde 7. asrın başlarında uğradıkları yenilgiye ve birkaç yıl sonra da galip geleceklerine (Bakınız, **Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri**, Haz. C.Yıldırım, İstanbul 1982, s.405) vurgu yapılmaktadır ki, onların zaferinde Hazar Türklerinin büyük bir payı vardır.

607 Gumilev, **a.g.e.**, s.194-195; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.75; C.Mackerras, "The Role of Ancient Turkic States in World History", **Second International Congresson Turkic Civilization**, Bishkek 2005, s.116.

hoşnutsuzluk ortamında, Tugluların (Törülü) desteğini alan amcası Mo-ho-tou (belki Baga Tug?) tarafından öldürüldü[608]. Bu durumdan ençok Bulgar Türkleri faydalandılar.

Tonga (T'ong) Yabgu zamanında onun hakim olduğu bölgelerin sınırları kuzeyde İdil, batıda Merv, doğuda Altay ve Tarbagatay ile güneyde İndus'un yukarı mecralarına kadar uzanıyordu. Ünlü Çinli seyyah Hsüan-tsang'ın, Turfan'dan İndus Nehri kıyısına kadar Tonga Yabgu himayesinde seyahat ettiğini biliyoruz. Yabgu, Talas Nehri vadisinde oturmağı sevmekle beraber, onu Tokmak'ta karşıladı. Merkezi Bing Bulak (Ming Bulak) olup, yazı Yılduz vadisinde, kışı Issık Köl kıyılarında geçiriyordu[609]. Söz konusu coğrafya bu gün de iklim açısından Türkistan'ın en güzel yerleridir. Bunun yanısıra Yabgu'nun büyük ihtişamı ve kudreti bu seyyah üzerinde derin bir tesir bırakmıştır. Çinli zat aynı zamanda, bugünkü Afganistan'daki Kunduz'da, Yabgu'nun oğlu ve Turfan kralının damadı Tardu Şad'ı da ziyaret etti ve saygılarını sundu. Hsüan-tsang'ın Tonga Yabgu hakkında yazdıkları bize eski Türk kaganlarını hatırlatmaktadır. Hsüan-tsang; "Bu yabancıların atları sayılamayacak kadar çoktu. Yabgunun otagı göz kamaştırıcı altın süslemelerle bezeliydi. Yabgu yeşil satenden bir kaftan giymekte olup, saçlarını olduğu gibi gösteriyordu. Sadece alnının çevresini on ayak boyunda ipek bir şerit ile sarmış, ucunu da arkadan sarkıtmıştı. Çevresinde, ipek sırmalı kaftanlar giymiş ve saçları bağlı iki yüz kadar subay bulunuyordu. Onlar otagın önünde iki sıra halinde oturmuşlardı. Yabgunun börüleri, yani muhafız kıtası tam arkasındaydı. Birliklerin geri kalanı develer veya atlar üzerine bindirilmiş, kürk ve ince dokuma giyinmiş, uzun mızraklar, bayraklar ve düz yaylar taşıyan suvarilerden meydana gelmişti. O kadar kalabalıktılar ki, bakıldığında sonlarını görmek mümkün olmuyordu. Bir minder üzerinde oturan Tonga Yabgu müzik çalınmasını ve kımız sunulmasını buyurdu" demektedir[610]. Hsüan-tsang orada kaldığı sürece, Tonga Yabgu Çin'in ve Turfan kralının elçilerini de kabûl etmişti.

Neticede üst üste gelen bütün tabii ve askeri facialardan sonra 630 yılında Kök Türklerin başında bulunan İllig Kagan'ın da tuzağa düşürülerek yakalandığını görüyoruz. Kök Türkçe kaynaklarda milletin karşılaştığı felaketler, özellikle gelecek nesillere ders olsun diye

---

[608] 630 yılında Balkaş Gölü'nün doğu ucunda ve Tarbagatay'da Çuguçak bölgesindeki Karlukların bir kısmının da Tonga Yabgu'ya baş kaldırdıklarını göz önünde bulundurmak gerekir (De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.431-432; Chavannes, **a.g.e.**, s.25; Grousset, **a.g.e.**, s.106).

[609] Z.V.Togan, **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. 1, İstanbul 1942-47, s.96; Codrington, **a.g.m.**, s.29; Ling, **a.g.t.**, s.70.

[610] Chavannes, **a.g.e.**, s.194; Grousset, **a.g.e.**, s.105; Rasonyi, **a.g.e.**, s.97; Legg, **a.g.e.**, s.164; Esin, **Türk Kozmolojisi...**, s.129.

şöyle anlatılmıştır: Bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan, bakanları ve beyleri de bilgisizmiş. Halkı düzensiz, Çin milleti aldatıcı ve sahtekâr olduğundan, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğünden, bey ve halkın arasını açtığından Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış. Kaganını kaybetmiş. Çin milletine bey olacak erkek çocuğu kul, hanım kızı cariye olmuştur. Türk milleti Türk adını bıraktığından[611] başına bunca bela gelmiştir.

Türk Devletinin doğu ve batısındaki bu gelişmelerin ardından 639 yılında, Türk tarihinin en önemli olaylarından biri gerçekleşti. O sene, bir Kök Türk tigini ve Türk tarihinin en büyük kişilerinden Kür Şad'ın isyanı gerçekleşti. Çin kaynaklarında adı Aşina Kie She-erh (veya Kie She-schuai) şeklinde yazılan Kür Şad'dan söz edilirken, bu delikanlının çapkınlığına da değinilir. Çin sarayındaki pekçok prenses onun aşkıyla yanıp-tutuşuyordu. Kardeşi Tuglu (Tu-lu/ Törü) herhalde onu 630 bozgunundan önce Çin'e getirmişti. Tuglu (Tu-lu/ Törü), adeta bir altın kafesteki güvercin misali, Çin'de kendisine pekçok imkân sağlanmış olmasına ve imparatorun hassa askerleri komutanlığını yapmasına rağmen 630 yenilgisinden kısa bir süre sonra, aniden öldü (631). Henüz daha 29 yaşında idi. İnsanın aklına onun da kederinden vefat etmiş olabileceği geliyor. Çünkü Çin ile işbirliği yaparken bütün bu felaketlerin yaşanacağını belki de kestirememişti. Vefatından önce muhtemelen kardeşi Kür Şad ile de arası açılmıştı.

Bu arada Kür Şad, usta savaşçılığı sayesinde sarayda dikkat çekmiş ve T'ang imparatorunun muhafız kıtasında kendisine vazife verilmişti. Fakat öyle anlaşılıyor ki, Kür Şad'ı Çinlilerce sağlanan ve sunulan hiçbir şey kandıramamış, tutsaklıktan kurtulmak için gizliden gizliye çalışmaya başlamıştı.

Kırk Türk ileri geleni aralarında gizli bir cemiyet meydana getirip, kurtuluş plânını uygulamaya koydular. Düşünceleri kısaca şuydu: Bazı geceler tek başına şehirde dolaşan imparator T'ai-tsung'u esir alarak, Çin'den dışarı çıkmak hedefleniyordu. Ayrıca, Tuglu'nun (Tu-lu/ Törü) oğlunu Ötüken'e götürerek kagan yapmaya ant içtiler. Ama plânın uygulanacağı gece ansızın bir fırtınanın kopması, bütün işleri alt-üst etmişti. Zaman zaman sokaklarda gezen imparator, fırtına yüzünden o gece dışarı çıkmadı. Karardan vazgeçmenin tehlikeli

---

[611] Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu 5-8; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu 6-8: "Biligsiz kagan olurmış erinç, yablak kagan olurmış erinç. Buyrukı yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Beyleri bodunı tüzsüz üçün Tabgaç bodun tebligin kürlügin üçün armakçısın üçün inili eçili kingşürtükin üçün begli bodunlıg yongşurtukın üçün Türk bodun illedük ilin ıçgını ıdmış. Kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oglın kul kıltı. İşilik kız oglın küng kıltı. Türk beyler Türk atın ıtdı".

olabileceğini düşünen, Türk tarihinin bu gözü pek yiğitleri saraya yürümeğe karar verdiler. Birçok muhafızı öldürdükten sonra, imparatorun kapısına dayandılar. Fakat bu sırada dışarıdan yardıma koşan ordu ile başedemediler. Çinlilerin kılıçlarından kurtulan birkaç kişi ile birlikte Kür Şad, imparatorun ahırından atlar alıp, Wei Irmağının kıyısına kadar ulaştı. Ama fırtına ve yağmurdan dolayı kabaran nehri geçmeyi başaramadılar. Irmak ve ordu arasında sıkıştılar. Burada, teslim olmaları bile söylenmeden öldürüldüler[612].

Bu hareketin arkasından, Çin'de büyük bir Türk avı başladı. İsyana katılanların yakın akrabaları birer birer yakalanıp, idam olundu. Kür Şad'ın da bütün ailesi tutuklanıp, katledildi. Belki de imparator, babası Tulu (Tuglu veya Törü) ile yaptığı dostluk anlaşmasından dolayı, sadece yeğenini bağışlamıştı. Çin kaynaklarında aynen anlatılan bu hadise tabiki sonuçsuz kalmadı. Çinliler bu olayın tekrarlanmasından korktuğundan, Çin sınırlarını korusunlar diye, Kök Türklerin Sarı Nehri geçmelerine izin verdiler. Kür Şad'ın ihtilal hareketi ileride vukubulacak isyanların da temelini oluşturdu. Kanaatimizce Kür Şad'ın bu fedakârlığını unutmayan Türk milleti; devlet, vatan ve millet için hayatını feda eden kişilerin ardından "kırklara karıştı" deyimini söyleyerek, hatıralarını da sonsuza kadar yaşattılar.

Kür Şad'ın yaktığı meşale ile Börülü (A-shih-na/Aşina) ve Arslanlar (A-shih-te/Aşite)[613] ailesi işbirliği yapmış; Börülüler (Aşina) sülalesinden Kutlug Türkleri derleyip, toplamış ve devleti yeniden eski ihtişamlı günlerine çıkarmıştır. Kutlug Tigin'e bu başarılarından dolayı "ili derleyip, toplayan" manasına gelen **İl-teriş Kagan** unvanı verildi. İl-teriş'in muvaffakiyetinde tabiki dünyanın gelmiş-geçmiş en zeki devlet adamı olan Tunyukuk'un ve kardeşi Kapgan'ın da payı büyüktür.

İl-teriş Kagan 691 yılında ölünce, çocukları daha küçük olduğundan töre gereği yerine kardeşi Kapgan tahta çıkmıştır. Kapgan

---

612 Liu, **a.g.e.**, s.148, 242, 668; Atsız, "Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad", **Orhun**, Sayı 6, Edirne 1934, s.111-113; S.Gömeç, "Kür Şad İhtilâlinin 1350. Yılı", **Yeni Orkun**, Sayı 16, İstanbul 1989, s.10; J.T.Chang, **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.106-108.

613 Bazı araştırmacılar Aşina adının sogdça ve hotancadan geldiğini, manasının da "mavi" olduğunu söylüyorlarsa da (Bakınız, S.G.Klyaştornıy, "Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1990, Ankara 1994, s.139), bu varsayıma tereddütle bakmak lazımdır. Bununla beraber biz Türklerde, iki hayvanın kültürümüzde mühim bir yeri vardır. Bunlardan birisi kurt (börü), diğeri de arslandır ki (veya bars= tonga), Aşina'nın kurt ile alâkasını aşağı-yukarı herkes kabul etmektedir. Arslan da büyük bir ihtimalle A-shih-te (Aşite) ailesinin sembolü olabilir. Aşina adının anlamı hususundaki bütün tanımlamalar bize göre zorlamadan ibarettir. Kelimenin aslını Türkçe ve Mogolcadaki "Çona" (börü) da aramak gerekir. Bakınız, S.Gömeç, Kök Börüler ve Arslanlar", **Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü**, Sempozyum Bildirileri, Ankara 2001.

Kagan zamanı Kök Türklerin altın çağıdır. Dünyanın tek hâkim gücü olan Kapgan Kagan, bütün Türkleri tek bir bayrak altında toplayarak, Türk birliğini (kısaca Turan diye bilinmektedir) bir kez daha gerçekleştirdi. Kök Türklerin sınırları doğuda Çin Denizi'ne, batıda Kafkasya'ya, güneyde Tibet'e ve kuzeyde Sibirya'nın en uç bölgelerine kadar genişledi.

Büyük devlet olmanın gereği, Türkler hâkimiyetleri altındaki toplulukların bütün problemleriyle uğraşmışlar, onların refah içerisinde, huzurlu bir hayat sürdürmelerini sağlamak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Bu yüzden özellikle Türgişlere yapılan sefer hakkındaki şu cümleler çok ilginçtir: Türgiş kaganı benim Türk milletimden idi. Bilmediği, yanıldığı ve suç işlediği için Türgişlerin kaganı, bakanları, beyleri de öldü. On Ok halkı eziyet çekti[614] diyerek, onlar için üzüntülerini de dile getirmekten geri durmamışlardır. Aynı düşünce ve anlayışı Azlar ile Kırgızlara karşı da şöyle sergiliyorlardı: Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye, Az ve Kırgız halkını düzenleyip, geldik[615].

[614] Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 18-19; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı 16: "Türgiş kagan Türküm, bodunım erti. Bilmedükin üçün, bizinge yanıldukın, yazıntukın üçün kaganı ölti. Buyruku, beyleri yime ölti. On Ok bodun emgek körti".

[615] Bakınız, **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı 20-21; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı 17: "Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırgız bodunıg itip, yaratıp keltimiz".

716 yılında Kök Türk Devletinin başına Bilge Kagan geçmiş; kardeşi Köl Tigin ve ünlü devlet adamı Tunyukuk'la beraber ülkeyi huzurlu ve müreffeh bir şekilde yönetmişlerdi. Tunyukuk ve Köl Tigin'in ölümünden sonra yurtta karışıklıklar başladı. 734 yılında Bilge Kagan'ın vefatının ardından artık memleketi yöneten kaganlar hiçbir zaman eski istikrarı sağlayamadılar[616]. Devletin idaresine amcaların, amca çocuklarının, hele hele de kadınların müdahaleleri sonun başlangıcıydı. Peki, Türk milleti tarihten silinecek miydi? Elbetteki hayır, şanlı Kök Türk hanedanlığının yerini bir başka Türk boyu alacaktı ve nitekim de öyle oldu. Bu kez de milletin önüne Uygur "Yaglakar" ailesi çıktı ve kutlu Türk sancağını yükselttiler.

Tokuz Oguzların bir boyu olan ve dokuz aileden meydana gelen Uygurların, Kök Türk Kaganlığının son dönemlerinde göstermiş oldukları başarılardan dolayı sayılarının ve nüfuzlarının arttığını görüyoruz. 739-740 yıllarında, ünlü Uygur beyi Börü Kun (Moyun Çor) tarafından Tokuz Oguzların katılması veyahut da tabi edilmesiyle On Uygur ittifakı meydana getirildi[617]. Maalesef bu yıllarda, belki biraz da Çin'in telkiniyle Kök Türk Kaganlığına karşı Basmıl, Uygur ve Karluklardan meydana gelen bir ittifak oluştuğu anlaşılıyor. Kök Türkçe kitabelerde, bu hadiselerde Basmılların rolü söylenmiyorsa da, Çin kaynaklarından Basmıl, Uygur ve Karlukların ortaklaşa hareket ettiklerini ve insiyatifin Basmılların elinde olduğunu biliyoruz. Bu üçlü ittifak 742'de Kök Türk beyi Kutlug Yabgu'yu yendi. Onlar Basmılların liderini kagan yaptılar ve aralarında bir idarî taksimata gittiler. Uygurların önderi doğu bölgesine, Karluk İl-teberi de On Ok yurduna hükmetmeye başladı.

Bu sırada, Kök Türk Kaganlığının başına Ozmış Tigin Han olmuştu. Börü Kun (Moyun Çor), 743'de onun üzerine yürüdü. Talihsiz Ozmış Tigin ele geçirildi. 743 yılında Kök Türk kaganı Ozmış öldürüldü ve kellesi Çin başkentine gönderildi. Kahramanların işi

---

616 Kök Türk dönemi Türk Tarihi için bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011.

617 J. Hamilton, "Toquz-Oguz et On Uygur", **Journal Asiatique**, Tom. CCL, Paris 1962, s.23-50.
10. yüzyıla ait bir Uygur Mani metninde On Uygur adını görüyoruz. Bakınız, Ş.Tekin, "Uygur Bilgini Sıngku Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1965, Ankara 1966, s.29-33.

ölmek ve öldürmektir. Onlar öldürür, millet şan ve şeref kazanır; onlar ölür millet yaşar. Türk milletinin binlerce yıldır varlığını devam ettirebilmesi de, içinden çıkan kahramanların devlet ve millet uğruna göz kırpmadan ölüme atılmaları sayesindedir. Ozmış'tan sonra 745 senesinde Kök Türk milletinin üzerine kardeşi Peymey (Begmen) Tigin'in han olduğu duyulmuş ve üstüne gidilmişti. Netice olarak Çin'in de yardımıyla Peymey (Begmen) Tigin mağlup edildi ve onun da kafası uçurularak, Çin'e yollandı.

Uygurların, Börülüler (Aşina) sülalesine karşı böyle acımasızca bir tavır sergilemesi, bugünkü mantıkla düşünüldüğünde pek bir anlam taşımıyor. Çünkü yapmış oldukları hareket sonuçta kendilerine fazla bir yarar getirmedi. Türk milletinin sağda-solda böyle başı-boş kalması ister-istemez Çin'in ekmeğine yağ sürdü ve Kök Türk Kaganlığından boşalan yeri doldurarak, bir dünya devleti olma yoluna girdiler.

Kök Türk üstünlüğüne son verildikten itibaren kaganlık mücadelesinde Basmıl, Uygur ve Karluklar arasında kavgalar başladı; ilk önce Karluklarla anlaşan Uygurlar, Basmıl kaganını öldürdüler, sonra da Karlukların ortaklığına nihayet verdiler. Aslında bu karışık durum Börülüler (Aşina) sülalesinin lehine idi, ancak ortada ne Kapgan, ne de Köl Tigin gibi kudretli bir kişi olmadığından fırsat değerlendirilemedi.

748 yılında, milletin de katıldığı Atalar Mezarlığı'ndaki kurultaydan sonra Türk devletinin başına Uygurlar geçirildi. Uygur hâkimiyeti vesilesiyle karşılaştığımız bu mezarlık konusu dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi Hunlarda kutlu bir ata mağarasının bulunduğunu Çin kaynaklarından görmekteyiz. Yazıttaki bu kayıtlar kutlu atalar mağarasının ve Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik kabirlerinin olduğu fikrini çağrıştırıyor. Çin tarihlerinden, Kök Türk kaganının daima Ötüken'deki bir dağın eteğinde oturduğunu, her yıl kurban kesmek için beylerini Ötüken'in

merkezinden 500 li[618] batıda, üzerinde ne çimen, ne de ağaç olan sarp ve yüksek bir dağ olan atalar mağarasına götürdüğünü ve burada Tanrı'ya kurban kestiğini öğreniyoruz. Bu da bize Ergenekon Destanı'nı hatırlatmaktadır. Türk tarihi ve kültürü açısından buradan çıkan diğer bir netice ise, hükümdarlık alametleri arasında atalar mezarlığına da sahip olmak vardır[619]. Uygurların ilk kaganı Kutlug Bilge Köl Kagan olup, onun ölümünden sonra (748) oğulları Börü Kun (Moyun Çor) ile ağabeyi Tay Bilge Tutuk arasında kıyasıya bir mücadele yaşandı. Aslında tahtın resmî varisi Tay Bilge Tutuk idi. Babasının sağlığında o yabgu atanmıştı. Fakat kaganlığın kuruluşunda babasına en çok yardımı sağlayan Börü Kun (Moyun Çor) olduğu için, o ağabeyinin kaganlığını tanımamış ve onunla bir kavgaya girişmişti. Neticede bu mücadeleyi Börü Kun (Moyun Çor) kazandı ve Türk devlet geleneğin-de mağlûp olanın galip gelen tarafından öldürülmesi adetine binaen, Tay Bilge Tutuk, Börü Kun (Moyun Çor)tarafından ortadan kaldırıldı[620].

---

618 Bir Li 550 metre civarındadır.

619 Atalar Mezarlığı veya Ergenekun şeklinde adlandırılan bu kutlu yurdun neresi olduğu mevzuunda çeşitli iddialar vardır. Bununla beraber bizim Mogolistan'da yaptığımız incelemelerde, Ergenekun'un yeri ihtimalinin yüksek bulunduğu bir mekân tespit ettik. Burası, Karakurum'dan Orkun Nehri'nin kaynağının çıktığı Hangaylar mıntıkasına kadar uzanan alandır. Bölge Orkun'un kuzeyinde kalan topraklardan daha dar bir vadiye sahiptir. Bu toprakların üç tarafı yüksek sıradağlar ve ormanlarla çevrilidir. Buranın ilginç olan bir özelliği de, arazinin volkanik bir yapıda bulunmasıdır. Yani bazı yeryüzü şekilleri, dağ ve tepelerin oluşması birtakım volkan patlamalarıyla meydana gelmiştir. Bir başka hususiyeti de, bölge bir deprem sahasıdır. Herhalde vadide bir fay hattı mevcut olup, zaman zaman yer sarsıntılarının olduğunu sanıyoruz. Bunun en önemli göstergesi, Mogolistan'ın en büyük şelalesi olan Orkun çağlayanının burada olmasıdır. Şöyle ki, Orkun Irmağı ve vadisi çıktığı dağlardan biraz yol aldıktan sonra söz konusu yerde birden seviye kaybetmekte, vadi neredeyse 100 metrelik bir çöküntüyle aşağıya inmektedir. Ergenekun Destanı'nı hatırladığımızda, işte bu geçit vermez dağların etrafında yetmiş yere, yetmiş körük konduğunu ve dağın eritildiği aklımıza geliyor. Orkun Şelalesi olarak adlandırdığımız bölge, adeta lavların püskürmesi sonucunda, toprağın üzeri erimiş demir curuflarıyla bezenmiştir. Büyük ihtimal, binlerce yıl evvel bir deprem veya volkan patlaması sonucunda burada bir tabi felaket yaşanmış da olabilir. Ya da insanların gözleriyle gördüğü yamaçlardan inen lav akıntılarının, zamanla dağlardaki madenlerin insanlar tarafından eritilmesi şeklinde destanın içerisine de girmesi söz konusu olabilir (Bunun için bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.10; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.21; S.Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", **P.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 4-5, Denizli 1998-1999, s.42-43; S.Gömeç, "Ergenekun Yurdun Adı", **Mesâlek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalûk M.Çay Armağanı**, C. I, Ankara 1998, s.451-454; S.Gömeç, "Ergenekun", **Yörtürk**, 14/88, Ankara 2009, s.11-15). Öyle sanmaktayız ki, Şikarî'nin aktardığı Karaman-nâme'de bile Ergenekun'un izlerini görmek mümkündür (Bakınız, Şikarî, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya 1946, s.105, 133-135).

620 Bakınız, S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.55-58.

Bundan sonra, 750 senesinde Ötüken'in batı ucunda Tez Başı'nda otağını kurduran Börü Kun (Moyun Çor), burayı çitlerle güvence altına aldırdıktan başka, kitabesini yazdırttı. Aynı yıl Tatarların da ne durumda olduklarını araştırıp; Ötüken, Sekiz Selenge, Orkun ve Togla arasında konar-göçer olarak hayatına devam etti.

750'li senelerde Doğu Türklerinin olduğu yerlerde bu gelişmeler yaşanırken, batıda da mühim hadiselerle karşılaşmaktayız. 751 yılı İslam tarihi için çok önemli bir zamandır. Özellikle İslam tarihi anlatılırken Türkistan'ın batısındaki olaylar dikkate çekilmekte, fakat Orta Asya Türk Tarihi mevzubahis olduğunda bu konu üzerinde fazla durulmamaktadır. Bilindiği gibi zaman zaman Çin'in de egemenliğine giren, Kök Türk Kaganlığının batıdaki ucu olan ve On Ok federasyonunun üyesi bulunan Türgişler, Arap ordularının doğuya doğru ilerlemelerinde büyük bir engeldi. 740'larda Batı Türkistan bölgesinin yerli beyleri Araplara karşı, Çin'den yardım istemişler, fakat Çin imparatorluğu kendi iç meseleleriyle meşgul olduğundan dolayı onların bu taleplerini geri çevirmişti. Kök Türk Kaganlığının yıkılmasından sonra, Türkistan havzasında bir otorite boşluğu doğdu ve Çinliler bundan yararlanarak 748'de Suyab'ı (Tokmak) tahrip ettiler. Ertesi yıl da Şaş'ın (Taşkent) yerli hükümdarının idamına şahit oluyoruz. Bu sırada bölgede görevli Kore asıllı Çinli komutan Kao-hsien-chih'nin gözünü hırs bürümüştü. Taşkent beyine, canına dokunmayacağına dair söz vermesine rağmen onu öldürttü ve hazinesini kendine aldı. Bu durum ise yerli Türk beylerini ve özellikle Sogdluları Araplara yöneltti. Böylece idareciler, ki bunların arasında öldürülen Şaş beyinin oğlunun da olduğu söyleniyor, Arapları yardıma çağırdılar. Ebu Müslim'in kumandanlarından Ziyad b. Salih, Karlukların desteğiyle, Orta Asya tarihi için kesin öneme haiz Talas Nehri yakınındaki Atlah Savaşında, Kao-hsien-chih kumandasındaki Çin ordusunu temmuz 751 tarihinde mağlûbiyete uğrattı. Bu savaş birkaç gün sürdü, kesin bir sonuç elde edilememişti. Ama son anda Karluk Türkleri, Çin ordusuna öldürücü bir darbe vurdular. Hatta bu Arap kuvvetlerinin büyük bir çoğunluğunun da Türklerden müteşekkil olduğu iddiasında bulunulmaktadır. Çin imparatorunun askerleri tamamen dağıldı. Arap tarihçilerine göre, Çinliler 50.000 kayıp ve yaklaşık olarak 20.000 esir verdiler. Çin kaynakların da ise bu sayı 30.000 olarak gösterilmektedir.

Esasında hemen hemen Çinli askerlerin tamamı öldürüldü. Kao-hsien-chih yanında birkaç adamıyla beraber ancak kaçabilmişti[621].

Böylece Pamir çevresi ve Tanrı Dağlarına kadar olan sahalar Arapların idaresi altına girdi ve halkı da umumiyetle Müslüman olmağa başladılar. Atlah Savaşı sonunda Semerkant'a sürülen binlerce Çinli (ki bunların arasında Uygurların da olduğu söylenmektedir) medeniyet tarihinin yeni bir bahsini açmağa vesile oldu. Onlar sayesinde Semerkant'ta ilk kağıt fabrikası kuruldu ve kağıt yapımı Arap devletinin batı ucunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yolu ile hrıstiyan Avrupa'ya sokuldu. O zamana kadar umumiyetle yazılar Avrupa'da deri ve papirüs gibi maddeler üzerine yazılıyordu. Bunlar kullanışlı olmadığı gibi, tedariki de zordu. Dolayısıyla okuma-yazma bilenlerin sayısı az ve bunlar da zenginlerden ibaretti.

Bu savaşta Türkler, Arapların tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil, tarihlerinin gidişatını da değiştirdiler[622]. Abbasiler ilk başta İranlılara önem verdikleri halde, yavaş yavaş devletlerinin savunmasında Türkleri kullanmağa başladılar. Tabi ki Abbasi halifelerinin Türklere yönelmelerinin tek sebebi, devlet içindeki Arap ve İranlı unsurlara karşı bir denge politikası gütmek değildir. Me'mun (813-833) ve Mu'tasım (833-842) gibi halifelerin Türklerin yiğitlik, güvenilirlik, ahlaklılık gibi üstün meziyetlerinden etkilenmeleri de bir başka nedendir. Mevali diye adlandırılan bu Arap olmayan zümreleri ilk defa toplu biçimde, devlet görevlerinde kullanan kişi de Halife Mansur'dur (754-775). Fakat burada şunu da belirtmek gerekir ki, Türkler İslamiyet ve Araplarla daha Halife Osman (580-656) zamanından beridir tanışmaktaydılar. Onlar elbette başlangıçta yabancısı oldukları bu insanlara ve dine şiddetle karşı çıktılar. Bunu kimse inkâr edemez. İslamın ve Arapların Türkistan'da başarı kazanmaları ise 8. asrın başlarına, özellikle de Kuteybe b. Müslim'in faaliyetlerine bağlıdır[623]. Talas'taki harbin ortaya çıkardıklarından birisi de, Tanrı Dağlarının batısındaki Türkleşme hadisesinin artması

---

621 De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.481; Chavannes, **a.g.e.**, s.142-143, 296-297; L.N.Gumilev, **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967, s.359; S.Soucek, **A History of Inner Asia**, Cambridge 2003, s.67-68; Y.Brigel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003, s.18.

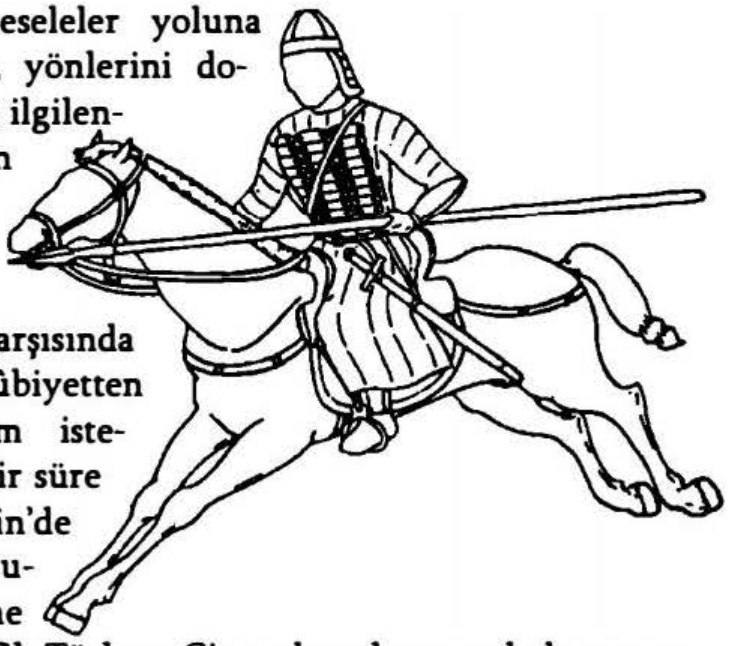
622 Abbasileri iktidara getiren ihtilallerin başlangıcı da esasen Horasan ve diğer Türk illerinde patlamıştır. Bakınız, Ş.Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", **Belleten**, 5/23-24, Ankara 1942, s.179-180.

623 E.Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara 1994, s.45-47; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.130-131.

ilerlemeyi durdurdu. Hatta bu iç mücadelelere bölge Türkleri de katıldı.

Talas Savaşının sonunda Çin'de de önemli hadiseler olmuş ve büyük ayaklanmalar da baş göstermiştir. Bundan ençok da Uygurlar faydalandılar. Bu yenilgi Çinlileri o kadar korkutmuştu ki, batıyı işgal etmekten de vazgeçtiler[624]. Dolayısıyla Çin tarafından Avrupa'nın işgaline yüzlerce yıl engel olan Türklere, Avrupalıla- çok şey borçludur.

Muhtemelen 752 senesinde, bir Tokuz Oguz-Kırgız ittifakı söz konusudur. Şine Usu Yazıtından anladığımız kadarıyla, Kırgızlara bağlı olan Çikler de bu birliğe alınmış ve Uygurlara bir darbe vurma hazırlığına girişilmiştir. Daha sonra bu ittifaka Üç Karluk boyu da katıldı. Bunların hareketini önceden haber alan Uygurlar, ilk önce Üç Karluklara, arkasından da Çiklere boyun eğdirdiler; Çikler üzerine bir tutuk ile ışbara ve tarkanlar gönderdiler. 754 senesinde Karlukların sağ kalanları Türgişlerin yanına gittiler ve 753-754 yıllarında Türgişler de, Uygurların üstünlüğünü kabul ettiler.

Belki de bu iç meseleler yoluna konduktan sonra Uygurlar, yönlerini doğuya çevirdiler. Yani Çin ile ilgilenmeye başladılar. Uygur-Çin münasebetlerinin esas sebebi ise, An Lu-shan adında bir Türk'ün isyanıdır. Çinliler, An Lu-shan karşısında uğradıkları büyük bir mağlûbiyetten sonra, Uygurlardan yardım istediler[625]. Ancak ayaklanma bir süre sonra çığırından çıkınca, Çin'de yaşayan Türkler de, An Lu-shan'ın ordusuna cephe almaya başladı. Önce müttefik Türk ve Çin ordusu karşısında başarısız

---

624 Chavannes, **a.g.e.**, s.142-143; H.A.R.Gibb, **Orta Asya'da Arap Fütuhatı**, Çev. M.Hakkı, İstanbul 1930, s.80-81; Barthold, **Mogol İstilasına...**, s.152; Gumilev, **a.g.e.**, s.360-371; Togan, **Umumi Türk Tarihine...**, s.55; L.Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk MüslümanTürkler**, Haz. A. Müderrisoğlu, Ankara 1983, s.54; Turan, **a.g.m.**, s.466, Z.Kitapçı, **Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, 2. Baskı, Konya 1996, s.63-64; S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.117.

625 De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.25; W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.212; C.Mackerras, "The Uighurs", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990, s.55; Hermanns, **a.g.m.**, s.98; B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, 5/5, Leiden/Köln 1966, s.152.

olan An Lu-shan, arkasından çocukları ve isyanı devam ettirmeye çalışan adamları ortadan kaldırıldı.

759 senesinde de ünlü Börü Kun (Moyun Çor) Kagan öldü. Onun kendi adına dikilen kitabelerinde birçok Türk boyunu (Tokuz Oguz, Çik, Kasar, Bars-il, Üç Karluk, Türgiş, Kırkız, Basmıl, Çigil vs.) ve yabancı kavmi (Kıtan, Tibet, Çin vs.) itaata aldığı, Türk devletinin sınırlarını doğuda Sarı Nehir veya Kara Müren (ki bu yıllarda Çin'in Türk hâkimiyetinde olduğunu da söyleyebiliriz), batıda Tanrı Dağlarına, kuzeyde Yenisey'in orta mecralarına, güneyde de Künlün Dağlarına kadar genişlettiği anlaşılmaktadır.

Uygur Kaganlığının gerçek varisi olan, Börü Kun'un (Moyun Çor) büyük oğlu Ulug Bilge Yabgu, muhtemelen 758 yılında öldürüldüğünden, onun kardeşi Bögü, Uygur Kaganlığının başına geçti. Bögü zamanında da Çin'deki iç karışıklıkların devam ettiğini, Çin'i kurtarma harekatına Bögü Kagan ile hanımının yanısıra pekçok büyük Türk komutanının da katıldığını görmekteyiz. Bögü Kagan'ın Çin seferi T'ang hanedanını kesin bir şekilde tehlikeden kurtarmış olmakla beraber, Uygurlar Çin imparatorluğu için korkunç bir müttefik durumuna geldi. Böylece Çin bir kez daha yok olmaktan Türklerin sayesinde kurtuldu.

Bögü'nün Çin'deki faaliyetleri bilhassa Türk kültür tarihi bakımından önemlidir. Bu sefer sırasında, Mani dinine karşı kaganlık içerisinde güçlü bir muhalefet olmasına rağmen, resmen kabûl edildi. Bögü, Uygurların Moçak dedikleri dört Mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirmişti. Bundan sonra Karabalgasun'un yanısıra birçok Uygur şehrinde de Mani mabedleri yapıldı, Türk-Uygur kültürünün temellerinden Maniheizm halk arasında kısmen yayıldı. Bögü Kagan daima onlarla görüştü ve onlara danıştı. Mani dininin Türk sosyal hayatına yararları dokunduğu gibi, zararları da oldu. Bu inanışın birçok umdesi Türklerin tarihî hayat tarzlarına uymamaktaydı. Özellikle fütûhat ruhunu öldürüyordu. Uygurlar böylece şehir hayatının rahatlarına da alışmışlardı. Bundan başka, Uygurların sonradan ilim, edebiyat, ticaret ve diğer san'atlardaki başarılarının bu dine girmeleriyle mümkün olduğuna dair fikirler ileri sürülmektedir[626].

Bögü Kagan zamanında birçok Uygur geleneği değişmişti. Çinlilerle ticarete girdiklerinden beri pekçok değerli şeye sahip oldukları gibi, debdebeye de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak saraylarda oturmaya başladı. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe özendiler. Bundan başka, Sogdlar[627] Çin'i ele geçirmenin

---

[626] Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.39-45.

[627] Sogdlar için ticaret herşeyden daha önemliydi. Hatta Çin kaynaklarının bildirdiğine göre; "Sogdlular kâr neredeyse oraya gitmişlerdi" denmektedir. Müziğe ve eğlenceye

yollarını kagana anlatarak onu kandırdılar. Ancak bakanlardan Tonga (Tun) Baga Tarkan ona nasihatta bulunarak; Çin'i elde tutmanın çok zor olacağını söyledi. Kagan onu dinlemedi. Tonga (Tun) Baga Tarkan, teklifinin kabûl edilmemesi üzerine, gerçekleştirdiği bir darbe ile Bögü Kagan'ı öldürdü. Onunla birlikte, yakın akrabalarını, adamlarını, onu Çin'e karşı kışkırtan Sogdluları başta olmak üzere, 2000 kişiyi ortadan kaldırdı[628]. Çin gibi bir ülkeyi fethetmek de yararlı bir iş değildi. Hunlar çağından beridir çeşitli defalar Türkler bu imkânı ellerine geçirmişlerdi, ama Çin onların pekçok ihtiyacını karşılayan bir devlet olduğundan, hayatını sürdürmesi de zaruri görülüyordu. Zaman zaman Sogdların Türk Devleti içerisindeki bu entrikaları göz önünde bulundurularak, onların siyasi bakımdan güçlü oldukları sanılıyorsa da, bize göre bu doğru değildir. Türk Devleti hem Uygurlar çağında, hem de onlardan önce Sogdları belki ticari kabiliyetlerinden ve çok dilli olmalarından dolayı, özellikle dışişlerinde sıkça kullandı. Devlet işlerine yukarıdaki örnekte olduğu gibi doğrudan müdahaleye kalkıştıkları vakit ise dersleri verilmiştir.

Aslında, herne kadar Uygur Kaganlığı dönemi 840'lara kadar devam etmişse de, onların çökme emareleri Bögü Kagan zamanından itibaren başlatılabilir. Uygur Kaganlığının yıkılışını da tek bir sebebe bağlamak doğru değildir. Yani, sadece Kırgızların saldırısıyla Uygur hanedanlığı sona ermedi. Belki de, Kırgız taarruzu veya darbesi en sonuncu nedendir. Onlar, Kök Türkler kadar uzun yaşayamadılar. Kök

düşkün Sogdlar, Orta Asya'daki çiftçi kavimlerle, yine bölgedeki atlı konar-göçerlerin sık sık saldırılarına maruz kaldıklarından, fazla bir direnç göstermeden boyun eğiyorlardı. Ancak buna rağmen bilhassa konar-göçer Türklerden fazlasıyla yararlanmışlardır. Bu suretle onlar ticari faaliyet alanlarını genişlettiler. Ama Türkler de Sogdluların kullandıkları güzergâhların güvenliğini sağladıklarından bir nev'i geçiş vergisi almaktaydılar. Kısaca Türklerin askeri gücü ile Sogdların ticari yetenekleri birbirlerini tamamlıyordu. Sogdlar, Arap fethinden yaklaşık 500 yıl önce Çin ile gelişmiş bir ticaret ilişkisine sahiptiler. İpek ticaretinin Ak Hunlar zamanında da varlığını sürdürmesi onların sayesindedir. İyi birer tüccar olmalarının yanında siyasi olayları da gözlemliyorlardı. Onlar ticaretle birlikte kültür taşıyıcılığı da -özellikle din- yapıyorlardı (Bakınız, W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.174; A.K.Narain, "Indo-Europeans in Inner Asia", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990, s.175). Kaynaklarda Sogdlar hakkında bilgi verilirken, bir çocuk doğduğunda eline yapışkan sürdükleri, kıymetli eşyalarını sanki ellerine yapışmış gibi tutmalarını diledikleri, 20 yaşına gelen her erkeğin komşu devletlere giderek hayatlarını kazandıklarına dair bilgiler mevcuttur (Bakınız, E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.134; M.Mori, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", **Belleten**, 47/185, Ankara 1984, s.340-346).

628 Gumilev, **a.g.e.**, s.408; Mackerras, **a.g.e.**, s.229; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.85; Spuler, **a.g.m.**, s.156; C.Mackerras, "The Role of Ancient Turkic States in World History", **Second International Congresson Turkic Civilization**, Bishkek 2005, s.113.

Türkler ne olursa olsun, Bilge Kagan'ın vefatına değin çok güçlüydüler, ancak Bilge'nin ölümüyle boylar arasındaki irtibatlar koptu ve kaganlığın merkezine karşı cesaretli saldırılar vukubuldu. Halbuki Uygurlar döneminde Bögü'yle beraber çözülme, yozlaşma ve çöküş işaretleri görülür. Uygur Kaganlığı Kök Türklerin zengin mirasının üzerine oturmuş ise de, bu serveti iyi bir şekilde koruyamadı. Kendilerini üstün ve güçlü kılan değerlerin farkına hiçbir vakit varamadılar. Herşeyden önce konar-göçer hayatları onların en önemli ayrıcalıklarıydı. Ama Çin usulünde yaşamaya ve yerleşikliğe başlayınca bu avantajlarını yitirdiler. Dolayısıyla hayat tarzındaki farklılık, yani konar-göçerlikten yerleşikliğe (yatukluk) adım atma, bu çöküşün nedenlerinden bir tanesidir. Günümüz açısından veyahut da zamanımız şartlarına göre değerlendirdiğimizde, belki bu müspet bir gelişme olarak düşünülebilirse de, o devrin ortamı göz önüne alınınca, bunun pek de faydalı olmadığı anlaşılır. Yalnızca toprağa bağlı yaşamak ve en önemli geçim kaynağı olarak da ziraat ile ticaretin öne çıkması Türklere bir üstünlük sağlayamazdı ve sağlamadı da.

Türkler, Uygur hanedanlığıyla birlikte hızlı bir din değişikliği içerisinde de kendilerini buldular. Budizm, Maniheizm hatta Hristiyanlık gibi yerleşik toplum inançları onları farklı yaşamaya, hakikatte miskinliğe itti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Hâlbuki Kök Tengri'ye inanan Türk, tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis onunla sonuna kadar savaşıyordu. Bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu.

Uygurlarla beraber Türk sosyal hayatı da artık değişmişti. Erkekler savaşarak kazanmak yerine, daha kolay olan bir yolu; ticareti, ziraatı ve bankerliği seçiyorlardı. Bunları yaparken de ister-istemez yalancılık, dolandırıcılık, iki yüzlülük ve rüşvet gibi kötü ne varsa onunla iç-içe oldular. Çin yıllıklarının tertemiz, saf bir toplum dediği Türkler[629], anında Çinliler gibi hilekâr ve sahtekârlar yığını haline geldi. Kadınlar da artık eskisi gibi değillerdi. Bir zamanlar kaynakların atlar üzerinde asker olarak zikrettikleri Türk hanımları, çadırları beğenmiyorlar, güzel ve gösterişli evlerde, lüks içinde yaşamayı istiyorlardı. Tabi ki bozkıra yabancı bu hayat biçimi onlar için bir zaaftı ve bunun da cezasını çektiler[630].

---

629 I.Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", **Acta Orientalia**, 31/1, Budapest 1977, s.7; M.Mori, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", **Belleten**, 47/185, Ankara 1984, s.346.

630 Uygur dönemi Türk tarihi için bakınız, S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011.

Türk tarihi incelenirken Kök Türklerin çağdaşı olan Avarlar üzerinde de durulması gerekir. Kök Türk kitabelerinde Apar, Bizans kaynaklarında Ak Hun veya Epthalanos, Çinlilerin Ye-ta, Hua, Hintlilerin Huna dedikleri halkın adını bazı araştırmacılar "abamak" fiilinden getirirler ve manasının "karşı koymak, baş kaldırmak"[631] olduğunu söylerler ki, kelimenin anlamı bize göre Apa unvanıyla izah edilebilir. R'nin de çoğul eki olduğunu düşünüyoruz.

Bunun yanısıra Türk tarihinin en önemli meselelerinden birisi de menşeileri hala aydınlatılamayan Juan-juanlarla bizim Türk-Avar veya Ak Hunlarımızın ayırt edilememesidir ki, bu konuyu kısaca izahta fayda vardır. Dolayısıyla bugüne kadar yanlış anlaşıldığı üzere, Avar Türkleriyle, Juan-juanların da hiçbir ilgisi mevcut değildir.

İlim adamlarının iddialara göre Juan-juanların tek bir etnik kökeni yoktur. 4. yüzyılın ilk yarısına doğru, Hsien-pi ordusunda hizmetkâr olan Yulgu (Dazlak manasına gelen Yu-kiu-lu veya Mu-ku-lu) isimli bir kişiye başarılarından dolayı önce hürriyeti verilmiş, ancak bir savaşta kendi birliğine zamanında katılmadığı için cezaya çarptırılmış, o da isyan etmiş ve idama mahkûm olunca, hikâyeye göre çöl veya dağlara kaçmıştı. Etrafında toplanan yüz kadar kişiyle yaşamaya başlayan bu şahıs, daha sonra Tabgaç hanlarıyla irtibat kurdu. Her sene onlara at, samur ve diğer derilerden oluşan vergiler ödedi. Gerçekte birliği meydana getiren onun oğlu Kü-lu-hi idi ve onun ordusuna Juan-juan (Ju-ju) deniyordu. Juan-juanlarda yazı yoktu. Hesap yapmak için koyun tezeği veya ağaç parçalarından yararlanılıyordu. Ayrıca çok pistiler. Yasalar savaş ve yağmacılığa göre idi. Çin kaynaklarının bazıları onları Tung-hulara bağlarken, bir kısmı da Hunlarla akraba göstermektedir. Ayrıca Hsien-pi (veya Siyen-pi) lehçesinin bir diyalektini konuştukları söylenmektedir. Herhalde onlar Kansu'nun biraz ilerisi ile Batı Mogolistan'da hakimdiler. Teşkilatsız

---

631 Howorth, "Circassians and White Khazars", s.188; F.H.Skrine-E.D.Ross, **The Heart of Asia**, London 1899, s.20; Chavannes, **a.g.e.**, s.223; W.Bang, "Über die Türkischen Namen einiger Gross-Katzen", **Keleti Szemle**, Tome XVII, Budapest 1916/1917, s.143-144; H.N.Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933, s.152; W.Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Türk", **Central Asiatic Journal**, 3/2, Wiesbaden 1957, s.148; V.L.Bullough, "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence", **The Journal of Conflict Resolution**, 7/1, Thousand Oaks 1963, s.61-63; H.W.Haussig, "Awaren, Shuan-shuan und Hephthaliten", **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966, s.106-120; W.Haussig, "Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren", **Ural Altaische Jahrbücher**, Band 47, Wiesbaden 1975, s.98.

Türk boyları olan Tölösler[632] ise dağınık yaşadıklarından, Juan-juanlara karşı koyamıyorlar ve bu yüzden vergi ödemek zorunda kalıyorlardı. Etnik bir kökenleri ve anavatanları bile olmayan, komşu halklar tarafından parazit böcekler gibi kabul edilen Juan-juanların geriye de torun bırakmadıkları söylenmektedir[633].

Adlarının manasının ne olduğu konusunda bile kesinlik olmayan Juan-juanların, dili ve etnik yapısı da tam anlamıyla açığa kavuşmamıştır. Türk kitabelerinde de Juan-juan ismi hiç geçmez. İlim adamları sadece kendi kafalarına göre iki etnik adı birleştirmişlerdir[634]. Bu nedenle zaman zaman Juan-juanların, Türk Avarlarla bir tutulmasının veya onları Türk soylu gibi göstermenin hiçbir ilmî delili olmadığını vurgulamak isteriz.

Bununla beraber bizim Avarlarla bir saydığımız Ak Hunların iki önemli unsuru olan Uar (bizce Avar) ve Hun varlığı söz konusudur[635]. Ayrıca Menander ve Theophylactus'ta Avarların, Hunların soyundan oldukları zikredilmekle birlikte Ogurlar (Batı Tölösler) hakkında bilgi verilirken onların ataları olarak Avar ve Hunların gösterilmesi de ilginçtir. Yine Çin ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre Kafkasya Tölös grupları arasında Uar-Hunların adı geçer ve esasında herşey çok açıktır. Ak Hun-Eftalitlerin (Yüe-ban) temelini teşkil eden Uar-Hun birlikteliği görüleceği üzere belgelere yansımış iken, hatta Çinlilerin "Hua" transkripsiyonun da Var'a (Apar) denk gelebileceği söylenirken, Avrupa Avarları hakkında başka menşe aramağa hiç gerek yoktur[636].

---

632 Tölösler için bakınız, Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.26-27.

633 De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.212-216; H.H.Howorth, "The Avars", **Journal of Royal Asiatic Studies**, Vol. 1, London 1889, s.721; Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.168-169; V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004, s.25; P.Olbricht, "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 26, Wiesbaden 1954, s.94, 99-100; Gumilev, **Drevniye Tyurki**, s.11-13; B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.119; D.C.Woo, **Juan-Juan'lar**, Doktora Tezi, Ankara 1995, s.13-28; Gumilev, **Hazar Çevresinde...**, s.196-197; Klyaştornıy–Sultanov, **a.g.e.**, s.79; K.Yıldırım, **Türk Tarihi İçin Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2010, s.136-154.

634 Parker, "The Origin...", s.438; W.Samolin, "Some Notes on the Apar Problem", **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957, s.3.

635 Ak ve Kızıl Hunlar diye de isimlendirilen söz konusu Türk kabilesi bulundukları mevkiden dolayı bu adı almış olmalılıar.

636 M.A.Thierry, **Histoire d'Attila et de ses Successeurs**, Tome Second, Paris 1856, s.6-10; Chavannes, **a.g.e.**, s.158, 230; Samolin, **a.g.m.**, s.62; B.Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", **DTCF. Dergisi**, 17/1-2, Ankara 1959, s.269; H.W.Bailey, "North Iranian Problems", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 11, London 1979, s.208-208; A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara

Ak Hunların göçebe kesimini teşkil eden Uar-Hunlar 557'den önce kaçarak Avrupa'ya ulaşmış olabilirler ki, bu da gözden ırak tutulmamalıdır. Çünkü Türkistan'ın batısında, Sır Derya boylarına kadar hâkim olan Ak Hunların, Kök Türklerin önünden Kafkasya civarlarına kaçmaları daha kolaydır. Halbuki, Juan-juanların doğuya, Çin ve Kore taraflarına gittiklerini zaten Çin ve dolaylı da olsa Bizans kaynakları söylemektedir[637].

Türkçe konuşan Avar ve Sabarların ismi Batı kaynaklarında ilk defa 461 ve 465 senelerinde gözükürler. Dolayısıyla Juan-juanların ortadan kalkmasından çok daha önce Apar-Ak Hunlar mevcuttur. Eğer Bizans kaynaklarında üzerine basa basa Avar ismi söyleniyor ve başka bir adlarına temas edilmiyorsa, o vakit Juan-juanlarla Avarların bir olduğunu sonucuna nasıl varabiliriz? Bundan yaklaşık yüz yıl sonra 558'lerde, birdenbire Doğu Avrupa'da izlerine rastladığımız bu Türk boyuna bir yanlış anlaşılmadan ötürü "Sahte Avarlar" dendiğini de bilmekteyiz. Bunun da sebebi 6. asrın ikinci yarısında (557'ler), Doğuda Kök Türk Devleti ortaya çıkınca Apar-Ak Hunların yaşama alanları daralmıştı. İran ve Kök Türkler arasında sıkışan bu Türk kabilesinin bir kısmı batıya geldiler[638]. Ama bu ana kitle değildi, ondan ayrılan küçük bir parçaydı. Dolayısıyla Romalı yazarlar, onların halkın esasını temsil etmemeleri yüzünden sahte demişlerdir. Bize göre Theophylactus Simocatta işte bu yüzden yanılmış, Avarlar ile Juan-juanları karıştırmıştır. O, bundan başka Avrupa'ya hem bütün Avarların, hem de

---

1972, s.25; K.Miklos, "Yurd Kurma Hakkında", Çev. T.Gökbilgin, **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.13; K.Czegledy, "Zur Geschichte der Hephthaliten", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980, s.213-214; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.151-152; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s.79; Golden, **Türk Halkları...**, s.82; Haussig, **İpek Yolu ve Orta...**, s.167; K.Czegledy, **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, Çev. E.Çoban, İstanbul 1998, s.83-94; Howorth, **a.g.m.**, s.749; D.C.Woo, **Juan-Juan'lar**, Doktora Tezi, Ankara 1995, s.104-110; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.153-155.

637 J.G.Sheppard, **The Fall of Rome and the Rise of the New Nationalities**, London 1861, s.212-213; Ş.Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1., Ankara 1987, s.184; Woo, **a.g.t.**, s.101; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.36-37; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.154-155.

638 Parker, **a.g.m.**, s.442; Howorth, **a.g.m.**, s.722; Chavannes, **a.g.e.**, s.229; Barthold, **a.g.e.**, s.27; W.M.Mc Govern, **The Early Empires of Central Asia**, New York 1939, s.418; B.Codrington, "The Geographical Introduction to the History of Central Asia", **The Geographical Journal**, Vol. CIV, No 1-4, London 1944, s.27; I.Ecsedy, "Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980, s.258; M.Grignaschi, "La Chute de L'Empire Hephthalite dans les Sources Byzantines et Perses et le Probleme des Avar", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980, s.219-246; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.152: Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.155; S.S.Kardoss, "Avarlar", **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.284, 302-303; Gömeç, **a.g.e.**, s.45-47.

küçük bir grubun geldiğini ve Eftalitleri fetheden Türk hakanının Avarlara da hâkim olduğunu söyler ki[639], bir siyasi adlandırma olan Hun ile kabile ismi durumundaki Avar'ı da ayıramamıştır.

Yukarıda da söylediğimiz üzere bu Avarların ikiyüz bin kişilik bir grubu ana topluluktan ayrılıp, batıya yürümüşler, önlerindeki akraba Ogur boylarını da iterek, ki bunların arasında Sarı Ogur ve On Ogurlar da mevcuttur, Kafkasya'ya gelmişler idi. Bu suretle ileride daha da belirginleşecek olan boy birlikteliklerinin de temeli atılıyordu.

Buna bağlı olarak Avarlar, 557 senesinden önce Alanlarla münasebet kurdular, arkasından Bizans'ın Laziya valisi Justin aracılığıyla Bizans imparatoru Justinianus (527-565) ile irtibata geçtiler. Zaten Roma uzun süredir Sasanilerle mücadele halindeydi. Kafkasya çevresindeki Ogurlar da onları mütemadiyen zorlamaktaydı. Bu Bizans için de yeni bir müttefik kazanma açısından fırsattı. Sonra Avar elçisi Kandık, Doğu Roma'nın başkentine vasıl oldu (558). Heyet burada büyük bir ilgi ve tören ile karşılandı. Herşeyleriyle Hunlara benziyorlardı. Çok güçlü olduklarını, karşılarında kimsenin duramayacağını söyleyen Avarlar, Roma'ya dostluk teklifinde bulundular ve yaşayabilecekleri iyi bir arazi istediler. İmparator buna müspet cevap verdiği gibi heryıl muayyen bir para da ödeyeceğini söyledi. Sonra sefirin yanına pekçok değerli hediye katarak geri yolladı[640]. Arkasından da kendi elçisini Avar hakanının yanına gönde-rerek, Bizanslıların doğudaki düşmanlarıyla yaptıkları savaşlarında yardımlarını talep etti. Buna binaen Avarlar hiç yoktan Kafkasya ve Hazar çevresindeki kendi soydaşları olan Sabar, Tokuz Ogur (Kutırgur) ve Otuz Ogur (Utırgur) gibi kabilelerle de anlamsız bir kavgaya tutuş-tular.

Onlar, Don Nehri civarlarındaki Tokuz Ogurları (Kutırgur) hâkimiyetleri altına soktukları gibi, Turla havalisindeki Antlar da Türklere boyun eğdi. Söylendiğine göre bundan sonra da İstanbul'a bir elçilik heyeti geldi (559). Onların kılık-kıyafetleri ve kendi fizikleri

---

639 H.H.Howorth, "The Avares, or Eastern Hun". **The Journal of the Antropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 2, London 1874, s.115.

640 De Guignes, **a.g.e.**, s.188-189; Howorth, **a.g.m.**, s.116; G.R.Davidson-T.Horvath, "The Avar Invasion of Corinth", **American School of Classical Studies at Athens**, 6/2, 1937, s.227; Orkun, **a.g.e.**, s.153; K.M.Setton, "The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century", **Medieval Academy of America**, 25/4, 1950 s.504; H.N.Orkun, **Avarlar, Peçenekler, Kumanlar**, Ankara (tarihsiz), s.1-2; J.B.Bury, **History of the Later Roman Empire**, Vol. II, London 1912, s.302; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.173; Kurat, **a.g.e.**, s.26; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.153-154; Rasonyi, **a.g.e.**, s.79; R.C.Blockley, **The History of Menander the Guardsman**, Liverpool 1985, s.49-51; Haussig, **İpek Yolu ve Orta...**, s.168; Woo, **a.g.t.**, s.103; Kardoss, **a.g.m.**, s.284; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.41-42.

büyük bir merak uyandırmıştı. Bunlar bir yana yeni uzlaşma mucibince Romalılar, Avarların Dobruca mıntıkasında yaşamalarına göz yumacaklar, ama karşılığında Slav ve Ogurların saldırılarını engelleyeceklerdi.

Karadeniz'in kuzeyinde belki de Ak Hazarlarla da üç-beş yıl süren savaşların peşinden onlar 562 tarihlerinde Tuna boylarına indiler. Bizans'ın kendileri için seçtikleri toprakları beğenmemişlerdi. Çünkü burada tutunabilmek için Tisa Irmağından Pannonia'ya kadar uzanan bölgedeki Gepid ve Longobarlarla uğraşmaları gerekecekti[641]. İşte tam bu sıralarda doğudaki ana kitle ile Kök Türkler arasında kıyasıya çarpışmalar oluyordu ve Börülülerin önünden kaçan kalabalık Avar-Ak Hun kabileleri de kafile kafile Bizans hudutlarına yürümekteydiler[642]. Bizans bu konar-göçerleri, Balkanlarda Bulgaristan'ın bir bölümüyle, Trakya'nın bir kısmından meydana gelen Moesia'nın Singidinum (bugünkü Belgrad civarları) havalisinde, Polonya'nın en uzun akarsuyu Vistül etrafında yaşayan Germen kavmi Gepid ve Tuna'nın batısında, Pannonia'da oturan Longobardların arasında yerleştirdi.

Balkanlar civarına gelen Avarlar isyan halindeki Ant (bugünkü Ukrayna sınırları içinde), Sloven (Güney-doğu Avrupa) ve Vendler (Almanya'nın doğusundaki Slav ahali) üstüne yürüyerek, Roma adına bunları halletmişlerdi. Avarlarla, Slavların münasebetlerinin bu yıllarda çok sıkı olduğu anlaşılıyor. Tabi ki hâkimler Avarlardı ve anlatılan hikâyelere göre; bir Avar beyinin bindiği arabayı güzel Slav kadınları çekiyordu. Dolayısıyla bu dönem Türk-Slav münasebetleri ve Slav halkının teşekkülünde çok önemlidir. Çünkü onlar ilk defa gerçek manada güçlü bir siyasi yapı etrafında kümelenmişlerdi ve Türklerden öğrenecekleri çok şey vardı. Hatta söylendiğine göre, Türkler Slavlara etnik bakımdan da tesir ettiler. Türk erkekleri pekçok Slav kadını eş alıyordu ve bu yüzden de Slavlar arasında yuvarlak yüzlü, çıkık elmacık kemikli, çekik gözlü ve beyaz tenli insanların sayısı arttı.

---

641 Menander, **a.g.e.**, s.267; A.N.Kurat, "Avarlar", Haz. S.Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/1, İzmir 2011, s.84.

642 J.B.Bury, **A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. II, London 1889, s.115; B.Ögel, "Türk Kılıcının Menşei ve Tekamülü Hakkında", **DTCF. Dergisi**, 6/5, Ankara 1948, s.438; Setton, **a.g.m.**, s.508; J.Martin, "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", **International Journal of Turkish Studies**, 1/2, Wisconsin 1980, s.85; Grousset, **a.g.e.**, s.173; Orkun, **a.g.e.**, s.154; Kurat, **a.g.e.**, s.27; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; Rasonyi, **a.g.e.**, s.79; Kardoss, **a.g.m.**, s.284.

Bizans imparatoru Justinianus'un 565'te ölümüyle tahtı devralan II. Justin'e verilen ultimatomla, daha önceki haracın artırılması talebinde bulunuldu. Eğer bu istekler karşılanmayacak olursa, Trakya üzerine yürüneceği bildirildi. Fakat Avarların bu ikazı dikkate alınmayınca onlar da Karpatların kuzeyinden Bohemia ve Frank arazisine girdiler. Avarlar Almanya'ya kadar yürüyüp, Thüring Dağlarına yaklaşmışlar, burada herhalde Frank kralı Siegbert'i yenerek bir barış imzalamışlardı[643].

Bu sırada Bizans ile Kök Türk delegeleri görüşüyorlar, Sasanilere karşı ittifak yapıyorlardı. Birbirlerinin düşmanlarıyla anlaşmayacaklarına söz vermelerine rağmen, Doğu Roma Avar-Ak Hunlarla işbirliği halindeydi. Bu durum Kök Türk Kaganlığını rahatsız etti. İşte bu yüzden 576 senesinde, Aral Gölü civarında Bizans elçilik heyetini karşılayan İstemi'nin oğlu Türk Şad, Romalılara çok ağır hakaretler savurdu. O, "Siz etrafa korku vermek için on dille konuşan Romalılar değil misiniz? Benim şu parmaklarımı ağzıma sokup-çıkarmam gibi (on parmağını ağzına sokarak). Romalılar siz, bizi aldatmak için aynı kolaylıkla on türlü dille konuşursunuz. Hilelerinizle bütün milletleri aldatmak istiyorsunuz. Onları uçurumun kenarına sürükleyip, orada bırakıyorsunuz! Ellerindeki mallarını alıyorsunuz. Onların yıkıntısından siz faydalanıyorsunuz. Sizin ve gönderdiğiniz adamların bizim gözlerimizi korkutmaktan başka bir düşünceleri yok. Bunu saklamıyorum. Çünkü yalan söylemek Türklerin âdeti değildir. Sizin imparatorunuzdan öç alacağım. Bir taraftan bana barıştan söz ederken, diğer yandan benim düşmanım olan Avarlarla ilişki kuruyor. Fakat bilmiş olunuz ki, bunlara karşı atlılarımı gönderdiğim zaman yalnız kamçı sesleri onları dağıtmaya yeterli olacaktır. Biraz karşı koymaya kalkışacak olurlarsa yok edilecekler, karınca gibi atlarımın altında ezileceklerdir. Kafkas'tan başka yol olmadığını bana söylemeniz boşunadır. Gidip, sizin ülkenizde savaşmak düşüncesinden beni çevirmek istiyorsunuz. Fakat ben Dnepr, Dnestr, Tuna, Meriç nehirlerini bilmez değilim. Avar kullarımın Roma imparatorluğuna girmek için izledikleri yolu tanırım. Sizin güçleriniz hakkında da bilgim var. Bütün dünya, doğudan batıya kadar bana tabidir. Alan ve

---

643 Thierry, a.g.e., s.11-12; Bury, a.g.e., s.33, 67; Grousset, a.g.e., s.173; Orkun, a.g.e., s.155; Kafesoğlu, a.g.e., s.154; Rasonyi, a.g.e., s.79; Kardoss, a.g.m., s.285; Menander, a.g.e., s.129; T.Vida, "Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin Under Avar Rule (Sixth to Seventh Century)", **The Other Europe in the Middle Ages**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008, s.13-46; Mangaltepe, a.g.e., s.42-46; Kurat, a.g.m., s.85, 102.

Otuz Ogur halkları o kadar cesaretleriyle beraber Türklerin yenilmez ordularına karşı koyamamışlardır"[644], diyordu.

Dolayısıyla 576'larda Kök Türklerin Hazar-Aral ve Kırım'a kadar gelmeleri, ayrıca Doğu Romalılara bile tehdit savurmaları sebebiyle, Avarlar daha batıya gitmek ihtiyacını hissetmiş olmalılar. Bizans tahtına II. Justin'in (565-578) bulunduğu bu yıllarda, Avarları Bayan Kagan yönetiyordu. Altmış yıl kadar iktidarda kalan bu hükümdarın zamanı Avarların altın çağıdır. Bayan eski Türk-Hun yurtlarını ele geçirmiş, belki de Ata İllig'in (Attila) gerçek manada varisi olmuştu. Bunun yanısıra hakan Bayan, Doğu Roma imparatoru Justin'e gönderdiği elçi vasıtasıyla evvelce yapılan andlaşmayı yenileme ve hediyeler almayı düşünmüştü. Fakat imparator hediye veya diğer bir adıyla haraçı ancak bir hizmet karşılığında öderim, demişti[645]. Hakan buna çok kızdıysa da, bu esnada Gepidlerle, Longobardlar arasındaki ebedi düşmanlıktan yararlanmak istedi. Zaten Longobardlar gözlerini İtalya'ya dikmişler, fırsat kolluyorlardı. İşte bu durum yüzünden Bizans, Avarlardan yardım talebinde bulundu ve onlar da Longobardların hayvanlarının onda biri verilir ve Gepid arazisi de kendilerine terkedilirse destek göndereceklerini söylediler. Bu hususta kaganın bizzat Longobard kralı Alboin'le de görüşmesi söz konudur. Neticede Gepidlerle savaş başladı. Onlar mahvoldular ve Longobardlar müthiş bir katliam yaptılar. Gepid kralı da bu sırada, Longobard lideri tarafından kılıçlandı[646]. Torunu hazineyi alarak İstanbul'a kaçtı. Tisa bölgesi tamamen Avar Türklerinin eline geçti. Longobardlar da Avar tehditi altında yaşamaktansa Kuzey İtalya'ya gittiler ve burada 774'te kadar sürecek kendi idarelerini kurdular.

Bu hadisenin peşinden Türk tarihinin en büyük hükümdarları arasında yer alan Avar kaganı Bayan, Ogur-Bulgar askerleriyle beraber Pannonia'nın aşağısında, Tuna'nın kolu Sava Nehrinin sol kıyısındaki Sirmium (Sırbistan'da Mitrovica) şehrinin üzerine aniden saldırmadan önce, herhalde tarkan (Targitus) unvanlı elçisini Sirmium'a göndermiş

---

644 De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.310-312; Grousset, **a.g.e.**, s.174; Orkun, **a.g.e.**, s.158; Gumilev, **Drevniye Tyurki**, s.49; C.A.Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 11/2 London 1944, s.267; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.72; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.59-60; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.79-81

645 Ş. Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.185-186; Orkun, **a.g.e.**, s.155; Kurat, **a.g.e.**, s.27-28; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; Rasonyi, **a.g.e.**, s.79; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.42-46.

646 Setton, **a.g.m.**, s.508; Grousset, **a.g.e.**, s.173-174; Orkun, **a.g.e.**, s.156; Kardoss, **a.g.m.**, s.285; Menander, **a.g.e.**, s.129; Mangaltepe, **a.g.e.**, s.46, 62-63; Chaliand, **a.g.e.**, s.90.

ve daha evvel Gepidlere ait bu şehri ve ödenmeyen vergilerin Türklere teslimini istemişti (568). Ancak kendisine böyle birşeyin kabul edilemeyeceği bildirildi. Görüşmelerden bir sonuç alınmamasına rağmen, Bayan başka bir adamını Bizanslılara yolladı. Bundan da bir netice çıkmayınca, taarruza kalktıysa da kent ele geçirilemedi.

Bir müddet sonra Tokuz ve Otuz Ogur kabileleri Bayan'dan habersizce Sava Irmağını atlayıp, Dalmacia'da pekçok yeri yağmaladılar. İstanbul'a gelen Avar sefiri de yeni haraç taleplerinde bulunmuştu. İmparator bunlara çok kızdı. Avarların üstüne yollanan Bizans ordusu yenilgiye uğradı. Bu yüzden imparator onlarla uzlaşmanın yerinde olacağına karar verdi (570). Pannonia'nın aşağı taraflarında Avarların yerleşimi kabul edildikten başka, her yıl seksenbin altın ödemeye de rıza gösterildi.

Avar-Ak Hunların 578'lerde Avrupa'ya gelen bu kolları Slavlardan da haraç istemişler, ancak onlar yanlarına giden Türk elçilerini öldürmüşlerdi. Bu sırada Doğu Roma da kötü bir vaziyetteydi. Anuşirvan Doğu Anadolu ve Suriye'deki Bizans topraklarına girmiş, Longobardlar isyan etmiş, Bizans imparatoru aklını yitirmişti. Dolayısıyla iktidara sahip olan General Tiberius (578-582) aralarında Türklerin de olduğu çeşitli halklardan kurduğu ordu ile İran'a yürüdü ve Anuşirvan'ı yendi[647].

Slavlar 580-581'lerde Yunanistan'a saldırınca, Roma imparatoru tekrar Avarları yardıma çağırdı. Bayan Kagan da zaten öldürülen elçisinin intikamını almak istiyordu ve buna binaen Slavlara bir darbe indirdi. Onlar ormanlara ve mağaralara kaçarak kurtuldular, ama birkaç yıl sonra Avarlarla, Slavlar bölgede bazı yağma faaliyetlerinde de bulundular. Türkler, bu Slavları gizlendikleri yerlerden çıkararak, Balkanların çeşitli yerlerine oturttular. Onları işçi, çiftçi ve hudutların savunmasında kullandıkları gibi, savaşlara da beraberlerinde götürdüler. Böylece 6. asra kadar herhangi bir sosyal müesseseleri bulunmayan Slavlar, Türkler sayesinde nasıl devlet kurulacağını öğrendiler.

Bununla beraber Bayan daha sonra Roma'dan getirttiği ustalar vasıtasıyla Tuna üstünde bir köprü inşasına başlayınca Singidinum (Belgrat) şehri komutanı, Solak adlı Türk elçisine bunu neden yaptırdıklarını sordu. O da, bu köprünün hem Romalıların, hem de Avarların menfaatine olduğunu söyledi. Ayrıca eğer çalışanlara bir ok atılacak olursa, bunu savaş sebebi sayacaklarını bildirmişti. Bu arada İstanbul'a giden bir heyet de Slovenlere karşı bir nehir filosuna ihtiyaç

---

[647] Günaltay, **a.g.e.**, s.186-187; Orkun, **a.g.e.**, s.157-158; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; J.C.Cheynet, **Bizans Tarihi**, Çev. İ.Yerguz, Ankara 2008, s.46; Kurat, **a.g.m.**, s.86-89.

duyulduğunu söyleyince, doğuda Acemlerle meşgul olan imparator bunu da kabul etmişti[648]. Bu mesele daha sonra iki devletin arasının açılmasına neden oldu. Bunun üzerine Sava Irmağının kenarında Türk hükümdarıyla Bizans elçileri buluştu. Hakan değerli taşlar ve altından işlemeli bir sandalyede oturuyor, her ihtimale karşı kalkanlı bir muhafız tarafından, Romalı askerlerin ok atabilecekleri düşünülerek korunuyordu. Müzakereler uzayıp, iş kızışınca Romalı sefir komutan oradan uzaklaşmalarını, yoksa savaşacaklarını söylemişti. Ancak birkaç hafta sonra Slovenler Tuna'yı geçerek Moesia ve Trakya'ya girince, Sirmium bölgesini Avarlara bırakmak zorunda kaldı[649].

Zaten yapacakları bir şey de yoktu. Çünkü bu esnada Doğu Roma hem Sasanilerle uğraşırken, hem de üstüne üstlük kendi topraklarına kaçan diğer Ak Hun-Avar kalıntıları yüzünden Kök Türklerle bozuşmuştu. Bu yüzden Bizans, Avarlara 240 bin altın vermeyi vaad ederken, Türklere İstanbul'un da yolu açıldı. Yine bu vakitlerde, kaynakların yazdığına göre; İstanbul'a Hindistan'dan bir fil gelmişti. Kagan bunu görmek istemiş, herhalde arzusu yerine getirilmişti.

Yukarıda da değinildiği üzere elbette Ak Hun-Avarların hepsi Avrupa'ya kaçmamamışlardı. Anayurt topraklarında kalan Avarların büyük bir çoğunluğu Kök Türk Devletinin hâkimiyeti altına girerken, bir kısmı da Hazar-Kafkas çevresine göçmüşler, diğer Türk boylarıyla yaşamaya başlamışlardı. Onların Türkistan'da kalan önemli bir bölümü sonradan Karluk-Kalaç, belki de Türgiş federasyonunu meydana getirdiler[650]. Avrupa'daki Avarların burada yıllardır süren harpler yüzünden sayıları azalınca, Bayan Kagan nüfus takviyesi yapmak amacıyla doğuya adamlar göndererek, buradaki akrabalarından Tarmıklar, Kotuzerler ve Çapanerlerden insanlar istedi ve onlar da bu davete icabet ettiler.

Bunun ardından Hakan Bayan Austrasia Franklarının sahasına girdi ve onların kralını esir aldı. Yüklüce bir fidye karşılığında

---

[648] Günaltay, **a.g.e.**, s.187-188; Orkun, **a.g.e.**, s.159-161; P.Charanis, "The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlement in Grecee", **Dumbarton Oaks**, Vol. 5, London 1950, s.144; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; Rasonyi, **a.g.e.**, s.79; Kardoss, **a.g.m.**, s.286.

[649] Thierry, **a.g.e.**, s.12-13; Grousset, **a.g.e.**, s.174; Orkun, **a.g.e.**, s.161; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; Kardoss, **a.g.m.**, s.286; Zimonyi, **a.g.m.**, s.36; Kurat, **a.g.m.**, s.101.

[650] R.N.Frye, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", **Belleten**, C. 10, Ankara 1946, s.128; Z.V.Togan, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", **Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Ord. Prof. Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s.59; E.Esin, "Türkistan'da Türk Devlet ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1, Ankara 1987, s.86; Kurat, **a.g.m.**, s.89-90.

hürriyetini verdi. 582'de Bizans imparatoru Tiberius da ölünce yerine üvey oğlu Maurice (582-602) geçti. Avarlar bu yeni imparatora elçi yollayarak senelik vergiyi 80 bin altından 100 bine çıkardıklarını bildirdiler. Ama red cevabı gelince savaş patladı. Bayan'ın ordusu Sırbistan'daki Viminacium şehrini zaptedip, hamamlarıyla meşhur Augusta adlı bir kasabaya ulaştı. Beraberindeki hanımların ricası üzerine buraya dokunmadı, çünkü kadınlar buradaki hamamları sevmiş ve onlardan yararlanmışlardı. Sonra Moesia'dan geçerek, Karadeniz sahillerine kadar gelip, Anchial şehrini de aldı. Bu sırada yanına vasıl olup, ne istediğini soran Bizans sefirlerine, "taş duvarların arkasına sığındığınız şehri" demiştir[651]. Elçi Roma'yla yaptığı anlaşmayı bozduğunu ve nankörce davrandığını söyleyince de, onun çadırını yıktırıp, hapsettirdi. Ama hakan bakanlarının da araya girmesiyle bu sefiri bırakıp, ülkesine dönmesine izin verdi. Zaten artık kış da gelmişti ve Bizans doğuda İran'la meşgul olduğundan, Avarlara 20 bin altın daha ödeyerek, barış andalaşmasını yenilemişti.

İki ordu 586'da bir kez daha karşı karşıya geldi. Türkler Balkanlarda pekçok yere sahip oldular, ancak Roma sayısı 40 bine varan daha kuvvetli bir orduyla atağa geçince, Avarlar 587 tarihinde sulh istemek zorunda kaldı. Herhalde onların yanında mühim miktarda Slav da vardı.

Roma imparatorluğu Avarları zayıflatmanın yollarından birisinin onların müttefiki Slavlara zarar vermek olduğunu biliyordu ve 594-595 yıllarında bunlara ağır darbeler vurdu. Bizanslılar epeyce esir aldılar ve onlara çok kötü davranıyorlardı. Bayan Kagan olanları duyunca son derece üzüldü. Ancak bu sırada İstanbul'da entrikalar başlamış, Avarları ve Slavları epey uğraştıran komutan Priscus azledilerek, yerine imparatorun kardeşi atanmıştı[652]. Ama Romalıların Avar hudutları içerisindeki bir Bulgar müfrezesine saldırmasını Bayan Kagan Roma sarayına şikayette bulununca, işin ciddiyetini anlayan imparator eski kumandanı görevinin başına getirdi. Buradan çıkan bir netice de, en azından bir kısım Bulgar-Ogur'un Avarlarla birlikte hareket ettiğidir. Arkasından Bizans, Singidinum şehrini zaptetti ve

---

651 Setton, **a.g.m.**, s.509; Grousset, **a.g.e.**, s.174; Günaltay, **a.g.e.**, s.189; Orkun, **a.g.e.**, s.162; Ş.Baştav, "Avar İmparatorluğu", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1, Ankara 1987, s.198; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; Kardoss, **a.g.m.**, s.286-287; Chaliand, **a.g.e.**, s.72.

652 Thierry, **a.g.e.**, s.20-35; Davidson-Horvath, **a.g.m.**, s.228; Grousset, **a.g.e.**, s.174; Orkun, **a.g.e.**, s.163-167; Setton, **a.g.m.**, s.512; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; S.Vryonis Jr, "Evolution of Slavic and the Slavic Invasions in Greece: The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A.D. 597", **American School of Classical Studies at Athens**, 50/4, 1981, s.389; Kardoss, **a.g.m.**, s.290.

Romalılar ile Türkler Tuna kıyısında karşı karşıya geldiler. Fakat bazı Romalı birlikler, erkeklerin savaşta olmasını fırsat bilerek savunmasız Avar köylerine yürüdü ve pekçok ganimet ile esir topladı. Halbuki Avar hakanı Singidinum yakınlarındaki bir kasabayı Hıristiyanların paskalya günlerinde kuşattığında, açlık zuhur edince; ahalinin durumuna acıyarak halka bu dini bayramlarını rahatça geçirmeleri için yiyecek göndermişti. Bizanslıların yaptıkları Bayan Hakan'ı hiddetlendirdi ve Dalmacia'daki Salona şehri yakınında Roma kıtaları ile çarpıştı. Türkler, Bizanslıları mağlubiyete uğrattı. İstanbul'daki ahalinin büyük bir kısmı korkudan Kadıköy taraflarına kaçmak istedi. Söz konusu Salona kenti de ele geçirildi ve onlar Dalmacia bölgesinde de hâkim olarak, bir kısmı buralara yerleşti. Sonra hakanın orduları Trakya içlerinde de faaliyetlerde bulundu, ancak orduda veba başgösterince Roma ile barış imzalamıştır ki, bu esnada Bayan'ın da yedi oğlu ölmüştür.

Çocuklarının vefatı hakan Bayan'ın hissiyatında çöküntü yaptı. Hatta bu yüzden Bizans'tan sulh karşılığı gelen hediyeleri bile almak istemedi. Bunun yanısıra Orta Çağlarda Türk ordularının hasımları önünde başarılı olmalarının ana nedeni, orduya her vakit kaganların komuta etmesiydi. Ne zamanki bu gelenekten vazgeçilmiş ya da hakanlar artık askerlerinin başında harplere katılmamışlar, büyük zaferler de kesilmiştir.

Bir müddet sonra, 600 senesinde Romalılarla yeniden harp başladı. Dört oğlunun idaresindeki bir kuvveti Roma birliklerine karşı yolladı, kendisi de arkadan kuşatmak için harekete geçmişti. Üst üste beş çarpışmanın peşinden Romalılar yenildi[653], ama Bayan'ın bir bataklığa sıkıştırılan dört oğlu ve binlerce Avar öldürüldü. Bunun intikamını almak isteyen Bayan Kagan, tekrar ordu toplayıp Roma askerlerine hücum ettiyse de, başarılı olamadı. Çok genç yaşta Avar-Ak Hun kabilelerinin önderliğine yükselen ve batıdaki Türk sınırını Almanya içlerine kadar uzatan bu Türk beyinin ismini bundan sonra kaynaklarda görmüyoruz.

Doğu Roma'da bu esnada iç savaşlar vukua gelmiş Phocas (602-610) adlı bir komutan, imparator Maurice'i öldürerek tahta çıkmıştı. Bu şahıs Avarlarla sulh imzaladı ise de saltanatının ikinci yılında yeniden onlarla harbe tutuştu. Nihayet Avar suvarilerinin 610

---

653 Davidson-Horvath, **a.g.m.**, s.228; Setton, **a.g.m.**, s.512; Grousset, **a.g.e.**, s.175; Orkun, **a.g.e.**, s.168-169; M.Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972, s.238; Cheynet, **a.g.e.**, s.47; Kurat, **a.g.m.**, s.93-95.

senesinde ganimet amacıyla İtalya'ya yürüdüklerini[654], Firaul kentini kuşattıklarını ve burayı Longobard prensi Ghisulf'un müdafaa ettiğini bilmekteyiz. Bu arada Ghisulf ölmüş, dul kalan eşi Romhilda ve çocukları ile bazı komutanlar prensliğin merkezi Forum July'e kaçmışlardı. Burası da muhasara edildi, fakat Türkler tam çekilirken, bir gün dul prenses şehrin surları üzerinden Avar hakanını görmüş ve ona aşık olmuştu. Prenses bu genç ve yakışıklı hana gizli bir elçi yollayarak, eğer kendisini eş olarak alırsa kentin kapılarını açtıracağını söyledi. Buna evet cevabı verilince de, Romhilda geceleyin şehrin kapısını açık bıraktırmış ve böylece Türkler buraya girmişti. O gece sabırsızlıkla bekleyen dul prensesi Avar kaganı otağına götürdü ve anlaştıkları gibi karısı yaptı. Ancak ertesi günü ihtirası için vatanını satan bu kadını boşadı.

Türkler bundan sonra Pannonia'ya doğru yola çıktılar. Bu sırada Longobard prensesin oğulları kaçma teşebbüsünde bulundular. Bunların firarıyla, Longobardların yeniden toparlanmaları ve Türklere saldırmaları ihtimali doğdu. Bu işte de Romhilda'nın parmağının olduğu düşünülmüş ve Avar kaganının emriyle bu kadın, herkesin gözü önünde layık olduğu ölüm cezasına çarptırılmıştır.

610'da Bizans'ın başına imparator Heraclius (610-641) geçti. Onun bu sırada en büyük derdi, doğuda Çin kaynaklarında adları Posih diye anılan[655] Persler idi. Dolayısıyla Türklerle münasebetlerine özen göstermesi lazımdı. Bir keresinde Türklere ödenecek haracı vaktinde yollamadığından, 617-618 tarihlerinde hücuma maruz kaldı[656]. Sonuçta Türk hakanı bu yeni imparatorla yüzyüze konuşmak amacıyla, en seçme adamlarıyla yola çıktı. İmparator da onu karşılamaya hazırlanıyordu, ancak Avar kaganının arkasından gelen korumalarından çekinildiği için imparator kuşkuya kapılmış, tacını ve elbisesini bırakıp, bir köylü elbisesi giyerek İstanbul'a gitmiş, şehrin kapılarını kapattırmıştı. Bunun üzerine han da geri döndü, ama yolu üzerindeki yerleri de yağmaladı. Binlerce Bizanslı'yı kendi ülkesine götürdüğü de söylenir. Türkler sonradan gönderdikleri elçiler vasıtasıyla bir yanlış anlaşılma olduğunu bildirdiler ve yeniden sulh imzalandı. Ama bu sefer, Türklere 200 bin altın ile bunlar yollanana

---

[654] Orkun, **a.g.e.**, s.170; Runciman, "Ortaçağ Başlarında...", s.50; Setton, **a.g.m.**, s.513; Baştav, "Avar İmparatorluğu", s.198; Kardoss, **a.g.m.**, s.290; Chaliand, **a.g.e.**, s.74-75.

[655] W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.143.

[656] Thierry, **a.g.e.**, s.59-61; Günaltay, **a.g.e.**, s.190; Saffet, **a.g.e.**, s.22; Orkun, **a.g.e.**, s.171-172; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154; Kardoss, **a.g.m.**, s.290-291; Kurat, **a.g.m.**, s.97-98, 103.

kadar rehin olarak imparatorun gayr-i meşru oğlu ve İstanbul'un birkaç ileri geleninin gönderilmesi kararlaştırıldı.

Bununla birlikte Roma imparatoru yazdığı mektupla, Türk hakanından kendisi doğuda meşgulken, Roma'ya göz-kulak olmasını rica ediyordu. Romalılarla, Farslar arasında çıkan harpte, Bizans başlangıçta çok büyük kayıplar verse de, 622 tarihinde kazanmasını bilmişti. Burada onların en büyük yardımcıları Hazar Türkleriydi. Daha sonra bu savaşlar sebebiyle İranlılar, Avarlara elçiler yolladılar (625) ve bunlar Bizans'a karşı ittifak yaptılar. Çünkü Bizans'ı dize getirmek için İstanbul'un alınması, bu sebepten de başkentin batıdan, yani Avrupa'dan da kuşatılması gerekiyordu. Buna göre, Türkler, İranlılarla birlikte İstanbul'a hücum edecekler ve ele geçirilen malların hepsi onların olacaktı. Muhtemelen Romalılar önceden verdikleri sözleri tutmadığından, Avar hakanı Perslerin teklifine sıcak baktı.

İran ordusu Kadıköy yakınlarına kadar geldi. Romalılar hemen müdafaa tedbirleri almaya başladılar. Denizde de savaşacaklarından, yanlarına Gepid, Slav gibi halklardan da asker katan Avar ordusu küçük sandalvari kayıklar da getirmişti. Avar hakanına Romalılar bir sefir yolladılar ve hakan da; daha ileri gitmemek için ne teklifinde bulunduklarını sordu. Cevap olarak daha fazla ilerlememelerini işitince, çok hiddetlendi ve elçiyi kovdu. Türkler Boğaziçi'ne kadar sokuldular ve karşıdaki İranlılara işaret verdiler[657]. Avar kaganı soluna Slavları, sağına da Bulgar Türklerini almış, kendisi de merkeze geçmişti. Askerler Haliç'ten Marmara'ya kadar dizildi. Bu arada oniki tane büyük kule yaptırarak, bunların üzerini de yanmamaları için deri ile kaplatmıştı. Duvarları delmek için hazırlattığı aletler işe başlayınca, askerler de oklarıyla onları destekliyordu.

Romalılar daha fazla kan dökülmemesi için senelik vergiyi ödeyeceklerini söylemişlerse de, Türk hanı şehri teslimlerini bildirdi. Bu görüşmeler esnasında Türk ordugahına Sasanilerden üç elçi geldi. Hakan bunlara itibar ettiği halde, Romalılara yüz vermiyordu. Fakat Fars elçiler dönüş yolunda Romalılarca tutuklandılar. Bunlardan birinin başını, bir tanesinin ellerini kestiler. Bu kopmuş başı elleri kesilenin boynuna asarak hakanın yanına gönderdiler. Üçüncüsünü de İranlıların gözü önünde öldürüp, mancınık vasıtasıyla beraberinde bir mektupla, karşıya fırlattılar. Burada; "Avar hakanıyla anlaştık, sefirlerinizi han bize teslim etti. Birisini size yolluyoruz, öbürlerini de düşünmeyin" yazıyordu. Bizanslılar gerçekten çok kurnazca davranmışlardı.

---

[657] Saffet, **a.g.e.**, s.22; Grousset, **a.g.e.**, s.175; Orkun, **a.g.e.**, s.173-175; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.154-155; Baştav, **a.g.m.**, s.198-199; Kardoss, **a.g.m.**, s.291-292; Cheynet, **a.g.e.**, s.49; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.97-98; Kurat, **a.g.m.**, s.103-104.

Bu sırada Avar kayıkları destek için Farsları karşıya geçirmek amacıyla denize indiğinde, Roma gemilerince birçoğu batırılmış ve yakılmıştı[658]. Bu kez işi gece yapmak istemişler, ancak farkedildiklerinde müthiş bir ok yağmuru altında kalmışlardı. Neticede Türkler çok fazla kayıp verdiler. Bu arada karşıda, Bizans Sasanileri yenince de, Türkler geri çekilme kararı aldılar (626).

Ama Roma'nın başı birtürlü beladan kurtulmuyordu. Doğu'da Araplar pekçok yeri fethetmişlerdi. Roma ordularının önemli bir kısmı da bu çarpışmalarda telef oldu. Bu yüzden Bizans, bir de Türklerle uğraşmamak ve Avar gailesinden kurtulmak amacıyla onların başına diğer küçük halkları sardılar ve böylece Slavlar başkaldırdı.

Bu tarihlerde Hazar'ın doğusundaki Türk topraklarında da kötü şeyler yaşanıyordu. Kök Türk Kaganlığı iç kavgalarla boğuşurken, bir yandan da Çin gibi devletlerin baskısıyla karşı karşıya gelmiş idi. Yani ne doğuda ne de batıda istikrar söz konusu değildi. İşte böyle bir ahvalde Avar hakanı 630'da ölünce, akrabaları Bulgar beyi bütün Türklerin idaresini üstlenmek istediyse de, Avarlar buna razı olmadılar ve aralarında bir harp çıktı. Muharebeyi yitiren onbin kadar Bulgar, Bavyera Franklarının arazisine kaçıp, orada yerleştiler. Fakat bir gece kral Dagobert'in emriyle hepsi katledildi. Bu vahşetten sadece yediyüz kişinin kurtulduğu söylenir. Bulgar beyi Kubrat buna sebebiyet verdikleri için Avarlardan intikam alma kaygısına düştü ve Bizans imparatoruyla anlaştı. Bizans da, Çinliler gibi Türkleri birbirlerine karşı çok iyi kullanmaktaydı[659]. Ancak o ölünce, oğullarından Işbara kendi kabilesiyle birlikte Hazar baskısından da kurtulmak gayesiyle Tuna'yı aşıp, Varna'yı ele geçirdi ve böylece Bulgaristan'ın temellerini attı.

Bu arada Avar yurdunda da çok şeyler değişmişti. Bayan'dan sonra küçük oğlu tahta oturmuş, eski Türk gelenek ve göreneklerini bırakarak, sefahata meyletmişlerdi. Herhalde yeni kaganı da kimse dinlemiyor, önde gelen Türk beyleri ona karşı çıkıyordu. 7. asrın sonlarına doğru Avarların içinde Hıristiyan propaganda da yaygınlaştı. Bu vakitlerde Bavyeralılarla, Avarlar arasında hudut problemleri ortaya çıktı. Charlemagne yönetimindeki Franklar da en parlak

---

658 Orkun, **a.g.e.**, s.176-177; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.155; İ.Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 10, Çorum 2006, s.1-24; Kurat, **a.g.m.**, s.104-105.

659 Thierry, **a.g.e.**, s.77-81; Günaltay, **a.g.e.**, s.190; Saffet, **a.g.e.**, s.22; Grousset, **a.g.e.**, s.175; Orkun, **a.g.e.**, s.178-179; Kardoss, **a.g.m.**, s.292; Ögel, **Türk Kültürünün...**, s.156; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.63-94; A.Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 13, Çorum 2007, s.37-38; Cheynet, **a.g.e.**, s.47-51.

zamanlarını yaşıyorlardı[660]. Bu sırada Avarlar, Bavyera prenslerinden Thassilon ile anlaştılar. Onlar İtalya'yı ele geçirmeyi düşünüyorlardı, ama Charlemagne bunu işitti ve Thassilon ile bütün yakınlarını hapsetti. Yine de 788 senesinin ortalarında Türkler İtalya'ya girdiler. Bir ordularını da Bavyera'ya gönderdiler, fakat bu birlikler mağlup oldu.

Charlemagne Avarlardan intikam almak için büyük bir ordu hazırladı. Bu kuvvetleri birkaç parçaya ayırdı. Bunlardan biri Türklere cepheden, diğeri de Drava ve Sava nehirlerinden geçerek, yani iki koldan saldıracaktı. Charlemagne'nın böyle bir düşüncesi olduğunu duyan Avarlar da tedbir almaya çalıştılar. Ancak Türkler 791'de üst üste yenilgiye uğradı. Onbinlerce Avar öldü, şehirleri ve köyleri yağmalandı[661]. Bir yıl sonra da İtalyanlardan bir darbe yediler. Avarlar bütün bu felaketlerin baştaki han ve yardımcısı Yugruş'un yüzünden olduğuna kanaat getirip, ikisini de öldürdükten sonra, bir Tudun'u başa geçirdiler. Arkasından Charlemagne'den barış istedilerse de, buna müspet cevap verilmedi.

Noricum (Avusturya ve Slovenya arasında) ve Pannonia'daki Avar toprakları da 796 tarihinde işgale uğradı ve Türkler Hristiyan olmaya zorlandılar. Birkaç tane kilise inşa edildi, baştaki Tudun'a bir Hristiyan ismi olan, Todor dendi. Charlemagne aynı zamanda Tuna boyuna Slavları ve Bavyeralıları da yerleştirdi. Bütün Avar Türklerinin Frank boyunduruğu altına girmeleri istendi.

Elbette ki, kendilerine reva görülen kötü muamelelere Avarlar başkaldırdı ve Tudun, Kök Tengri dinine dönerek Bavyera'ya girdi. 799 senesinde patlak veren bu harpler, 883 tarihine kadar sürdü. Neticede Avar ülkesi Frankların hâkimiyetine sokuldu. Bu sırada çok müşkül vaziyetteki Avar topraklarına Bulgar ve Slavlar da devamlı saldırmaktaydılar. Onların köylerini ve sürülerini yağmaladılar. Kaynakların bildirdiğine göre, Bulgar beyi Kurum kendisine esir düşen bir Avar Türkü'ne başlarına bu felaketlerin neden geldiğini sorduğunda; iç

---

660 Saffet, a.g.e., s.23; Grousset, a.g.e., s.175; Orkun, a.g.e., s.180-183; Kafesoğlu, a.g.e., s.155; Rasonyi, a.g.e., s.80; Kardoss, a.g.m., s.293; Cheynet, a.g.e., s.47-48; Chaliand, a.g.e., s.76.

661 S.G.Goodrich, **A History of All Nations**, Vol. II, New York 1859, s.974; Günaltay, a.g.e., s.191; Saffet, a.g.e., s.23-24; Runciman, a.g.m., s.50; J.B.Ross, "Two Neglected Paladins of Charlemagne: Erich of Friuli and Gerold of Bavaria", **Medieval of America**, 20/2, 1945, s.214; Grousset, a.g.e., s.175-176; Orkun, a.g.e., s.184-188; Kafesoğlu, a.g.e., s.155; Zimonyi, a.g.m., s.36; Chaliand, a.g.e., s.76, 91.

mücadeleler, kıskançlıklar ve ahlakın bozulması cevabını almıştır[662] ki, bu üzerinde durulması gereken bir konudur.

Bununla beraber 950 yılına ait bazı Bizans tarihlerinde Sava Nehrinin ötesindeki Hırvat topraklarında bile Avarların yaşadığını görmekteyiz. Yine bugünkü Transilvanya'da oturan Sek Ellilerin de Avarların bir parçası olduğu söyleniyorsa da, onlar ta Orta Asya'dan kopup gelen Çik İllilerle alâkalıdırlar. Ama Avar Türkleri ekseriyetle daha sonra bu bölgeye yerleşen Macar birliğine dahil olarak[663], tarihten çekildiler.

Sonuç olarak Avar-Ak Hun-Juan-juan meselesinde şunları söylememiz mümkündür: Kök Türk Yazıtlarının Apar'ı, Çin kaynaklarının I-ta, Ye-ta[664] veya Hua'sı, Bizanslıların Ak Hun, Eftalit, Uar-Hun ve Avarları, Hintlilerin Huna'sı hep aynı halkı ifade eder. Bu adlandırmaların içinde Juan-juan'a benzeyen tek bir kelime olmadığı gibi, Çin harfleriyle yazılan Avar ve Juan-juan transkripsiyonları da birbiriyle örtüşmez. Bizans tarihlerinde kayıtlı olan Var, kabile ve idareci olarak Apar'ı, Hun da bildiğimiz gibi Hun siyasi adını karşılar. Ayrıca Juan-juanlar hiçbir vakit gerçek manada Türkistan'ın batısında hâkim olamadıkları halde, Ak Hun-Eftalitler (Yüe-ban) Sır Derya'nın yukarılarına, hatta İran içlerine kadar yayılmışlar idi. İki devletin yıkıldıktan sonra kaçma yönleri buradan da anlaşılabilir. Yani Ak Hun-Aparlar batıya, Juan-juanlar gayet normal olarak doğuya gidebilirlerdi ki, zaten Çin yıllıklarında Juan-juanların göçtükleri coğrafya Çin ve Kore şeklinde gösterilir.

Bilhaassa umumi Türk tarihinde göze çarpan bir Türk boyu da Hazarlardır. Çin yıllıklarında adları K'o-sa şeklinde geçen ve manasının "gezen, hür" olduğu söylenen Hazarlar (Kasarlar), Tokuz Uygur boyundan biridir[665]. Onlar tarihte bu isimle anılan Türk hanedanlı-

---

662 Saffet, **a.g.e.**, s.24; Grousset, **a.g.e.**, s.176; Orkun, **a.g.e.**, s.189-192; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.155; İ.Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.24; H.M.Harting, "Charlemagne, the Saxon, and the Imperial Coronation of 800", **The English Historical Review**, 111/444, London 1996, s.1128-1132; Kardoss, **a.g.m.**, s.298-299.

663 Grousset, **a.g.e.**, s.176; Orkun, **a.g.e.**, s.193-195; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.155-156; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.131; Chaliand, **a.g.e.**, s.91.

664 Çincedeki Ye-ta ve Yüeh-chi yazılışının birbirine benzemesi de kafaları karıştırmaktadır. Bakınız, M.V.De Saint-Martin, **Les Huns Blancs of ou Ephthalites**, Paris 1849, s.63-65.

665 S.Schechter, "An Unknown Khazar Document", **The Jewish Quarterly Review**, New Series, 3/2, Pennsylvania 1912, s.181-219; J.R.Hamilton, **Les Ouighours**. Paris 1955, s.4; Liu, **a.g.e.**, II. Buch, s.593; Golden, **Khazar Studies**, s.123-129; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.157; Golden, **Türk Halkları...**, s.192.

ğının kurucuları oldukları gibi, Türklerin efsanevi atası Yafes'in sekiz çocuğunun arasında da yer alırlar[666].

Onların kökenleri hususunda Aga-çerilerden (Akatzir) geldikleri, Ogur ve Sabar boylarından teşekkül eden bir boy birliği olduğu, Uygurların neslinden ve Aparların (yani Ak Hun/Eftalitler) soyundan türedikleri yolunda düşünceler mevcuttur[667]. Fakat biz, bu Bizans kaynaklarının Akatzirlerini Aga-çerilerle (veya Ağaç-eri) bir değil, Ak Hazarla eş görmekteyiz. Hazarların menşei konusunda yukarıda da anıldığı üzere bugüne değin çeşitli fikirler ileri sürülmüşse de, Tez II ve Terhin yazıtlarının[668] bulunması bu meseleyi biraz da olsa aydınlatmıştır. Çünkü her iki kitabe de Uygur dönemine ait olup, bugünkü Mogolistan'ın batı taraflarında keşfedildi ve bunlardan çıkan netice şu veya bu şekilde Hazarların, Uygurlarla bir irtibatı olduğu yolundadır. Ayrıca Batı kaynaklarında adı geçen Akatzirlerin (Ak Hazar) mevkii ormanlık bölge değil, bozkır çevresidir. Dolayısıyla onların orman halkı veya agaç-erilikle ilgisi pek mümkün gözükmüyor.

Bununla birlikte Hazarların bulunduğu bölgeler konusunda da dikkatten kaçan bir durum vardır. Aşağı yukarı aynı çağlarda onları Türk dünyasının hem batısında hem de doğusunda görmek mümkündür. Hun ve Kök Türk dönemi olaylarına baktığımızda batıda rastladığımız Hazar güçleri, Uygur çağında ise doğudadırlar. Hatta Uygur ailesini meydana getiren on aileden birisi Hazarlardır (Kasar)[669]. Bu üzerinde durulması gereken ve izaha muhtaç bir meseledir.

---

666 Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)**, Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz), s.23; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 1, Ankara 1971, s.376.

667 W.B.Henning, "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 14/3, London 1952, s.501-522; O.Maenchen-Helfen, "Akatir", **Central Asiatic Journal**, 11/4, Wiesbaden 1966, s.275-286; Golden, **Khazar Studies**, s.53-55; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.114; Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda...**, s.36; Golden, **Türk Halkları...**, s.193; S.G.Klyaştornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", **Acta Orientalia**, Tom. 39/1, Budapest 1985, s.149; Z.V.Togan, "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.397.

668 A.Rona-Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. M.Karakurt, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 24/2, Ankara 1986, s.53-62; S.Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 27/28, Ankara 1996, s.71-84; S.Gömeç, "Bögü Kagan'ın Yazıtı: Tez II", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 124, İstanbul 1, s.29-30.

669 Maenchen-Helfen, **a.g.m.**, s.281; Hamilton, **a.g.e.**, s.3-4; T.Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", **Journal of Asian History**, 24/1, Wiesbaden 1990, s.58-65; Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, s.33.

Arap coğrafyacılarında, bunlar Kara ve Ak Hazarlar diye de ayırırlar ki, bazan yanlış anlaşıldığı üzere bu onların tenleriyle alâkalı değildir[670]. Bazı eserler kulaktan dolma bilgilerle yazıldığından, onlara bu şekilde yakıştırmalarda bulunulmuş olabilir. Özellikle 4-5. asırlarda Avrupa Hunlarının doğu kabilelerinin temelini Ak Hazarlar oluşturuyordu. Bizans kaynaklarında bu çağda Attila (Ata İllig) ve amcalarının Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya ve Ön Asya'daki faaliyetlerini görmekteyiz. Muhtemelen 448-450'lerde Hun başbakanı Öge Buyruk (Onegesius) İdil civarına yaptığı sefer ile Ak Hazarların beyi Kurıtak'ı öldürüp, topraklarını ele geçirdi. Esasında onları buraya Kurıtak çağırmıştı. Ak Hazar topraklarındaki beylere Bizans'tan hediyeler gelmiş, fakat en yaşlı ve itibarlı komutan Kurıtak'a diğerlerinden sonra pay verilince o da kızmış ve Ata İllig'i (Attila) davet etmişti. Bölgede sukûnet sağlanınca, Ata İllig (Attila) bu Ak Hazar beyini yanına davet etti, ancak o başına bir iş geleceğinden korktuğu için Ata İllig'in (Attila) sarayına gitmedi ve şöyle bir gerekçe ileri sürdü: "Güneşe bakmak nasıl imkânsız ise, benim gibi birinin de size bakması mümkün değildir", diyordu. Buraların idaresi Ata İllig'in (Attila) oğlu İllig Han'a verildi. Onun buradaki faaliyetleri sırasında atından düşüp, yaralandığı da söylenir[671]. Anlaşılacağı üzere Hazar halk topluluğunun belki de en eski toprakları Doğu Avrupa'dır. Herhalde Türk-Hun birliği Avrupa'da hâkimiyeti yitirince bir kısım Hazar Türkü soluğu ta Mogolistan yaylalarında almış olabilir. Bu, Oguzların Sır Derya bölgesinde güç kaybına uğrayınca, Uz ve Torki adıyla Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara kadar gitmesine benzemektedir[672]. Ama hem Oguzların, hem de Hazarların esas kütlesi muhtemelen tarihi Ogur sahasında kalmıştır.

Kök Türk dönemi belgelerini de incelediğimizde batıda karşılaştığımız Hazarlar, Uygur devri kaynaklarında özellikle Selenge Nehri civarlarında görülürler. 7. asrın ikinci yarısında Kök Türk Kaganlığının bir fetret çağına girdiği ve bu sırada Ötüken'in merkezine Tokuz Oguzların Baz Kagan'ın sahip çıktığı yıllarda Uygur Kaganlığının kuruluşu hadiselerinin de anlatıldığı yazıtlardan olan Taryat-

---

670 Howorth, "Circassians and White Khazars", s.188; J.G.Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", **Folklore**, 28/4, Oxford 1917, s.388.

671 De Guignes, **a.g.e.**, C. I, İstanbul 1924, s.166-169; H.H.Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part XII. The Huns", **The Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 3, London 1874, s.457; Reynolds-Lopez, **a.g.m.**, s.36-53; R.Saffet, **Avrupa'da Eski Türkler**, Ankara (tarihsiz), s.14; F.Altheim, **Asya'nın Avrupa'ya Öğretmiği**, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967, s.52-53 M.Ş.Akkaya, **Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri**, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.9, 28.

672 T.Gündüz, **Bozkırın Efendileri**, İstanbul 2009, s.12.

Terhin ve Tez II'de Kasar adına rastlamamız ilginçtir. 687'de Baz Kagan'ın öldürülmesi sırasında meydana gelen bu olaylar hakkında kitabelerde şöyle deniyor: "Bozguncuların başı tarafından baskın yapılıp Uçuz Köl'e[673] ileri gelenleri dökülmüştür...Bedi Bersil ve Kadır Kasar oraya varmıştır. O halkım orada büyük kavga yaptı"[674] ve "...Uçuz Köl'e ileri gelenleri dökülmüş. Kadır Kasar, Bedi Bersil, Yatız Oguz"[675].

Anlaşılacağı üzere her iki kitabede de isimleri anılan bu Türk boyu birkaç parçadan meydana geliyordu. Nasıl ayrıldıklarını bilemiyoruz, ama kollardan birisi Mogolistan bozkırlarındayken, diğeri de Hazar-Aral çevresindeydi. Ancak burada yine dikkatimizi çeken konu, onların Bulgar Türkleriyle birlikte anılmalarıdır.

Ayrıca Kök Türk Kaganlığının gerçek manada takipçisi olarak umumiyetle Hazarlar ve Bulgarlar zikrediliyorsa da, bunların içinde de Hazarların sivrildikleri tarihi olaylarla ispatlanmaktadır. Hazarlar ve Bulgarlar hem Hunların, hem Kök Türklerin, hem de Uygurların ayrılmaz bir parçasıdır. Tıpkı Selçuklu soyunun bir uç beyliği olan Osmanoğullarının yükselişi gibi, Kök Türk Kaganlığının sınır bekçileri olan Hazar Türklerinin de, 8. asrın ikinci yarısından sonra öne çıktıklarını biliyoruz. Hazar Kaganlığına ait belgeler incelendiğin-de on büyük boydan teşekkül ettikleri söylenir ki, onların arasında Bulgarların en güçlü ailesi Bars İlliler, Sabar, Peçenek, Türgiş vs. toplulukları görülür. Esasında tıpkı Bulgarları olduğu gibi, Hazarları da batıdaki Ogur-Tölös kabileleri meydana getirmektedir.

Dolayısıyla herşeye rağmen Doğu Avrupa'nın ilk modern siyasi yapısı diyebileceğimiz Hazar Kaganlığını, Kök Türklerin bir devamı olarak kabul etmek lazımdır. Doğuda Kök Türk Devletinin kurulmasıyla beraber bunların batısında, daha doğrusu Hazar-İdil sahasında bulunan Hazarlar kader birliği yapmışlardı. Kaganlık güçlü olduğu müddetçe, özellikle Kök Türklerin batı seferlerine katıldılar. Bu yüzden Kök Türk Kaganlığının 576'lardaki Kafkas ve Kırım akınlarında mühim vazifeler gören Hazarlar, bölgedeki Sabar ve diğer Ogur-Tölös kabilelerini kendilerine bağladılar ki, herhalde bu tarihlerden sonra onlar Hazar birliğinin üyesi haline geldiler. Görüleceği üzere İran,

---

673 Burası herhalde Togla civarında bir göl olmalıdır. S.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", Türkoloji Araştırmaları, 2/4, 2007, s.1294.

674 Bakınız, Tez II Yazıtı, Kuzey tarafı, 3-4. satır: "...buzuk başın akıza uçuz kölke atlıgın töke barmış...bedi bersil kadır kasar anta barmış ol bodunım keng kerişdi..."

675 Bakınız, Taryat-Terhin Yazıtı, Doğu tarafı, 2. satır: "...bodunı akıza barmış uçuz kölke atlıgın töke barmış kadır kasar bedi bersil yatız oguz..."

Kafkasya ve Kırım bölgesindeki akınların ortasında Hazar Türkleri yer alıyordu ki, uzun yıllar Hazar hakimiyeti sebebiyle Kırım'a Hazarya dahi denilmiştir[676]. Ancak Kök Türk Kaganlığı zayıflayıp, parçalandıktan sonra kendi mukadderatlarına sahip olmak isteyen Hazarların idarecileri muhtemelen halâ Börülülerden (Aşina) idi.

Bilindiği üzere 6. asrın sonlarına doğru, Türk-zade diye anılan IV. Hürmüz (veya Ordmuz) zamanında Türkler, İran'ın iç işlerine de karıştılar[677]. Bu sırada batıdaki Türklerin idaresi İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu'nun elindeydi. Tardu da, babası gibi İran'la mücadele halindeydi. Çünkü Farslar, daha önce yapılan hiçbir anlaşmaya sadık kalmadıkları gibi, halâ Doğu-Batı ticaretinde Türklere engeller çıkarıyorlardı. Buna binaen evvela Gürcü hükümdarıyla anlaşılarak, İran'a karşı bir ittifak sağlandı. Kök Türklere bağlı Hazarlardan bir Türk beyi Derbent'i[678] kuşattı. Bir diğer Türk ordusu da Herat'a girmişti (589). Türk askerleri o kadar süratli ilerliyordu ki, İranlı savaşçılar Türklerin önünden kaçmaktan başka bir şey yapamıyorlardı. İran'da iktidar kavgaları başladı. Askerler birbirine düştü. Bunlar Sasani şahlığını oldukça sarstı[679]. Bilge unvanı taşıyan Tardu, arkasını güvene almak maksadıyla İdil boyu kabilelerini (Ogurları) itaat ettirdikten sonra, 598 tarihinde Bizans imparatoru Maurice gönderdiği elçilik heyeti ve mektupta kendisini artık, "yedi soyun ve yedi iklimin büyük önderi" olarak gösteriyordu ki, bundan kasıt dünya

---

676 Togan, **a.g.m.**, s.397-398; Ş.Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.140-141, 158; L.N.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.89; I.Zimonyi, "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", **Acta Orientalia**, Vol. 58, Budapest 2005, s.37.

677 Çünkü o Hüsrev Anuşirvan'ın Türk hanımından doğan oğluydu (Bakınız, Chavannes, **a.g.e.**, s.242).

678 Türk Kapısı, Hun Kapısı veyahut da Temir Kapı diye de anılan Derbent konusunda bakınız, E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.56-57; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.106; **Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2006, s.49; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.65; T.Dostiyev, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", **XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 2010, s.252.

679 Chavannes, **a.g.e.**, s.243; D.M.Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, Princeton 1954, s.26; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.103; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.189; Mesudi, **a.g.e.**, s.165-168.
Behram da İran tahtında uzun müddet kalamadı, iktidarı kaybedince eski düşmanları olan Türklerin yanına kaçtı ve muhtemelen burada bir suikaste kurban gitti.

hakimiyetidir[680]. Herhalde bu Ogurlara Hazarlar da dahildi. Bu yüzden Bizanslılar kaynaklarında Türk diye andıkları Hazarları çok daha önceden de biliyorlardı. Bu arada bazan Ak ve Kara Ogur diye de ayrılan Ogur meselesi de, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kanaatimizce Kök Türkçe belgelerde aile, soy, nesil anlamını taşıyan "oguş, ogul, ogur, oguz" aynı kökten gelmekte ve mana olarak da aynıdır. Burada dikkatimizi çekecek olan şey "og" köküdür. Muhtemelen –uş, ul-, -ur, -uz da çokluk ekleridir. Herhalde Ogurlar Batı Tölös gruplarıydı[681]. Ancak Latin-Bizans kaynaklarında isimleri sıkça zikredilen bu Ogurlar hakkında çok derin araştırmaların yapılması lazımdır.

Hazar hanedanlığı özellikle 7. yüzyılın ilk yarısında İran-Bizans münasebetlerinde, Kök Türk Kaganlığının bir tabisi olarak mühim roller oynadı. İstemi'nin torunu Tonga Yabgu 625-626 yıllarındaki İran-Bizans ve muhtemelen de Avar savaşlarında Heraclius'a (610-641) yardım etmiş[682], 627'de Güney Kafkasya'ya sefer yapmış, 628 senesinde Gürcistan'ı almak için oğlu Tölös Şad'ı görevlendirmişti. Herhalde onun yanında Çorpan Tarkan adlı bir Türk komutan da vardı. Kaynakların bildirdiğine göre, Tonga Yabgu ile Bizans imparatoru muhtemelen Tiflis'in kuşatılması sırasında karşılaştılar. İki hükümdar birbirine iltifatlarda bulundu. Heraclius kendi tacını Tonga Yabgu'ya giydirdiği gibi, Hazar komutanlara büyük bir ziyafet ile pekçok hediyeler verdi. Çünkü Hazarların desteğini almak da çok önemliydi.

---

[680] Chavannes, **a.g.e.**, s.50, 102; Gumilev, **Drevniye Tyurki**, s.120-126; Rasonyi, **a.g.e.**, s.97; Liu, **a.g.e.**, s.59; Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar...", s.16; A.Deliorman, **Tarih Boyunca Türkçülük**, İstanbul 2010, s.17; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.68.
Kök Türk Kaganlığı gibi büyük bir devletin otoriteyi elden kaçırması gayet tabidir. Sınırların genişlemesi ile merkezden gönderilen veya yerel beylerden meydana gelen idareciler, bulundukları mıntıkalarda son derece zengin olmuşlar ve bu zenginliğin getirmiş olduğu imkânlarla da, etraflarında geniş bir halk kitlesiyle, asker sınıfının toplanmasını sağlamışlardı. Bir müddet sonra bu güçleri sayesinde başkente kafa tutar bir duruma geldiler.

[681] Howorth, "Circassians and White Khazars", s.188; Howorth, "The Huns", s.461; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.158; S.Gömeç, "Hazar Çalışmaları", **Türkoloji Araştırmaları**, 2/3, Erzincan 2007, s.276-277; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.62.

[682] Bu arada Bizans, batıda yani Avrupa'da bir Türk kabilesiyle de uğraşmak zorundaydı ki, o da Avarlardı. Tam doğuda İran'la mücadele ederken, birden bire onlar Bizans topraklarına girdiler. Heraclius, Avarlara 622'de yüklüce bir rüşvet vererek durdurdu. Fakat 626 tarihinde onlar yeniden İstanbul surları önünde görüldüler. Bakınız, Howorth, "Circassians and White Khazars", s.189; Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda...**, s.29; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.180; Dunlop, **a.g.e.**, s.26; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.158; Mangaltepe, **a.g.m.**, s.3-5; Cheynet, **a.g.e.**, s.49.

Ayrıca kendisine yardımcı olursa, kızını da Tonga Yabgu'yla evlendirmeyi vaad etti. Hatta bir takım söylenenlere göre, imparator gizlice kızının resmini ona göstererek, imrendirmiş ve bu suretle de kırkbin kişilik bir destek sözü almıştı. Bunun ardından herhalde yabgu Bizans imparatorunun yanında oğlunu bırakarak, kendi merkezine döndü (628)[683]. Anlaşılacağı üzere Bizans, İran'a karşı daha önce nasıl Sabarların yardımını aldıysa, bu kez de onların en kuvvetli destekleri Kök Türk Kaganlığının uç beyliği Hazarlardı ve birdenbire neticeyi kendi lehlerine çevirdiler. Neticede burada bir Türk idaresi kuruldu. Bu başarılar Tonga Yabgu'ya İran'ın bütün doğu sınırlarını kendi eyaletleriyle çevirme imkânının yolunu açtı. 620-630 yılları arasında İran'ın doğu hudutları savunmasız olmasına rağmen, buraya doğrudan yürümemesi de ayrı bir konudur.

Kafkasya'ya ve Hazar Gölü çevresine hâkim olma meselesi yüzünden, 7 ve 8. asırlarda özellikle Bizans, Arap ve Hazarlar arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmaktaydı. Bizans'ı kuşatmak ve İslamiyeti yaymak için hangi surette olursa-olsun, bu toprakları ele geçirme düşüncesindeki Emevi hâkimiyeti 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra taarruzlarının şiddetini artırmış ve söylendiğine göre, Sabar beyi Alp İlteber de bu sırada Hıristiyan olmuştu. Bunun yanısıra 695 senesinde Bizans imparatoru II. Justinianus (685-695) tahtan indirilince Hazarların yanına gitmiş, orada sonradan Theodora adını alan Hazar kaganının kızıyla (veya kız kardeşi) evlenmiş ve peşinden de Tuna Bulgarlarının topraklarına kaçmıştı. Onların desteğiyle kanlı bir boğuşmanın ardın-

---

683 De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.429; J.B.Bury, **A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. II, London 1889, s.237-238; Chavannes, **a.g.e.**, s.24; 252-254; M.Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", Çev. C.Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, C. 3, 1926-1933, İstanbul 1935 ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.52-54; Grignaschi, **a.g.m.**, s.241-243; Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki...**, s.1-2; A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.26; Golden, **Khazar Studies**, s. 176; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.158; Ş.Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985, s.26-27; Artamonov, **a.g.e.**, s.199-200; Bailly, **a.g.e.**, s.129.
Abu'l-Farac'ta bu evlilik vaadi Hazar beyi için söylenmektedir. Bununla beraber burada bir konuyu daha açıklamakta fayda vardır: Türkistan ve İç Asya'da çok eski zamanlardan beri Nesturi hıristiyanlık söz konusu idi, ama bazı iddialara göre; herhalde Tonga Yabgu'nun Bizans imparatorunun kızı Eudoxia ile evlenmesiyle, Hıristiyanlığın bu prenses sayesinde Orta Asya'da kuvvetlendiği yolundadır (Zajaczkowski, "Khazarian Culture...", s.302; Abu'l-Farac, **a.g.e.**, C. I, s.171; Haussig, **İpek Yolu ve Orta...**, s.262; S.Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Ankara 2011, s.102-103). Ayrıca o Çin'den de bir prenses istedi ve bu kabul edildi. Ama İllig Kagan kendisine karşı oluşturulan bu ittifaka o kadar kızmıştı ki, On Ok topraklarına akınlarda bulundu ve bu yüzden de düğün işi gerçekleşmedi (Chavannes, **a.g.e.**, s.25).

dan tekrar iktidara sahip oldu ve bu sırada Hazar hatundan doğan çocuğa Tiberius adı verilmişti. İmparator eşini ve çocuğunu almak için Hazar yurduna bir donanma gönderdiyse de, bu gemilerin büyük bir kısmı Karadeniz'in azgın sularında battılar. Bunun üzerine Hazar hakanının, Bizans imparatoruna bir mektup yolladığı ve "sen beni kendin gibi gaddar birisi mi sanıyorsun. Karını daha kolay bir şekilde götürecekken, donanmaya ne gerek vardı. Merak etme ben senin kadar alçalmayacağım" diye yazdığı, söylenmektedir.

Kaynaklardan öyle anlaşılıyor ki, II. Justinianus kendine kötü davranan Khersones halkından intikam almak için sefere çıkınca; ahaliyi himaye gayesiyle, Hazar kaganı "tudun" unvanlı bir memurunu buraya yolladı. Ancak Justinianus'un üstün güçlerine dayanamayan tudun esir edildi ve İstanbul'a götürüldüyse de, Kırım bölgesinin Romalılara bir kez daha isyanı vukua geldi. Justinianus Hazarlarla barışı denedi ve bunun göstergesi olarak da esir tudun serbest bırakıldıysa da, bu şahıs yolda öldü. Hazarların da buna karşılık üçyüz Rum'u ortadan kaldırdıkları belirtilmektedir. İşler II. Justinianus'un istediği şekilde gitmedi ve 711 senesindeki bir isyanda o öldürüldü. Hazarlarla, Bizanslılar arasındaki evlilik münasebetleri daha sonra 732 tarihinde, Bizans imparatoru Leo'nun da oğlu Kostantinus'a (741-775), vaftiz edildikten sonra İrina ismi layık görülen Hazar kızı Çiçek'i alması şeklinde sürdü[684]. Bu prensesin oğlu IV. Leo (775-780) Bizans tahtına oturduğunda "Hazar Leo" lakabıyla anıldı.

Bununla birlikte 8. asrın başlarında Araplarla, Hazar Türkleri çok ciddi harplere giriştiler (707). Kafkasya'nın önemli geçiş noktalarından olan Derbent iki devlet arasında devamlı el değiştirdiyse de, Arap komutan Mesleme, sonunda burayı ani bir baskınla zapt etti (713-714). Ama Kafkasya'dan rahatça geçemeyecekleri anlaşılmış ve yine söylendiği şekliyle, araştırmacılar arasında birliğin bulunmadığı Arapların 717 veya 718'deki İstanbul seferi bu savaşlar yüzünden başarısızlığa uğramıştı. Ayrıca bu harpler esnasında Bizans imparatorunun Bulgar beyi Terbel'den de yardım istediğini de biliyoruz Dolayısıyla başarısız olan Arap komutanların yerleri de halifenin emriyle değişmekteydi[685]. 720 sıralarında Araplar, Türklere yeniden saldırdı ve

---

[684] S. Şişman, "İstanbul Karayları", **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, C. 3, İstanbul 1957, s.98; Kmosko, **a.g.m.**, s.144-145; K.Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D", **Acta Orientalia**, Tom. XI, Budapest 1960, s.78; Togan, **a.g.m.**, s.399; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.159; Grousset, **a.g.e.**, s.180; Baştav, **a.g.m.**, s.143-147; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.75.

[685] Kmosko, **a.g.m.**, s.147-152; Kurat, **a.g.e.**, s.39; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.159; Belazurî, **Fütûhu'l-Büldan**, Çev. M.Fayda, Ankara 1987, s.295-296; H.A.Dakuki, "Emevi Hila-

Mesudî'ye baktığımızda, Derbent'ten sekiz günlük mesafedeki Hazar şehirlerinden Belencer onların hâkimiyetine geçti ki, Arapların yaylarından fırlayan okların çokluğu yüzünden gökyüzünün görünmediği söylenir. Bunun üzerine Hazarlar merkezi kuzeydeki İdil'e taşımış olmalılar. Böylece Araplar kuzeye doğru yol aldılar. Ancak kaynakların ifadesine göre 725-729'larda herhalde Hazar hakanının oğlu komutasında bir Türk kuvveti güneydeki Azerbaycan'a doğru ilerlemiş ve Mesleme bizzat karşı harekâtın başında bulunmuştur. Ama bilindiği üzere o daha sonra halife tarafından geri çağrılmıştır. 730 tarihlerinde de Hazar-Arap mücadeleleri sürdü ve Ermenistan valisi Mervan'ın komutasındaki birlikler İtil kentine kadar dayandılar. Anlaşılan odur ki, bu harplerde Türkler binlerce kayıp ve esir verdiler[686]. Yukarıdaki hadiselerde de görüleceği üzere, Türklerle Bizanslıların uzun müddet iyi geçinmelerinin nedeni, düşmanlarının ortak olmasıydı.

Bizanslı idarecilerin yukarıda da söylediğimiz gibi, Hazar Kaganlığıyla bu şekil bir evlilik yoluyla yaklaşma teşebbüsleri üzerine, Araplar da Halife Mansur (754-775) zamanında, Ermenistan valisi Yezid b. Useyd al-Sülami yüklüce bir kalıng ödemek suretiyle ki, kaynakların aktardığına göre 4000 at, 1000 katır, 10.000 normal deve, 1000 tane çift hörgüçlü Türk devesi göndererek, bu tarz bir şey denemişlerse de, bunda başarılı olamadılar. Çünkü valiye bir oğul doğuran kadın ve çocuğu lohusalık devresinde öldü. Daha çok Bizans siyasetine yakın olan Hazarlar, bu devlet ile görüldüğü üzere evlilik ilişkileri de kurarak, Bizans imparatorluğunda tesirli oldu. Çünkü Araplara gönderilen bu prensesin evlendikten sonra ölmesi Türklerin hiddetini çekti ve Arap topraklarına saldırmalarının yolunu açtı. Aynı biçimde Araplar bir kez de, Harun Reşid devrinde Bermeki ileri gelenlerinden Fazl b. Yahya için Hazarlardan bir prenses istediler (798). Ne tesadüftür ki bu kız da öldü ve Türkler bunun da Araplar tarafından zehirlendiğine inandılar ve bu yüzden Arap topraklarına bir saldırı düzenlediler. Tabiki Hazar hakanları da başka kavimlerden eşler alıyordu. Mesela kaynakları incelediğimizde, Hazar beylerinin, hâkimiyetini kabul eden yirmibeş halktan birer tane hatunu hareminde bulundurmaları vakidir. Elbette bu siyasi üstünlükle de alâkalıdır. Bunun yanısıra Hazar prensesi Çiçek'in Bizans'a gelin gittiğinde giydiği elbise ve çeyizler Romalı-

feti Devrinde Hazar Tehlikesi", Çev. M. F. Toprak, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 25/1, Ankara 1988, s.95-96.

[686] Söylendiğine göre, Hazar hakanı Mervan'ın askerlerinin kalabalıklığından korkmuştu. Arap komutan Hazarlara bir elçi yollayarak İslamiyete davet etti. Hakan da kendisine Müslümanlığı öğretecek adamlar göndermesini bildirdi. Bakınız, Belazurî, **a.g.e.**, s.297; Mesudi, **a.g.e.**, s.67.

lar içinde hususi bir kadın modası yaratmıştır[687]. Dolayısıyla bu yıllarda, giydikleri gömlek ve ayakkabıları, uzattıkları saç şekilleriyle Bizans'ta revaçtaki bir Hun modası söz konusuydu.

7 ve 9. asırlar arasında gücünü arturan Hazar Kaganlığı, Doğu Avrupa'yı da nüfuzu altına aldı ve bu bölgede Türk Ogur boylarıyla, Fin kavimlerini tabi etti. Öyle güzel bir vergi sistemi kurmuşlardı ki, devlete bağlı halklardan hane veya fert başına muayyen miktarda para ya da mal toplanıyordu. Hazarlar büyük nehirlerde balıkçılık yapanlardan bile belli ölçüde vergi alıyorlardı[688]. Çağın en medeni siyasi yapısı olan Hazar hâkimiyeti yılları Slav kabilelerinin sosyal ve kültürel hayatlarında yükselmelerine de sebep oldu. Onlar, Hazar dönemindeki rahatlığı ve huzur ortamını kullanarak, ileride büyük bir güç şeklinde ortaya çıktılar. Günümüz Macar halkının ve devletinin teşekkülünde de özel bir yerleri vardır.

Tam bu çağlarda bizi ilgilendiren bir başka konuya değinmemiz lazımdır ki, 9. yüzyılın ilk yarılarında Uygur Kaganlığını yöneten iki tane Hazar (Kasar) unvanlı Türk hakanıyla karşılaşıyoruz. Bunlardan birincisi, 824 tarihinde Uygur kaganı Küçlüg Bilge öldüğünde tahta oturan kardeşi Kasar Tigin'dir. Diğeri de 839 senesinde intihar eden Hu Tigin'in yerine geçen Kasar Kagan'dır. Biz bu hususta iki ihtimal üzerinde duruyoruz: Biri, ağabeyi Küçlüg Bilge de olmak üzere Kasar Tigin, Tokuz Uygur boyundan Kasarlara (Hazarlar) mensuptur. İkinci olarak, Küçlüg Bilge kardeşlerinden birini Kasarlar üzerine göndermiş olduğundan dolayı, kardeşi de bu adı almıştır. Ancak Kasar Tigin'den sonra iktidar mevkiine geçecek olan Hu Tigin'in de, Hulara (Kürebir) mensubiyeti kuvvetli bir ihtimaldir ki, bu yüzden birinci görüşün

---

[687] Bury, **a.g.e.**, s.409-410, 458; T Frazer, **a.g.m.**, s.383-384; Togan, **a.g.m.**, s.398-400; Runciman, **a.g.m.**, s.54; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943, s.317; V.Minorsky, "A New Book on the Khazars", **Oriens**, 11/1-2, 1958, s.135; Czegledy, **a.g.m.**, s.75-80; Togan, **a.g.e.**, s.57-58; Artamonov, **a.g.e.**, s.260-262, 307-308; Rasonyi, **a.g.e.**, s.2; Golden, **a.g.e.**, s.196; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.159; Baştav, **a.g.m.**, s.143, 147-149; Dakuki, **a.g.m.**, s.95-100; Kuzgun, **a.g.e.**, s.51-55; Belazurî, **a.g.e.**, s.300; Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. O.Duru, İstanbul 2001, s.61; Gömeç, **Türk Destanlarına...**, s.363-364; M.Çoğ, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", **Türkoloji Araştırmaları**, 2/2, Erzincan 2007, s.157-158; Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.72-73; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.166.

[688] D. S. Margoliouth, "The Russian Seizure of Bardha'ah in 943 A.D", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, 1/2, London 1918, s.86; F.I.Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", **American Slavic and East European Review**, 13/1, 1954, s.5; Czegledy, **a.g.m.**, s.82-87; Togan, **a.g.m.**, s.408; Artamonov, **a.g.e.**, s.206, 519; Klyaştornıy-Sultanov, **a.g.e.**, s.69, 71.

doğruluğu aşağı-yukarı kesindir[689]. Öyleyse, aklımıza Hazarlar Türk coğrafyasının her iki kanadında parçalanmış bir vaziyette olabilir mi sorusu gelmektedir ki, bunu gözden ırak tutamayız.

Hazarların Bulgarlarla olan mücadeleleri de ilginçtir. Hazarlar onları ekonomik ve siyasi olarak sıkıştırıyorlardı. Bulgar beyinin oğlu Hazar hükümdarının yanında esir bulunduğu gibi, kızını da zevce olarak istiyordu. Bu maksatla 920-921 tarihlerinde Bulgar hükümdarı İl-teber Almış'ın talebi üzerine, Abbasi halifesi Muktedir Billah, İslamiyeti öğretmek maksadıyla adamlar ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para gönderdi. Bu heyet içinde yer alan İbn Fadlan'ın hatıraları bilindiği üzere Türk tarihi ve kültürü açısından son derece mühim belgeleri bünyesinde barındırır.

Hazar Kaganlığının siyasi yapısı da diğer Türk hanedanlıklarıyla karşılaştırıldığında farklılık ihtiva eder. Burada çeşitli dinler ve ırklar birlikte yaşama imkanı buldular. Dolayısıyla Hazar Türklerinin bıktırıcı Arap saldırıları karşısında bir siyasi manevra olarak, 737 tarihlerinde İslamiyete girmelerini görmemiz bir yana, Hristiyanlık ve özellikle Yahudilik önemli ölçüde tesirli olmuştur ki, Hazar Türkleri 922'lerde Endülüs'teki Yahudi mabedlerinin yıkılmasına karşılık, İdil'deki Müslüman camisinin minaresini tahrip etmişler, Bizans'tan kaçan Yahudilere de kucak açmışlardı[690]. Bununla birlikte 10. yüzyılın ikinci yarısında Rus saldırılarından bunalan Hazar hakanının, Harezmlilerin desteğine karşılık yeniden Müslümanlığı seçtiği bildirilmektedir ki, bu sırada İtil şehrinde binlerce Müslüman, otuz mescit ve bir büyük cami bulunuyordu.

Ayrıca bugün, 8. veya 9. asırda Bulan Hakan çağında Museviliği kabul ettiği sanılan Hazarların kalıntısı olarak Karaim Türklerini görmekteyiz ve bunlar Türkiye de dahil olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerine dağılmıştır. Hazar Türklerinin, Karaim mezhebini seçmeleri ise tamamen siyasi amaçlıdır. Onların komşuları olan Hristiyan ve Müslümanlara muhalefet amacıyla bu inanca girdiklerini, Arap ve Bizans etkisine karşı bir oyun olduğunu, bu dinin Hazar Kaganlığında gerçekten benimsenmediğinin altı çizilmektedir.

Mesela Hristiyanlıktaki bazı şeyler, Türklere ters idi. Bunun en bariz göstergesi, 8. yüzyılda Hazar Türklerinin "bir yaratıcı Tanrı"

---

689 J.Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev", **Slavonic and East European Review**, 3/1, 1944, s.108-124; Runciman, **a.g.m.**, s.54; Hamilton, **a.g.e.**, s.141; A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.5; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.107-108.

690 Togan, **a.g.m.**, s.400.

tanıdıkları, Hıristiyanların "üçlü inancına" karşılık, onların tek Tanrıya taptıkları kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: "Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh'a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı'nın hizmetindeyiz" demektedir.

Yine bilindiği üzere Hazar Kaganlığının içerisinde Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Kök Tengri İnancı birlikte varlıklarını sürdürebiliyorlardı. O zamanki idareciler öyle bir sistem kurmuşlardı ki, bütün bu halkın dini işleri gayet iyi yürümekteydi. Kaganlıkta, devletin hukuki işlerine bakan yedi kadının olduğundan söz ediliyor. Bir kadı Kök Tengri'ye inananlara (yahut da eski Türk dinine), geri kalan ikişer tanesi de diğer dinlerde olanlar için vazifelendirilmişlerdi[691].

Devlet teşkilatı şekli olarak umumiyetle diğer Orta Çağ Türk devletlerindeki müesseselere benzeyen Hazarlarda ordu da aynıydı. Savaşta gevşek davranmak ya da kaçmak en büyük cezayı gerektirirdi. Muhtemelen bugün İdil-Ural, Kafkasya ve Kırım civarlarında bulunan Kök Türk harfli kitabeler Hazar, Bulgar vs. Türk gruplarına aittir[692]. Tabi burada Hazar tarihi ve kültürünün en mühim vesikalarından sayılan İbrani alfabesiyle yazılı mektupları da anmakta fayda vardır.

Maalesef bu Türk sülalesine de en büyük darbe Türk-Peçeneklerden geldi ve onlar da 11. yüzyıldan sonra eski kuvvetlerini yitirdiler, ama Batı için yeni tehlike şimdi Peçeneklerdi. Bu arada Kuman-Kıpçak tazyiklerinin de unutulmaması lazımdır. Hazarların yıkılmasında, diğer bazı Türk hanedanlıklarının çökmesine etki eden faktörler de söz konusudur. Bunlardan en başta geleni, Hazar-Türk toplumu arasındaki birlik duygusunun kaybolmasıdır. Yahudi vezirlerin hakanları ellerinde oynatmalarıyla beraber, 9. yüzyıldan itibaren, Kuzey-batı Avrupa'dan başlayarak, Kafkasya'ya kadar uzayan Rus tehditleri ve yıpratmaları da Hazar Kaganlığının parçalanmasında tesirli oldu. Slavların 866 tarihlerinde önemli bir Hazar şehri olan

---

691 Frazer, a.g.m., s.387; Runciman, a.g.m., s.53-54; S.Şişman, "İstanbul Karayları", İstanbul Enstitüsü Dergisi, C. 3, İstanbul 1957, s.97; A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and Inheritors", Acta Orientalia, Tom. XII, Budapest 1961, s.305-306; Minorsky, a.g.m., s.123; Artamonov, a.g.e., s.325; Zajaczkowski, a.g.m., s.302; Grousset, a.g.e., s.181-182; Togan, a.g.m., s.400; Rasonyi, Tarihte Türklük, s.116; Golden, a.g.e., s.199-200; Kafesoğlu, a.g.e., s.162; I.Vasary, "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1993, Ankara 1995, s.57; Gömeç, Şamanizm ve..., s.15; C.V.Findley, The Turks in World History, New York 2005, s.51.

692 Togan, a.g.m., s.407; Baştav, a.g.m., s.163-173; Golden, a.g.e., s.303-307.

Kiev'i zaptları da bir dönüm noktasıdır. Ayrıca 10. asrın başlarında Bizans imparatorluğu kendi topraklarındaki Yahudileri bastırınca onların Hazar arazisine kaçtıklarını ve bu yüzden Hazar Türkleriyle, Doğu Roma'nın arasının açıldığını görüyoruz. Böylece Bizans imparatoru bir vakitler Hazarları kullandığı gibi, bu kez de Slavlarla, Hazar Türklerine karşı anlaştılar. Buna bağlı olarak, belki de 965'lerde Ruslardan ciddi darbeler yediler. Bu sebepten Hazarlar, Peçenek ve Ruslardan korunmak için doğudaki Harezm'den yardım istedilerse de, onlar da İslamiyeti kabul ettikleri takdirde kendilerine destek vereceklerini söylediler[693]. Bir diğer etken de herhalde, Hazarların çok kısa süreler içerisinde pekçok dine girmeleridir ki; bu inançlardan sadece Yahudiliğin Karaim mezhebi onların arasında nüfuz edebildi. Bir süre sonra idarecilerin halktan kendilerini soyutlamaları, devlet işlerinin Yahudi vezirlerin tekeline geçmesi, ister-istemez halk ile hükümetin arasını açtı ve ahali devlet kendisinin de olsa desteğini ondan çekti.

Hazarların diğer bir tarihî rolü, Anadolu'nun ve Kafkasya'nın Araplaşmasını bilmeyerek de olsa, engellemeleridir. Malûm olduğu gibi Araplar, Anadolu üzerinden İstanbul'a ve dolayısıyla Avrupa'ya ulaşamayınca, şanslarını Kafkasya ve Karadeniz çevresinden denemişler, bunda da Hazar Türkleri yüzünden başarılı olamamışlardı. Eğer Araplar, İran'ı olduğu gibi Hazar yurdunu da zaptetseydiler, bütün Karadeniz havalisini kontrollerine alacaklar, Bizans'ın başkentini kolayca kuşatacaklardı. Neticede kuzeye doğru ilerleyemeyen Araplarla, Slavların (Ruslar) karşılaşmaları da gerçekleşmedi. Belki de bu mücadelelerde Ruslar galip gelip, Arap topraklarını ele geçire-bilirlerdi.

Hazarlar siyasi hakimiyetlerini yitirdikten sonra, herhalde bölgedeki diğer Türk kabilelerinin arasına karıştılar ki, bunlardan birisi de söylendiğine göre Selçuklu Oguzlarıdır. Hazar Türklerinin varisleri Peçenek, Oguz ve Kuman-Kıpçaklar sayılmakla beraber, kalıntısı

---

[693] Howorth, "Circassians and White Khazars", s.190-191; Brutzkus, **a.g.m.**, s.111; Rasonyi, **a.g.e.**, s.117; Kurat, **a.g.e.**, s.42-43; J.Martin, "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", **International Journal of Turkish Studies**, 1/2, Wisconsin 1980, s.87; Golden, **a.g.e.**, s.200-201; S.A.Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", **Rocznik Orientalistyczny**, LII/1, Warszawa 1999, s.23-24; Togan, **a.g.e.**, s.103, 165, 184; Grousset, **a.g.e.**, s.182; Togan, **a.g.m.**, s.401; Baştav, **a.g.m.**, s.154-155; Kuzgun, **a.g.e.**, s.36-40; E.R.Knauer, "A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Genealogical Study", **Metropolitan Museum Journal**, New York, Vol. 36, 2001, s.136; O.Türkdoğan, "Türk Toplumunda Karaman ve Hazar Türkleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 276, İstanbul 2009, s.17.

olarak bugün başta Kafkas coğrafyasındaki Kabartayları ve onların komşuları Karaçay-Balkarları gösterebiliriz[694]. Ama bunun dışında İdil-Ural'ın etnik oluşumuyla, şüphesiz bölge Türklerinin hepsinin teşekkülünde Hazarların etkisi vardır.

Halk olarak yükseldikleri coğrafya göz önüne alınınca, burası aşağı-yukarı bütün Türk boylarını yakından ilgilendiren bir öneme sahiptir. Türk dünyasının temas noktasındaki bu Türk boyu ticaret yollarının da kavşağında olması hasebiyle yerleşikliğe erken çağlarda geçmiş ve iktisadi hayatı diğer Türk sülalelerine nazaran biraz farklılık arz etmiştir. Bu yüzden Türk sınırlarına kurulmuş olan bir nev'i serbest ticaret bölgeleri çok önemliydi.

Hazarlar kışları tamamen şehirlerde geçiriyorlardı. Ama diğer Türkler gibi yazın hayvanların peşinde yaylalardaydılar. Hazarların başta birer Türk kabilesinin isminden geldiği bilinen Belencer ve Semender gibi kentlerinin yanısıra, İdil de söz konusu şehirlerin ardından Türklere ordugâhlık yapmıştı. Üç parçadan meydana gelen bu yerleşim birimi[695], milletlerarası bir ticaret merkezi hüviyetini kazanmıştı. Onların savunma amaçlı meşhur kenti Sarıg-el (Sarkel) taş ve tuğladan inşa olup (833), içinde ahşap binalar da bulunuyordu. Yine tarihi kaynakların ifadesiyle, onlar bu şehri Bizans'tan aldıkları destek ile kurdular. Burada çanak-çömlek ve çeşitli maden işleme atölyeleri mevcuttu. 10. asrın ikinci yarısında Hazar hakanı, Endülüs'te bulunan Yahudi vezire yazdığı mektupta, yaşadığı yerden bahsederken, orada tarlalarının ve nar bağlarının da olduğunu söylüyordu. Zaman zaman kıtlık yıllarında Ruslar, onlardan tahıl satın alıyordu. Elbette en başta gelen ihraç ürünleri hayvanlardan sağlanan kürk, deri ve yine hayvani yiyeceklerle, içeceklerdi. Ayrıca kaliteli silahlar da üretmekteydiler[696].

---

[694] K. Fischer, **Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale**, Zürich 1896, s.5; Howorth, **a.g.m.**, s.186; Kmosko, **a.g.m.**, s.135; M.Bala, "Karaçay ve Balkarlar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.218; Baştav, **a.g.m.**, s.157-158; Dakuki, **a.g.m.**, s.97; S.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtların Kasarları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 7/84, İstanbul 1993, s.25; Zimonyi, **a.g.m.**, s.37; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.452-458.

[695] Burası kaynaklarda Han Balık, Hazaran, Sarıgşın, El-beyza gibi adlarla da anılır. Bakınız, Togan, **a.g.m.**, s.403.

[696] Howorth, **a.g.m.**, s.189-192; Frazer, **a.g.m.**, s.383; Runciman, **a.g.m.**, s.52-53; Minorsky, a.g.m., s.135; Martin, **a.g.m.**, s.86; A.N.Kurat, "Bulgar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979, s.789; Feher, **a.g.m**, s.291; Grousset, **a.g.e.**, s.181; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.225; Togan, **a.g.m.**, s.399-403; Baştav, **a.g.m.**, s.158-163; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.562-586; C.Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik

Hazarlar konusundaki en büyük sıkıntımız, yukarıdan da anlaşılacağı üzere, Türkçe belgelerde onlar hakkında az bilginin olmasıdır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Türk Hazar halkı konum itibarıyla Türk toplulukları içinde oldukça ilginç bir mevkidedir. Onları yazılı vesikalarda 4. asırdan itibaren görmek mümkündür, ancak Türk coğrafyasının hem doğusu, hem de batısında bazan aynı çağlarda rastlıyoruz. Bu da bize, çok güçlü ve kalabalık bir yapıya sahip olduklarına işarettir. Bunun yanısıra Türk ve Avrupa tarihinde belirgin bir şekilde ön plana çıkan Hazarlar, dönemleri itibarıyla kültürel ve teknik alanda oldukça gelişmiş bir seviyededirler. Kabul ettikleri din noktasından da onları incelediğimizde, yine farklılıkları göze çarpar. Yani Musevilik gibi bir dini seçmeleri, Türk toplulukları içinde görülmeyen bir durumdur. Ayrıca Hazar Türkleri bugünkü İdil-Ural ve Kafkasya'daki Türk halklarının pek çoğunun teşekkülünde de rol oynamışlardır.

Bilindiği üzere Ötüken'deki Uygur hâkimiyeti sona erince onların yerine Kırgız Türkleri geçmişti. Asya'nın en eski Türk boylarından olan ve bir zamanlar tarihî Türk yurtlarına sahip bulunan Kırgız Türkleri konusundaki bilgilerimiz maalesef oldukça azdır. Hem Türkçe belgelerde, hem de Çin kaynaklarında onlar hakkında anlatılanlar bize göre yetersiz kalıyor. Bununla beraber diğer Türk kavimleriyle karşılaştırdığımızda ve çince vesikalara bakınca en köklü bilgiler Kırgızlara aittir. Ancak Kırgızların konumu pekçok Türk boyundan farklı bir durum sergilemektedir. Onların çağdaşı veya daha sonra tarihte görülen bir kısım Türk kabileleri zamanlarına göre çok ileri bir düzeyde oldukları gibi, çağa da ayak uydurabilmişlerdir. Kırgızlarda ne yazık ki bu özelliği göremiyoruz. Tarihte ve günümüzde sosyal konum itibarıyla oldukça zayıftırlar.

Kırgız isminin manası ve menşei hususunda çok değişik görüşler varsa da, herhalde bu ad "kırk" sayısının çoğuludur[697]. Diğer izahların büyük bir kısmı halk etimolojisi üzerine kurulmuştur. Çin kaynaklarında, Hunların yıkılışından sonra Kırgızlara, "Hakas" da denmiş ve

---

Araştırma", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.33-46; Rasonyi, **a.g.e.**, s.116; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.161; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.36.

697 E.G.Pulleyblank, "The Name of Kirgiz", **Central Asiatic Journal**, Vol. 34, Wiesbaden 1990, s.106; L.Bazin, "Notes sur les mots Oguz et Türk", **Oriens**, 6/1, Leiden 1953, s.315; P.A.Boodberg, "T'u-chüeh Türkleri Hakkında Üç Not", Ter. E.B.Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 102, Haziran 1996, s.181; S.Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2011, s.5-6.

bu isim günümüze kadar ulaşmıştır. Şu an Güney Sibirya'da yaşayan Hakaslar bunlardır. Ayrıca mevcut Kırgız şecereleri de incelendiğinde Hakaslar ile Kırgızların aynı olduğu anlaşılır. Çin kayıtlarında ve Kök Türkçe belgelerde Kırgızların eski Türk çağında Güney Yenisey bölgesinde olduklarına işaret ediliyor. Onlar, M.Ö. 2 ve 1. yüzyıllarda Baykal Gölü'nün batısı, Balkaş Gölü'nün doğusu, Bar Göl'ün kuzey tarafları, Yenisey'in orta kısımlarında, kısaca Tanrı Dağlarının doğusu ile Tannu-Ola arasında bulunmuşlardır. Büyük ihtimalle 13. asırdan sonraki Mogol istilasının ardından da[698] bugünkü yurtlarına kalabalık bir grup olarak geldiler.

Daha Hunlar devrinde, Türk-Hun birliği içerisinde rastladığımız Kırgız Türkleri, sonradan Kök Türklerin, arkasından da Uygurların idaresi altında yaşadılar[699]. Fakat bulundukları devletlerin yapısında her vakit huzursuzluk çıkardıkları bir gerçektir. Bu durum itibara alınınca, belki Oguzlarla örtüşen tarafları olduğunu söyleyebiliriz. Türk boyları arasındaki bu tarihi rekabet ve anlaşamamazlık çok eski zamanlardan beri süre-gelmektedir. Türk milletinin pekçok güzel hasletine karşılık, Tanrı tarafından verilmiş kötü huylarından birisi de bu denilebilir. Türklerin, maalesef yabancı kavimlere karşı göstermiş oldukları hoş-görüyü kendi soydaşlarından esirgemeleri anlaşılabilir değildir. Tabi ki sebep ne olursa-olsun, bu mazeret sayılamaz.

Kırgız Türkleri 560'larda Börü Kan'ın (Mo-kan) idaresi altına girdikten sonra kaganlığa vergi ödemek ve ihanette bulunmamak şartıyla serbest bırakılmışlardı. Bu sırada çok keskin ve kaliteli silahlar imal eden Kırgızların bir bölümü ziraatla meşgul oluyorlardı. Yenisey Vadisinde, Sayan Dağları eteklerinde ve Minusinsk bozkırlarında tarım yapmayı öğrenmişlerdi. Onlar, Kök Türk Kaganlığının silahlarını, çeşitli ev eşyalarını ve hayvan yemlerini de sağlıyorlardı. Ancak 630 tarihinde Kök Türk Kaganlığı sarsıntıya uğrayınca, Kök Türklerden habersizce Çin devleti ile irtibata geçtikleri[700] anlaşılıyor.

---

698 İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.99; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.91; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul 1984, s.208; B.Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", **Belleten**, Sayı 59, Ankara 1951, s.377; B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.101; İbn Haldun, **Mukaddime I**, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989, s.154.

699 V.V.Barthold, **Kırgızlar**, Çev. U.D.Aşçı, Konya 2002, s.28; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 1, Ankara 1971, s.27; L.Ligeti, "Kırgız Kavim İsminin Menşei", **Türkiyat Mecmuası**, C. 1, İstanbul 1925, s.235-237, 241; Ögel, **a.g.m.**, s.101; R.R.Arat, "Kırgızistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.738; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.144-145; Gömeç, **a.g.e.**, s.1-2, 9.

700 S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.109-110.

Kök Türk Kaganlığının içerisinde düzenin yeniden sağlanmasının arkasından Bars Beg adlı birinin Kırgızların kaganı yapıldığını görüyoruz. Ama iki akraba halk arasında yeniden iyi gitmeyen birşeyler ortaya çıktı. Belki de Kök Türkler onlarla sonucu Türk milletinin zararına olan bir savaşa girmenin faydasız olduğunu düşündüklerinden Bars Beg, Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirilerek bir yakınlaşma tesis edildi. Fakat daha sonra, Bars Beg'in de Kök Türk Kaganlığına karşı ayaklandığını ve öldürüldüğünü biliyoruz.

Bu hadisenin peşinden 710 tarihinde bir kez daha başkaldırdılarsa da, Tunyukuk'un usta komutanlığı sayesinde baş eğdirildiler[701]. Yukarıdaki malûmattan da anlaşılacağı üzere Kök Türk hâkimiyeti altında pek rahat durmadıkları ortadadır. Çünkü yaklaşık 200 yıllık Kök Türk Kaganlığı sırasında birkaç defa onların Börülülere (Aşinalar) isyanları söz konusudur.

Tıpkı Oguzlarla olduğu gibi, Kırgız Türkleriyle yapılan savaşlar da çok kanlı bir şekilde gerçekleşti. Kök Türk Kaganlığının dağılma sürecinde olmasa bile, bu tarihî hadiseyi hızlandırmada etkili oldukları inkâr edilemez. Yani Basmıl, Uygur ve Karlukların ittifakına katılmadılar; ama onlara uygun zeminlerin hazırlanmasında dolaylı da olsa Kırgızların rolünün olduğunu biliyoruz.

9. yüzyılın ortalarına kadar bir devlet kurma peşine düşmeyen Kırgız Türkleri, Uygurların idaresine de muhalefette bulundular. Bunun sebebi bir ihtimal hayatlarını geçirdikleri bölgeden de kaynaklanıyor olabilir. 7 ve 8. asırlarda Türk topluluklarının coğrafyasına bir baktığımızda, Kırgız Türkleri herşeye rağmen en kuzeyde yaşayan gruptur. Kısaca, bu topraklar merkezi Türk kabilelerine oldukça uzaktır. İklimden kaynaklanan zor hayat şartları, Çin, Bizans ve İran gibi devrin güçlü ülkeleriyle doğrudan temasa geçilememe gibi birtakım nedenlerden dolayı da Kırgız beyleri belki kendilerinden beklenen devlet yapısını veya idari mekânizmayı oluşturamadılar.

---

[701] Gömeç, **a.g.e.**, s.137-147; S.Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2011, 52-57.

Uygur Kaganlığı zamanında da, Kırgız Türklerinin devletle kıyasıya mücadelelerinin devam ettiğini söyledik. Hatta, Kök Türk döneminden belki de biraz daha ileri giderek Uygur hanedanlarının değişmesinde önemli rol oynadılar. Ve nihayet kendi insiyatiflerinin dışında da olsa, birbirleriyle kavgaya tutuşan Uygur komutanlarının sayesinde tarihi Türk yurdu Ötüken'i ele geçirdiler. Tabi ki, burada geçmişi de sorgulamak durumundayız. Kırgızlar, Türk devletini yönetmeye ve kutlu Ötüken'in sahipliğine layık oldular mı? Maalesef onlar da Uygur Türklerine benzer şekilde hareket edip, tarihi bir sorumluluk yüklendiklerinin farkına varamadılar. Neticede buraları yüzyıl bile tutamadan Mogolların idaresine bıraktılar. Elbette ki bu hâl, sadece kendi istikballerinde değil, bütün Türk milletinin geleceğinde de tesirli oldu.

Sonuç olarak onların Asya'daki hâkimiyetleri uzun sürmedi. 931 senesinde Kıtan saldırıları karşısında onlara bağlandıklarını söyleyen Kırgızlar, 13. asrın başlarında da Çingiz Hanlıların hâkimiyetini tanıdılar. Onların büyük bir kısmı Tanrı Dağları bölgesine, yani bugünkü Kırgızistan coğrafyasına geldi. Burada önce Çagataylıların, sonra Temürlülerin egemenliği altına giren Kırgız Türkleri, bunların ardından Rus çarlığının tahakkümünü kabul etmek zorunda kalmışlar idi[702].

Türklerin tarihinde önemli bir mevkide bulunan, ancak sonradan bu camiadan çıkan bir Türk kabilesi ve devleti de Bulgarlara aittir. Bunun yanısıra onların durumu diğer Türk hanedanlarından biraz farklılık arz eder ki, o da; iki sülale şeklinde hem Balkan coğrafyasında, hem de İdil-Ural havalisinde hayatlarını sürdürmüş olmalarıdır.

Bulgar Türkleri konusuna da her zaman yaptığımız üzere onların adlarıyla girmek gerekir ki, umumiyetle Bulgar isminin Türkçedeki "bulgamak" fiiliyle alâkası dikkate çekilmekte ve manası da "karışmak, bulanmak" şeklindedir[703]. Bu adın ne vakit ortaya çıktığı meselesine

---

[702] Kırgız dönemi Türk tarihi için bakınız, S.Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2011.

[703] W.Bang-A.von Gabain, **Analytischer Index**, Berlin 1931, s.475; Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**. Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931, s.22; G.Doerfer, **Turkische und Mongolische Element im Neupersischen**, Vol. II, Wiesbaden 1965, s.317; S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.336; Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânû Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.467, C. II, 238, C. III, s.291; A.von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M.Akalın, Ankara 1988, s.270; El-Hvarizmi, **Mukaddimetü'l-Edeb**, Haz. N.Yüce, Ankara 1988, s.108.

gelince, herhalde 5. asrın ikinci yarısından sonradır[704]. Fakat bu sırada Bulgarlar henüz bağımsız bir il hüviyetine kavuşmuş olamazlar. Çünkü kaynaklara baktığımızda, bu çağlarda hala Beş Ogur (Bittigur), Altı Ogur (Altıngur), Tokuz Ogur (Kutirgur), On Ogur, Otuz Ogur (Utirgur), Sarı Ogur (Sarogur) vs. isimleri geçerliliğini korumaktadır. Bizim tahminimize göre, Bulgarların yarı müstakil il yapısı 7. yüzyılın ortalarına doğru tamamlanmıştır.

Bununla beraber araştırmacılar Bulgar Türklerinin tarihini umumiyetle dört aşamada ele alırlar ki; bunlardan birincisi, Avrupa Hunlarının hâkimiyeti yitirmelerinin ardından ortaya çıkan siyasi buhran esnasında Ogur kabilelerinin aralarındaki yeni il oluşturma teşebbüsleridir. İkincisi, Türkistan'a dönen kimi Ogur-Bulgar kabilelerinin burada Kök Türk Kaganlığının fetret dönemine girmesini de fırsat bilerek 7. asrın ilk yarılarında Kubrat Han tarafından meydana getirilen birlik devresidir[705]. Üçüncüsü, Kubrat'ın ölümünün sonrasında oğullarının her birinin başkanlığında yeni yurtlar araması çağıdır. Dördüncü ve son dönem ise, Bulgarların Karadeniz'in doğu ve batısında, iki kol halinde siyasi bir devlet yapısına erişme ve mücadele zamanıdır. Tabiî ki bunların içerisinde daha çok Tuna ve İdil Bulgar tarihi ön plana çıkar.

Bulgar Türklerinin menşeine dair özellikle Batıda pek çok inceleme kaleme alınmakla birlikte, onların önde gelen ailesi olan Bars İllilerin adı Türkçe belgelerde ilk defa Uygur dönemi yazıtlarında geçer. Bu Kök Türkçe kitabelerde anılan Bars+il (Bers+il)/ Bars İl isminin, Kasarlarla (Hazarlar) beraber söylenmesi de ilginçtir. Ayrıca Roma kaynaklarında, imparator Zenon çağında (474-491), Sirmium'da (Sırbistan'da) Doğu Gotlarına karşı 482 senesinde yardım istenen Hun-Ogur-Bulgar kabilelerinden söz açılırken[706]; Bars İlliler, Arap kaynaklarında İtil Bulgarlarıyla, Hazarların önemli bir kolu sıfatıyla geçen "Barsula"[707] ile birleştiriliyor[708]. Bars İl ve Kasar'ın Boz Oklardan

---

704 J.B.Bury, **History of the Later Roman Empire**, Vol. II, London 1912, s.302; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.20-21.

705 Bazı Macar bilim adamları Bulgarların 463'lerde Kafkasya'da olduklarını söylerler ki, hatta Bizans kaynaklarındaki Kidara Hunlarını, Bulgarlarla da birleştirirler. Bakınız, G.Feher, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984, s.5; Gömeç, **a.g.e.**, s.99.

706 J.G.Sheppard, **The Fall of Rome and the Rise of the New Nationalities**, London 1861, s.284; J.B.Bury, **A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. 1. London 1889, s.272-273; S.G.Klyaştornıy, "The Terkhin Inscription", **Acta Orientalia**, 3 6/1-3, Budapest 1982, s.348; Feher, **a.g.e.**, s.27; İ.Kafesoglu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s.1; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.43-44.

707 Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.172; G.Moravcsik, **Byzantinoturcica** II. Leiden 1983, s.89.

olduğu yolunda da iddialar vardır. Ancak burada şunu söylemek gerekir ki, ta Hunlar çağından beri mevcut olan 24'lü teşkilat bir yana, Oguzlardaki Boz Ok, Üç Ok ve 24'lü taksimat 10. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu sebeple biz Bars İl'in Boz Oklardan olduğu görüşüne katılmıyoruz. Ayrıca bizim araştırmalarımız, şimdiye kadar Barsıl veya Bersil şeklinde transkripsiyon edilen bu etnik adın "Bars İl" veya "Bars El" şeklinde okunması yolundadır. Çünkü biliyoruz ki, Bars (veya Pars) Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir ve şahıs adı olabildiği gibi, boy ismi şeklinde verilmesi de çok muhtemeldir.

Başlangıçta Kök Türklere bağlı olan Bars İlliler, onların 630'daki inkırazları sırasında herhalde Baz Kagan'ın idaresindeki Tokuz Oguz ittifakına dahil olmuşlar idi. Tez Kitabesinde 687 yılında Baz Kagan'ın öldürülmesi hadisesi dolayısıyla anıldıkları söylenen Bars İl ve Kasarların Tokuz Oguzlara ihanet ettikleri ileri sürülmüştür[709]. Ancak yazıtın ilgili kısımlarında eksiklikler olduğu için bu neticeye varmak oldukça güçtür. Yani Bars İlliler ve Kasarların Tokuz Oguzların mı, yoksa Kök Türklerin mi safında çarpıştıkları henüz belli değildir. Uygur Kaganlığının batı kesiminde yer alan Bars İlliler, daha sonra Hazar ve Bulgar hanedanlığının teşekkülü sırasında Uygurlardan ayrılarak, bu kaganlıkların esasını teşkil ettiler. Son olarak; yine bazı ilim adamları, Altayların doğusunda, bugün kurttan türediklerine inanan bir Bersit kabilesinin varlığından söz açıyorlar[710], ki biz buna da şimdilik tereddütle bakmaktayız.

Bulgarların kökeni hususunda umumi görüş, onların Batı Tölös-Ogur gruplarından oldukları ve Avrupa Hun Devletinin çöküşü üzerine Attila'nın küçük oğlu İrkin'e (İrnek)[711] bağlı Türk ailelerinin Karadeniz'in kuzey-batı taraflarına gelerek, burada bir il oluşturduğu yolundadır ki, Bulgar isminin manası da bunu doğrulamaktadır[712].

---

[708] Adları Bizans tarihçisi Theophyklatos Simocatte'de "Barselt" (t çoğul eki) biçiminde geçer. Birkısım ilim adamı bu adı Ermenice "Barsilk" (k çoğul eki), Süryanice "Bagarsik" (=Barsik) ve Arapça "Bancur", "Barsul", "Bursul" kavim adlarıyla birleştirmeyi denemiştir. Bazı tahminlere göre 5 ve 6. yüzyıllardan başlayarak Derbent'in kuzeyinde, takribi olarak Sulak ve Terek ırmaklarının Hazar Denizine döküldüğü yerde oturdukları sanılmaktadır. Bakınız, P.B.Golden, **Khazar Studies**, Budapest 1980, s.44-45; Moravcsik, **a.g.e.**, s.89.

[709] S.G.Klyaştornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", **Acta Orientalia**, 39/1, Budapest 1985, s.149.

[710] B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.44; Gömeç, **a.g.e.**, s.44.

[711] Bu ad konusunda bakınız, S.Gömeç, "Attila'nın Çocuklarının Adı", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 23/36, Ankara 2004.

[712] H.H.Howorth, "The Spread of the Slaves- Part IV. The Bulgarians", **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 11, London 1882,

Ayrıca bir Rus kroniğinde de, İrkin'in Bulgar hükümdâr ailesinin atası olarak gösterildiği üzerinde durulur.

Çin'in ve doğudaki Mogol asıllı kavimlerin baskıları nedeniyle M.Ö. 1 ve M.S. 1. asırlarda Türklerin şimdiki Kıpçak bozkırlarında ve Türkistan'ın batısında gittikçe nüfusları artmış idi. Ve birtakım iddialara göre bu sırada daha sonra Hazar-Aral, Kafkasya ve en nihayet Doğu Avrupa ile Balkanlarda görülecek, Orta Çağ tarih yazarlarının pekçoğunun Hunlarla bir tuttuğu Ogur teşekkülü gerçekleşiyordu. Bunun yanısıra tarihi kaynakları incelediğimizde 4-6. asırlar arasında Karadeniz çevresi bozkırlarıyla, İdil-Ural, Hazar-Aral ve Sır Derya boylarında kalabalık bir Ogur topluluğunun pek de teşkilatlı olduğunu söyleyemediğimiz bir şekilde, değişik kabile beylerinin idaresinde yaşadıklarını görüyoruz. Umumiyetle Ogur adına Batı kaynaklarında, bilhassa Bizans kroniklerinde rastlamaktayız ki, Bizanslılar zaman zaman kendi menfaatleri icabı, onları birbirlerine karşı da kullandılar, bu yüzden Otuz Ogurlar, Tokuz Ogurları Tuna'ya doğru kovaladılar ve Bizans arazisine girmelerine sebep oldularsa da Otuz Ogurların bu saldırısı bir müddet sonra Tokuz Ogurlar tarafından durduruldu. Bu Ogurların kendi aralarında meydana getirdikleri ittifaklara bağlı olarak Beş Ogur, Tokuz Ogur, On Ogur, Otuz Ogur, Sarı Ogur vs. isimler aldıklarını bilmekteyiz. Burada bir başka iddiaya da değinmek gerekir ki, o da; Bulgarların iki kol halinde geliştiği yolundadır. Buna göre; Kuban çevresinde Utirgurlar (Otuz Ogur), Don Nehrinin batısında da Kutrigurlar (Tokuz Ogur) yaşıyordu. Bu durumda onların sağ kol ve sol kol biçiminde teşkilatlı olmaları gerekir ki, Bulgarların daha doğrusu Ogurların böyle bir yapı içinde olduklarını biz sanmıyoruz[713]. Netice itibarıyla bütün bu konfederasyon yapıları içlerinden çıkan kuvvetli il teşkilatlarıyla bir anlam kazanıyordu. Bunlar da Hunlar, Sabarlar, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklardı.

Esasında Ogur ve Oguz kelimesi tek menşeden gelip, ikisi de aynı manayı ifade eder ki, kökü de "og" sözüne gider ve aile anlamındadır[714]. Bununla beraber Türk boylarının bulundukları çevre ve

---

s.219-267; M.A.Tevfik, **Turanlının Defteri**, İstanbul 1330, s.58-59; Feher, **a.g.e.**, s.24-25; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.2; R.Saffet, **Avrupa'da Eski Türkler**, Ankara (Tarihsiz), s.26.

713 J.B.Bury, **Syriac Chronicle**, London 1899, s.530; L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.97; O.Maenchen-Helfen, "Akatir", **Central Asiatic Journal**, 11/4, Wiesbaden 1966, s.279; A.N.Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.109; A.N.Kurat, "Bulgar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979, s.782; Feher, **a.g.e.**, s.6-8, 28-29; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.88.

714 Bakınız, Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.74.

etkilendikleri kültürler itibarıyla Türkçede zaman zaman birtakım lehçe farklılıklarının doğduğuna şahitiz. Mesela, ilim adamları Doğu Türkleri "Oguz" derken, Batı Türklerinin "Ogur" dediklerini, söylerler. Bu bize göre de, bir çoğul eki olarak düşündüğümüz "Z" ve "R" değişiminden başka bir şey değildir.

Bundan başka Ogurlar hususunda onların Hun çağında, M.Ö. 3. yüzyıla ait belgelerde zikredilen Wu-sun kalıntıları oldukları ve yine bu çağlarda isimleri anılan Hu-chieh ve Wu-chiehlerle irtibatlandırılmaları söz konusudur ki, bu yazılışların Ogur'a karşılık geldiği de söylenir[715]. Biz buna biraz tereddütle bakmaktayız, çünkü Çin kaynağı Shi-chi'de aynı dönemde hem Wu-chieh, hem de Hu-chieh adı geçer[716]. Eğer bunlar Ogur'a delalet etseydi, tek bir yazılışının olması gerekirdi. Bununla beraber Yayık Nehri etrafında bulunan Ogurlar, esasında Avrupa Hunlarının temelini de meydana getirmiş olmalılar.

Neticede Bulgarların ilk hükümdarı olarak sayılan İrkin (İrnek), Balkanlarda Bizans ve Gotlarla bir müddet savaştıktan sonra, bilinmeyen bir zamanda tarihten çekiliyor. Onun halefi olarak Muncuk (Mundo) isminde birinden söz açılır ve peşisıra iktidara çıkan beyler çağında yavaş yavaş Bulgar birliği teşekkül eder. Fakat hala tam bir il-devlet yapısına ulaşamadıklarından veya kaynakları kaleme alan yazarlar onları eski adlarıyla, yani Ogur biçiminde tanıdıklarından Bulgar ismi henüz yaygınlaşmış değildir. Ayrıca 5. yüzyılın ikinci yarılarında Germen kavimlerinin doğuya, Sabar ve Avarların batıya doğru tazyiki sebebiyle Aral-Kafkas arasında Türkler bir sıkışıklık yaşamaktaydılar. Bilhassa Tuna kıyılarındakiler Bizans sınırlarının müdafaasında görevlendiriliyorlardı ki, kaynaklar onbinden fazla Ogur'un 549'larda Longobard-Gepid mücadelelerine de katıldıklarını ve onların Gepidlere destek verdiklerini yazıyor.

Bulgar Türklerinin bir bölümünü teşkil eden Tokuz Ogurlar (Kutrigur), 6. asrın ikinci yarılarında bir ara 7000 kişilik bir kuvvet ile İstanbul surları önüne kadar gelmelerine rağmen (558), herhalde aralarında gevşeyen bağ yüzünden, bir varlık gösteremeyip Azak Denizi ve Aral arasındaki bozkırlara geri dönmüşlerdir. Macar ilim adamları bu çağlarda Vogul ve Ostyakların Ugra veya Ugor ismini alırken, Macarların da Türk On Ogur birliği içerisine karıştıklarını

---

715 İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.187.

716 B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.167-169.

belirtirler[717]. İşte tam bu sıralarda doğuda da yeni bir takım siyasi gelişmeler yaşanmaktaydı. Türklerin Börülü ailesi, bütün doğu ve batı Hunlarının mirasçısı olarak ortaya çıkıyor ve Türkleri kendi bayrakları altında toplamaya çalışıyordu. Kök Türk Kaganlığının zuhuru elbette ki dengeleri tamamen alt-üst etti. Herşeyden önce Batı Tölös-Ogur sahasının hâkimi durumundaki Ak Hun-Avar egemenliğine son verilince onlar ister-istemez Kök Türklerin üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar. Böylece Kırım ve Kafkasya'ya kadar uzanan saha Kök Türk Börülü ailesinin denetimine geçti. İşte bu ahval içinde batı Ogurları ki, bunların arasında Hazar ve Bulgar kabileleri de vardır, onlar Kök Türk Devletinin Kafkasya ve İran üzerine yaptığı akınlarda baş rolü oynadılar.

Ak Hun-Avarlar ile Kök Türklerin yaptığı harbin ardından birtakım Sabar, Bulgar ve dağılan Ogur kavimlerinin Doğu Avrupa'ya kadar gittikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Bulgar kabilelerinin bir kısmı Kök Türk idaresi altında yaşarken, bir bölümü de batıda Avarlar ile kader birliği ettiler ve onlar Avar ordusunun yardımcı kuvvetleri oldular. Dolayısıyla Bulgarların teşekkülünde Avarların da rolü vardır[718]. Esasında Ogurların içinden il yapısına erişen Hazar ve Bulgarlar, Kök Türk Devletinin sınır bekçileriydi. Bu arada Bizans'ın oyununa gelip, birbirleriyle savaşmaktan da geri durmadılar. Bulgarların rahatlayıp, artık bir siyasi güç olduklarını göstermeleri ise 7. yüzyılın ilk yarılarına rastlar ki, bu da malûm olduğu üzere Kök Türk Kaganlığının sarsıntıya uğradığı zamandır. 630 senesinde Çin orduları karşısında başarısız olan Kök Türklerin İl Kagan'ı bir ihanet sonucunda tuzağa düşünce[719], hem doğudaki, hem de batıdaki Türk boylarının bazıları bağımsız hareket etme arzularını ortaya koydular. İşte buna binaen ilk ciddi Bulgar derlenişi de meydana gelmiştir.

Kök Türk dönemi Türk tarihini incelediğimizde, Börülülerinin (A-sih-na) 6. asrın ikinci yarısında, Bumın ve İstemi kardeşler tarafından Kök Türk Kaganlığını tesisinden sonra, malum olduğu üzere

---

[717] Bury, **A History of the...**, s.285; Kurat, **a.g.m.**, s.781; Feher, **a.g.e.**, s.8-9, 22-23; Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.8; Ş.Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.184-185; Rasonyi, **a.g.e.**, s.89-90; S.Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi**, Türkistan 2011, s.481.

[718] H.Z.Koşay, "Avarların Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.357; Kurat, **a.g.m.**, s.782; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.8-9; Baştav, **a.g.m.**, s.184-186; Rasonyi, **a.g.e.**, s.90; Gömeç, **a.g.e.**, s.73; Gömeç, **a.g.m.**, s.480.

[719] C.D.Prince, "Turkic Material in Hungarian", **Journal of the American Oriental Society**, 56/4, Michigan 1936, s.446-452; Feher, **a.g.e.**, s.29-30; Gömeç, **a.g.e.**, s.92-93; S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.17.

Bumın (Tümen) küçük kardeşini batıya, Türkistan bölgesine, yani On Ok yurduna gönderdi. Özellikle Çin kaynaklarının yardımıyla bu On Okların Tuglu (Tulu/ Törü) ve Nu-shih-pi (belki Arslan Begliler) diye ikiye ayrıldıklarını öğreniyoruz. Beş çor tarafından idare edilen Tugluların urugları; Çumukun, Hou-lou-kiu, Che-cho-t'i, Türgiş, Süngüz'dür. Bunlar Çu vadisinin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgelerde yaşıyorlardı. Beş irkin tarafından yönetilen Nu-shih-pilerin (Arslan Begliler) aileleri; İzgil, Ko-chou kiue (Koşu), Başkan, A-si-kieni-chou ve Ko-chou ch'ou-panlardır. Onlar da Sır Derya'dan Çu Vadisine kadar olan yerlerde oturuyorlardı. Bunların sınırı olarak Tokmak bölgesi de gösterilir[720]. İşte bu On Oklar, Batı vesikalarının On Ogurları olmalıdır.

Bu sıralarda Tölöslerin, dolayısıyla On Okların Tuglu/Törülü (Tu-lu) grubuna mensup, esasında İstemi Yabgu'nun ve ona bağlı kabilelerin soyundan gelen Kubrat[721] veya Kurt Han'ın hem Avar/Ak Hun, hem de Kök Türk baskısından sıyrılıp kendi ilini teşkile çalıştığı sanılmaktadır ki; bu vakitlerde Karadeniz civarındaki Türk grupları için söylenen Hun tabiri daha çok bu çevredeki Ogurları ifade ederken, onların bir kısmını oluşturan Tokuz Ogurların (Kutrigur) Bizans ile de işbirliği söz konusudur. Avar/Ak Hunlar elbette bu Ogur-Bulgar topluluklarına çok sert karşılık verdiler. Muharebeyi yitiren onbin kadar Ogur-Bulgar, Bavyera Franklarının arazisine kaçıp, orada yerleştiler. Fakat bir gece kral Dagobert'in emriyle hepsi katledildi. Bu vahşetten sadece yediyüz kişinin kurtulduğu söylenir. Dolayısıyla Bulgar siyasi yapısının ortaya çıkışı 635'lerden önce olamaz[722]. Bu ilk

---

720 E. Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.27-28, 269-271; P.A.Boodberg, "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 4/3-4, Cambridge 1939, s.230-283; S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.223-227.

721 Bu isim eski Türkçe "kubratmak" fiiliyle alâkalı olmalıdır. Bakınız, **Drevnetyurkskiy Slovar**, Redaktörı: V. M. Nadelyayev-D.M.Nasilov-E.R.Tenişev-A.M.Şçerbak, Leningrad 1969, s.462; Gabain, **Eski Türkçenin...**, s.285; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.99.

722 M.A.Thierry, **Histoire d'Attila et de ses Successeurs**, Tome Second, Paris 1856, s.116-119; G.Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", **American Slavic and East European Review**, 5/3-4, London 1946, s.37; Saffet, **a.g.e.**, s.22; Kurat, **a.g.e.**, s.110; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.175; Feher, **a.g.e.**, s.39; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.11-12; Rasonyi, **a.g.e.**, s.90-91; S.S.Kardoss, "Avarlar", **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.292; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.76; A.Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 13, Çorum 2007, s.37-38; V.Vachkova, "Danube Bulgaria and

Bulgar toprakları hususunda değişik bazı fikirler mevcut ise de bizim kanaatimiz; Sır Derya'nın üst tarafları ile Aral-İdil çevresi olması gerektiği yolundadır. Tabiki ilk birlik devrelerinin yaşandığı Karadeniz'in kuzey-batı taraflarını da gözden uzak tutmamak lazımdır.

Ancak bu Bulgar oluşumu, kendilerini Börülülerin doğrudan halefi gören Hazarlar ve daha sonra da Kök Türklerin yeniden toparlanmaları sebebiyle yarım kaldığı gibi, desteğinin büyük bir kısmını On Ogurların meydana getirdiği Kubrat Han'ın da 665'lerde ölümü ve Hazar ilerleyişi Bulgar aşiretlerini ikiye böldü. Zaten bütün Ogur kabilelerinin de bir bayrak altında toplandığı söylenemez. Bulgar beyinin oğulları da babalarının ayrılmayın vasiyetine pek aldırış etmediler[723]. Kubrat Han'ın beş oğlu hakkında bilgiye sahip olunmakla birlikte, tarihi açıdan bunların iki tanesi mühimdir. Büyük bir kısmının On Ogurlar olduğu vurgulanan tayfaları onun büyük oğlu Bat-bayan'ın idaresinde Hazar hakimiyetini tanıdılar ve Kafkasya ile İdil çevrelerini kendilerine yurt tuttular. Bu koldan gelenler daha sonra Kazan ve İdil Türklüğünün ortaya çıkmasında rol oynadılar ve bugünkü Çuvaşların da çekirdeğini oluşturdular. Bir müddet geçince onlar, Hazarlarla bir mücadeleye de girdiler. Nihayet 13. asırda bölgeye Mogollar gelene değin varlıklarını sürdürdüler.

Tek Tanrı'ya inanan, kurtu ve kartalı amblem olarak kullanan Bulgar Türklerinin bir bölümü de Kubrat'ın küçük oğlu Işbara'nın (kaynaklarda Asparuh veya Esperüh diye zikredilir) başkanlığında batıya doğru ilerleyerek (668) Tuna Bulgarlarının temelini meydana getirdiler (679)[724]. Yukarıda da değindiğimiz üzere Kubrat'ın bu beş oğlunun isimleri Bat-bayan, Işbara, Küber, Kubrat ve Alçıku'dur[725].

Khazaria as Part of the Byzantine", **The Other Europe in the Middle Ages**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008, s.343-351; Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar...", s.484.

723 Orkun, **a.g.m.**, s.401; Baştav, **a.g.m.**, s.186; S.Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28/46, Ankara 2009, s.9.

724 H.H.Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part XII. The Huns", **The Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 3, London 1874, s.461; J.B.Bury, **A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. II, London 1889, s.332; H.N.Orkun, "Bulgarların En Eski Tarihine Dair", **Ülkü**, 1/5, Ankara 1933, s.400-403; Grousset, **ag.e.**, s.177; S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.51; V.Beşevliev, "Proto Bulgar Dini", Çev. T.Acaroğlu, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.237; P.Charanis, "On the Capture of Corinth by the Onogurs and Its Recapture by the Byzantines", **Speculum**, 27/3, 1952, s.344; Kurat, **a.g.e.**, s.110; H.W.Bailey, "North Iranian Problems", **Bulletin of the School oriental and African Studies**, 42/2, London 1979, s.208; Feher, **a.g.e.**,

Neticede Tölös-Ogurların On Ok boyundan ve Tuglu (Tulu/ Törü) ailesinden gelen Kubrat veya Kurt Han'ın vefatıyla beraber dağılan kabilelerinden ancak iki kolun, o da Bat-bayan ve Işbara'nın idaresindekilerin tarihlerini takip edebiliyoruz ki, işte buna bianen burada kısaca Tuna ve İdil Bulgarlarının üzerinde duracağız.

Evvelce de belirttiğimiz gibi Tuna Bulgar hükümdar ailesinin nesli belgelerde Ata İllig'e (Attila) kadar dayanmaktadır. Hatta burada 300 sene dolayında hayat süren bir Avitokhol ismiyle karşılaşıyoruz ki, bu şahıs bizce Ata İllig (Attila) olabilir. Sonra da bilindiği üzere 150 yıl yaşadığı söylenen Ata İllig'in (Attila) meşhur oğlu İrkin gelir. Bu tarihi şecereye göre, Işbara'nın peşinden Terbel, Tirem (Tvirem), Seber (Sevar), Kurmuş (Kormişos), İnak (Vineks), Tölös (Teleç), Umar (Umor), Bayan, Tokta, Teler vs.[726] hanlar sıralanır.

Ana kütleden ayrılarak 7. yüzyılın ikinci yarısında batıya, Tuna havzasına doğru göçen sayıları 100.000 civarındaki bu Ogur-Tölös boyları, Bizans imparatoru IV. Konstantin (668-685) bir ordu yollayınca durmak zorunda kalsalarda, haraç almayı başardılar (679). Ancak Tuna ve çevresi geldikleri bozkırları andırdığından, burada yaşamayı kafasına koymuş ve birkaç yıllık mücadeleden sonra Dobruca'ya sahip olmuşlardı. Neticede 681 tarihinde Bulgarlar ile Bizans imparatorluğu arasında sulh imzalandı[727] ve böylece herşeye rağmen Türklerin Balkanlardaki en uzun süreli hakimiyetleri başlamış oldu.

Avarların ardından yeni bir Türk tehlikesi Doğu Roma'nın kapısına dayanmış idi. İşte bu yüzden 688 senesinde II. Justinianus'un (669-711) Bulgarların üzerine yürüdüğü söylenir. Ancak bu Rum ordusunu Türkler geri dönüş yolunda bir hayli hırpaladılar. Bu sırada Bizans imparatorluğu çalkantılar geçirmekte olduğundan hem doğudaki hem de, batıdaki Türk devletlerinin yardımına muhtaç idi.

---

s.40-41; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.11-17; Rasonyi, **a.g.e.**, s.91; Golden, **a.g.e.**, s.33-34, 54-57; Ş.Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.141.

[725] Feher, **a.g.e.**, s.30-31; İ.Alp, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 1, Ankara 1987, s.253; Golden, **a.g.e.**, s.45; Baştav, "İtil (Volga) Bulgar...", s.186-187; P.Heather, "Cassiodorus and the Rise of the Amals: Genealogy and the Goths Under Un Domination", **The Journal of Roman Studies**, Vol. 79, Cambridge 1989, s.108.

[726] Feher, **a.g.e.**, s.31-41; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.17-20; Y.Hamzaoğlu, "Osmanlı Öncesi Bulgaristan Türklüğü. Proto Bulgar Türkleri", **Hikmet**, Sayı 14, 2009, s.17-18.

[727] K. M.Setton, "The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century", **Speculum**, 25/4, 1950, s.505; G.Ostrogorsky, "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", **Dumbarton Oaks Paper**, Vol. 13, Harvard 1959, s.5; Feher, **a.g.e.**, s.45-46; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.20-21; Rasonyi, **a.g.e.**, s.91; Alp, **a.g.m.**, s.253; Hamzaoğlu, **a.g.m.**, s.17.

Bu yüzden Bulgarlara yıllık muayyen bir vergiyi ödedikleri gibi, bir Hazar prensesi ile evlenen II. Justinianus, 705 senesinde Bulgar hanı Terbel'in (702-718) muaveneti ile ikinci kez tahta çıktı, ama bu imparator 708 tarihinde Bulgar Türklerine bir taarruzda bulunmaktan da geri durmadı. Fakat bir kez daha mağlup olunca, içeride durumu bozuldu ve bundan hoşnut olmayan asiler tarafından öldürüldü. Bizans'ın iç işlerine müdahale eden Bulgarlar, imparator Philippicus'un da tacını yitirmesine sebep oldular (713) ki, bu esnada On Ogur ve Tokuz Ogurlardan müteşekkil Türklerin İstanbul surlarının önüne kadar gelip, Bizans'ı kuşattıklarını da bilmekteyiz[728]. Belki de bu baskılar sonucunda Bulgarlarla, Doğu Roma arasında 716 senesinde bir ticaret andlaşması yürürlüğe girdiği gibi, iki ülke arasındaki hudut Burgaz'dan başlayıp, Edirne-Filibe hattının Meriç'le birleştiği noktaya kadar belirlendi ve onlar, Arapların 717-718 tarihindeki İstanbul muhasarasında Bizans'a destek vermeyi de ihmal etmediler[729]. Dolayısıyla bu yıllarda Bizans-Bulgar ilişkileri daha ziyade ekonomik çıkarlara dayanmakta ve bu sebepten de birbirlerini kollamaları gerekmekteydi. Çünkü Bulgar Türklerinin bulunduğu mevki Karadeniz'in kuzeyinden ve İstanbul'dan gelen tüccarların Batı Avrupa ile güneydeki İtalya'ya uzanan yolu üzerindeydi ve birbirlerine zararlı olmadıkları müddetçe yaşamalarında sakınca yoktu.

Belki de ilişkilerde bir normalleşme olduğundan, Bizans vesikalarında 35 yıl kadar bir dönem hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Slavlarla da dostane münasebetler kuran Bulgarlar, bilhassa onları sınırların muhafazasında kullandılar.

Seber Han'ın (721-736) iktidarı sırasında Bulgar Devletinin içinde birtakım kavgaların yaşanması söz konusudur ki, onun yerine 737'de tahta oturan İl Kurmuş Han'ın başka bir aileden geldiği söylenir[730]. Bulgar Türkleri bu çağlarda Hazarların da saldırılarına maruz kaldılar. Bizans ile Hazar Kaganlığı arasında bir akrabalık bağı kurulmuş ve Hazar hakanının damadı V. Konstantin (741-775), batıdaki bu Türk yurdu Bulgarya'ya çeşitli kereler akınlar düzenlemişti ki, bunların sayısının dokuz olduğu söylenir. Dolayısıyla Doğu Roma ile

---

[728] S. Runciman, **A History of the First Bulgarian Empire**, London 1930, s.33; Feher, **a.g.e.**, s.46-49; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.192; H.A.Dakuki, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", Çev. M.F.Toprak, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 25/1, Ankara 1988, s.96; Rasonyi, **a.g.e.**, s.92.

[729] Feher, **a.g.e.**, s.48-49; Rasonyi, **a.g.e.**, s.92; Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.22; S.Emin, **Bulgarların Hıristiyanlaşma Süreci**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.27.

[730] Runciman, **a.g.e.**, s.34-35; Feher, **a.g.e.**, s.47-49, 50; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.22-23.

Bulgarların araları açılmıştı ve Bizans İstanbul'a giden Türk elçileri de kabul etmiyordu. Bütün bu başarısızlıklar İl Kurmuş Han'ın beyler tarafından ortadan kaldırılmasına yol açtı (754) ve yerine İnak (veya Benek) Han başa geçirildi. Fakat o da tutunamadı, Bizans pekçok Bulgar kabilesinin yerini işgal etti ve İnak da (Benek) bu yüzden Kurmuş Han'ın akîbetine uğradı ve 760 tarihinde iktidardan uzaklaştırıldı.

Görüleceği üzere 8. asrın ortalarında Tuna Bulgar Devletinde bir istikrarsızlık söz konusudur. Aksakallar tarafından iş başına getirilen hakanlar vazifelerini layıkınca yapmayınca, yine onlar tarafından alaşağı ediliyorlardı. Buna bağlı olarak 760 tarihinde Tölös Han Bulgar Türklerinin yönetimini üstlendi. Ancak onun ömrü de uzun sürmedi. Çünkü Tölös Han, Bizans imparatoruna yenilmiş ve bu yüzden de adamlarınca ortadan kaldırılmıştı (763). Bu kargaşa dönemi bir-iki sene devam etti. Herhalde yeni bir hanın atanması süreci sancılı geçti. Fakat ilginçtir ki 765'te tahta çıkarılan Umar Han da sadece kırk gün iktidarda kalabildi[731]. Bu istikrarsız dönem Bayan ve savaş yanlısı Tokta Han çağında da sürdü. Onların peşinden tahta çıkarıldığı söylenen ve Slavlarla yakın münasebetler kuran Teler Han da (768-777) kendisine karşı oluşan muhalefet sebebiyle Bizans'a sığındı ve burada onu imparator IV. Leo (775-780) karşıladı. Bir Hazar anadan doğan bu imparator, Bulgar hanının vaftiz babası oldu ve karısının bir akrabasıyla da onu evlendirdi.

Muhtemelen Bulgar Hanlığı dahilinde asayişin bozulmasında Bizans'ın da parmağı vardı, ama Türkler kısa bir vakit sonra Kardam Han (777-803) çağında kendilerini toparladılar. Hem Teler, hem de Kardam Makedonya'daki Slavlarla yakından ilgilendiler ve Bizans'a korku yaşattılar. Bununla birlikte Kardam Han 791 ve 792'de üst üste Bizans'ı yenmeyi başardı. 796'da buraya yolladığı bir ultimatom ile eskiden olduğu gibi yine senelik vergilerin düzenli ödenmesini istedi[732]. 9. asrın başlarında ise gerçekten güçlü bir Türk beyi olan Kurum Han (803-814), Bulgarların yönetimini ele almıştı.

Büyük bir hakan olan Kurum, Avarlara da üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi ülkesinin sınırlarına Macaristan ve Transilvanya'yı da kattı (807). Yaptığı ilk işlerden birisi bozulan töreyi düzeltmek ve yeni kanunlar koymak oldu. Arkasından 809 yılında Bizans'ın elindeki

---

[731] Runciman, **a.g.e.**, s.36-37; Feher, **a.g.e.**, s.50-51; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.23; Emin, **a.g.t.**, s.28.

[732] Runciman, **a.g.e.**, s.40-41; Feher, **a.g.e.**, s.51-52; A.O.Demiral, **Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali**, Doktora Tezi, Ankara 2006, s.90; Sevim, **a.g.t.**, s.28.

Sofya'yı aldı. Avrupa'nın büyük devletleriyle boy ölçüşebilecek bir şekilde hızla yükselen Bulgarların önünü kesmek isteyen Bizans imparatoru I. Nikephoros (802-811) harp maksadıyla üzerlerine yürüdüyse de, bunun bedelini savaş meydanında hayatını kaybederek ödedi[733]. Yeni imparator II. Michael'i de (811-813) yenen Kurum Han, tıpkı seneler önce Ata İllig'in (Attila), II. Theodosius'a (408-450) yazdırdığı barış şartlarına benzer[734] bir istekte bulundu. Buna göre; Bulgarlardan Bizans'a kaçanların iadesini, Greklerin ancak belirli pazar yerlerinde ticaret yapmasını, satılık malların önceden Bulgar makamlarına bildirilmesini buyurdu[735]. Fakat Bizans bu ağır şartlara pek yanaşma taraftarı değildi. O yüzden Kurum Han yeniden harekete geçtiyse de, 813 senesi şubatında, ordusunda baş gösteren salgın yüzünden durmak zorunda kaldı. Ama Bizans güçlerinin vazgeçmeye niyetleri yoktu. İki ordu Edirne yakınlarında karşılaştı. Türklerin sayısı azdı ve kalabalık Rumlar temmuz sıcağında bekleyerek, Bulgarları bıktıracaklarını ve kolay bir zafer kazanacaklarını umuyorlardı. Fakat sonuç hiç de hayal ettikleri gibi olmadı. Bulgar beyi Kurum'un idaresindeki Türk askerler, Bizans ordusunu büyük bir hezimete uğrattı. İmparator ise harp meydanından kaçtı. Tabi bu yenilgi ona pahalıya mâl oldu. Tahtını yitirdi ve yerine de, Edirne'deki vuruşmada adeta Bizans ordusunun zor duruma düşmesi için pusuda yatan ve

---

[733] Söylendiğine göre, Kurum Han savaş sırasında ölen Nikephoros'un kafatasını gümüşle kaplatıp, misafirlerine onunla içki içirmiştir. Bunun gibi hadiselere Çin yıllıklarında da rastlanmaktadır ki, Kök (Lao-shang) Yabgu (M.Ö. 174-160) öldürdüğü Yüeh-chi beyinin kafatasını kadeh olarak kullandığı gibi, çok sonraları 6. asrın başlarında (516) Juan-juan beyi Chou-nu da (belki Çona) babası T'a-han'ın intikamını almak için Tölöslerin üzerine yürümüş, o da yakaladığı Ming Tutuk'u (Mi-o-t'u) ayaklarından bir ata bağlayarak, atı koşturmak suretiyle öldürmüş ve kafasını kesip, bardak olarak kullanmıştı (Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.33). Bazı araştırmacılar bu adeti Türklere mahsus bir şey olarak ileri sürüyorlarsa da, söz konusu gelenek Hint-İran halklarında da mevcuttur ki, inanışa göre ortadan kaldırılan hükümdar, bu suretle öldükten sonra da hasmına hizmet ediyordu. Bunu Çin'in en kadim sülalelerinde, eski Hint-Germen kavimlerinde de görüyoruz. Çünkü bu düşüncenin çok evvelki zamanlarda Kelt topluluklarında da olduğu söylenir. Dolayısıyla kafatasından kadeh Türklerin adeti değil, muhtemelen başka milletlerden Türklere geçmiştir (Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.42-43).

[734] R.L.Wolff, "The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204", **Speculum**, 24/2, 1949, s.168-169; Moracsik, "Byzantine Christianity...", s.38; Beşevliev, **a.g.m.**, s.226; F.Altheim, **Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği**, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967, s.41-43; Rasonyi, **a.g.e.**, s.92; A.Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) Göre**, Avrupa Hunları, İstanbul 1995, s.23-75; Chaliand, **a.g.e.**, s.91; A.Diktaş, **XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Edirne'de Sosyal Hayat**, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s.7.

[735] Feher, **a.g.e.**, s.69; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.25-26, 47; Alp, **a.g.m.**, s.254.

adamlarını harp alanına sürmeyen Ermeni asıllı komutan Leon imparator ilan edildi (813).

Bulgar Türkleri bu zaferin verdiği şevk ile soluğu bir kere daha İstanbul surlarının önünde aldılar. Onlar şehre birkaç saldırı gerçekleştirdikten sonra, Kurum Han'ın yolladığı elçi vasıtasıyla yıllık haraç ve bir miktar elbiselik kumaş karşılığında geri çekilebilecekleri söylendi. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Bulgar kaganının da aralarında olduğu beş kişilik bir heyet görüşmeye karar verdi. Ama Rumlar her zamanki gibi yine haince planlar yaptı. Müzakerelerin gerçekleşeceği Haliç'teki Blakherna Sarayı yakınlarındaki harabelere Türk hakanını öldürmek için askerler gizlendi ve uygun bir zamanda bunların yerinden çıkarak, harekete geçmeleri kararlaştırıldı. Fakat yanında kardeşi de olduğu söylenen Kurum Han bu tuzağı son anda farketti ve çok hızlı koşan atı sayesinde kurtulduysa da, kagan yaralanmış, iki adamı da ölmüştü. Ama Leon'un bu alçaklığı Bizans imparatorluğuna pahalıya mâl oldu. Şehrin yakınlarındaki yerleşim birimleri Türklerce yakıldı, Edirne zaptedildi ki, ahalisi Tuna'nın kuzeyine sürüldü. Kurum Han bu iki yüzlülüğe çok sinirlendi ve kaynakların bildirdiğine göre; "altın mızrağını Bizans'ın yaldızlı kapısına saplamaya and içti"[736].

Herne surette olursa olsun İstanbul'u zaptı kafasına koyan Kurum Han, destek kuvvetler bulmak ve ele geçirmeyi umduğu hazineleri taşımak üzere arabalar yaptırdıktan sonra, tekrar surların önünde göründü. Hem Bizans ahalisini, hem de imparator Leon'u büyük bir korku kapladı. Fakat tıpkı Ata İllig'in (Attila) ölümüne benzer bir şekilde Kurum Han'ın da ağzından, burnundan kan boşanarak vefat etmesi (814), talihin Bizans'a güldüğünün göstergesidir. Böylece Türklerin, Avarlardan sonra İstanbul'u feth düşünceleri de sonuçsuz kaldı.

Devletinin sınırlarını kuzeyde Erdel, batıda Belgrat, güneyde de Selanik ve Termopil'e kadar uzatan Kurum'un peşinden tahta çıkan oğlu Omurtag da dirayetli birisiydi. O, öncelikle topraklarında bir sukûnet hedefliyordu ve buna binaen de Bizans ile otuz yıllık bir ticaret andlaşması imzaladı[737]. Franklarla da ateşkes yapma teşebbüsünde bulundu ise de, buna müspet cevap gelmeyince, Sava-

[736] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.26-28; M.Aydın, "Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681-1018)", **P.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, 1/11, Denizli 2002, s.119; Diktaş, **a.g.t.**, s.7-8.

[737] J.B.Bury, "The Bulgarian Treaty of A.D. 814, and the Great Fence of Thrace", **The English Historical Review**, 25/98, London 1910, s.276-277; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.193; Diktaş, **a.g.t.**, s.8; Sevim, **a.g.t.**, s.29.

Drava havzasını ele geçirdi ki, bu bölge tuz yataklarıyla ünlüydü[738]. Dolayısıyla ülkesi için hem mühim bir gelire, hem de stratejik bir mevkiye sahip oldu. Onun özellikle babası Kurum Han için Madara'da yaptırttığı kabartmalar çok mühimdir. Omurtag'ın zamanında inşa edilen Pliska ve Preyeslav'daki mimari eserlerin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre 969'larda Bulgaristan'a giren Rus knezi Svyatoslav; Preyeslav'ı gördükten sonra Kiev'de yaşamak istemediğini, dünyanın en iyi şeylerinin burada toplandığını söylemiştir.

Omurtag'ın son seneleri ve onun ardından Bulgar Türklerinin idaresini üstlenen Balam-er (Malamir/831-852) ve Bars (Boris) Han (852-889) çağlarında Slav unsurla Türklerin iyice kaynaşması ve Bars Han'ın resmen Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimsemesi, onların Türklüklerini yitirerek, Slavlaşmalarına neden ise de, kesinlikle bunlar Slav ırkıyla karıştırılmamalıdır. Söylendiğine göre vaftiz edilen Bars Han da Boris (ve Michael) adını aldı, onun oğlu Simeon (893-927) devrinde de Bulgarlar arasında, bilhassa kültürel olarak ciddi değişiklikler yaşandı ki, bunlardan birisi onlar artık hükümdarlarına han ya da hakan değil, çar demeye başladılar[739]. Bulgarların İstanbul'dan ayrılıp, Roma'ya bağlı kendi kiliselerini kurmaları, Bizans'ı telaşlandırmış ve buna binaen onların üstüne saldırmaya hazırlandığı sırada, Boris usta bir siyaset izleyerek, konuyu Papa'ya götürmüş (866) ve yapılan müzakerelerde herne kadar Bulgar kilisesinin Doğuya bağlanması kararlaştırılmış ise de, bağımsız bir baş papazın emrine verilmiştir. Yine kroniklerin bildirdiğine göre, Boris 889'dan itibaren kendini tamamen dine adadı ve bu yüzden de 893 senesinde üçüncü oğlu Simeon'u yerine geçirdi. Maalesef bu Türk hanedanlığı git gide kendi benliklerinden uzaklaştı.

Aynı dine mensup da olsalar Türklerle, Rumların anlaşmazlıkları bundan sonra da sürdü. Romalılar, Bulgar Türklerini yıkmak için, bilhassa Macarları önlerine katarak Avrupa'ya gelen Peçeneklerden oldukça faydalandılar. İki ülke arasındaki ticarette Bizans haksız

---

738 Wolff, **a.g.m.**, s.169; Feher, **a.g.e.**, s.53-54, 65-69; Rasonyi, **a.g.e.**, s.93; Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.30.

739 Bury, **A History of the...**, s.294; Moravcsik, "Byzantine Christianity...", s.29; Feher, **a.g.m.**, s.296-299; Feher, **a.g.e.**, s.54-55; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.32; Rasonyi, **a.g.e.**, s.92-93; Alp, **a.g.m.**, s.253-254; T.Stephanov, "From Steppe to Christian Empire and Back: Bulgaria Between 800 and 1100", **East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008, s.364-366; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.348; Hamzaoğlu, **a.g.m.**, s.13.

kazançа kalkışınca, 894 yılında bir ordu ile Trakya'ya hücum eden Bulgarlar, Bizans kuvvetlerini yendiler. Ama Bizanslı idareciler bazı Macar topluluklarını da kandırarak, 895 tarihinde Dnestr ve Karpatlar arasına saldırdılar. Özellikle Macarların bu şiddetli taarruzları neticesinde, onlar Preyeslav'a kadar ilerledi. Simeon bu kez akrabaları olan Peçeneklerle ittifak yapmış ve Macarları ancak bu şekilde durdurabilmiştir. Simeon döneminde Doğu Roma ile bazan dostça, bazan da düşmanca ilişkiler 904 senesine değin sürdü[740]. Sonra Bizans'la imzalanan bir barış ile sınır Selanik olarak belirlendi.

Çar Simeon'dan sonra oğlu Peter'in (927-969) yerine geçtiğini görmekteyiz. O, Bizans imparatorunun yeğeni Maria ile de evlendi. Peter'in devrinde Bizans Sırpları, Ruslar da Peçenekleri Bulgar Hanlığına karşı kışkırttı. Tam bu esnada ortaya çıkan ve Hıristiyanlıktaki teslis inancına, Hz. İsa'nın Tanrılığına ve Papalığın otoritesine karşı duran Bogomilizm denen mezhep de Bulgar içtimai ve sosyal yapısını bozdu.

Bizans imparatorluğu kendine rakip olarak gördüğü Bulgar Hanlığını bir şekilde ortadan kaldırmayı kafasına koymuştu. Ama bunu tek başına yapmaya cesaret edemiyordu ve Rumlar bu defa da maşa olarak Rusları kullandılar. Böylece 968 tarihinde Dobruca bölgesi, Rus knezi Svyatoslav tarafından işgale uğradı. Ancak tam bu vakitlerde Kiev'e saldıran Peçenekler yüzünden knez geri dönmüş ise de, 969 senesinde Ruslar yeniden Dobruca önlerinde göründü. Ruslarla, Bulgar hanı II. Boris arasında bir sulh yapıldı. Buna göre; Ruslar onların sosyal hayatlarına karışmayacaklardı, ama ülke adeta Svyatoslav'ın kontrolüne giriyordu. Bu da Bizans'ın işine gelmedi ve Ruslardan buraları terketmeleri istendi. Bunun üzerine knez Bulgar, Macar ve Peçeneklerden takviyeli bir ordu ile Filibe'ye kadar geldi, fakat Lüleburgaz yakınlarındaki harpte mağlubiyete uğradı[741].

İstanbul tahtına I. Ionnes Çimiskes (969-976) geçtikten birkaç yıl sonra, 972 tarihinde kuvvetli bir orduyla Bulgaristan'a saldırdı,

---

740 G.Moravcsik, "The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", **American Slavic and East European Review**, 6/3-4, London 1947, s.135; Feher, **a.g.e.**, s.57-58; Chaliand, **a.g.e.**, s.76, 91.

741 Wolff, **a.g.m.**, s.169-171; Moravcsik, **a.g.m.**, s.135; T.Okiç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hıristiyanları", Çev. S.Akdemir-R.Duran, **İslami Araştırmalar**, 6/4, Ankara 1993, s.235-248; Feher, **a.g.e.**, s.59-60; Stephanov, **a.g.m.**, s.366; Chaliand, **a.g.e.**, s.83; H.Selçuk, "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482), **E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, Kayseri 2002, s.94.

Preyeslav'ı ele geçirdi. Böylece Bizans, hem Bulgar Hanlığını kendine bağlıyor, hem de Bulgar patrikliğini ortadan kaldırıyordu.

Elbette Bizans idaresine karşı Bulgarlar arasında yeni kıpırdanmalar ve cereyanlar vukua geldi. Bilhassa Bulgaristan'ın batısındaki başkaldırıya, doğudaki milliyetçi gruplar da katıldı. Onlar ayrı bir hükümet kurduklarını ilan ettiler. Bunların önünde Samuel adında bir bey vardı ve Bizans'ın Araplarla meşguliyetinden de yararlandı. Bu arada II. Boris'in kardeşi İstanbul'dan kaçtıysa da, o bu muharebeler esnasında öldü.

Bulgar Türklerinin bu savaşı Bizans'la epeyce sürdü. Çar unvanını da alan Samuel, biraz kendini toparladıktan sonra Sırp ve Hırvatlarla da harbe tutuştu. Bizans imparatorluğu savaşla dize getiremediği Bulgarlarla bir anlaşma yapmanın daha makul olacağına inandıysa da (1001) sözünde durmadı ve Doğu Bulgaristan'a tekrar girip, bazı şehirleri zaptetti. 1003 yılında Vidin'i aldılar, Üsküp yakınlarında Samuel'e büyük bir darbe indirdiler[742]. Neticede 1018'de Bulgaristan, özellikle "Bulgarkıran" namıyla meşhur II. Basileius (996-1025) çağında Bizans'ın bir parçası olmaktan kurtulamadı.

Onlar Balkanlarda Bizans'ın ardından Osmanlı Türklerinin hâkimiyetinde uzun süre kaldıktan sonra, 20. asrın başlarında tamamen bağımsız oldular. Bütün bunlar bir yana sözün kısası, Tuna Bulgar devrinin yazılı kaynakları ve arkeolojik eserlerine baktığımızda onları Türk camiasının dışında bir yere koymak mümkün değildir.

Kubrat Han'ın tesise çalıştığı Bulgar birliğinin bir parçasını da evvelce söylediğimiz üzere İdil çevresi meydana getirmekteydi. Yine tarihi hafızamızı kurcaladığımızda, M. önceki çağlardan itibaren Türkleşen bu bölgeye ilk iskânlar Hunlarla beraber olmuş, bilhassa teşkilatsız Türk gruplarının batı kolu üyeleri Ogurlar, ki bunların arasında da ekseriyetle Otuz Ogurlar buraları kendilerine yurt tutmuşlardı. Onların batıya gidememelerinin nedeni olarak da Tokuz Ogurlar gösterilir ve İslam kaynaklarında Kafkasya'da yaşayan bir Kara Bulgar kabilesine dikkat çekilir ki, bugün pekçok araştırmacı bu havalideki Karaçay-Balkarları, Bulgar ve Hazarlarla birleştirirler[743]. Dolayısıyla İdil-Ural ve Doğu Avrupa kalabalık bir Türk nüfusu barındırmaktaydı. Yıllar içerisinde İdil havzasındaki bu teşkilatsız Türk-Ogurlar başta olmak üzere Sabar, Hazar, Kuman-Kıpçak ve Peçenek gi-

---

[742] Wolff, **a.g.m.**, s.173-174; Feher, **a.g.e.**, s.60-62; Alp, **a.g.m.**, s.254; J.Haldoun, **Byzantium at War AD 600-1453**, Oxford 2003, s.44; Chaliand, **a.g.e.**, s.77.

[743] Kurat, **a.g.m.**, s.782; Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri...**, s.453

bi Türk tayfaları karıştılar. Onlar kendilerine yeni gelecekler belirlediler.

Kaşgarlı Mahmud, Bulgarları Rum sınırındaki Peçeneklere varmadan üçüncü sırada sayar ki, arada Suvar-Sabar vardır[744]. Bununla birlikte İdil Bulgarlarının komşuları olarak bu sıralarda Ak İdil ve Ural sahasında Başkurtlar, İdil ile Don Nehrinin orta taraflarında Fin ya da Türk ordukları iddia edilen Burtaslar, güneyde Hazarlar, batıda da Slavlar bulunuyordu.

İdil sahası Bulgarlarının üç büyük kabile oldukları söylenir. Bunlar; Esgil (İzig İl/İzgil), Bars İl ve Bulgardır. Burada Bulgarların bir kolu olarak görülen Esgil'i Çin kaynaklarında Sse-ki diye geçen Tokuz Oguz boylarından birisiyle ve On Ok kabileri arasında yer alan A-si-kie ile birleştirip, Sek Ellilerle (Çik İl) irtibatlandıranlar da vardır. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere bütün Bulgarların esasını Ogur kabileleri meydana getirmekteydi ve onlar Hazarların baskıları sebebiyle Orta İdil havalisine çıkmışlardı.

Fakat bütün bunlara rağmen İdil-Bulgarlarının ilk zamanları hakkında yeterli bilgiye sahip değilsek de, onların bu coğrafyaya teşkilatlı, ziraat, hayvancılık ve ticareti iyi bilir bir şekilde geldikleri anlaşılıyor. Belki de bu bilgi kıtlığının sebebi, tıpkı Kırgızlar gibi onların da hem Türk dünyasından, hem de çağın gelişmiş devletlerinden çok uzakta bulunmalarıdır. Hâlbuki Hazarlar, İslam ve Hıristiyan alemine daha yakın olduklarından onlara ait pekçok yazılı belgeye tesadüf etmek mümkündür. Sonuçta Bulgarlar bu yeni yurtlarında kendilerinden çok daha evvelki çağlarda buralara yerleşmiş olan bir Türk grubuyla da karşılaştılar. Zaten yazılı vesikalar ve Türk destanları bu bölgenin M. önceki devirlerden itibaren Türk fütuhatına uğradığını doğrulamaktadır[745]. Söz konusu İdil çevresi verimli, su kaynakları bol ve ticaret yollarının kavşağında bir yerdi.

Netice itibarıyla Kubrat'ın oğlu Bat-bayan'dan sonra neler olduğunu, Bulgarların 10. asra kadar hangi hanların idaresi altında yaşadıklarına dair herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak öyle anlaşılıyor ki, onlar Hazar Türkleriyle kader birliği yapmışlar ve zayıf oldukları

---

744 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, s.30, 32.

745 B.Ögel, "Sekellerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", **Belleten**, 9/36, Ankara 1945, s.471-474; Kurat, **a.g.e.**, s.110-114; Kurat, **a.g.m.**, s.782; S.Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", **Avrasya Etüdleri**, Sayı 35, Ankara 2009, s.63-64; S.Gömeç, "Doğu Avrupa ve Balkanlarda İlk Türk Fütuhatı", **Osmanlı'dan Günümüze Bosna-Hersek Sempozyumu Bildirileri**, Tuzla 2011, s.25-26; S.Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2011, s.2.

yüzünden de, muhtemelen silik bir siyasi dönem geçirmişlerdir ve onlar İdil'in ortası ile Kama'nın aşağı taraflarında yaşamışlardı. Yine İslam kaynaklarındaki, Bulgar hanının oğlunun Hazar hakanının yanında esir bulunduğu[746] cümleleri de bizim bu tezimizi destekler.

İdil'deki Bulgarların yaşadığı coğrafya batı ülkeleriyle, İran-Harezm ve diğer Müslüman ülkelerin ticaret yollarının kavşağındaydı ki, bu güzergah bilhassa kürk ticaretinde kullanılmaktaydı. Batıdan doğuya giden Slav ve Bizanslı tüccarlar, doğudan batıya mal taşıyan başta Müslüman tacirler Bulgar yurdunda mutlaka mola veriyorlardı. Ayrıca ahalinin büyük bir kısmı da tüccardı. Onların ticaret dolayısıyla halktan çok az vergi aldıklarını, ama her tüccarı % 10 nisbetinde gümrük vergisine tabi tutmaları söz konusu olduğu gibi[747], iklim de ziraata müsaitti. Onlar mükemmel çiftçiydiler. İhtiyaçlarından fazla tahılı ihraç ediyorlardı ki, en birinci müşterileri arasında Rusları görmekteyiz. İslam ülkelerinden aldıkları kılıçları Fin kavimlerine satarak büyük kazanç sağlıyorlardı. Hayvancılık mühim bir geçim kaynağıydı ve bu sayede dericilik ile keçecilik gelişti. Ayrıca av hayvanlarının kürk ve derilerinden de türlü türlü giyecekler yapıyorlardı. Bunların arasında sansar ile beyaz ve gök tilki deri ve kürkleri başta gelirken, söylendiğine göre diğer Türkler gibi onlar da sincaba "tiyin" diyorlar ve bunun kürkünü para olarak da kullanıyordı ki, bugün Kıpçak Türklerinin bir bölümünde hala para yerine tiyin sözü geçerlidir. Dolayısıyla burada canlı hayata bağlı olarak büyük yerleşim merkezleri ortaya çıkmıştır ki, 9-12. yüzyılların en önemli ticaret şehri Bulgar bunlardan biridir.

İdil Bulgarları hususunda en ayrıntılı bilgiler İbn Fadlan'ın hatıralarında yer alır. 921-922 senelerinde güya bir rüya üzerine Bulgar beyi İl-teber Almış, Müslümanlığı öğrenmek için din adamları ve Hazarlara karşı bir kale ile mescit inşasında kullanmak maksadıyla Abbasi halifesinden maddi destek istemiş ve buna bağlı olarak Horasan ve Harezm üzerinden yetmiş günlük bir yolculuktan sonra, 922'de Bulgar şehrine aralarında katiplik yapan İbn Fadlan'ın da bulunduğu

---

[746] S.H.Cross, "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", **Speculum**, 21/4, 1946, s.507; G.V.Lantzeff, "Russian Eastward Expansion Before the Mongol Invasion", **American Slavic and East European Review**, 6/3-4, 1947, s.6; J.M.Hooson, "The Middle Volga", **The Geographical Journal**, 126/2, 1962, s.182; Kurat, **a.g.m.**, s.782-784; Baştav, "İtil (Volga) Bulgar...", s.188-189; Chaliand, **a.g.e.**, s.78.

[747] Feher, **a.g.m.**, s.292; V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. İ.Aka-K.Y.Kopraman, Ankara 1975, s.91; Baştav, "İtil (Volga) Bulgar...", s.187-190; Rasonyi, **a.g.e.**, s.94; P.B.Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.336; P.B.Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.363; Artamonov, **a.g.e.**, s.510-517; Golden, **Khazar Studies**, s.102-111.

ve başkanlığını Sevsen el-Rassi adındaki elçinin yaptığı bir heyet yollanmış idi. Ancak burada bir şeyi hatırlatmakta fayda var, o da; Bulgarlar İslamiyetle 10. asırdan çok daha önce tanışmışlardır. Çünkü hem Bulgar yurdundan Harzem, Türkistan ve Arap topraklarına, hem de buralardan Bulgar Türk ülkesine giden tüccarlar ve diğer sufiler vasıtasıyla İslamiyet biliniyor ve hatta yaşanıyordu[748]. Yani 10. yüzyılın başındaki bu sefaret, bir yerde siyasi amaçlıdır. Ayrıca İl-teber Almış'ın bir Oguz beyi ile kızını ya da kız kardeşini de destek maksadıyla evlendirdiği söylenir. Bulgar Türkleri hakkında bilgi aktaran İbn Fadlan ve yine diğer İslam tarihleriyle, coğrafya eserlerinde toplumun büyük bir bölümünün hala eski dinlerine bağlı olduklarına değiniliyorsa da, bu tarihten sonra Bulgar yurdu İslam'ın en uç ülkelerinden biri haline gelmiştir.

10. asrın sonlarına doğru, yani 985'lerde Ruslarla muharebelere başladılar. Aralarında bir ticaret andlaşması olmasına rağmen, Bulgar tüccarlarını soyan en büyük düşmanları Ruslardı. Türkler bu durumu zaman zaman knez Oleg ve Yaroslav'a şikayet ettilerse de, bundan bir sonuç alamadılar ve onlar da şu an Vladimir oblastındaki Murom şehrini ele geçirerek, pekçok Rus köyüne de saldırdılar. 1164 ile 1205 tarihleri arasında pekçok kere Bulgar toprakları Slavlar tarafından işgale uğradı. Bütün bu mücadelelerin esas amacı ise, Rusların söz konusu ticaret yollarını kontrol etmek istemesiydi.

İdil Bulgarları 13. yüzyılın başlarında Mogollardan da ağır darbeler yediler. Bilindiği gibi 13. asrın yirmili senelerinde süratli bir şekilde Kıpçak topraklarına yürüyen Türk-Mogol güçleri, 1223 tarihindeki Kalka Savaşında Kuman-Kıpçak ve Rusları yendiler[749]. Fakat bunlar geri dönüş yolunda, esas orduya katılmak üzere Hazar'ın kuzeyinden yürürken Bulgarların saldırısına maruz kaldılar ve pekçoğu öldü. 1229 yılında bazı Kuman-Kıpçak ve Saksın kasabası ahalisi Bulgarlar arasına sığınmıştı. Mogollar bütün bunları unutmadı.

---

748 Feher, a.g.m., s.292; İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.7; Kurat, a.g.m., s.783-793; Kurat, a.g.e., s.113-114; J.Martin, "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", **International Journal of Turkish Studies**, 1/2, Wisconsin 1980, s.89-90; Baştav, "İtil (Volga) Bulgar...", s.188; Rasonyi, a.g.e., s.94; Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.37, 162; Hamzaoğlu, a.g.m., s.17; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.73.

749 Kalka Nehri kıyısında 1223 mayısının sonunda meydana gelen savaşta Rus-Kıpçak müttefik kuvvetleri büyük bir bozguna uğradı. Bu muharebede Kiev knezinin askerlerinden 10.000 kişinin öldürüldüğü söylenmektedir. Sefere katılan Rus kuvvetlerinin ancak onda biri yurtlarını yeniden görebilmiştir. Burada esir alınanların arasında Kiev knezi de vardı. Knez ve yanındakiler tahtalar altına konularak ezildiler.

İşte bu yüzden 1236-1237'de, Kazan şehrinden 115 km güneyde, Kaşgarlı'nın "herkesçe tanınan bir Türk şehri dediği" ve İdil'in sol sahilindeki elli bin nüfuslu, etrafı surlarla çevrili, ortasında bir hükümdar sarayı yer alan, camileri, hamamları ve kervansaraylarıyla meşhur Bulgar şehri yerle-bir edildi. Kaynakların bildirdiğine göre bu kentte Türklerden başka Fin-Ugorlar olmak üzere, farklı milletlerden insanlar da yaşamaktaydı[750]. Bütün bunlar biryana Altun Orda çağında Bulgarların yarı bağımsız bir şekilde hayatlarını sürdürdükleri anlaşılıyor. Özellikle merkezi otorite zayıfladığında, onlar kendi başlarına hareket ediyorlardı. İşte bu yüzden 1361'de Pulat Temür tarafından bir kez daha Bulgar tahtı tahribata uğradı. Ahali dört bir yana dağıldı. Bulgarların bir kısmı kuzeye Kama taraflarına çıktılar ve burada Kazan, Çuvaş ve Başkurtların etnik oluşumunda rol oynadılar.

Toktamış ile Emir Temür arasındaki kavgalardan da en zararlı çıkanlar hiç şüphesiz yine İdil-Ural Türklüğü ve dolayısıyla Bulgarlar oldu. Elbette kuzeyde Ulug Muhammed tarafından (1437) Kazan'ın kurulması ve yükselişi de, Bulgar şehrini tamamen öldürdü. Dolayısıyla Bulgar Hanlığı da tarihe karışmış oldu. Bununla beraber söylendiğine göre 13. yüzyıla gelene değin İdil Bulgarlarının onbir tane hanı olmuştur[751].

Doğu Avrupa ve Balkanlarda Oguzlar veya Anadolu Türkleri haricinde tutunabilen ve tarihteki adlarıyla günümüze kadar gelebilen bir Türk boyu olması itibarıyla Bulgarlar önemlidir. Nerne kadar bugün Türklük camiasından uzak iseler de bizim için bu şimdilik mühim değil, onların kökence bir Türk kabilesi olması önemlidir.

Peçenekler dair geç dönem kaynaklara baktığımızda bir Oguz boyu gibi gözüküyorlarsa da, muhtemelen Oguz kabileleri arasına 10. asırdan sonra girdiler. Reşideddin ve Yazıcıoğlu Oguz-nâmelerinde, Üç Ok kolundan, Kök Han oğlu olarak yazılmışlar, Kaşgarlı Mahmud'da ise, ondokuzuncu sırada kendilerine yer bulmuşlardır. Ayrıca Oguz Kagan Destanlarında onlara İt-Beçene de denmekte ve Salurla olan

---

750 J.Brutzkus, "The Origin of Ancient Kiev", Slavonic and East European Review, 3/1, 1944, s.120; Martin, **a.g.m.**, s.86-4; İbn Faldan, **a.g.e.**, s.43-80; Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.456; Kurat, **a.g.e.**, s.115-117; Kurat, **a.g.m.**, s.787-792; Rasonyi, **a.g.e.**, s.94; A.Aykut, "Batu Han'ın Rusya Seferi İle İlgili Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp, Yıkılması Hikayesi", **A.Ü. DTCF. Dergisi**, C. 31, Ankara 1987, s.8; Baştav, "İtil (Volga) Bulgar...", s.188-191; Chaliand, **a.g.e.**, s.86.

751 A.Raun, "The Chuvash Borrowings in Zyrian", **Journal of American Oriental Society**, 77/1, Michigan 1957, s.40-45; Kurat, **a.g.e.**, s.116-118; Kurat, **a.g.m.**, s.790-791; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.196-197; Baştav, "İtil (Volga) Bulgar...", s.192; A.Taymas, **Kazan Türkleri**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.17-22; Rasonyi, **a.g.e.**, s.94-95; H.Atlasi, **Sibir Tarihi-Sûinbike-Kazan Hanlığı**, Kazan 1993, s.203-210.

düşmanlıklarına değinilmektedir[752]. Bu da bize Peçeneklerin Hazar çevresindeyken Salur kabilesiyle komşu olduklarını gösterir. Bunların yanısıra 8. yüzyılın ikinci yarılarına ait bir Tibetçe metinde ise "Be-ca-nag" biçiminde anılmaktadırlar.

Onların menşei hususunda Issık Köl ve Balkaş civarlarında yaşayan Türgişlerin bir bölümü olduğuna dair görüşler vardır[753]. Bütün Kök Türk ülkesinin karıştığı 7. asır ortalarındaki hadiseler sırasında batıya doğru geldikleri ve bilhassa Karlukların taarruzlarına maruz kaldıkları söyleniyor. Ancak onların kökenine dair bir başka iddia da, Kök Türk Yazıtlarında Kengü ve Kengeres diye geçen halk ile irtibatlandırılmalarıdır. Bu kitabelerde, Kök Türk ordularının 710-711'lerde ayaklanan Türgişler üzerine yaptıkları bir sefer anlatılmaktadır. Sogdları düzene sokulduktan sonra, uslanmaz Türgişlere ağır bir darbe indirilir. Kitabelerde; ondan sonra Kara Türgiş halkının düşman olduğu; Kengeres'e doğru vardıkları, Kök Türk askerlerinin atlarının zayıflığı ve azıklarının olmadığından bahsedilir. Daha sonra böyle bir zamanda Köl Tigin'in az bir askerle düşmanın üzerine yürüdüğü, büyük bir savaşın gerçekleştiği ve Kara Türgiş halkının ölüp-mahvolduğu[754], söylenmektedir.

Yukarıda adı geçen Kengeres'in bugünkü Sır Derya boyları olduğu vurgulanmaktadır ki, bu isim Çin kaynaklarında geçen K'ang-chü, dolayısıyla Kök Türk Yazıtlarının Kengü-Tarban'ıyla ilişkilendirilip, bunların da Peçeneklerin bir alt boyu veya Kıpçaklar oldukları iddia edilmektedir. Ayrıca 10. asırda Kazakistan'ın güneyindeki Oguzlar için de "Kanga Kişi" dendiğinden bahsolunmaktadır[755]. Bu görüşe

---

[752] L.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.343; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.117-18.

[753] J.Bacot, "Reconnaisance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", **Journal Asiatique**, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s.141-144; A.N.Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.44.
Kengerlilerin Türgişlerden geldiği henüz ispat edilmemiş bir görüştür. Çünkü yukarıdaki metinde de vardığimiz savaşta Kengerli veya Kengereslilerin Kök Türklerin yanında, Türgişlere karşı savaştıkları da söylenir. Bakınız, P.B.Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.365.

[754] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 39-40: "Anta kisre Kara Türgiş bodun yagı bolmış, Kengeres tapa bardı. Bizing sü atı turuk, azukı yok erti...Antag ödke ökünip Köl Tiginig az erin irtürü ıtdımız. Ulug süngüş süngüşmiş. Alp Salçı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunıg anta ölürmiş.

[755] Bakınız, E.H.Parker, "The Origin of the Turks", **The English Historical Review**, 11/43, Oxford 1896, s.443; S.G.Klyaştornıy, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi

biraz daha değinmek lazım ki, Kanglı veya Kengeres adı, Peçenek'ten daha eski gözüküyor. Bu yüzden onlar Peçeneklerin değil, Peçenekler Kanglı veya Kengereslerin bir parçası olabilir. İşte buradan da yola çıktığımızda, Peçeneklerin ataları Oguz-nâmelerde Kanglılar ve dolayısıyla Batı Tölösleri içinde yer alan Maveraünnehir Ogur-Tölösleri[756] gösterilebilir.

İsimlerinin manası konusunda da değişik fikirler[757] varsa da, umumiyetle bir akrabalık terimi olan "bacanak" kelimesine dayandırılır. Herhalde onlar On Okların batı kolu olan Arslan Beglilere (Nu-shih-pi) mensuptular. Bunların yayıldıkları saha Sır Derya'dan Çu Nehri vadisine kadar uzanan bölge[758] kabul edilir. Burada Arslan Beglilere (Nu-shih-pi) biraz değinmek gerekilirse; bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığının kuruluşundan itibaren, devletin batısında karşımıza bir On Ok Türkleri çıkar. Onlar, Tuglu (Tulu/ Törü) ve Nu-shih-pi (belki Arslan Begliler) diye ikiye ayrılıyorlardı. Beş çor tarafından idare edilen Tuglular Çu vadisinin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgelerde yaşamaktaydılar. Beş irkin idaresindeki Arslan Begliler ise, Sır Derya'dan Çu Vadisine kadar olan yerlerde oturuyorlardı ve bunların hududu da bugünkü Kırgızistan'daki Tokmak vilayeti gösterilmektedir[759].

Yer Adı", Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, C. 18, Ankara 1954, s.104; Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.50-53; F.Sümer, **Oguzlar**, 2. Baskı, Ankara 1972, s.36; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.114; E.Esin, "Tonga Alp-Er", **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 13, Erzurum 1985, s.137-155; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.220; S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.50; L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.109; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.105.

[756] W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.141-142; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.154; S.Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi**, Türkistan 2011, s.481.

[757] Değişik kaynaklar üzerinde yapılan incelemelerde Beçene veya Peçenek'in "kulübe, sarp, kayalık, ıssız, müstahkem yer" anlamlarına gelebileceği ve hatta bir şahıs adı olan Beçe ile bağı üzerinde de durulmaktadır. Bakınız, A.N.Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937, s.25; A.N.Kurat, "Peçenekler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.536; H.Eren, "Beçene Sözünün Kökenine Katkılar", **Türk Dili**, Sayı 588, Ankara 2000, s.555-567.

[758] E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.27-28, 269-271; P.A.Boodberg, "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 4/3-4, Cambridge 1939, s.230-283; Gömeç, **a.g.e.**, s.136.

[759] Gömeç, **a.g.e.**, s.136.

Peçenekler, Kök Türk Kaganlığının ardından Uygur Devletinin de yıkılması üzerine batıya doğru gerçekleşen büyük Türk göçü sebebiyle, Sır Derya bozkırlarındaki yurtlarında baskıya maruz kaldılar. Onların bu devir tarihleri hakkında pek bilgi sahibi değiliz. Ama bu Türk boyunun Hunların akrabası olduğu söylenen, yukarıda da kısaca andığımız ve Çin yıllıklarında adları K'ang-chü şeklinde yazılan Kengereslilerle gerçekten bir akrabalık durumları var ise, tarihleri çok daha eskilere, Milattan önceki çağlara kadar gider.

Büyük Hun Devleti M.Ö. 55'lerde bir anlaşmazlık içine düşünce, Hun yabgusu Kiçik Kutlug Alp, kendisine bağlı insanlarla birlikte, 40'lı yıllarda K'ang-chü (Kengeres/Kengü/Kanglı) beyinin Wu-sunlara karşı destek için daveti üzerine Türkistan'a hareket etmişti. Meşhur Çinli casus Chang-ch'ien'in raporlarında ismini gördüğümüz ve Hunlarla benzer oldukları belirtilen bu halk Fergana'nın kuzey-batısında yaşıyordu. Doğularında Hunlar, güneylerinde de Yüeh-chiler vardı[760]. Onlar, "Türklerin kuvvetli bir millet olduğunu, Wu-sunların ise eskiden beri Türklere bağlı bulunduklarını, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun da başının sıkıştığına ve bize de Hunların hiçbir kötü muameleleri olmadığına göre bu hâli değerlendirmeliyiz", diyorlardı. Kiçik Kutlug Alp Yabgu hem Çinliler, hem de kardeşi etrafında kümelenen Türk akrabalarıyla baş edemeyeceğini anlamış ve bunun üzerine Kengereslilerden (K'ang-chü) yardım alabileceğini düşünmüştü. Esasında bu Kiçik Kutlug Alp Yabgu için de önemli bir fırsattı. Böylece hem kendisine sırtını dönen Wu-sunlarla, hem de Çin'le işbirliği halindeki kardeşiyle hesaplaşabilecekti. Kengeres beyi, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'yla gelecek Türkleri ülkesinin doğu topraklarına yerleştirerek, burada bir tampon bölge kurma arzusundaydı. Bu arada birbirlerinin kızlarını da alarak akrabalık kurdular. Fakat Hun yabgusu, bir aralık Kengeres beyinden beklediği saygıyı görmeyince çok kızdı. Onlar Türk töresine, gelenek ve göreneklerine de riayet etmiyorlardı. Karşısındaki sıradan bir kişi değil, Türk soyundan ve Börülü ailesinden geliyordu. Bundan dolayı Kengeresli (K'ang-chü) hatununu ve bazı görevlileri öldürterek, cesetlerini muhtemelen Talas Nehrine attırdı. Bunlar tabiki Kiçik Kutlug Alp Yabgu için bir hataydı[761]. Buna

---

760 Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. I, İstanbul 1928, s.18, 53-54; B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.96; E.G.Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 33/ 1, London 1970, s.158; J.M.De Groot-G.A.Asena, **Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2010, s.222-225, 272.

761 H.N.Orkun, **Hunlar**, İstanbul 1938, s.52-53; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. II, Ankara 1981, s.169-172; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.186-189; Groot-Asena, **a.g.e.**, s.174-176.

binaen kendisinden soğuyan Kengeresliler yüz çevirip, Çin ile anlaştılar.

Bütün bunlar bir yana önceleri Kök Türklere bağlı Peçenekler herhalde 9. yüzyılda, Çim ve Yayık Irmakları civarlarında yaşıyorlardı[762]. Divanü Lûgat-it-Türk'te Beçenek adı alt alta iki kere açıklanıyor. Birincisinde Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük, ikincisinde Oguzlardan bir boy denmektedir[763]. Bu, Peçenek ilinin 11. asırda dağılmış olduğunu, ama halâ il vasfını koruyan geniş bir kitleye rastlandığını, parçalardan bir kısmının Oguz iline katıldığına işaret eder. Yine eserin değişik yerlerinde dil meseleleri vesilesiyle[764] Peçenek adına tesadüf olunur. Bu sıralarda Sır Derya-Hazar-Aral sahasında bir karışıklık yaşandığı ortadadır. Hazar birliği gücünü yitirdiğinden, bölge Türklerinin hepsi kendi başlarına hareket etme veya il olma sevdasına düşmüşler idi. Doğuda Kimekler ve onun içinden çıkan Kıpçaklar, biraz güneyde yine peyderpey Mogolistan ve Tanrı Dağları yaylalarından göçüp gelen Oguzlar, ayrıca Karluk gibi Türk kabileleri birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışıyorlardı.

Muhtemelen Hazarları en fazla sıkıntıya sokanlar Peçenekler olduğundan, Hazar hakanları tabileri durumundaki Oguzları (Uzlar) bunlara karşı kışkırtmaktaydılar. İşte bu yüzden onların 860-880 tarihleri arasında İdil Nehrinin batısına geçtikleri sanılıyor[765]. Fakat bu göç hareketine bütün Peçenekler katılmamışlardır. Onların bir kısmı zor şartlarda da olsa ata topraklarında kalmayı yeğlediler. Çünkü 10. yüzyılın başlarında Hazar'ın doğusundaki Türk yurtlarını gezen İbn Fadlan burada, Ural civarındaki Çalkar Gölü yakınında Peçeneklere rastlamış ve onlar hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Hudud'ul-Alem'de Peçenek Dağları diye gösterilen yerin de Urallar olduğu tahmin ediliyor. Öyle ki, bu sırada onlar Başkurt boy birliğinin teşekkülünde de etkili oldular. Çünkü Başkurt Türklerinin içindeki Bürçen, Usergen ve Tüngevürlerin Peçenek kalıntıları oldukları yolunda iddialar vardır. Yine diğer İslam yazarlarından Mesudi ve Ebu Dülef Peçeneklerin

---

762 S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.55; Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...**, s.44-45; Togan, **a.g.e.**, s.143; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.169; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.130; S.A.Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", **Rocznik Orientalistyczny**, LII/1, Warszawa 1999, s.22.

763 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I., Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1986, s.28, 488.

764 Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, C. II, s.48, 67; S.Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28/46, Ankara 2009, s.8-9.

765 Kurat, **a.g.e.**, s.45; Togan, **a.g.e.**, s.142; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.169; Ş.Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985, s.61; Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun...**, s.109.

Slavlarla bitişik olduğunu, kimseye haraç vermediklerini; Mervezi konar-göçer yaşadıklarından ot ve suyun bol olduğu yerleri aradıklarını söyler[766]. Bizim kanaatimiz odur ki; Oguz teşekkülüne katılan bu Peçenek tayfaları onlarla iç içe girip, 24 Oguz boyundan biri haline geldiler ve büyük Oguz kitlesinin bir parçası olmak hasebiyle, bunlar nereye gittiyse, peşlerinden yürüdüler. Oguzların Anadolu'ya hareketleri esnasında onların bir bölümü bu yeni topraklara geldiler. Ancak İdil'in batısındakiler kendi başlarına yaşamayı seçmiş ve istikballerini daha farklı yerlerde aramak ya da talih onları nereye sürüklediyse oraya gitmek mecburiyetinde kalmışlar idi.

Bu batıya gelen Peçenek Türkleri tıpkı yüzlerce yıl önce Hunlar ve Avarlar hangi yolu takip ettilerse, o şekilde Doğu Avrupa ve Balkanlara ulaştılar[767] ki, bilindiği üzere onlar daha çok Hazar'ın kuzeyinden Kafkasya'ya, oradan da Kırım'a geçiyorlardı. Kısaca önlerinde Macarlar, kendilerinin arkasında Oguzlar, onların peşlerinden de Kuman-Kıpçaklar yürüyordu.

Peçeneklerin batıya yürüyüşleri sırasında İdil-Ural ve Don-Kuban boyundaki halklarla da değişik münasebetlerine şahit oluyoruz. Bu topluluklardan birisi Macarlardır. Dolayısıyla Macarların Lebedya dedikleri tarihi yurdundaki bu süreçte onlara akla gelebilen her açıdan Türk-Peçenek tesiri oldu. Bundan önce zaten Macarlar, Türklerle iç-içe ve nerdeyse bir millet gibiydiler. Ayrıca malûmdur ki bu Lebedya'da çok kısa bir zaman geçiren Macarların, Hazar hakanının desteklediği, belki Türk kanlı Arpat sülalesi daha batıya gitmek zorunda kalmış ve onlar 890'larda Kiev knezliğinin güneyinden ilerleyerek, Tisa ve Tuna nehirleri civarlarını, yani Atil-kuzu'yu kendilerine yurt tutmuşlardı. Bu suretle Avrupa'nın ortasında, ne Germenlere, ne de Slavlara benzemeyen, ama tarihteki Hunları andıran yep-yeni bir kavim teşekkül etti[768]. Bu durum Avrupa'nın da siyasi haritasının değiş-

---

766 İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.41-42, 84, 101; Kurat, "Peçenekler", s.537; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.37; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.449.

767 J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. III, İstanbul 1924, s.139; O.Maenchen-Helfen, "The Legend of the Origin of the Huns", **Byzantion**, Vol. 17, 1944-1945, s.245; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.578; Kurat, **a.g.e.**, s.46; E.Çoban, "Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri", **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2009, s.663.

768 L.Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, C. 3, Ankara 1939, s.403; G.Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", **American Slavic and East European Review**, 5/3-4, London 1946, s.29;

mesinde etkili oldu. Çünkü doğu, batı ve güneydeki Slav ahalinin tam ortasına, herne kadar Avrupalı tarihçilerin bir kısmı tarafından reddedilse de, Türklerle akraba, Asya menşeili bir kavim girmiş oldu. Böylece onların arasındaki rabıta da koptu.

İşte 9. asrın ikinci yarılarında Don (Ten), Kuban, Dnepr, Kırım, Tuna havalisine yayılan Peçenek Türkleri çeşitli boy beylerinin idaresinde, hepsi kendi başına buyruk bir şekilde yaşıyorlardı. Bazan Bulgarlarla dost, bazan da düşman olup, çevrede ganimet topluyorlardı. Bu sıralarda en nüfuzlu Kiev knezliğiydi ve Peçenekler de bu Rus topraklarına akınlar yapıyorlardı. Dolayısıyla 10. yüzyılın başlarından (915), 11. asrın ortalarına kadar süren dönemde Peçeneklerin Rus arazisine onlarca taarruzu vardır ve bunlar ilk Rus kroniklerine de yansımıştır[769], ki burada Peçeneklerin Rus köylerini yağmaladıklarına, halkı esir aldıklarına değiniliyorsa da; esasen çarpışmaların çoğu Rus tecavüzlerinden veya Peçeneklere tabi kabilelere bu Slavların saldırmalarından kaynaklanıyordu.

Bilindiği üzere 914'lerde Bulgar çarı Simeon Edirne'yi zapt ederek, Trakya'da bir dizi faaliyetlere girmişti. Bu sıralarda Peçeneklerin Hazarlardan izinli veya izinsiz bir şekilde Karadeniz'in kuzeyinde görülmeleri ise Bizans için bir şanstı. 915 tarihlerinde Bizans onlarla irtibata geçti ve Bulgarlara karşı kışkırtıldılar. Dolayısıyla Peçeneklerin, Bizanslılar tarafından Bulgar Türkleriyle savaştırılmak üzere çağrıldıkları ve Tuna'nın aşağısına gittikleri, ancak Bizanslı komutanlarla araları açılınca 917'lerde geri döndükleri anlaşılıyor.

İki topluluk arasındaki ittifakı elçiler ve tüccarlar sağlıyordu ve Peçeneklerin dostluğunu kazanmak bilhassa Bizans imparatoru Costantin Porphyrogennetos (913-959) için son derece önemliydi ve herhalde 922 tarihinde onlarla anlaşma yolunu seçti. Bunun yanı sıra Peçenekler, Bulgarlarla vuruşmadan evvel Kiev knezi İgor ile de barış imzalayarak, arka taraflarını emniyete aldılar. Belki bu ittifak vesilesiyle İgor 944 senesinde Kırım'daki Bizans kolonisine sefer açtığında üç-

R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.182-183; Kurat, **a.g.e.**, s.46-47; Rasonyi, **a.g.e.**, s.130; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.169-170; A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984, s.124; Romashov, **a.g.m.**, s.23; Artamonov, **a.g.e.**, s.436-441.

769 A.N.Kurat, "Peçeneklere Dair Araştırmalar", **Türkiyat Mecmuası**, C. 5, İstanbul 1936. s.105-116; K.Bela, "XI-XII nci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", Çev. H.Koşay, **Belleten**, C. 8, Ankara 1944, s.120; Kurat, **a.g.e.**, s.47-48; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.171.

retli asker olarak Peçenekleri de kullandı[770]. Fakat annesi Olga'nın Svyatoslav'a knezliği teslimiden sonra da münasebetler sürdü, hatta Svyatoslav'ın Hazar ülkesine yönelik seferine birtakım Peçenek katıldı ise de, iki halk arasındaki düşmanlıklar da bu çağda başladı. Buna binaen 968 tarihinde Svyatoslav, Tuna Bulgarları üzerine yürüyünce Peçenekler de Kiev'i kuşattılar. Bu sırada knezin annesi Olga ile çocuklarının şehirde olduğu söyleniyor. Bunun üzerine Kiev ahalisi Svyatoslav'a haber gönderdi. "Sen başka ülkeleri zapt etmeye çalışırken, kendi toprakların tehlike altında" dediler ve Svyatoslav bu sebepten geri döndü. Peçenek Türkleri de muhasarayı kaldırmışlar idi. Onların geri çekilme nedenleri arasında kuşatma araçlarına sahip olmamaları da gösterilir.

Çevresine rahatsızlık vermekten bıkmayan Ruslar, 969 senesinde Bulgaristan'a yeniden girdi ve Bizanslılarla harbe tutuştu. I. Ionnes Çimiskes (969-976) tarafından yenilgiye uğratılınca, barış imzalamak zorunda kaldılar. Ancak onlara ülkelerine dönerken yolda bir Peçenek saldırısı vuku buldu. Peçenek başbuğu Küre, Svyatoslav ve adamlarını öldürdü (972)[771]. Bu suretle Bizans istediğini almış oldu.

Svyatoslav'ın ölümün ardından çıkan taht kavgalarına Peçenekler de karıştı. Buna neden de, Rusların Peçenek Türklerine ait arazilere yerleşim birimleri kurmaları idi ve bu yüzden 988 senesinde çıkan savaşta knez Vladimir Peçenekleri yendi. Ama her şeye rağmen Peçenekler 992 tarihinde Preyeslav'a saldırdılar ve 996'da da Kiev önünde görüldüler. Vladimir'den sonra tahta çıkan Yaroslav (1015) çağında da harpler sürdü. Yaroslav'a karşı taht mücadelesine giren Svyatopolk 1019 tarihinde onlarla anlaşmış ise de, herhalde bunlar Yaroslav'a mağlup oldular. Bu sırada Rusların Tork dediği Uzlar da[772], doğudan gelen Kimek-Kıpçak baskısı sebebiyle Don boylarına nüfuz ediyorlardı.

---

[770] G.Moravcsik, "The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", **American Slavic and East European Review**, 6/3-4, London 1947, s.135; Bela, **a.g.m.**, s.123; Kurat, **a.g.e.**, s.48, 61; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.171-172; G.Feher, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984, s.57-58; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.76-91; Golden, **a.g.m.**, s.366; U.Fiedler, "Bulgars in the Lower Danube Region", **East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008, s.168.

[771] R.L.Wolff, "The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204", **Speculum**, 24/2, 1949, s.169-171; T.Okiç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hıristiyanları", Çev. S.Akdemir-R.Duran, **İslami Araştırmalar**, 6/4, Ankara 1993, s.235-248; Feher, **a.g.e.**, s.59-60; Kurat, **a.g.e.**, s.49-51; Kurat, "Peçenekler", s.538; Chaliand, **a.g.e.**, s.83; Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının...", s.368.

[772] Bela, **a.g.m.**, s.120; Kurat, **a.g.e.**, s.52; Kurat, **a.g.m.**, s.538; V.Spinei, "The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution", **East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008, s.442.

Tarihi kaynaklara baktığımızda 11. asrın ilk yıllarında Dnestr ve Basarabya'ya inen Peçenekler, Ruslarla mücadele içindeki Lehlerle de irtibata geçmişlerse de, 1036'larda onlardan bir grup Kiev yakınlarına kadar sokuldular ama knez Yaroslav'ın önderliğindeki Slavlardan büyük bir darbe yediler ve neredeyse bu Peçenek birliği tamamen kılıçtan geçirildi[773]. 1048'lere geldiğimizde pek çok Peçenek ahalinin artık gözden düşerek Bizans'ın hizmetine girdiği ve hatta bir kısmının Anadolu topraklarına yerleştirildiği ve 1071'de Alp Arslan'ın yanında savaşanların bunlar olduğu söylenmektedir. Burada hakikat olan, Hristiyanlığa geçseler, kendilerine hertürlü rütbe ve mükafaatlar verilse de, onların henüz soylarını ve dillerini unutmadıklarını görüyoruz[774]. Esasında Peçeneklerin yapacakları bir şey de yoktu. Yüzbinlerce Uz (Oguz) yaşadıkları topraklara doldu. Anlatılan bir hikâyeye göre, imparator Costantin Monomachos (1042-1055) çağında 150.000 kadar Peçenek atlısının Selçuklulara karşı döğüştürülmek amacıyla Üsküdar'a geçirildiği, ancak onlar böyle bir vazifeyi yapmak istemediklerini söyleyince, gemilerin kıyıdan uzaklaştırıldığı ve Bulgurlu civarındaki Peçenek beyi Katalın'ın öncülüğündeki suvarilerin atların sırtında Büyükdere dolaylarında öbür kıyıya çıkarak, Tuna bölgesine döndükleri anlatılmaktadır.

Ne yazık ki Kegen ve Turak gibi Peçenek başbuğlarının birbiri arasındaki kavga da daha çok rakiplerine yaradı. Kegen de, Turak da Peçenek Türkleri içinde saygı gören kişilerdi. Ancak beylik hususunda anlaşamadılar. Turak, Kegen'i ortadan kaldırmaya karar verdi, fakat bu durumu öğrenen başbug Kegen kaçmayı başardı. O, Bizans imparatoru Monomachos'un yanına gitti ve orada Hristiyanlığı seçti. Kendisine Silistre yakınlarında bir miktar araziyle, buradaki hududun güvenliğini sağlama vazifesi verildi. Turak da imparatora bir elçi yollayarak Kegen'i ve yanındakileri istediyse de, müspet bir cevap alamadı. Muhtemelen 1048 kışında buz tutan Tuna'yı atlılarıyla geçen başbug Turak, Bizans topraklarını yağmaladı. Ancak Kegen'in de desteklediği Bizans güçleri Turak'ı yendikleri gibi, 140 kadar Peçenek beyi de esir düştü. Turak da rakibi gibi, bir süre sonra vaftiz edildi.

Bu arada bir grup Peçenek Türkü 1049 senesinde yeniden Bizans arazilerinde faaliyetlere başlayınca, İstanbul'da tutsak olan Turak Beg ırktaşlarını ikna için serbest bırakıldıysa da tesirli olamadı. Ama

---

[773] Wolff, a.g.m., s.200; Kurat, a.g.e., s.53; Grousset, a.g.e., s.183; Kafesoğlu, a.g.e., s.171-172; Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının...", s.368.

[774] H.Z.Koşay, Malazgird'de Buluşanlşar", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.70; Y.Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerleri", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 25, Konya 2009, s.57.

1050'den itibaren Peçenek Türkleri yeniden Balkan coğrafyasında görülünce, Bizans bu kez de diğer Türk beyi Kegen'den yararlanmayı düşündü (1051). 20.000 kişilik bir Bizans askeri kuvveti Peçenekleri durdurmaya çalıştı, fakat bu mümkün olmadı. Onlar Lüleburgaz taraflarını ve Rodos adası karşısındaki Chariopolis'i de yağmaladılar. 1053 senesinde de Preyeslav yakınındaki Peçenek ordugâhı Yüztepe'ye saldıran Bizanslılar yenildi. Bu arada 1055'lerde Uzların da Dnepr'in ötesine geçtiğini görmekteyiz[775]. İşte böylesine bir zamanda Bizans'ın yardımına can kurtarıcı olarak Kumanlar koştu. Burada söylenmesi gereken bir başka husus ise, Peçenek Türklerinin neredeyse yüz yıldan fazla bir zaman Rusların Karadeniz'e inmelerini engelleyişleridir.

Bilhassa 1060'tan itibaren Peçeneklere ait Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Kuman-Kıpçak saldırılarına da maruz kaldı. Bütün mera ve barınakları ellerinden alındı. Bu suretle iki Türk kabilesi arasında korkunç bir husumet doğdu. Muhtemelen 1064-1065 senelerinde Trakya, Makedonya ve Selanik'e kadar ilerleyen Uzları (Oguz) soğuk durdurdu ve bunu fırsat bilen Peçenekler de onlara bir darbe indirdi. Bu sırada birtakım Uz, Bizans tarafından Makedonya ve Dobruca havalisine yerleştirilirdi ki, bunların sonradan ortaya çıkan Kök Oguz (Gagauz) Türklerinin esasını teşkil ettikleri söylenmektedir. Ruslar da anlaştıkları bazı Peçenek gruplarını kendi sınırlarını korumak üzere görevlendirdiler, işte Kara Kalpak Türklerinin ortaya çıkışı da buna bağlanmaktadır[776]. Sürekli hareket halindeki Peçenek Türklerinin 1067 tarihindeki saldırıları Roman Diogenes tarafından durduruldu. Ele geçen bazı Peçenek ve Uz'un bir kısmı Bizans silahlı kuvvetlerinde kullanıldı.

Doğu Roma'nın başı bu yıllarda bir türlü belalardan kurtulmuyordu. 1074 senesinde Bizans'ın Tuna bölgesi valisi Nestor yanına aldığı bir miktar Peçenek ve Bulgarla birlikte ayaklanıp, İstanbul'u kuşattı ise de, Peçenekler imparatorla anlaşınca bu sevdasından vazgeçti.

---

[775] Bela, a.g.m., s.120-121; Sümer, a.g.e., s.102; Kurat, a.g.e., s.53, 63; Kurat, a.g.m., s.539-540; Togan, a.g.e., s.145, 192; Rasonyi, a.g.e., s.132; Grousset, a.g.e., s.183; Kafesoğlu, a.g.e., s.171-172; Fiedler, a.g.m., s.173; R.Saffet, **Avrupa'da Eski Türkler**, Ankara (tarihsiz), s.36; M.Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", **Balkanlar El Kitabı**, C. I. Ankara 2006, s.189-192; Golden, a.g.m., s.368; Ayönü, a.g.m., s.58.

[776] Bela, a.g.m., s.124; Kurat, a.g.e., s.68; Kurat, a.g.m., s.540; Kafesoğlu, a.g.e., s.171; Rasonyi, a.g.e., s.132; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.280-281; Agacanov, a.g.e., s.196; D.A.Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", Çev. M.U.Yücel, **EF. Tarih Dergisi**, Sayı 40, İstanbul 2004, s.159-186; Yücel, a.g.m., s.192.

Türkler 1078-1079'lardaki Bizans taht kavgalarına da karıştılar. 1086 tarihinde iki büyük komutan emrindeki Bizans ordusunu yendiler.

İşte Bizans, yavaş yavaş güçten düşen bu Türklere Aleksios Komnenos (1081-1091) döneminde kesin darbeyi indirmek için fırsat kolladı. Fakat bu Peçenekler, onun saltanatın ilk yıllarında Norman saldırılarına maruz kaldığında kendisine yardım bile etmişlerdi, ama sonradan ilişkilerin bozulduğu anlaşılıyor. 1086-1087'lerde Peçenek beylerinden Çelgü yanında Macar hükümdarının askerleri de olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerlediyse de, vukua gelen muharebede yaralanarak öldü. Ancak arkasından başbuğ Tatuş'un (Tutuş) Kuman-Kıpçaklarından da aldığı destekler ile 1087 senesinde Aleksios komutasındaki Bizans ordusunu Silistre yakınında yendiklerini de biliyoruz[777]. Böylece Edirne ve çevreleri, Trakya'nın Marmara'ya kadar olan sahilleri Peçenek tehdidine uğradı. Fakat bu sırada Peçeneklerle, Kuman-Kıpçak Türkleri arasında da bir anlaşmazlık çıktı. Kumanlar, Peçeneklerin Bizans'tan ele geçirdikleri ganimetten kendilerine de istediler. Peçenekler buna yanaşamayınca da dostlukları bozuldu.

Bizans'ın Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan'ın hücumlarına da maruz kaldığı bir sırada Peçeneklerin, umumiyetle Oguzların Çavuldur boyundan geldiği söylenen İzmir'deki Türk beyi Çaka (veya Çakan) ile de anlaşarak, İstanbul'a taarruz içine girdikleri de belirtilir[778]. 1089-1090 tarihlerinde Ergene Nehri boylarında görülen Peçenek Türklerini Aleksios Komnenos bu kez yenmeyi bildiyse de, herhalde bundan pek etkilenmediler. Ancak talih bir kere daha Bizans'a güldü. Bu sırada Balkanlarda at koşturan Kuman-Kıpçak beylerinden Tugur Kan ve Benek ile anlaştılar.

Neticede 29 Nisan 1091'de Meriç Nehrinin aşağı taraflarında, Lebunium denilen yerde Kuman-Bizans ordusu Peçenekleri feci bir şekilde yendi. Büyük bir katliam yaşadılar. Anna Komnena, bu harbin ardından Bizanslıların nakaratı "İskitler (Peçenekler) mayısı göremediler" şeklinde olan bir türkü yaktıklarından bahseder. Böylece Doğu Avrupa ve Balkan topraklarına dağıldılar. Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçakların bir diğer ortak noktaları; bütün tarihlerinin

---

[777] Runciman, **a.g.m.**, s.56; Wolff, **a.g.m.**, s.175-176; Grousset, **a.g.e.**, s.183; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.173; Kurat, **a.g.m.**, s.540; A.Kommena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.168, 210; Golden, **a.g.m.**, s.368-369; Yücel, **a.g.m.**, s.193-195.

[778] Ş.Akkaya, "Kitab-ı Melik Danişmend Gazi-Danişmendname", **DTCF. Dergisi**, 8/1-2, Ankara 1950, s.136; H.D.Yıldız, "Anadolu Selçuklu Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001, s.372; N.Taşçı, **Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizansla Münasebetleri**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s.26-28.

mücadele içinde geçmiş olmasıdır. Arkadan yeterli nüfus da gelmeyince, büyük bir kan kaybına uğradılar.

Peçenekler 1121'lerde yeniden toparlanmaya çalıştılar. Hatta Niketas Khoniates, Tuna'yı geçen bu Peçenekler Trakya'yı çekirge sürüsü gibi yağmaladılar, diyor. Fakat Bizanslılar çok akıllıca davrandılar. İmparator bazı Peçenek beylerini kandırarak, kendi tarafına çekmeyi başardı. Onlara ziyafetler, ipekli elbiseler, altın ve gümüş hediyeler verip, gözlerini boyadı. İşte onları bu şekilde oyalayıp, ansızın saldırdılar. 1222 tarihinde ikinci defa Ioannes Komnenos (1118-1143) tarafından kılıçtan geçirildiler ve bu galibiyet söylendiğine göre Peçenek Zaferi diye kutlandı. Vardar Nehri boylarına, Macaristan'ın çeşitli yerlerine, Makedonya ve Sofya çevrelerine önemli bir Peçenek ahali yerleşti. Onların bir kısmı Sırbistan ve Bosna'ya da iskan edildiler[779]. Hala buralarda Peçenek adını çağrıştıran toponimler mevcuttur. Bugün Orta ve Doğu Avrupa'da Peçenek Türklerinden kalma pek çok arkeolojik buluntuya rastlanılıyor.

Bizans kaynakları incelendiğinde Peçeneklerin sekiz aileden meydana geldikleri anlaşılıyor ki, bunlarda şunlardır:

1- Erdemli. Beyleri Bayça ve Yavdı (Yagdı) idi. Bunların atları parlaktır.

2- Çorlu. Başbuğları Kögel ve Küerçi'ydi. Gök renkli atlara sahipler.

3- Yula. Onların önderleri Korkut ve Kabukçın'dı. Atları kabuk rengindedir.

4- Köl Begli. Beyleri Apa ve Suru idi. Onların atları bozdur.

5- Karabaylı. Başbuğları Kaydum'du. Atlarının rengi karadır.

6- Tilmaçlı. Bunların önderleri Kotran ve Boru idi. Koyu renkli atlara sahiptirler.

7- Kapanlı. Beylerinin unvanı Yazı'ydı. Bunların atları herhalde sarıya çalıyordu.

8- Çapanlı. Başbuğları Batan ve Boyla idi. Atları alacadır[780].

---

[779] Runciman, **a.g.m.**, s.56; Bela, **a.g.m.**, s.120-123; Kurat, **a.g.e.**, s.63-64; Kurat, **a.g.m.**, s.540; Togan, **a.g.e.**, s.165; Grousset, **a.g.e.**, s.184; Rasonyi, **a.g.e.**, s.132-134; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.169-174; N.Khoniates, **Historia**, Çev. F.Işıltan, Ankara 1995, s.9-11; Kommena, **a.g.e.**, s.218-225, 254; A.N.Kurat, "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, I. Cilt, 3. Baskı, Ankara, 2001, s.231-234; Yücel, **a.g.m.**, s.196-198; İ.Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", **AÜ. DTCF. Dergisi**, 47/2, Ankara 2007, s.4.

[780] De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.505; Kurat, "Peçeneklere Dair...", s.119-123; G.Nemeth, "Peçenek ve Kumanların Dili", Çev. J.Eckmann, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 3/14-15, Ankara 1950, s.97; S.M.Arsal, "Eski Türklerde Soy-Oymak

Görüleceği üzere bütün Türk milleti gibi, Peçeneklerin de kültürel hayatında atların son derece ehemmiyeti vardır. Bazı ilim adamları yukarıdaki ilk üç boyun hiyerarşik yapıda daha üstün olduklarını ve onların doğrudan Kengereslerden (Kanglı/Kangar) geldiklerini söylüyorlar. Sayılarının 13. asırda onüçe ulaştığı belirtilen bu ailelerin hepsinin Karadeniz'in kuzeyinde kendi yaylak ve kışlakları vardı. Onlar da umum Türk sosyal teşkilatlanmasına benzer bir şekilde sağ kol-sol kol[781] düzeninde ikiye ayrılıyorlardı ki, bu düzen Hunlar çağından beri mevcut idi.

Peçenek Türkleri tıpkı kendilerinden sonra bu bozkırlara gelen Kuman-Kıpçaklar gibi bir devlet kuramadılar. Değişik boy veya ailelerin başkanlığında yaşadılar. Sonunda da Avrupa'dakiler bulundukları yerlerin sakinleriyle karışıp giderken, Oguz birliğine dâhil olanlar, en azından Anadolu ve Türkmenistan'da adlarını korumayı başardılar.

Kuman-Kıpçaklar gerçek manada bir devlet yapısına pek erişememiş olsalar da, Türk tarihinde ve özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda tarih boyunca önemli roller oynadılar. Biz burada öncelikle Türk tarihi ve kültürünün başta gelen kaynakları arasındaki Oguznâmelerde Kıpçak adı ne vesile ile geçiyor ve bu isim onlara destan kahramanı Oguz tarafından nasıl verildi, bunun üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere bu Oguz-namelerin aşağı-yukarı tamamı Oguz Han'ın yaptığı savaşlar ve Oguzlar hakkındadır. Oguz Kagan Destanı'nda ilk Türk fütuhatı zamanlarında Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç, Karluk ve Oguzları (Türkmenler) hep birlikte görmekteyiz. Bunlar bir yana Oguz destanları günümüze iki biçimde gelmiştir ki, burada Türk kabilelerinin adlarının nereden çıktığı ve ne mana ifade ettiği gibi hususlar da açıklanıyor. Oguz Kagan destanlarından birincisi İslamiyet öncesi hatıraları yansıtan Uygur Türkçesindeki Oguz-name, diğeri ise İlhanlı veziri Reşideddin'in Cami-üt Tevarih adlı eserindeki İslamî bahislerin ağırlık bastığı Oguz Destanıdır. Diğer Oguz-namelerin hemen hemen hepsi bunların değişik söylenişleridir[782].

Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar", **IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1952, s.116-117; Rasonyi, **a.g.e.**, s.131-133; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.170; Romashov, **a.g.m.**, s.25; Golden, **a.g.e.**, s.219-220.

781 H.H.Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades from fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes, **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland** , Vol. 1, London 1872, s.248-249; Kurat, **a.g.e.**, s.55; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.27; Sümer, **a.g.e.**, s.13, 36; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.170-171; Rasonyi, **a.g.e.**, s.131; Artamonov, **a.g.e.**, s.449-451; Golden, **a.g.e.**, s.220.

782 Oguz Kagan destanları için bakınız, S.Gömeç, "The Identity of Oguz Kagan, The Oguz in the History and the Epics of Oguz Kagan", **Oriente Moderno**, Anno

Uygur Türkçesiyle kaleme alınan destanda, Oguz büyüdüğünde ona at yılkıları emanet edilen ve bu çobanlığı sırasında avcılık yapan bir yiğit olarak görünür. O büyür, birçok kahramanlıklarda bulunur ve günlerden bir gün Tanrı'ya karanlıkta yalvarırken, gökten inen gök bir ışık içerisinde gelen, çok güzel bir kızla evlenir. Bu izdivaçtan Kün, Ay ve Yılduz adında üç oğlu doğar. Yine Oguz Kagan bir av esnasında bir göl kenarında, ağaç kovuğunun içerisinde gördüğü güzel bir kızla da evlenir. Bundan da üç oğlu olur ve onların adını Kök, Tag, Tengiz verir. Bu destanlara göre Oguz sadece yeryüzünün değil, bütün evrenin hâkimidir. Çünkü çocukların isimleri hem yeryüzü hem de gökyüzü nesneleriyle alâkalı olduğu gibi, hanımlarından birisi gökten inen kutlu bir ışık içinde, diğeri de yerde mübarek bir ağacın kovuğunda peyda olmuştur[783]. Dolayısıyla bu isimler Kün, Ay, Yılduz, Kök, Tag, Tengiz olarak boşuna verilmemiştir.

Bundan sonra büyük bir toy düzenleyen Oguz Kagan, dört bir yana elçiler göndererek, dünyayı yönetmek için yola çıktığına dair buyruk yayınlar. Bunu yapması şarttır, çünkü Türk idarecilerin vazifeleri arasında Türk adını ve adaletini yaymak da bulunur[784]. Çin imparatoru ona baş eğmesine karşılık, batıdaki Roma itaat etmek istemez, fakat Oguz'un taarruzu ile karşılaşmaktan da kurtulamaz. Kırk gün sonra Muz Tag'ın eteğinde otağını kurarak beklemeye başladığı bir sırada, tan vakti gökten inen kutlu bir ışığın içinden çıkan Kök Börü, Oguz'un ordusunun önüne geçerek ona yol gösterir. Dikkat edilirse, Türk türeyişiyle yakından ilgili olan kurt motifi, burada karşımızda bir rehberdir.

"Kök Börü'nün durduğu yerde Oguz'un ordusu da durur. Burada İtil Müren denilen büyük bir ırmak vardır. Onun yakınında Kara Tag eteklerinde yapılan savaşta Roma imparatorluğunun askerleri nehire dökülür ve böylece Roma da Türk hâkimiyetine girmiş olur. Oguz Kagan fetihlerine devam etmek için İdil (İtil) Irmağını geçmek zorundadır. Buna bir çare bulunması için bilgelere danışır. Askerler içerisinde Ulug Ordu Beg adında akıllı bir kişi vardı. Burada pekçok ağaç ve dallar bulunuyordu, o ağaçları kesip, birbirine bağlayarak bir sal yaptı.

LXXXIX/1, Rome 2009; S.Gömeç, "Some New Ideas About the Oguz Kagan and Motun", **Hunnugiyn Ezent Uls ba Mongolin Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa**, Ulaaanbaatar 2011.

[783] S.Gömeç, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Tarihte Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları", **CIEPO Ara Sempozyumu, Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Kültürünün Orta Asya'daki Kökleri**, Bişkek 2009.

[784] S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.70.

Bunun üzerine binen askerler karşı kıyıya geçmeyi başardı. Oguz Kagan bu hadise karşısında sevinir ve bu bilge kişiye; "sen burada beg ol, senin adın Kıpçak Beg olsun", der. Buna benzer şekilde, Karluk ve Kanglılara da isimleri çeşitli vesilelerle verilir.

Uygur Türkçesiyle yazılan bu Oguz Kagan Destanı'nda, İdil Irmağı boyları ve çevresi Kıpçak Beg'in payına düşmüştür ve adın buradaki anlamı ağaç ile alâkalıdır[785].

İlhanlı payitahtı Tebriz'de 1306'larda baş vezir Reşideddin'in eline geçen Türkçe Oguz-name'nin bu tarihçi tarafından Farsçaya çevrilen nüshasında (Cami-üt Tevarih'in ikinci cildinde), Oguz Kagan Destanı ayrı bir bölüm olarak yer almıştır[786]. Burada da Kıpçak halkının ortaya çıkışı yukarıdakine benzer biçimdedir.

Buna göre; "büyüyen ve bu sırada başından birtakım hadiseler geçen Oguz Kagan, dünyanın karanlık yanında yaşayan İt-Barak (Fin) adındaki hükümdarın idaresinde, erkekleri çirkin, fakat kadınları çok güzel olan bir kavim ile savaştı. Önce bunlara yenildi ise de, sonradan mağlup etti. O burada onyedi yıl kaldı. Askerlerini ve silahlarını yeniledi. Oguz'un harpte ölen askerlerinden birisinin karısı hamile olduğu için bu yerde doğum yapması gerekiyordu. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağaç vardı. Kadın o ağaca girip bebeğini doğurdu. Çocuğu Oguz'un yanına getirip, durumu ona anlattılar. Oguz da bu çocuğa Kıpçak adını verdi ki, Kıpçak "kabuk" kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde "içi çürümüş ve oyulmuş ağaca" derler. Türklerce bütün Kıpçak kavimleri bunun neslinden gelmiştir, dendikten sonra İt-Barak'ın ülkesinden Hazar-Derbendi üzerine varılınca sağlık ve fetih haberini ulaştırmak için Barmaklıg Çosun Bilge başkanlığında Kanglıları anayurda gönderdiğinden", söz edilir[787].

Ünlü Özbek hükümdarlarından Ebu'l-gazi Bahadır Han (1603-1663), Türkmenlerin elinde bulunan Oguz-namelere dayanarak Şecere-i Terakime isimli bir eser yazmıştır. Çağatay bölgesi ağzıyla kaleme alınan bu Oguz-name'de Kıpçaklar hakkında şu bilgiler vardır: "Kuzey ülkesine yaklaşan Oguz, İt-Barak Han ile yaptığı ilk savaşta mağlup olunca, iki büyük ırmağın yanına geldi. Burada konakladığı sırada,

---

785 S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.53-55.

786 Z.V.Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1971.

787 Reşideddin Fazlullah, **Cami-üt Tevarih**, Ter. A.Gölpınarlı, Ankara (tarihsiz) , s.41, Gömeç, **a.g.e.**, s.72-75.

kocası ölen kadınlardan biri hamile olduğu için sancılandı. Doğum yapacak ev yoktu. Çürük bir ağaç içerisinde bebeğini dünyaya getirdi.

Bunu kagana söylediler. Oguz onun babasının kendi gözü önünde öldüğünü bildiği için, bunu çocuklarından biri gibi gördü. Bu oğlan ağaç içerisinde doğduğundan adını Kıpçak koydular. Eski Türk dilinde içi kovuk ağaca bu adı verirlerdi. Bu çocuk büyüdüğünde Rus ve Eflak illeri düşman olmuştu. Oguz Kagan, Kıpçak'ın yanına birçok asker katarak üçyüzyıl onun Don ve İdil boylarında hükümdar olmasını sağladı. Oguz ve Çingiz zamanlarında Don, İdil ve Yayık nehirlerinin etrafında Kıpçak ilinden daha iyi bir yer yok idi. Dörtbin yıl boyunca bu topraklarda oturdular. Onun için buralara Deşt-i Kıpçak derler".

Şecere-i Terakime'deki son haberlere göre, Çingiz Han'ın fetihleri sırasında özellikle Kumuklar arasına birçok Kıpçak'ın karıştığı zikredilir. Ebu'l-gazi, Kıpçaklar hakkındaki bilgileri Şecere-i Türkî'de de tekrarlamıştır. Şecere-i Türkî'de: "Türk boyları arasında ilk önce devlet kuranlar Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç, Karluk ve Oguz olmuştur. Oguz Han oğullarına Türkmen denilip, Maveraünnehir boylarında otururlardı. Kıpçaklar Don, İdil ve Yayık ırmakları taraflarına yerleşmişlerdi", der. Yine Kanglı ve Kıpçakların Ebu'l-gazi Bahadır Han çağında aynı boy ittifakı etrafında birleştiklerine dair bilgilere rastlıyoruz[788]. Görülüyor ki, Ebu'l-gazi bir nev'i Cami-üt-Tevarih'i tekrarlamıştır.

Kıpçaklar hakkında bilgilere rastladığımız Dede Korkut Kitabı'nda, savaşta sol kolda çarpışan İç Oguz askerlerinin başı sayılırken; "Hamid ile Mardin kalesini vurup yıkan, Temir Yaylı Kıpçak Melik'e kan kusturan Salur Kazan'ın kızını erlikle alan, Oguz'un aksakallı kocaları tarafından öğülen, al donlu, atı kotuzlu Kara Küne-oğlu Kara Budak'tan", bahsedilir[789]. Dolayısıyla büyük bir bölümü Doğu Anadolu, Kafkasya ve Azerbaycan coğrafyasında geçen Dede Korkut hikâyelerinde de Kıpçaklar sıklıkla anılır, ama burada onlar umumiyetle Oguzların düşmanı durumundadırlar.

---

[788] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz), s.31-33; O.Yorulmaz, "Moğol İstilası Sonrası Kanglılar/Kanklılar", Bilig, Sayı 40, Ankara 2007, s.200.

[789] Gömeç, a.g.e., s.352-353.

Bütün bu söylenenleri özetleyecek olursak; Kıpçak adının etimolojisi umumiyetle ağaçla ilişkilendirilmektedir ki, bilindiği üzere Türk kültüründe ağacın çok önemli bir yeri vardır. Eski Türk inanışına göre Tanrı insan cinslerini bir ağacın dokuz dalında barındırmış ve her daldan bugünkü insanlığın bir atası türemiştir. Ayrıca Oguz Kagan'ın Gök (Kök), Dağ (Tag), Deniz (Tengiz) adlı oğullarını doğuran kadın, bir göl ortasındaki, kutlu bir ağaç kovuğunda ortaya çıkmıştı. Oguz'un orduları batıya sefer ederken İtil Nehrini bir ağaç salın üzerinde geçtiler. Cürcet hükümdarını yendikten sonra kazandıkları ganimeti ağaçtan yaptıkları bir kagnı ile taşıdılar. Yine Oguz'un akınları sırasında dul kalan bir kadın, çocuğunu ağaç kovuğunun içinde doğurdu ve ona "içi boş ağaç" manasına gelen Kıpçak ismini verdiler. En eski atalarımız Ergenekun'dan çıkmak için demir dağı, ağaç öbeklerini yakarak erittiler. Uygur Türklerinin efsanevi atası Bögü ile kardeşleri, Togla ve Selenge ırmaklarının arasındaki bir ağaçtan, kutlu bir şekilde doğmuşlardı. Bununla beraber, İslami dönemde Osman Gazi'nin rüyasındaki bir ağaç, Türk hâkimiyetini Anadolu ve Balkanlara dallarını yayarak haber veriyordu[790]. Türk milleti günlük hayatında ağaç ile o kadar iç içedir ki, bu yüzden destanlarının bile vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Bütün bunlar bir yana, Oguz Kagan Destanı'ndan çıkan netice; Türk Devleti kurulurken Oguz'la beraber hareket eden çocuklarının ahfadına Oguz-Uygur adı verilirken; amcaları, yeğenleri ve diğer akrabalarına Kıpçak, ona başkaldırıp, tanımak istemeyenlere de Mogol denmesi söz konusudur.

Kıpçaklardan söz edilirken üzerinde durulması gereken Türk kavimlerinden birisi Kimeklerdir. Bununla birlikte Kimeklerin yaşamış olduğu bölgenin yerli tarih kaynakları son derece kıttır. Ancak geç dönem İslam eserler bize bu hususta yardımcı olmaktadır. Fakat bunlar da düzenli kayıtlar değildir. Bununla birlikte Kimeklerin ilk yurtları hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onların tarih sahnesine çıkışları İrtiş Nehrinin iki kıyısındaki hayatları sırasına rastlamaktadır. Burası Türk anayurdunun batı kesimlerini meydana getirmektedir. Herhalde Kimekler İrtiş Nehrinin doğusunda bulunan Altaylardan gelen bir Tölös kabilesiydi. Elimizde bulunan Gerdizi'nin (1050) eserinde, onların yurt kurması destanı şu şekilde yer alıyor:

---

[790] Gömeç, **a.g.e.**, s.12-13.

"Türk (Tatar) beyi öldüğünde iki oğlu kalmıştı. Büyüğü (yabgu) hükümdarlığa geçmiş, şad unvanlı küçüğü ise onu kıskanmıştı. Bu yüzden ikisi arasında bir mücadele başladı. Şad mağlup olunca, öldürülmekten korkmuş; sevdiği bir cariyeyi de yanına alarak kaçmıştı. Suları bol, ağaçları yeşil bir yere gelip konakladılar. Buraların av hayvanı da oldukça fazlaydı. Onlar bu bölgede avladıkları hayvanların etini yiyorlar, derilerinden de kendilerine elbise dikiyorlardı.

Türk (Tatar) soyundan İmi, İmek, Tatar, Balandur (Belencer/ Bayundur?), Kıpçak, Lankaz ve Aclad adlı yedi kişi bu yöreye gelinceye kadar hayatlarını bu şekilde sürdürdüler. Bunlar efendilerinin binek hayvanlarını otlatmak için yer arayarak, Şad'ın bulunduğu bölgeye ulaşmışlardı. Şadın hatunu onları görünce; "er, tüş!" dedi. O akarsuya bu yüzden "Ertüş" (İrtiş) adı verildi. Onlar da, kendi akrabalarını tanıyınca burada otag kurdular. Şad onları burada konuk etti. Yakaladığı av hayvanlarını onlarla paylaştı.

Bu misafirler kışa değin kaldılar. Kar çok yağınca, geri dönemediler. Ot bol olduğundan bütün kışı orada geçirdiler. Kar kalkıp, hava düzelince, birini haber getirmesi için ordugâha gönderdiler. Adam oraya vardığında her yeri virâne buldu. Halk görünürlerde yoktu. Çünkü düşman gelmiş her tarafı darma-dağınık yapıp, birçoğunu da öldürmüştü. Kurtulanlar dağlardan inip, elçiyle konuştu ve hepsi Ertüş'e (İrtiş) geldiler. Orada Şad'ı başkan tanıdılar. Diğerleri de bunu duyup, orada toplandılar. Çoğalınca buradaki dağlara yayıldılar ve yedi boy halinde düzenlendiler.

Şad birgün İrtiş (Ertüş) kıyısında gezerken bir ses duydu: "Ey Şad bana el ver", diye. O su yüzünde saçtan başka birşey göremedi. Suya girdi ve bu saçı yakaladı. O kendi hatunu idi. Oraya nasıl düştüğünü sordu. Kadın da kendisini kıyıdan bir canavarın suyun içine çektiğini söyledi. Kimekler bu yüzden bu suyu kutlu sayarlar. Şad'a da korkmadan suya girdiği için "Tutuk" unvanını verdiler"[791].

---

[791] E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.27; R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.73-74; Gömeç, **a.g.e.**, s.293-297.
Şada "tug" unvanı verildiğinden de bahsedilir (bakınız, K.Czegledy, "Gardizi on the History of Central Asia", **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973, s.259; E.Buharalı, "İrtiş Nehri", **Türk Kültürü**, 33/392, Ankara 1995, s.35, 42). Bununla beraber, Ebu'l-gazi rivayetinde Türk'ün çocuklarından birisinin adı Tutuk'tur ki, buna da dikkat çekmek istiyoruz. Ama Tutuk unvanının verilişinde bize göre, bir yanlış anlama

Eğer onlar 7-8. asırlarda Altay Dağlarının kuzey-batısında ve İrtiş Nehrinin orta yerlerinde yaşamışlarsa, bu durumda Kök Türk Kaganlığının sınırları içerisinde kalıyorlardı. 8. yüzyılın ilk yarılarında ise İli havzası Kök Türklere bağlı Türgişlerin hâkimiyeti altına girmişti. Ancak Türgiş çağında da Kimeklere ait bilgilere rastlayamıyoruz. Bu sıralarda Arap ordularının da Asya üzerine doğru akınlara başladığı görünmektedir. 751 yılında On Ok boylarının, özellikle Karlukların Arap kuvvetlerinin yanında bulunduğu meşhur Talas Savaşında Çin mağlubiyete uğratılmış ve üstünlük Maveraünnehir bölgesinde Karlukların eline geçmişti. Dolayısıyla Kök Türk hanedanlığının yıkılması, Uygurların Ötüken merkeze yerleşmeleri sırasındaki karışıklıklardan yararlanan bazı boyların batıda kendi başlarına hareket ettiklerini düşünebiliriz[792]. Bu sırada Kimekler de kendi aralarında bir teşkilat kurmuş olmalıdırlar ve bu teşkilatın en büyük unsuru da Kıpçaklardır ve 10. yüzyıldan itibaren bütün Kimek topluluklarını ifade eden bir ad yerine geçmiş olabilir. 10. asra ait bilgilerimize göre, Kimeklerin bir bölümünü meydana getiren Kıpçaklar da Yayık Nehrine kadar uzanan topraklara dağılmışlardı. Doğularında Kırgızlar, güney doğu da Karluklar, batılarında da Oguzlar bulunuyordu.

Yine tarihi kaynakları incelediğimizde Mogol asıllı Kıtanlar 10. yüzyılın başlarında bir devlet kurarak, Kırgızların Ötüken'deki hâkimiyetlerine son verdiler (924). Bu olaylar neticesinde bazı Türk boyları batıya doğru kaymak zorunda kaldı[793] ki bunların arasında şüphesiz Kıpçaklar da mevcuttu.

Kıtanların 1017 yılında Kara Hanlı topraklarına ve Issık Köl havalisine girdiklerini biliyoruz. Kıtan (İslam tarihlerinde Kara Hıtay) akını 300 bin çadırlık ahaliyle birlikte oluyordu. Bu yürüyüş ve istila hareketi neticesinde Türk boyları arasında yeniden bir dalgalanma oldu. Bir iddiaya göre Güney-batı Sibirya'ya gelen bir Tokuz Oguz

---

vardır. Çünkü tutuk, şaddan yüksek bir derece değildir. Yine bu destana dikkatlice göz atacak olursak, diğer Türk türeyiş hikâyeleriyle benzerlikleri olduğunu görmek mümkündür.

792 R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.185; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.62-64.

793 R.Grousset, **Histoire de L'Extreme-Orient**, Tome Deuxime, Paris 1929, s.409; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.130; K.Wittfogel, "Public Office in the Liao Dynasty and the Chinese Examination System", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 10, London 1947, s.1-35; V.Barthold, "Kara Hıtaylar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.273.

boyu olan Kunlar[794] ve diğer Sarı Uygur boylar Oguzları daha batıya iterken, Kıpçaklarla birleşerek "Kuman" adını aldılar. Bu Kıtan istilası o kadar çabuk tesir meydana getirmiştir ki, bir menfi sonucu da bölgenin sosyal düzeninin bozulmasıydı. Böylece 11. yüzyılın ortalarına doğru Kimek adı yok olmaya başladı. Onun yerine en kalabalık boy olarak Kıpçaklar yükseldi. Eski Kimek yurdunda da diğer sülaleler onlara iltihak etti.

Yukarıdaki Kimek Destanında yedi bölgeden biri olarak gördüğümüz Kıpçaklar Hudud' el-Âlem'de Kimek coğrafyasının iki bölgesinden ibarettir. Bunlardan biri İç Kıpçak; kuzey-batıda bir yerdir. Oradakiler bazı geleneklerinde Oguzlara benzerler. Diğeri de Taş (Dış) Kıpçak'tır[795].

Hem Gerdizi, hem de Hudûd el-Âlem'e baktığımızda Kimeklerin çeşitli tayfaların anlaşarak, bir araya geldiği bir konfederasyon olduğu açıktır[796]. Dolayısıyla bunların içinde Kıpçak, Kanglı, Karluk, Oguz vs. gibi Hun-Kök Türk ahalisinin batı ucunu teşkil edenlerin olması kesindir.

Bununla birlikte Kıpçaklar mevzubahs olduğunda, hemen paralellik kurulan bir isim de Kuman'dır. Kumanların adının Şark kaynaklarında genellikle Kıpçak şeklinde geçtiğine inanılır. Onların 11. yüzyıl ortalarında Harezm ile komşu oldukları, yani İslam ülkeleriyle temasta bulundukları bilinmektedir. Bu boy, Türk grupları arasında işgal ettiği sahanın genişliği itibarıyla en büyüğüdür.

İslam kaynaklarında 9. asırdan itibaren rastlanan Kıpçaklara, 11. yüzyıl sonlarına doğru Bizanslı yazarlar Kuman demeye başlarlar ve Macarlar bu Kumanlar için "Kun" ismini kullanmaktadırlar ki, manası "soluk, sarımtırak" demektir. Yine 11. asrın ikinci yarısından sonra (1055) Rus vekayinâmelerinde onlara "Polovtsı" dendiğini görürüz. Bundan başka aşağı-yukarı 1072-1076'larda Alman kaynaklarında geçen "Palladi" ve 13. yüzyılın ilk yarısındaki Almanca ile Latincede görülen "Valwen" teriminin de Kuman-Kıpçaklarla alâkası olduğu ileri sürülüyor. Ayrıca Urfalı Matheus'un 12. asırda yazdığı eserinde geçen

---

[794] S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.124.

[795] V.Minorsky, **Hudud al-Alam**, The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D. London 1937, s.315-317; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.176-177; S.O.Kurulay, **Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.81; Yorulmaz, **a.g.m.**, s.196.

[796] Minorsky, **a.g.e.**, s.304-312; Şeşen, **a.g.e.**, s.66-67, 73-74; Kurulay, **a.g.t.**, s.222-228.

Karteşk'in (Chardeş), Kuman-Kıpçak kavmiyle ilgisi bulunduğu da belirtilmektedir[797].

Rusça, Almanca ve Ermenicede bu boya verilen adın manası "açık sarı"ve "saman rengindeki sarı saçı" ifade etmektedir. Yani bu üç dilde de Kumanlara takılan isim bir boy adını göstermeyip, bu soyun sarışın olduğunun işaretidir. Rusça ve Almancadaki karşılığı "beyazımsı sarı, sarımtırak" demektir. Ermenicedeki manası da buna yakındır. Bu suretle Kumanlarla irtibatı olan üç kavim; Ruslar, Almanlar ve Ermeniler, Kumanları sadece "Sarışınlar" diye adlandırmışlardır. Macarcadaki Kun adının da Kuman'dan geldiği açıktır. Kunlar ise Çince belgelerde de görülen bir Tölös boyuydular. Z.V.Togan, Kun ile Kuman ilişkisini Türk ile Türkmen münasebetine bağlar ki; bunlara –man edatıyla yapılmış isimler der. Kumanların torunları oldukları ihtimal dâhilinde bulunan ve şu anda Macaristan ve Romanya'da yaşayan Çangolar etraftaki diğer etnik gruplardan sarışın olmalarıyla ayrılırlar. Aynı sebepten, Uralların güneyine yakın sahalarda, 1917'den önce, Kazaklardan bir kısmını oluşturan Kıpçaklar arasında yer yer % 50 oranında kumral ve kırmızımsı saçlı oldukları tesbit edilen insanlara rastlanmıştır. Büyük bir kitle halinde Kıpçak unsurlarının içine girdiği Kazan Türkleri arasında, bilindiği gibi sarışın tipler bulunmaktadır[798]. Bu vaziyet bizim, tarihte sarı saçlı ve mavi gözlü diye anılan Wu-sun nazariyesini aklımıza getirmektedir. Dolayısıyla Kuman isminin ortaya çıkışında bu hâl gözden ırak tutulmamalıdır. İşte Bizanslılar ve Macarlar bütün Kıpçak camiasını bu ad ile tanımışlardır[799].

---

[797] H.H.Howorth, "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part III.The Comans and Petchenegs", **The Journal of the Ethnological Society of London (1869-1870)**, Vol. 2/1, London 1870, s.88; H.N.Orkun, **Avarlar, Peçenekler, Kumanlar**, Ankara (tarihsiz), s.92; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.185; Esin, **a.g.e.**, s.84; O.Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", Çev. E.B.Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 94, İstanbul 1995, s.153-169; G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.83; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.550.

[798] Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.159; A.N.Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.71; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.175; S.Gömeç, "Türkmenistan Türk Cumhuriyeti", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001, s.833; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.225.

[799] Kuman-Kıpçaklar hususunda son zamanlarda S.G.Klyaştornıy'in ilginç görüşleri vardır. O, Türk kitabelerinde "Sir", Çin kaynaklarında "Hsieh-yen-to" şeklinde geçen, yani Sir Tarduş kavim adını Kıpçakla özdeşleştirip, "talihsiz" manasını vermiştir ki, bize göre yine Türk yazıtlarındaki "Türk Sir Bodun" etnik adını görmezlikten

Bütün bunlar bize Kuman-Kıpçakların çok köklü bir Türk kabilesi olduklarını gösterir. Öyleyse onların bir şekilde Çin yıllıklarında da anılması gerekir. Kök Türk Kaganlığı dönemi olaylarına baktığımızda, 7. yüzyıldan itibaren Tölöslerin bir Ch'i-pi (veya K'i-pi) boyu hakkında haberlere rastlıyoruz. Çince belgelerde bilhassa Kök Türklerin bu asrın ortalarında içine düştüğü fetret sırasında, bu kabileyi yöneten beyler ve ahalisi hakkında bilgiler vardır[800]. İşte biz bu vesikalardaki Ch'i-pilerin (veya K'i-pi), Kıpçak veya Çepnilerle alâkası olabileceğini sanmaktayız.

Ayrıca Kuman-Kıpçaklar hakkında bilgi veren kaynakları incelediğimizde onların fiziki yapılarının gayet muntazam ve güzel olduklarını görürüz. Mesela Gürcü vekayinâmelerinde kral II. David'in, Kuman beyi Atrak'ın kızı olan karısının güzelliği ile şöhret bulduğu anlatılmıştır[801]. Dolayısıyla birtakım Rus knezinin Kıpçak kızlarıyla evlenme arzuları yalnız siyasi maksattan değil, onların güzelliğine hayran kaldıkları içindir.

Kıpçak-Kumanların İrtiş-Talas sahasından batıya doğru hareket etmeleri, 10. yüzyılın başlarında Çin'in kuzeyinde kurulan Kıtan devletinin baskıları neticesinde oldu. Bu yüzden Kıtanlar kuvvet kazandıkça, bazı Türk gruplarını batıya doğru itmişler, böylece Kıpçakların da yer değiştirmesine sebep olmuşlardır. Bu hareket çok geniş bir saha üzerinde gerçekleşti. Kıpçakların bir bölümü İrtiş boyundan Uralları aşarak, herhalde 11. asır başlarında Kama-İdil sahasına sokulmuşlar ve böylelikle İdil Bulgarlarıyla karışmışlar idi. Kıpçaklara bağlı diğer zümreler Aşağı İdil bölgesine indiler ve Hazarların bir etnik kuvvet olarak ortadan kalkmasına yol açtılar. Kıpçaklar; Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri işgal ederek Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve Aşağı Don kıyılarına, oradan da Dnepr (Özü) istikametine geldiler. Tabi ki onların

---

geldiğinden dolayı, onun bu fikrine itibar edilmemesi gerekir. Yine o, Kıpçakları altı coğrafi gruba ayırır, bunlar; Altay-Sibirya bölgesindekiler, Fergana-Doğu Türkistan havalisi, Kazakistan-Aral civarı, Don kabileleri, Ukrayna sahası ve Tuna çevresi olarak sıralar. Bakınız, S.G.Klyaştornıy–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.126-127.

800 W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s.169; Kurat, **a.g.e.**, s.71; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.179; Gumilev, **a.g.e.**, s.54; L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.110.

801 Kurat, **a.g.e.**, s.71; A.Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", **Turkish Studies**, 3/1, Erzincan 2008, s.121-122.

hepsinin bu tarihi yurtlarından ayrıldıklarını söylemek doğru olmaz. Çünkü bugün dahi İrtiş çevresinde Kıpçaklar meskûn ise, onların büyük bir bölümü ana vatanlarında kalmış olmalıdır.

Rus kroniklerinde Polovtsı ismiyle anılan Kuman-Kıpçaklarla, Ruslar arasındaki ilk münasebet 1055 senesinde Preyeslav knezi Vsevolod ile Boluş adındaki Kuman beyi arasında yapılan anlaşma vesilesiyledir. Bu sırada Slav topraklarına akın eden Türklere birtakım hediyeler verilmek suretiyle engellenmişlerdir. Onlar, 1060'tan sonra bazı Oguz (Uz) kabilelerini takip ederek, Tuna çevresine geldiler ve bu sırada Transilvanya-Macaristan topraklarına girdiler. Bu suretle 11. yüzyıl sonlarında Karadeniz'in kuzeyindeki bütün bozkırlar Kıpçakların eline geçti.

Kuman-Kıpçaklar askerlikte mahir olduklarından, komşu devletlerin ordularında yardımcı kuvvet şeklinde yararlanılmaktaydılar. Onlar bu maksatla Lehistan, Macaristan ve hatta Çek (Bohemya) memleketlerinde savaştılar. Böylece Kıpçakların hareket alanı Türkistan'da Harezm'den başlayarak Orta Avrupa'ya kadar yayılmıştır[802]. Kuman-Kıpçaklar konar-göçer bir hayat sürdükleri için aşağı-yukarı hiç bir yerde doğru-dürüst tutunamadılar, ancak başka kavimlerin zorlamalarıyla daha sonraki yüzyıllarda yerleşik hayata geçmeye çalıştılar.

Kuman-Kıpçakların bunun arkasından yedi yıl boyunca Rus topraklarına akınlar düzenlediklerini görmekteyiz. Çünkü Peçenek ve Uzları takip ettiklerinden Rus arazilerini kullanmaları gerekiyordu. Ruslar kaçanları kendi hizmetlerine aldığından, bu hareket Kuman-Kıpçaklarca düşmanlık olarak yorumlandı. 1068 yılında büyük bir kuvvetle Preyeslav knezliğinin topraklarına girdiler. Kiev yakınlarında birkaç knezliğin meydana getirdiği Rus kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Bu yenilginin tesiriyle Kiev'de karışıklıklar çıkmış, Knez Izyaslav Lehistan'a kaçmak zorunda kalmıştı.

Bununla birlikte İdil-Özü arasındaki Kıpçak göçebelerinin İslam kaynaklarında isimleri şöyle anılmaktadır: 1- Tokuz Apa, 2- Yeti Apa, 3- Boruç-oglu (Borçalı), 4- Bergü, 5- Kengerlü (Kangar oglu), 6- Anç-oglu (Anç Apa), 7- Turgutlu, 8- Karabar-oglu, 9- Çortan, 10- Kara Börklü (Kara Papak), 11- Kotanlı, 12- Baraklar, 13- Yimekler, 14- Bor-

---

[802] Kurat, **a.g.e.**, s.71-79; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.177; Golden, **a.g.e.**, s.230; P.B.Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.372.

lular, 15- İl-barslar, 16- Toklar, 17- Kumandur, 18- Berendiler (Konya Torosları civarında), 19- Beçeneler, 20- Uzunlar, 21- Azlar, 22- Ulaşlar, 23- Karsaklar, 24- Kara Bulaklar[803].

Daha sonra Kuman-Kıpçaklar Çernigov knezliğine kadar yanaştılar. Çernigov knezi Svyatoslav üçbin kişilik bir kuvvetin başında Kumanlarla çarpışıp, onları mağlup ettiyse de, 1071 yılında Kuman-Kıpçak kuvvetleri Dnepr'in sağ kıyısındaki Rostov ve Neyatin yakınlarına geldiler. Rus kronikleri bu akınları "Tanrı'nın kendilerini cezalandırması" şeklinde yorumlarlar. Tekrar Preyeslav arazisine giren Kumanlarla bir barış yapıldı. Bu kez onlar 1080'de, Novgorod sahasına sokuldular. 1083'lerde Goroşin mevkiini istila edip, etrafı yağmalayan Kuman-Kıpçakların hâkimiyet alanları Aral'ın doğusundan başlayıp, Tuna'ya kadar uzanıyordu.

Türkler hemen hemen her yıl Rus topraklarına akınlarda bulundular. Belgeler incelendiğinde 1060-1061'lerden, 1091'lere değin neredeyse otuz yıl boyunca Türklerle, Ruslar arasında mücadeleler yaşandı. Rus knezlerinin tahta çıkış zamanlarında da onlardan vergi aldılar. Knezler ellerindeki kuvvetlere yeterince güvenmediklerinden dolayı bu isteklere karşı gelemiyorlardı. Bu devrin meşhur Rus knezi Vladimir Monomach, çocuklarına bıraktığı vasiyetnamesinde; Kumanlarla 19 defa barış andlaşması imzalayarak, onlara birçok rüşvet verdiğini zikretmiştir[804]. Kıpçakların talepleri yerine getirilmediği takdirde, onların hemen atlarına binerek Rus bölgelerine saldırdıkları anlaşılıyor.

Bizanslılar ile Peçenekler arasında Silistre yakınlarında meydana gelen savaş esnasında, Peçenek başbuğu Tatuş'un (Tutuş) Tuna'nın epey doğusundaki Kumanlardan yardım istediği biliyoruz. Kumanlar da buna cevap verip, yardıma gittiler. Ancak Peçenekler, Kumanların gelmelerini beklemeden Bizans'la vuruşarak, onları yendiler. Çarpışma sona erdiğinde, Kuman-Kıpçaklar ulaşmış olsalar da, ganimetten pay istediler (1087). Çünkü savaşın erken başlamasından kendilerinin so-

---

[803] F.Dvornik, "Byzantine Political Ideas in Kievan Russia", **Dumbarton Oaks Papers**, 9/10, Washington 1956, s.97; Kurat, **a.g.e.**, s.77; F.Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992, s.92; Golden, **a.g.e.**, s.231-233; Golden, **a.g.m.**, s.378.

[804] Dvornik, **a.g.m.**, s.114; Kurat, **a.g.e.**, s.78; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.177; E.Ayan, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 30, Ankara 2011, s.47.

rumlu olmadıklarını söylüyorlardı. Bu talebe Peçenekler karşılık vermeyince de aralarında bir düşmanlık doğdu[805]. Malûm olduğu üzere Kuman-Kıpçaklara Tuna kıyısındaki geniş bozkırları gösterenler Peçenekler idi. Onlar geri dönmek istemediklerinden zamanla Peçeneklerle aralarındaki huzursuzluklar arttı. Bizans'ın bu konuda çok çabaladığı bellidir. İki dost ve kardeş boyu birbirlerine karşı kışkırttı. Ve kısa bir müddet sonra birbirleriyle kanlı-bıçaklı hale geldiler. Hâlbuki onlar birlikte hareket edebilselerdi, Avrupa'da Türk soylu bir devletin daha olması işten bile değildi. Neticede, 1091'de Kuman-Kıpçaklardan destek alan Bizans, Peçeneklere büyük bir darbe indirerek, onlara görülmemiş bir vahşet uyguladı[806]. Neredeyse tamamı kılıçtan geçirildi.

Ruslara oranla çok üstün bir askeri kuvvet meydana getirmekle beraber, Kuman-Kıpçaklar hiçbir zaman Rusları ortadan kaldırma veya onlar üzerinde tam bir baskı kurmayı denemediler. Rus topraklarına sürdürülen Kıpçak akınları yağma ve belirli bir menfaat elde etmeden öteye gitmedi. Bazı Rus tarihçileri Kumanların bu hücumlarını, tarihlerinin en zor yılları olarak göstermeye çalışsalar da bu doğru değildir. Çünkü Ruslar hem Peçeneklerle, hem de Kıpçaklarla olan mücadelelerini olağanüstü süslemişlerdir. Aynı zamanda Ruslarla, Kıpçaklar arasında bazan dostça geçen vakitler de oldu. Rus knezlerinden birçoğu Kuman kızlarıyla evliydi. Hatta onların bazılarının Kuman kıt'aları vardı. Ruslarla, Kuman-Kıpçakların bu münasebeti dolayısıyla; Rus askeri teşkilatında, Rus yaşayış tarzında ve Rus dilinde önemli bir Kıpçak tesirinin varlığı bilinmektedir.

1090 ile 1110 yılları arası Karadeniz kıyısındaki Kuman-Kıpçakların en kudretli zamanlarıdır. Bu sırada Kıpçakların başında

---

[805] S.Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.55; R.L.Wolff, "The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204", **Speculum**, 24/2, 1949, s.175-176; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.183; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.173; A.N.Kurat, "Peçenekler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.540; A.Kommena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.168, 210-224; Golden, **a.g.m.**, s.368-369; M.Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", **Balkanlar El Kitabı**, C. I, Ankara 2006, s.193-195.

[806] Runciman, **a.g.m.**, s.56; K.Bela, "XI-XII nci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", Çev. H.Koşay, **Belleten**, C. 8, Ankara 1944, s.120-123; Kurat, **a.g.e.**, s.63-64, 74; Kurat, **a.g.m.**, s.540; Grousset, **a.g.e.**, s.184; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.132-134; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.169-174; N.Khoniates, **Historia**, Çev. F.Işıltan, Ankara 1995, s.9-11; Kommena, **a.g.e.**, s.218-225, 254; A.N.Kurat, "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, I. Cilt, 3. Baskı, Ankara 2001, s.231-234.

Benek, Tugur Kan, Saru Han ve Altun Apa gibi ünlü komutanlar bulunuyordu. Gerek Rus vekayinameleri ve gerekse Bizans kaynakları Kuman başbuğlarının faaliyetleri konusunda geniş bilgiler verir. Yine 1091'de Lebunium'da Peçeneklerin perişan edilmesinin ardından Kuman akıncıları Macaristan'a girdi, ama başarısız oldular[807]. Aynı yıllarda Lehistan ve Bizans topraklarında da yer yer yağma hareketlerinde bulundular.

Kiev tahtına 1093 senesinde yeni bir knez atanması vesilesiyle Kıpçaklar hediye istediler; ama bu talebin reddedilmesi üzerine bir sefer kararı aldılar. Üstün Kuman kuvvetleri karşısında tutunamayan Rus güçleri yenildi ve 1094'te bir sulh imzalandı. Bu sıralarda Kıpçak hanı Tugur Kan ile de ayrı bir aktin yapılması onun diğerlerinden daha güçlü olduğunu gösteriyor. İşte bu 11. asır sonlarındaki Kuman-Kıpçak Türkleri Lehistan'dan Bizans'a kadar pek çok devletin arazilerine rahatça sokulup, yağma faaliyetlerinde bulunuyordu. Barışın mühim maddelerinden biri; Kiev knezinin Tugur Kan'ın kızıyla evlenmesidir. Ayrıca Çernigov kneziyle de, Başbug Uzluk'un kızının izdivacına karar verilmişti ki[808], Türkler bu sayede Rusların içişlerine rahatlıkla karışabileceklerini düşünüyorlardı.

Türklerin Ruslarla yaptıkları sulhler hiçbir vakit uzun sürmedi. Neticede Kiev knezliği ile yeniden savaş durumu ortaya çıkınca, Kıpçaklar tarafından Kiev'e İtler ve Kıtan adlı iki elçinin geldiğini görüyoruz. Devletlerarası hukuk kaidelerine göre, elçilere dokunulmayacağı aşikâr olduğu halde, Ruslar onları haince öldürdüler. Kıpçaklar da intikamlarını almak için derhal Rus arazilerine hücuma başladı. Bu arada Tugur Kan ile oğlu da öldürüldü. Kuman-Kıpçakların en ünlü komutanlarından Benek, Kiev'e kadar yaklaşarak, knezin köşkünü yaktı. Bir diğer Kıpçak başbuğu Küre, 1096 Mayısında Preyeslav yakınında bir şehri ateşe verdi. Bu sırada Benek hakkında anlatılan bir efsaneden de bahsetmekte fayda var. Belki de Kiev kuşatmasından önce, bir gece yarısı Benek'in uyandığı, ordusundan uzaklaşıp, kurt gibi ulumaya başladığı ve ona bir kurtun cevap verdiği, sonradan otağına döndüğü ve zafer kazandığı söylenmektedir. Bu elbette ki, bütün

---

[807] L.Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, C. 3, Ankara 1939, s.405-406; R.Saffet, **Avrupa'da Eski Türkler**, Ankara (tarihsiz), s.37; Kurat, **a.g.e.**, s.79-80.

[808] Kurat, **a.g.e.**, s.79-80; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.178; M.Yücel, "Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", **Belleten**, 70/258, Ankara 2006, s.525.

Türk boyları ve hükümdarları hakkında anlatılan hikâyelerin bir farklı şeklidir. Mesela Tölöslerin seslerinin kurta benzemesi, Oguz Kagan'a bir börünün yol göstermesi, Kök Türk destanları gibi[809]. Burada dikkati çeken husus Türklerin kendilerini börü ile özdeşleştirmeleri ve bir sembol olarak bu hayvana kıymet vermeleridir.

Kuman-Kıpçaklar 1099'da Macaristan'a tekrar girdiler. Macarları bozguna uğrattılar. Buna karşılık Kiev knezliğinin başkanlığında 1103 tarihinde Kumanlara doğru bir sefer açıldı. Kuman-Kıpçaklar habersiz yakalandıkları için yenilmişler ve Kuman beylerinden Beldüz ele geçirilerek idam olunmuştu. Bu çarpışmalarda yirmi kadar Kıpçak beyinin öldürüldüğü sanılmaktadır. Ancak, Kıpçakları durdurmak mümkün olmadı. 1105 ve 1106 tarihlerinde ünlü Benek, Kiev ve Preyeslav'ı tahrip ettiyse de, 1109'larda onun Kiev yakınlarındaki bir savaşta öldüğü sanılıyor. Netice itibarıyla bu saldırı hareketleri yıllar boyunca sürdü.

Kiev knezi Svyatopolk 1113'te ölünce yerine Vladimir Monomach geçmiş, bunun üzerine Kıpçaklar ondan vergi ve hediyeler istemişti. Fakat Vladimir onların dileğini karşılamadığı gibi, Kuman-Kıpçaklara bir saldırı düzenledi. 1116'ya kadar hücumlar devam etti. Bu yüzden Kıpçakların zayıfladığı görülmektedir. Bu sırada Kuman-Kıpçakların yanındaki Peçenek ve Oguz grupları da ayaklandı. Onlar, Rusların iç meselelerinde de kullanıldılar ki, 1117 senesinde Kuman beyi Ay-apa'nın damadı Yuri Dolgorikiy'in teşvikleriyle, Bulgarlara düşman olduğuna değinilmektedir[810].

Saru Han'ın vefatı sebebiyle yerine oğlu Atrak (Otrak) seçilmiş, onun kızının Gürcü kralı II. David ile evlenmesi, Türk-Gürcü münasebetlerinin sıklaşmasına vesile olmuştu. Kral David, Sultan Melik-şah'ın 1092'de Bağdat'ta öldürülmesinin ardından, Selçuklu Devleti bünyesinde meydana gelen taht kavgaları ve batıdan nüfuz eden Haçlı saldırılarından faydalanmak istiyordu. Dağınık bir halde yaşayan Gürcüleri tek idare altında toplamak ve Selçuklu seferleri sırasında Türklerin

---

[809] Rasonyi, a.g.m., s.406; Kurat, a.g.e., s.80-82; Kafesoğlu, a.g.e., s.178; V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, **Hakasskiy Istoriçeskiy Folklor**, Abakan 2001, s.38; Golden a.g.e., s.234; C.V.Findley, **The Turks in World History**, New York 2005, s.51.

[810] Rasonyi, a.g.m., s.406; Kafesoğlu, a.g.e., s.178; P.B.Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.82-83.

fethettikleri Yukarı Kür ve Çoruh boylarındaki toprakları yeniden ele geçirerek, krallığını genişletmeyi düşünüyordu[811]. Ancak buna sahip olmak için yeterli askeri gücü yoktu. Bu sırada Atrak, Vladimir Monomach'ın baskısına maruz kalınca damadı Gürcü kralının yanına gitti. Onun yanında kalabalık bir Kuman-Kıpçak kitlesi vardı.

Atrak'ın idaresindeki Kıpçaklar 1118-1119 senelerinde büyük topluluklar halinde, Kafkaslardaki Daryal Geçidi'nden Gürcistan'a girdiler. Gürcü kralı Kıpçaklardan kurulu 40.000 kişilik bir atlı ordu meydana getirdi. Yine 5000 kadar Kıpçak da Hıristiyan dinine sokularak, kralın hizmetine alındı. Gürcüler bu kuvvetlerle hem Anadolu'ya, hem de Azerbaycan içlerine akınlarda bulundular. Daha çocuk yaşlarda tahta çıkan ve feodal bir halde yaşayan Gürcü devletçiklerine karşı yürüyen David, bunlara kendi hâkimiyetini kabul ettirdi. Ardından 1120 senesinde Kür ve Çoruh vadilerinde yaşayan Türkmenlerin üzerine saldırdı. Akınlarını Şirvan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yönelten Gürcü-Kıpçak ordusundan bunalan Türkmenler Irak Selçuklu hâkimi Sultan Mahmud'un yanına giderek, durumu anlattılar. Bu yüzden Mahmud kardeşi Tugrul ile onun hocası Kün Togdu, Mardin Artuklu emiri İl Gazi ve Emir Togan Arslan'ı Gürcülere karşı yolladı. İl Gazi diğer arkadaşları gelmeden Tiflis'e doğru ilerledi. 1121'de Tiflis'in güney-doğusundaki Didgorni denilen yerde sayısı 50.000'i bulan Gürcü ordusuyla çarpıştı. Fakat savaştan önce Türk ordusunun üzerine akınlar yapan Kıpçakların yıpratıcı okları sebebiyle İl Gazi'nin kuvvetleri bozguna uğrayarak, birçok ölü ve dörtbin kadar esir verdi. Nihayet 1122 yılında Tiflis, Gürcü-Kıpçak ordusunun eline düştü. Bunun üzerine Sultan Mahmud bizzat konuyla kendisi ilgilenmeye başladı. Gürcistan'a sefere çıktığı sırada, Irak'taki iç karışıklıklar nedeniyle geri dönmek zorunda kalan Mahmud, bu göreve Atabeg Ak Sungur'u getirdi. Fakat ordunun sayısı az olduğundan Selçuklu kuvvetleri yeniden mağlup oldu[812]. Türkmenlerin yurtlarında huzur kalmayınca, terk

---

811 Grousset, **a.g.e.**, s.185; Kurat, **a.g.e.**, s.84; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.179; Golden **a.g.e.**, s.233; O.Uyanık, "Çıldır Adı Üzerine", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 19, Konya 2006, s.91; E.Ayan, "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 1/2, Ordu 2010, s.32.

812 Togan, **a.g.e.**, s.199-200; Kurat, **a.g.e.**, s.83; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.179; İ.Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Hakkında Bir Değerlendirme", **Türkoloji Araştırmaları**, 2/2, Erzincan 2007, s.658; Ü.Kılıç, "Oltu'da Arslan Paşa Külliyesi", **Karadeniz Araştırmaları**, 5/17, Ankara 2008, s. 114; M.Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", **SAÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Sakarya 2009, s.79.

ettikleri topraklara da Kıpçak Türkleri yerleştirildi. Bunların arasında Azerbaycan bölgesinin Türkleşmesinde önemli bir yeri bulunan İldeniz Ogullarının kurucusunu da saymakta fayda vardır.

Vladimir 1125'te ölünce, Atrak eski vatanına gitti. Onun yurduna dönmesi hususunda şöyle bir rivayet anlatılır: Bazı yakınları Atrak'ın vatanına geri gelmesi için haber yollarlar, fakat bir netice elde edemezler. Daha sonra huzuruna varan elçilerden birisi ona kendi topraklarından bir demet kuru çimen gösterir. Bunun üzerine, "insanın doğduğu vatanda ölmesi, yabancı ülkelerde şan kazanmasından daha iyidir", diyen han hemen otağını toplayıp, Don Nehri boyundaki bozkırına döner[813]. Fakat Gürcistan'a giden Kıpçakların bir bölümü burada kaldı. Bugün Doğu Anadolu ve Gürcistan'da bulunan Kıpçak izlerinin bir kısmı onlara aittir. Vladimir'in ölümünden sonra Rus topraklarında karışıklıklar çıktı. Knezler arasındaki bu mücadeleye Kıpçaklar da sokuldu. Bazı knezlerin eşleri Kuman-Kıpçak kızları olduğundan onlar kendi akrabalarını destek için çağırdılar. Öyle ki bu yıllarda Kuman-Kıpçaklar başta asker olarak, çeşitli sebeplerden dolayı Macar, Çek ve hatta Alman orduları arasında bile gözüktükleri gibi, doğuda da Harzemşahlarla yakın münasebetleri vardı. Hem evlilik yolu ile hem de onların askeriyelerine destek verdiklerini, bazı komutanlarının Kıpçak asıllı olduklarını biliyoruz.

Kumanlar, 1154 yılındaki bir savaşta Çernigov knezini esir ettiler; ancak çok yüklü bir fidye karşılığında onu serbest bıraktılar. 1170 tarihlerinde başlarında Konçak ve Kebek gibi önderler bulunan Kumanlar bilinçsizce davranıp kim çağırırsa veya değerli hediye verirse ona yardıma koştular. Kendi geleceklerini ve devlet teşkilatlarını tesis cihetine gitmediler. Söz konusu bu iki başbuğ 1174'te Preyeslav knezliği sahasına girdiler; 1177 senesinde de Rostov yakınlarında büyük bir Rus kuvvetini yenilgiye uğrattılar.

Bu esnada Aksu (Bug) Nehri boyundaki Kumanlar da Kiev civarına akın ediyorlardı. Rusların onlara karşı Kara Kalpakları (Berendi) kullanması ise ilginçtir. Zaman zaman dostça, zaman zaman düşmanca, bazan da Rusların bizzat kendi rakiplerini ortadan kaldırmak için Kıpçaklara müracaatı şeklinde ilişkilerin sürdüğünü görmekteyiz. İşte

---

[813] Kurat, a.g.e., s.84; Kafesoğlu, a.g.e., s.180; L.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.270; Chaliand, a.g.e., s.85; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.39-40.

buna bağlı olarak Kiev knezi Svyatoslav başta olmak üzere güneydeki Rus knezleri 1184'te Kuman topraklarına saldırdılar. Yapılan savaşta Kıpçaklar yenildi ve binlerce zaiyat verdiler. 7000 esir arasında 417'de bey vardı. Kaynaklarda, Rus kuvvetlerinin ileri yürüyüşleri sırasında, Kıpçak beyi Konçak'ın ordusuyla karşılaştıklarını ve onların gerilen bir yay ile ateş fırlattıklarının görüldüğünden bahsedilir[814]. Bu silahı yapan usta daha sonra Ruslar tarafından yakalanmış idi.

Bu sefere (1184) katılmayan knezler bir araya gelerek Novgorod -Seversk knezi İgor'un liderliğinde toplandılar. Onlar Türkler karşısında büyük bir başarı kazanarak ünlenmek istiyorlardı. İgor başkanlığındaki Rus kuvvetleri nisan 1185 tarihinde Don boyuna doğru harekete geçtiler. O gün güneş tutulması Rus ordusu arasında kötüye yorulmuş ve bu seferin felaketle sonuçlanacağına inanılmıştı, fakat İgor bunlara aldırmadı. Rusların gelişini duyan Kıpçaklar, Konçak ve diğer beylerin idaresinde hazırlandılar. İlk karşılaşmada İgor'un askerlerinin Kumanları yendiği anlaşılıyor. Bundan cesaret alan Ruslar, daha da ileriye giderek Kuman-Kıpçakları tamamen yok etmeyi planlamışlardı. Rusların geldiğini duyan Türkler atlarına bindikleri gibi Ruslarla çarpışmak üzere toplanıyordu. İgor'un askerleri Aşağı Don boyundaki Kayalık mevkiine ulaştığında Kıpçaklar tarafından çevrildiler. Çok müthiş bir savaştan sonra Rus ordusu bozguna uğradı. Pek çok Rus öldürüldü. Sefere katılan bütün Rus knezleri esir edildi. İgor'u da Çubuk ve Koptu adında iki Kıpçak yakalamıştı. Ancak her zaman olduğu gibi Türk'ün merhametine sığınan acımasız Rus beyleri Kıpçak beylerinin çadırlarında ağırlandılar. Rus knezlerinin mağlubiyeti Ruslar arasında büyük üzüntü yarattı. Özellikle İgor'un kendi knezliğinde feryatlar yükselmekteydi. Böyle büyük bir mağlubiyeti uzun süredir tatmamışlardı[815]. Neticede Knez İgor, Kumanların elinden bir şekilde kaçmayı başardı.

İgor'un kuvvetlerinin başarısızlığı ve 1185 yılındaki bu sefer eski Rus edebiyatının en büyük şaheserine konu oldu. Rus edip ve tarihçileri İgor Bölüğü Destanı'na büyük önem vermişlerdir. Bilhassa Sovyet yazarlar bu destanı tarihi bir kaynak olarak değerlendirirler. Hâlbuki Batılı filoloji uzmanları bunun sahte olduğunu, sırf II. Katerina'nın yayılma siyasetiyle örtüşen bir hikâye uydurulduğunu ileri sür-

---

[814] Kurat, a.g.e., s.84-86; Kafesoğlu, a.g.e., s.179; Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı...", s.326.

[815] Kurat, a.g.e., s.87-88; Kafesoğlu, a.g.e., s.179-180; S.Zobu, "İgor Yürüyüşü Destanında Oğuzlarla İlgili Etnonimler", SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, Konya 2002, 403-408; Yücel, "Kuman-Kıpçakların Tarihinde...", s.523-559.

müşlerdir. Çünkü destanın dil özelliklerinin o zamanınkinden farklı olduğu söylenmektedir[816]. Buna benzer şekilde tarihteki bazı kavimlerin sırf milli bir kimlik ile tarih yaratmak amacıyla destan düzdüklerine şahitiz. Bunlar bir yana, Kuman-Kıpçakların hem Ruslar, hem de Bizans'la mücadeleleri Çingizliler gelene kadar sürdü.

12. yüzyılın sonları ile 13. asrın başlarında yalnız Türkleri değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan Asya ve Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren hadiseler cerayan etmiştir. Bu sırada malûmdur ki, yeryüzüne yeni bir düzen vermeye çalışan Türk-Mogol Devletinin imarı gerçekleşti. Bununla beraber bu devlete bazan "Çingiz", bazan "Mogol", zaman zaman da "Türk-Mogol Devleti" veya kaganlığı denmektedir.

Çingiz Han, 1220-1222 yıllarında Türkistan'ı zaptedince Kuman-Kıpçak yurduyla ilgilenmeye başladı. 1223'de Cebe ve Subutay Gürcistan üzerinden Kafkaslara girerek, birbirleriyle kavga halindeki Kuman-Kıpçaklarla karşılaşmıştı[817]. Ancak onların Kıpçakları tanımaları daha eskilere gitmektedir. Cuci'nin İrtiş boylarında Kıpçaklarla savaşması ve Harezmşahların ordusunda yer alan Kuman-Kıpçaklardan dolayı onları biliyorlardı.

Cebe ve Subutay, Kafkaslarda Derbent geçidinde Alanlar tarafından tuzağa düşürülünce, Kuman-Kıpçaklara bir elçi göndermişler; onlarla aynı soydan geldiklerini söyleyerek yardım istemişlerdi. Kıpçakların desteğiyle Alanları yendiler. Fakat Çingiz Han'ın hâkimiyet telakkisine göre herkes ona kayıtsız şartsız itaat etmeliydi. Kuman-Kıpçaklara boyun eğmeleri için bir teklif yapıldı. Buna müspet cevap verilmemesi üzerine Kıpçaklarla savaş kaçınılmaz oldu. Bu sırada Kafkas kavimlerinin aşağı-yukarı hepsi Çingiz Han'ın üstünlüğünü tanıdılar. Fakat bir kısım Kuman-Kıpçak ileri geleni kaçtılar ve bu yüzden

---

816 Rasonyi, **a.g.e.**, s.140-141; Kurat, **a.g.e.**, s.88-89; Gömeç, **Türk Destanları...**, s.26; S.Uluoğlu, "Kulikovo Savaşı Üzerine Yazılan EserlerdeTürkçe Kökenli Kişi Adları (Antroponimler)", **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 28, Konya 2010, s.141-155.

817 V.V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.485-557; Kurat, **a.g.e.**, s.92; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.130; B.E.Kumekov, XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında", Çev. M.Kıldıroğlu-Ç.Samuddinov, **Manas Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 2, Bişkek 2001, s.382; A.J.Simpson, "Before and After 1204: The Versions of Niketas Choinates Historia", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 60, Washington 2006, s.205.

Kıpçakların bazıları çok kötü bir vaziyete düştüler. Köten (veya Kutan), Bastı gibi Kuman beyleri Rusları, gelen Türk-Mogol kuvvetlerine karşı kışkırttılar[818]. Bu tehlikenin Kuman-Kıpçak güçleriyle savuşturulacağına inanan Ruslar, Kiev'de bir toplantı yaptılar. Karşılarındaki ordunun Rus yurduna girmeden durdurulmasına karar verdiler.

Kabul edilen plan üzerine Rus knezlerinden birçoğu kuvvetleriyle beraber sefere çıktılar. Onlar Dnepr Nehri boyundaki Zaruba mevkine geldiklerinde, Türk-Mogol hanedanlığının elçileri ulaştı. Ruslara karşı düşmanlıkları olmadığını söyledilerse de, Ruslar yine haince bu elçileri öldürdüler.

Neticede iki ordu Dnepr boyunda yerlerini aldı. Kuman-Kıpçak kuvvetleriyle takviyeli Rus ordusu çok kalabalık olduğu için Cebe ve Subutay Noyan, Don Nehri istikametinde geri çekildiler. Ruslar da onlar korktu sanarak peşlerine takıldılar. Hâlbuki Ruslar, tarihte Turan taktiği olarak bilinen bu savaş hilesine kanmışlardı. Türk-Mogol kuvvetleri arkalarından gelen Rusların elbet yorulacağını ve çembere alınacağını biliyordu. Nihayet beklenen oldu, Kalka Nehri kıyısında 1223 Mayıs'ının sonunda meydana gelen savaşta Rus-Kıpçak müttefik kuvvetleri büyük bir bozguna uğradı. Bu muharebede Kiev knezinin askerlerinden 10.000 kişinin öldürüldüğü söylenmektedir. Sefere katılan Rus kuvvetlerinin ancak onda biri yurtlarını yeniden görebilmiştir. Burada esir alınanların arasında Kiev knezi de vardı. Knez ve yanındakiler tahtalar altına konularak ezildiler. Ruslar öldürdükleri elçilerin cezalarını böylece çekmiş oluyorlardı.

Türk-Mogol güçleri kaçanları Dnepr Nehrine kadar takip ettiler ve bu arada önlerine çıkan yerleri yakıp-yıktılar. Ancak hemen geri dönmeleri gerektiği için Subutay ve Cebe Noyan buralarda fazla kalmamışlardır[819]. Böylece Ruslar da rahat bir nefes aldılar.

---

[818] Rasonyi, **a.g.e.**, s.141-142; Kurat, **a.g.e.**, s.92-93; M.Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", **İÜ. Tarih Dergisi**, Sayı 25, İstanbul 1971, s.179-188; W.Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.31.

[819] J.Brutzkus, "The Origin of Ancient Kiev", **Slavonic and East European Review**, 3/1, 1944, s.120; A.Yakubovski, "İbn Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Suğdak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Çev. İ.Kaynak, **DTCF. Dergisi**, Sayı 12, Ankara 1954, s.213-214; Kurat, **a.g.e.**, s.94; J.Martin, "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", **International Journal of Turkish Studies**, 1/2, Wisconsin 1980, s.86-94; Kurat, **a.g.e.**, s.115-117; Kurat, **a.g.m.**, s.787-792; Rasonyi, **a.g.e.**, s.94; Grousset, **a.g.e.**, s.185; A.Aykut, "Batu Han'ın Rusya Seferi İle İlgili Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp, Yıkılması Hikayesi", **A.Ü. DTCF. Dergisi**, C.

Bu saldırı Kuban ve Don-Doneç çevresindeki Kara Kıpçaklar ile Dnepr ve Dnestr arasındaki Ak Kıpçaklara ağır bir darbe indirdi. Mogol akını o kadar korkunç oldu ki, bütün Kumanlar yaylak ve kışlaklarını değiştirmek zorunda kaldı ve uzun müddet buralarda açlık yaşandı. Harezm'in işgali ve birçok Türk boyunun da batıya doğru sürüklenmesi Kuman-Kıpçakları endişelendirdiyse de; onlar bu tehlikeyi, Kalka yenilgisinin üzerinden onüç yıl geçince, çabucak unuttular. Ancak bu durum onların gaflet içerisinde olduklarının bir işaretiydi.

Kıpçak bölgesi payına düşen, Çingiz Han'ın büyük oğlu Cuci 1227 yılında, bir sürek avı sırasında ölünce geriye kırk oğlu (kesin sayı belli değildir) kalmıştı. Bunların içinde en büyüğü Orda, sonra Batu geliyordu. Başa geçme hususunda Orda ile Batu arasında anlaşmazlık çıkınca, mesele Çingiz Han'a intikal etti. Çingiz Batu için altın aksamlı Ak Orda, kardeşi için de gümüş aksamlı Kök Orda kurdurdu. Altının gümüşten daha değerli olması hasebiyle, Batu hanlık tahtına oturmuş oluyordu. Başka bir hikâyede de, büyük oğlunun ölümüne çok üzülen Çingiz Han, küçük kardeşini Deşt-i Kıpçak'a yollayarak, "Sayın Han" unvanını taşıyan torununa, babasının makamını vermiştir. Ayrıca, yine Çingiz'in Batu'yu Karakurum'a çağırdığı ve burada "babasının tahtına çıkmasını" söylediğine dair rivayetler de vardır. Muhtemelen bu sıralarda bazı Kuman-Kıpçak kabilelerinin Macaristan ve Romanya'ya gittiğini, onların burada Hıristiyan yapıldıklarını görüyoruz[820].

Çingiz'den sonra tahta çıkan Ögedey zamanında Kore zapt olundu, kuzey Çin tamamıyla kaganlığa dahil edildi ve 1236-1241 yılları arasındaki batı seferleri neticesinde Rusya ve Avrupa'nın büyük bir kısmı ele geçirildi.

İşte bu batı seferleri esnasında Çingiz'in torunu Batu Han'ın komutasındaki Türk-Mogol kuvvetlerinin ilk saldırısı İdil Bulgarlarının üzerine oldu. 1237'de Türk-Mogol akıncıları Sır Derya'nın aşağısından Yayık Nehrine doğru ilerlerken bazı Kıpçak boylarını da önlerine katmışlar ve onlar İdil Bulgar Hanlığına sığınmışlardı. Böylece Bulgar ili yerle-bir edildi. Bazı Kıpçak beyleri direnmeye çalıştılar. Vur-kaç taktikleriyle onları oldukça yıprattılarsa da, sonunda yaka-

31, Ankara 1987, s.8; Ş.Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.188-191.

820 Saffet, **a.g.e.**, s.38; Rasonyi, **a.g.e.**, s.142; Kurat, **a.g.e.**, s.74, 94-95; A.N.Kurat, "Peçenekler, Uzlar (Oğuz) ve Kumanlar", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001, s.232-234; D.A.Rasovskiy, "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", Çev. M.U.Yücel, **EF. Tarih Dergisi**, Sayı 40, İstanbul 2004, s.171.

lanmaktan kurtulamadılar. Ancak Batu'nun ordusu içinde Kuman-Kıpçakların da olduğu bilinmektedir. Bunlar bir cihan devleti kurmak üzere olan Çingiz'in hâkimiyetini tanıdıkları için bu soydaşlarının durumunu düşünecek halde değildiler. Buz tutmuş olan İdil Nehri aşılarak, Rus topraklarına girildi. Böylece Çingizliler tarafından 1238'de, Rusya'nın kuzeyi tamamen zapt olundu.

Batu Han, 1239'da yeniden Kuman-Kıpçak yurdunda görüldü. Don-Doneç havzasındaki Kuman sahasına bir sefer yapıldı. Kalka muharebesinde adı geçen Kıpçak beylerinden Köten (veya Kutan), o sırada en meşhur kumandanlardan biriydi. Köten yeni gelen Türk kuvvetlerine karşı şiddetle mukavemet etti; fakat bunların kalabalıklığı ve gücü karşısında direnemedi. Nihayet 40.000'den fazla Kuman-Kıpçak atlısı Macaristan'a kaçtı. Macar kralı kendilerine hiç de yabancı olmayan bu akraba topluluğu hemen hizmete almıştır. Bu arada Macar kralı da Köten'in kızıyla bir izdivaç yaptı. Köten'in kendisi ile beraber gelen Kıpçakların Hıristiyanlığı seçtiği ve çeşitli bölgelere yerleştirildikleri bilinmektedir[821]. Ancak Macarların bu kaçaklara yurtlarında ikamete izin vermesi, Batu'nun hiddetine sebep olmuş; bunun neticesinde Batu Han Macaristan'a bir sefer açmıştır. Maalesef bu sırada birtakım kışkırtmalar yüzünden Köten'in öldürülmesi, Macarları da müttefiksiz bırakmıştır. Mogolların önünden kaçan Kuman-Kıpçakların bir bölümü Bizans'ın Trakya, Makedonya ve Anadolu topraklarında da iskân olundular. Kumanlar ile Macarlar arasında kurulan evlilik münasebetlerine bağlı olarak IV. Laszlo (Kuman Laszlo) bir Türk prensesinden (Köten Han'ın kızı) dünyaya gelmiş ve yine bir Kuman'ın eliyle öldürülmüştü. Dolayısıyla Laszlo döneminde (1272-1290) Kuman-Kıpçak tesiri zirveye çıktı. Fakat onlar alınan kararlar gereği yerleşik hayata geçmeye ve bazı geleneklerini bırakmaya zorlandılar[822]. Bunan bağlı olarak 15-16. asırlardan sonra onlar Macarlar arasında eriyip, gittiler.

---

821 Rasonyi, a.g.e., s.142; Kurat, a.g.e., s.96-97; M.Tufay, "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", **HÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 5/2, Ankara 1988, s.199; S.Gömeç, "Tarihinin Kahramanları: 35- Batu Han", **Orkun**, Sayı 94, İstanbul 2005, s.35-36; S.Gömeç, "Çingizli Devleti'nin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", **XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 2010, s.315-322.

822 Rasonyi, **a.g.m.**, s.412; Rasonyi, **a.g.e.**, s.142-143; A.N.J.Hollander, "The Great Hungarian Plain: A European Frontier Area", **Comparative Studies in Society and History**, 3/1, London 1960, s.78; M.C.Bartusis, "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 44, Washington 1990, s.12; N.Demir, "Trabzon ve Yöresinde Kemençe", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 4, Çorum 2005, s.82.

Aynı zamanda Aşağı İdil ve Don boyundaki bazı Kuman-Kıpçak kabilelerinin Orta İdil'e, yani Bulgar bölgesine de geldikleri biliniyor. Dolayısıyla Türk-Mogol istilası eski Bulgar yurdunun da Kıpçaklaşmasına sebep olmuştur. Bu bölge Türk-Mogol hâkimiyetine girdikten sonra Kumanların eski düzeni bozuldu. Onlara yeni göç sahaları gösterildi[823]. Karadeniz'in kuzeyindeki stepler, esasen bundan sonra Kıpçak Bozkırı (Deşt-i Kıpçak) diye adlanmıştır.

Kuman-Kıpçaklar bu geniş topraklarda büyük bir devlet kuramadılar; onlara değişik boy beyleri veya aileler önderlik etti, fakat yaşadıkları coğrafya itibarıyla Rusya'ya, Bizans'a ve Kafkas kavimlerine tesirler yaptılar. Bir zamanların Peçenekleri gibi, Rusların Dnepr boyunca Karadeniz'e inmelerine engel oldular. Onlar Rusya tarihini başka bir açıdan da etkilediler. Güneydeki knezler baskıya maruz kalınca, buradaki Ruslar daha emin olan kuzeye, Suzdal bölgesine kaçtılar. Eski İskandinavya-Bizans ticaret yolu da önemini yitirdiğinden dolayı, Kiev Rusyası geriledi[824]. Buralarda Kuman-Kıpçaklara karşı koyabilecek bir güç kalmadı. Kuman akınları üzerine kuzey topraklarına Rus göçleri daha da fazlalaştı. Böylece Moskova Rusyası'nın temeli atılmış oldu.

Kuman-Kıpçakların birçoğu Kuban boylarından doğru Dağıstan ve Kafkasya havalisine de girmişlerdir. Ayrıca onların Balkanlarda faaliyette bulundukları, oralara da yerleştikleri bilinmektedir. Arnavutluk ve eski Yugoslavya, Romanya vs. gibi ülkelerdeki Kuman adları buna delalet eder. Hatta bugünkü Romanya'nın kuruluşunda da Kuman-Kıpçaklar çok önemlidirler. Bilindiği üzere bugünkü Romen yurdu Hunlar çağından beridir, Türklerin uğrak yeriydi. Onlar özellikle Balkanlarda rastladıkları Romenleri çobanlıkta ve çiftçilikte kullanıyorlardı. Dolayısıyla şimdiki Romanya'ya bu halkı Türkler getirmişlerdir. Bir Türk beyi olan Basar Apa, belki de 1330'larda günümüz Romanya'sının temellerini attı. Bu yüzden Romanya'nın kuzey tarafları Basarabya diye anılırken; yine 14. asırda Dobruca bölgesinde büyük nüfuza sahip, Kuman-Kıpçak menşeili Balak beyin kardeşi Dobrotiç'in

---

823 Kurat, **a.g.e.**, s.97-98; A.B.Ercilasun, "Osmanlı Devleti İle Türk Dünyasının Dil ve Kültür İlişkileri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000, s.11-16; Golden **a.g.e.**, s.246; M.Yetişgin, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", **SÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 16, Konya 2006, s.672.

824 Kurat, **a.g.e.**, s.98; S.Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", **Avrasya Etüdleri**, Sayı 35, Ankara 2009, s.69-70.

ismi de aynı şekilde söz konusu havaliye verilmiştir[825]. Bunun gibi hem Moldovya, hem de Romanya'da yüzlerce Kuman-Kıpçak yer adlarına tesadüf edilmektedir.

14. asır başlarında kendilerine ait Codex Cumanicus gibi bir sözlük yazılan ve İlhanlılar içinde de son derece etkili olan Kuman-Kıpçakların ismi Mısır Memlukları ile de özdeştir. Abbasi saltanatından itibaren İslam devletlerinin saraylarında muhafız kuvveti olarak Türklerden meydana gelen birliklerin varlığı görülmektedir. Bu usul Eyyubiler zamanında daha da yaygınlaşmıştı. Eyyubilerin son devirlerinde Mısır'daki askeri güç Kıpçak, Oguz ve Çerkeslerden oluşuyordu. Memluklar, Eyyubilerin Kıpçak Türklerinden müteşekkil hassa kuvvetleriydi. Deşt-i Kıpçak'tan genç yaşta getirilen Türkler, askeri talim ve terbiye ile burada yetiştiriliyorlardı. Bilhassa Mısır'da yaşayan Kuman-Kıpçakların çokluğu dikkat çekmektedir. Bunlar hep birlikte aynı kışlalarda hayat sürdüklerinden dillerini ve kültürlerini korumuşlardı. Aralarında hitabetleri ve zekâları sayesinde devletin en yüksek mevkilerine gelenlerin sayısı fazlaydı. Buna bağlı olarak bölgede Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserler de bir hayli çoktur. Nihayet Mısır'da görev yapan Kuman-Kıpçak kıtalarının başı Ay Bek, askerlerini kullanarak Eyyubilere son verip, 1250 tarihinde Memluk Devletini kurdu[826]. 1260'ta, Hülagu'nun (Tuluy'un oğlu) kumandası altındaki orduyu Aynı Calut'ta yenilgiye uğratarak, Mısır'ı Çingiz hanedanlığının istilasından koruyan Sultan Baybars Memluk hükümdarlarının en meşhurları arasına girdi.

Onikinci asrın ikinci yarısındaki Bizans-Bulgar mücadelelerinde de Kuman-Kıpçaklar önemli roller oynadılar. Hatta uzun yıllar Bulgar beyleri Kuman-Kıpçak menşeili kişilerden seçildi. 1185'lerde Bizans'a başkaldıran Bulgar Türklerinin liderliğini bu Kuman-Kıpçaklar yaptı. 1199 tarihinde Kuman-Kıpçaklarla takviyeli Bulgar ordusu İstanbul önlerine kadar geldikleri gibi, 13. yüzyılın başlarında evlilik yoluyla da yakınlaşmaları olan bu iki Türk topluluğu Balkanlarda pek çok gani-

---

[825] A.Manof, **Gagauzlar**, Çev. Y.Nabi, Ankara 1940, s.25; Togan, a.g.e., s.165-166; Rasonyi, **a.g.e.**, s.147-152; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.183; Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri...**, s.508; F.S.Bayraktar, "Arnavutça ve Diğer Balkan Dillerine Geçen Türkçe Kelimelerin Karşılaştırılması", **Turkish Studies**, 4/4, Erzincan 2009, s.1084.

[826] S.Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla", **DTCF. Dergisi**, 2/5, Ankara 1944, s.759-771; B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s.112; Kurat, **a.g.e.**, s.99; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.181-183; İ.E.Polat, "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/7, Samsun 2009, s.207-216.

metler aldı. Ne zamanki Bulgar beyleri Latinlere yanaşmaya başladı, bunların da aralarında ayrılıklar zuhur etti[827]. Fakat yeni yeni palazlanan Bulgar beyliği Mogollar karşısında çaresizliğe düşmekten kurtulamadı.

Netice itibarıyla herhalde Altayların batısından önce İrtiş civarlarına gelen ve burada Kimeklerle kader birliği yapan Kuman-Kıpçakların bir Tölös boyu olduğu açıktır. Bir süre sonra zaten bu bölgede ciddi bir güç haline gelemeyen Kimeklerin önderliğini üstlendiler. Dağılan Kimek kabilelerinin bir kısmı Kıpçaklar, bazıları Peçenekler, muhtemelen bir bölümü de Oguzların içine girdiler. Kuman-Kıpçaklar, Uz ve Peçenekleri takip ile Hazar-Aral, arkasından İdil-Ural-Kafkasya ve en nihayet Doğu Avrupa ile Balkanlara kadar ulaştılar. Buradaki halklarla sayısız defa savaşan Kuman-Kıpçaklar ne yazık ki bir devlet olamadılar. Balkanlarda kalanlar Bizans, Macar, Rus ve Bulgar devletlerinin içinde eridiler. Doğu Avrupa ve İdil-Ural'da yaşayanlar ise bugün umumen Tatar diye adlandırılan Kazan, Çuvaş, Başkurt ve Batı Sibirya Türk ahalisinin teşekkülüyle, kısmen de Kazak-Kırgız etnik oluşumunda başlıca rol oynadılar.

[827] J.Cvijic, "The Geographical Distribution of the Balkan Peoples", **Geographical Review**, 5/5, New York 1918, s.356; Saffet, **a.g.e.**, s.38; Rasonyi, **a.g.e.**, s.153-155; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.184; H.İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", **Balkanlar**, İstanbul 1993, s.9; C.J.Halperin, "The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 63/2, London 2000, s.229-245; Golden **a.g.e.**, s.247; G.Çağ, "Makedonya Yer İsimlerinde Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Hakimiyeti Sırasında Türk Yerleşimine Dair İzler", **Şar Dağlarındaki Genetik Şifreler Gora Abidesi**, Yay. E.Sofuoğlu, İstanbul 2007, s.142.

KAYNAKLAR

Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A. Caferoğlu, İstanbul 1931

Abü'l-farac, Gregory, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. baskı, Ankara 1987

Açа, M., **Oğuznamecilik ve Andalıp Oğuznamesi**, İstanbul 2003

Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999

Agacanov, S.G., **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003

Ahmetbeyoğlu, A., **Grek Seyyahı Priskos (V.Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul 1995

Ahmetbeyoğlu, A., **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001

Ahmetbeyoğlu, A., "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devletinin Kuruluşu", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 13, Çorum 2007

Akgür, N.A., "On İki Hayvanlı Türk Takvimi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 64, İstanbul 1990

Akişev, K.A., **Kurgan Issık**, Moskva 1978

Akkaya, Ş.,**Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri**, Doktora Tezi, Ankara 1942

Akkaya, Ş., "Uygur Türkleri ve Kültürleri", **DTCF. Dergisi**, 1/3, Ankara 1943

Akkaya, Ş., "At ve Atçılık", **Ülkü**, 4/47, Ankara 1943

Akkaya, Ş., "Kitab-ı Melik Danişmend Gazi-Danişmendname", **DTCF. Dergisi**, 8/1-2, Ankara 1950

Aknerli Gregor, **Mogol Tarihi**, Çev. H.Andreasyan, İstanbul 1954

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, C. I-III, Ankara 1988

Alföldi, A., "Türklerde Çift Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul 1943

Almaz, Ş., **Behcetü't-Tevarih**, Doktora Tezi, Ankara 2004

Alp, İ., "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Alpargu, M., **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1984

Altan Topçi (Moğol Tarihi), Haz. T.Gülensoy, Ankara 2008

Alptekin, A.B., "Ceyhun'dan Ceyhan'a Evlenme İle İlgili Bazı Kavramlar (Kalın, Saçı, Okuntu, Aşerme, Toy Üzerine", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 39, Erzurum 2009

Altheim, F., **Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği**, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967

Altınmakas, L., "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", **Türk Kültürü**, 22/250, Ankara 1984

Amanjolov, A.S., "Forefather Goat or the Ancient Turkic Inscription in Early Greek Alphabet", **Archiv Orientalni**, 42/1, Praha 1974

Anohin, A.V., "Altay Şamanlığına Aid Maddeler", Çev. A.İnan, **Ülkü**, 17/100, Ankara 1941

Arat, R.R., "Balık", **Türk Ansiklopedisi**, C. 5, Ankara 1952

Arat, R.R., **Kutadgu Bilig İndeksi**, Ankara 1979

Arat, R.R., **Eski Türk Şiiri**, Ankara 1986

Arat, R.R., "Kırgızistan", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988

Arat, R.R., "Türk Milletinin Dili", **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992

Ardel, A., "Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001

Arsal, S.M. **Türk Tarihinin Ana Hatları. İskitler-Sakalar, Asya Hunları, Yüeçiler, Avrupa Hunları**, Ankara (tarihsiz)

Arsal, S.M., **Türk Dili İçin**, İstanbul 1930

Arsal, S.M., "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerin İnkişafında Türk Irkının Rolü", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943

Arsal, S.M., "Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar", **IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1952

Arseven, C.E., **Türk Sanat Tarihi**, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz)

Arslan, M., "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig", **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Samsun 1986

Arslanova, F.H.–S.G.Klyaştornıy, "Runiçeskaya Nadpis na Zerkale iz Verhnego Priirtişya", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, Moskva 1972

Artamonov, M.I., **Istoriya Khazar**, Leningrad 1962

Artamonov, M.I., **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004

Aslanapa, O., "Türk Sanatının Bütünlüğü ve Devamlılığı", **Konferanslar I**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965

Aslanapa, O., **Türk Sanatı**, Ankara 1990

Atlasi, H., **Sibir Tarihi-Sünbike-Kazan Hanlığı**, Kazan 1993

Atsız, "Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad", **Orhun**, Sayı 6, Edirne 1934

Atsız, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 2. baskı, İstanbul 1943

Atsız, "Mete", **Türk Ansiklopedisi**, C. 24, Ankara 1976

Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, 2. baskı, İstanbul 1977

Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, 6. Baskı, İstanbul 1980

Atsız, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar**, İstanbul 2011

Ayan, E., "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 1/2, Ordu 2010

Ayan, E., "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 30, Ankara 2011

Ayda, A., **Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler**, Ankara 1992

Aydarov, G., "Yeşçe Adna Nahodka Po Orhono-Yeniseyskoy Pismennosti", **Epigrafika Vostoka**, 19, Leningrad 1969

Aydın, M., "Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681-1018)", **P.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, 1/11, Denizli 2002

Aykut, A., "Batu Han'ın Rusya Seferi İle İlgili Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp, Yıkılması Hikayesi", **A.Ü. DTCF. Dergisi**, C. 31, Ankara 1987

Ayönü, Y., "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerleri", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 25, Konya 2009

Azzavi, A., "İbn Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Çev. Ş.Yaltkaya, **Belleten**, No 14-15, İstanbul 1940

Babayarov, G., "Moneta s Titulom Tudun", **Numizmatika Tsentralnoy Azii**, VII, Taşkent 2004

Bacot, J., "Reconnaisance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", **Journal Asiatique**, Tom. CCXLIV, Paris 1956

Bailey, H.W., "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou", **Asia Major**, Vol. 1, London 1949

Bailey, H.W., "The Staâl-Holstein Miscellany", **Asia Major**, Vol. 2, London 1951-52

Bailey, H.W., "North Iranian Problems", **Bulletin of the School oriental and African Studies**, 42/2, London 1979

Bailey, H.W., "North Iranian Problems", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 11, London 1979

Bailey, K.Y., "Funeral Archeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data", **Journal of Field Archaeology**, 5/4, Boston 1978

Bailly, A., **Bizans Tarihi**, Çev. H.Şaman, C. I., İstanbul (tarihsiz)

Bakır, A., "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", **Turkish Studies**, 3/7, 2008

Balint, C., "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988

Balivet, M., **Ortaçağda Türkler**, Çev. E.Güntekin, İstanbul 2004

Banarlı, N.S., **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul 1987

Bang, W., "La Version Ouigoure de L'Histoire des Princes Kalyanamkara et Papamkara par Paul Pelliot", **Keleti Szemle**, Tome XVII, Budapest 1916/7

Bang, W., "Über die Türkischen Namen einiger Gross-Katzen", **Keleti Szemle**, Tome XVII, Budapest 1916/1917

Bang, W.,-Gabain, A.von, **Analytischer Index**, Berlin 1931

Bang, W.,-Rahmeti, R., **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1970

Banguoğlu, T., "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara 1959

Barath, T., **The Early Hungarians**, Montreal 1983

Barbaro, J.,**Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005

Barfield, T.J., "The Hsiung-nu Imperial Confedaracy: Organization and Foreing Policy", **Journal of Aslan Studies**", 41/1, Michigan 1981

Barthold, V.V., **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962

Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopraman, Ankara 1975

Barthold, V.V., **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981

Barthold, V.V., "Kara Hıtaylar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988

Barthold, V.V., **Kırgızlar**, Çev. U.D.Aşçı, Konya 2002

Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Haz. H.Dağ, Ankara 2004

Bartusis, M.C., "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 44, Washington 1990

Baskakov, N.A., Perejitki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 2, Baku 1975

Baştav, Ş., "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964

Baştav, Ş., "Attila ve Hunları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Baştav, Ş., "Avar İmparatorluğu", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Baştav, Ş., "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Baştav, Ş., "İtil (Volga) Bulgar Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I., Ankara 1987

Batsuren, B., **Mongolın Ertniy Ulsuudın Nutag Devsger**, Ulaanbatar 2003

Batu, S., **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Ankara 1938

Bauer, W., "Yağ Metobolizması Bozuklukları ve Kronik Karaciğer Hastalıklarının Kısrak Sütü (Kımız) ile Tedavi Denemeleri", Çev. Y.Küçüksümer, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 28, İstanbul 1984

Bayar, D., **Mongolın Töv Nutag Dah Turegiyn Hun Çulu**, Ulaanbaatar 1997

Baykara, T., "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", **III. Sovyet-Türk Kolokyumu**, İzmir 1990

Baykuzu, T.D., "Bir Hun Başkenti: T'ung-wan Ch'eng", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 183, İstanbul 2009

Bayless, W.N., "The Treaty With the Huns of 443", **The America Journal of Philology**, 97/2, 1976

Bayraktar, F.S., "Arnavutça ve Diğer Balkan Dillerine Geçen Türkçe Kelimelerin Karşılaştırılması", **Turkish Studies**, 4/4, Erzincan 2009

Baytur, E., **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Ürimçi 1991

Bazin, L., "Notes sur les mots Oguz et Türk", **Oriens**, 6/1, Leiden 1953

Bedirhan, Y., "Türk Tarihinde Hun-Çin Siyasi Mücadelelerinde İpek Yolu ve İpek Yolu Ticaretinin Oynadığı Rol", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 118, İstanbul 1999

Bekin, A.R., "Han Sülalesi Zamanında Çin'in Türkistan Siyaseti", **DTCF. Doğu Dilleri Dergisi**, 5/2, Ankara 1993

Bela, K., "XI-XII nci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", Çev. H.Koşay, **Belleten**, C. 8, Ankara 1944

Belazurî, **Fütûhu'l-Büldan**, Çev. M.Fayda, Ankara 1987

Beşevliyev, V.,"Proto Bulgar Dini", Çev. T.Acaroğlu, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945

Blockley, R.C.,The **History of Menander the Guardsman**, Liverpool 1985

Bombaci, A., "Qutlug Bolsun II", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 38, Wiesbaden 1966

Bombaci, A., "The Husbands of Princess Hsien-Li Bilga", **Studia Turcica**, Budapest 1971

Bombaci, A., "On the Ancient Turkish Title Şad", **Gururjamanjarika. Studi In Onore di Giussepe Tucci**, Napoli 1974

Boodberg, P.A., "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1/1-2, Cambridge 1936

Boodberg, P.A., "Two Notes on the History of the Chinese Frontier", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 1/3-4, Cambridge 1936

Boodberg, P.A., "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 4/3-4, Cambridge 1939

Boodberg, P.A.,"Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Babrbarians", **Orlens**, 10/1, Leiden 1957

Boodberg, P.A., "T'u-chüeh Türkleri Hakkında Üç Not", Ter. E.B.Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 102, Haziran 1996

Boyle, J.A., "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", Çev. O.Ş.Gökyay, **Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri**, İstanbul 1974

Brutzkus, J., "The Khazar Origin of Ancient Kiev", **Slavonic and East European Review**, 3/1, 1944

Buharalı, E., "Kimek Hanlığı", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Buharalı, E., "Türklerde Matem Alametleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Prof.Dr. B.Ögel'e Armağan, Sayı 65, İstanbul 1990

Buharalı, E., "Mısır Türk Sultanlığı'nda Sünnet Düğünü Törenleri", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan, 31/1-2, Ankara 1993

Buharalı, E., "İrtiş Nehri", **Türk Kültürü**, 33/392, Ankara 1995

Bullough, V.L., "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence", **The Journal of Conflict Resolution**, 7/1, Thousand Oaks 1963

Buluç, S., "Altay Türklerine Göre Dünyanın Yaradılışı ve Sonu", **Ülkü**, 17/102, Ankara 1941

Buluç, S., "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/3-4, İstanbul 1948

Buluç, S., "Şaman", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, 2. baskı, İstanbul 1979

Burnaşeva, R.Z., "Monetı Rannego Srednevekovya s Gorodişta Otrar-Tobe i Otrarskogo Oazisa (1969-1972 gg), **Drevnosti Kazakstana**, Almata 1972

Bury, J.B., "The Turks in the Sixth Century", **The English Historical Review**, 12/47, London 1897

Bury, J.B., **A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene**, Vol. I-II, London 1889

Bury, J.B., **Syriac Chronicle**, London 1899

Bury, J.B., "The Bulgarian Treaty of A.D. 814, and the Great Fence of Thrace", **The English Historical Review**, 25/98, London 1910

Bury, J.B., **History of the Later Roman Empire**, Vol. II, London 1912

Butanayev, V.Ya.-Yu.S.Hudyakov, **Istoriya Yeniseyskih Kırgızov**, Abakan 2000

Butanayev, V.Ya-I.I.Butanayeva, **Hakasskiy İstoriçeskiy Folklor**, Abakan 2001

Büchner, V.F., "Samaniler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, 5. Baskı, İstanbul 1988

Caferoğlu, A., "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C. 1, İstanbul 1931

Caferoğlu, A., "Türk Kobuzu", **Ülkü**, 8/45, Ankara 1936

Caferoğlu, A., "Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei", **Ülkü**, 7/42, Ankara 1946

Caferoğlu, A., "Çin Kaynaklarının Saçören Türkleri", **VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1967

Caferoğlu, A., "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", **İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 19, İstanbul 1971

Caferoğlu, A., "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972

Caferoğlu, A., **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara 1972

Caferoğlu,A., **Türk Dili Tarihi**, 3. baskı, İstanbul 1984

Cahiz, **Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Fazîletleri**, Çev. R.Şeşen, Ankara 1967

Cahun, L., **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896

Chaliand, G., **Göçebe İmparatorluklar**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001

Chang, J.T., **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968

Charanis, P., "The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlement in Grecee", **Dumbarton Oaks**, Vol. 5, London 1950

Chavannes, E., **Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903

Chavannes, E., "Tanglar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi", **İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 21, İstanbul 1975

Chen, C.L., "A Study of Turkic Weapons", **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985

Cheynet, J.C., **Bizans Tarihi**, Çev. İ.Yerguz, Ankara 2008

Clauson, S.G., "The Case Againts the Altaic Theory", **Central Asiatic Journal**, 2/3, Wiesbaden 1956

Clauson, S.G., "Notes On Some Early Turkish Tribes", **Twenty-Second Congress of Orientalists**, Volume II, Leiden 1957

Clauson, S.G., "The Ongin Inscription", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1957

Clauson, S.G., "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", **Central Asiatic Journal**, 4/3, Wiesbaden 1959

Clauson, S.G., "Notes on the Irk Bitig", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Vol. 33, Wiesbaden 1961

Clauson, S.G., "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic Journal**, 10/3-4, Wiesbaden 1965

Clauson, S.G., **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972

Clauson, S.G.-Tryjarski, E., "The Inscription at Ikhe Khushotu", **Rocznik Orientalistyczny**, 34/1, Warszava 1971

Clauson, S.G., "Türk, Mogol, Tunguz", Ter. E.B.Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 118, İstanbul 1999

Claviyo, R.G., **Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975

Codrington, B., "The Geographical Introduction to the History of Central Asia", **The Geographical Journal**, Vol. CIV, No 1-4, London 1944

Cross, S.H., "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", **Speculum**, 21/4, 1946

Csornai, K., "Where Huns' Blood Drew", **Journal of Eurasian Studies**, 1/3, Budapest 2009

Cumagulov Ç. – S.G.Klyaştornıy, "Odinnadtsataya Runiçeskaya Hadpis na Kamne-Valune iz Dolın Reki Talas", **Sovyetskaya Tyurkologlya**, No 3, Baku 1982

Cunbur, M., **Atatürk ve Milli Kültür**, Ankara 1981

Cvijic, J., "The Geographical Distribution of the Balkan Peoples", **Geographical Review**, 5/5, New York 1918

Czaplicka, M., **The Turks of Central Asia In History and Present Day**, Oxford 1918

Czegledy, K., "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", **Acta Orientalia**, Tom. 11, Budapest 1960

Czegledy, K., "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", **Studia Turcica**, Budapest 1971

Czegledy, K., "On the Numerical Composition of the Ancient

Turkish Tribal Confederations", **Acta Orientalia**, Tom. 25, Budapest 1972

Czegledy, K., "Gardizî on the History of Central Asia (746-780 A.D.)", **Acta Orientalia**, Tom. 27/3, Budapest 1973

Czegledy, K., "Zur Geschichte der Hephthaliten", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980

Çağ, G., "Makedonya Yer İsimlerinde Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Hakimiyeti Sırasında Türk Yerleşimine Dair İzler", **Şar Dağlarındaki Genetik Şifreler Gora Abidesi**, Yay. E.Sofuoğlu, İstanbul 2007

Çağatay, S., "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla", **DTCF. Dergisi**, 2/5, Ankara 1944

Çağatay, S., "İl, Ulus ve Yönetenler", **DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara 1974

Çağatay, S., "İslamiyetten Önce Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976

Çağatay, S., "Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı", **DTCF. Türkoloji Dergisi**, C. VII, Ankara 1977

Çandarlıoğlu, G., "Türk Toplumunda Kadın", **Tarih ve Hayat Mecmuası**, 1/2, İstanbul 1966

Çandarlıoğlu, G., **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. asırlar)**, Doktora Tezi, İstanbul 1967

Çavuşoğlu, Y., "Eski Türk Dini", **Tanıtım**, 7/79, İstanbul 1986

Çavuşoğlu, Y., "Nihal Atsız ve Tarih Anlayışımız", **Yüce Erek**, 2/13, Ankara 2000

Çay, A., **Anadolu'da Türk Damgası**, Ankara 1983

Çetin, İ., "Göktürk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", **Türk Folkloru Araştırmaları**, 1986/1, Ankara 1986

Çoban, E., "Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri", 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, **C. II, Ankara 2009**

Çoğ, M., "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", Türkoloji Araştırmaları, **2/2, Erzincan 2007**

Dakuki, H.A., "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", Çev. M.F.Toprak, Türk Kültürü Araştırmaları, **25/1, Ankara 1988**

Danilin, A.G., Burhanizm, **Gorno-Altaysk 1993**

Dede Korkut Kitabı, **Haz. M.Ergin, 3. baskı, İstanbul 1986**

Davidson, G.R-Horvath, T.,"The Avar Invasion of Corinth", American School of Classical Studies at Athens, **6/2, 1937**

Deer, J., "İstep Kültürü", Çev. Ş.Baştav, DTCF. Dergisi, **12/1-2, Ankara 1954**

De Groot, J.M-G.A.Asena, Hunlar ve Türkistan, **İstanbul 2010**

De Guignes, J.M., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I-VIII, İstanbul 1924

Deliorman, A., "Atatürk ve Türkçülük", **Orkun**, Sayı 62, İstanbul 2003

Deliorman, A., **Tarih Boyunca Türkçülük**, İstanbul 2010

Demir, G., **Isparta-Gelendost Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri**, DTCF. Bitirme Tezi, Ankara 2010

Demir, N., "Trabzon ve Yöresinde Kemençe", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 4, Çorum 2005

Demir, N.,"Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Yılsırtı (Nevruz)", **Yörtürk**, 10/60, Ankara 2005

Demiral, A.O., **Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali**, Doktora Tezi, Ankara 2006

Demirkent, I., **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, Ankara 1992

De Joinville, J., **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev. C.Kanat, Ankara 2002

Devletşah, **Devletşah Tezkiresi**, C. I-II, Haz., N.Lugal, İstanbul 1977

Diktaş, A., **XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Edirne'de Soysa Hayat**, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008

Diyarbekirli, N., "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C. 2, İstanbul 1969

Diyarbekirli, N., **Hun Sanatı**, İstanbul 1972

Diyarbekirli, N., "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", **İÜEF. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, İstanbul 1973

Diyarbekirli, N., "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1974

Diyarbekirli, N., "İlk Türk Halısı", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Semineri Bildirileri**, Ankara 1974

Dlujnevskaya, G.V. "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", Çev. M.Turanlı, **Türk Dünyası İncelemeri Dergisi**, Sayı I, İzmir 1996

M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342

Doğan, İ., "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", **AÜ. DTCF. Dergisi**, 47/2, Ankara 2007

Doerfer, G., Turkische und Mongolische Element im Neupersischen, Vol. II, Wiesbaden 1965

Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2006

Donuk, A., "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1981

Donuk, A., "İslamiyetten Önce Türklerde Devlet Adamı Tipi", **Türk Kültürü**, 24/275, Ankara 1986

Donuk, A., **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988

Donuk, D., "Çeşitli Topluluklarda ve Türklerde Aile", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Dostiyev, T., "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", **XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 2010

Drevnetyurkskly Slovar, Redaktorı: V.M.Nadelyayev-D.M.Nasilov- E. R. Tenişev -A.M.Şçerbak, Leningrad 1969

Drompp, M.R., "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A.D. 840", **Jounal of the American Oriental Society**, 119/3, Michigan 1999

Drompp, M.R., "Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6 th to 9 th Centuries), **Acta Orientalia**, 58/1, Budapest 2005

Dulaurier, M., "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", Çev. M.K.Ayas, **Türkiyat Mecmuası**, C. II, İstanbul 1928

Dunlop, D.M., **The History of the Jewish Khazars**, Princeton 1954

Durduyev, M., "Çin Türkmenleri", Çev. S.Gömeç, **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 19/30, Ankara 1998

Dvornik, F., "Byzantine Political Ideas in Kievan Russia", **Dumbarton Oaks Papers**, 9/10, Washington 1956

Eberhard, E., "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, Sayı 16, Ankara 1940

Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor", Çev. N.T. Uluğtuğ, **Ülkü**, 15/87, Ankara 1940

Eberhard, W., "Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malûmat", **Ülkü**, 16/92, Ankara 1940

Eberhard, W., "Çin'de Kımız ve Yoğurdun Yapılması", **Ülkü**, 16/93, Ankara 1940

Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942

Eberhard, W., **Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri**, Çev. Ş.Akkaya, Ankara 1942

Eberhard, E., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942

Eberhard, E., "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", **DTCF. Dergisi**, 1/2, Ankara 1943

Eberhard, E., "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara 1943

Eberhard, W., "Hsiungnuların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri", **Belleten**, 8/29, Ankara 1944

Eberhard, W., "Tobaların Hayvancılığı", **Belleten**, C. 9, Ankara 1945

Eberhard, W., "Sülaleler Nasıl Kurulurdu? Çin Tarihinin Bir Problemi", Çev. İ.Berk, **DTCF. Dergisi**, 3/4, Ankara 1945

Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", **Belleten**, C. 9, Ankara 1945

Eberhard, W., "Toba'larda Ziraat", **Belleten**, C. 10, Ankara 1946

Eberhard, W., "Toba Devrinde Buddhist Kilisesinin Ekonomik Önemi", **DTCF. Dergisi**, 4/1, Ankara 1946

Eberhard, W., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", **Belleten**, C. 11, Ankara 1947

Eberhard, W., **Çin Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987

Ebu Bekri Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001

Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz)

Eckhardt, S., "Efsanede Attila", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Terc. Ş.Baştav, Ankara 1982

Ecsedy, H.,"Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A.D.)", **Acta Orientalia**, Tom. 17, Budapest 1964

Ecsedy, H.,"Old Turkic Titles of Chinese Origin", **Acta Orientalia**, Tom. 18, Budapest 1965

Ecsedy, H.,"Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6 th Century", **Acta Orientalia**, Tom. 21, Budapest 1968

Ecsedy, I., "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", **Acta Orientalia**, 31/1, Budapest 1977

Ecsedy, I., "Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980

Ekrem, M.A., "Nogay Türklerinde Kız İsteme, Söz Kesme ve Düğün Gelenekleri", **IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi**, 4. Cilt, Ankara 1992

Ekrem, M.A., **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi**, Ankara 1993

El-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldan**, Çev. M.Fayda, Ankara 1987

Elçin, Ş., "Türklerde Atın Armağan Olması", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964

El-Hvarizmi, **Mukaddimetü'l-Edeb**, Haz. N.Yüce, Ankara 1988

Eliade, M.,"Recent Works on Shamanism", **History of Religions**, 1/1, Chicago 1961

Eliade, M.,**Shamanism**. Archaic Techniques of Ectasy, New York 1964

Emet, C.,"Dokuzun Sırrı ve Kara Lamba Dansı", Aktaran A.İnayet, **Millî Folklor**, 3/17, Ankara 1993

Emin, S., **Bulgarların Hıristiyanlaşma Süreci**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008

Emre, A.C.,"Eski Türk Yazısının Menşei", **Türk Dili (Belleten)**, 3/18-20, Ankara 1943

Eraslan, K.,"Manzum Oguznâme", **Türkiyat Mecmuası**, C. 18, İstanbul 1976

Ercilasun, A.B., "Osmanlı Devleti İle Türk Dünyasının Dil ve Kültür İlişkileri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000

Ercilasun, A.B., **Makaleler**, Haz. E.Arıkoğlu, Ankara 2007

Erçin, M., "Esik Yazıtı (İ.Ö. V. yy.) Türk Runik Yazısı", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981

Erçin, M., "Saka-Türk (Hece-Harf) Yazısı ve Dili (İ.Ö. 8.-4.Yüzyıl)", **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 1988

Erdenbat, U., "Har Balgas, Olon Dovd Yabuulj Buy Arheologiyn Sudalgaa", **Hunnuglyn Ezent Uls ba Mongolın Ertnly Tuuhlyn Sudalgaa**, Ulaanbaatar 2011

Erdentuğ, A., "Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Eren, H., "Beçene Sözünün Kökenine Katkılar", **Türk Dili**, Sayı 588, Ankara 2000

Ergin, M., **Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer**, Ankara 1963

Eröz, M., **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Erzurumlu, K., **Türklüğe Bakış**, İstanbul 2006

Esin, E., **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara 1959

Esin, E., "Eurasia Göçebelerinin San'atının ve İslamiyetten Evvelki Türkistan San'atının Türk Plastik ve Tersimi San'atları Üzerindeki Bazı Tesirleri", **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara 1960

Esin, E., "The Horse in Turkic Art", **Central Asiatic Journal**, 10/3-4, Wiesbaden 1965

Esin, E., "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968

Esin, E., "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara 1972

Esin, E., "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972

Esin, E., **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978

Esin, E., **Türk Kosmolojisi** (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul 1979

Esin, E., "Tonga Alp-Er", **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 13, Erzurum 1985

Esin, E., **The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase**, Ankara 1986

Esin, E., "Türkistan'da Türk Devlet ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Esin, E., **Türk Kozmolojisine Giriş**, Ankara 2001

Fedotoviç, F., "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Çev. S.Gömeç, **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994

Feher, G., "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1943

Feher, G., **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984

Fındıkoğlu, Z.F., "Türklerde Aile İçtimaiyatı", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Fiedler, U., "Bulgars in the Lower Danube Region", **East Central and Eastern Europe In the Middle Ages, 450–1450**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008

Findley, C.V., **The Turks In World History**, New York 2005

Fischer, K., **Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale**, Zürich 1896

Franke, O., **Geschichte des Chinesischen Reiches**, I. Band, Berlin-Leipzig 1930

Frazer, J.G., "The Killing of the Khazar Kings", **Folklore**, 28/4, Oxford 1917

Freilitz-Rawlig, **Türkmen Aşiretleri**, Haz. A.Cin-H.Kortel-H.Eroğlu, İstanbul 2008

Frye, R.N., "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", **Belleten**, C. 10, Ankara 1946

Frye, R.N., "Some Early Iranian Titles", **Oriens**, 15/31, Leiden 1962

Gabain, A.Von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", **DTCF. Dergisi**, 2/5, Ankara 1944

Gabain, A.Von, **Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen**, Helsinki 1950

Gabain, A.Von, "Eski Türkçe'nin Yazı Dili", Çev. S.S.Paylı, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)** Ankara 1959

Gabain, A.Von, "Renklerin Sembolik Anlamları", **Türkoloji Dergisi**, 3/1, Ankara 1968

Gabain, A.Von, "Von Ötükën Nach Idiqut-Şëhri Studie zur Akkulturation der Alt-Türken", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982

Gabain, A. Von, "Eski Türkçe", **Tarihi Türk Şiveleri**, Haz. M.Akalın, 2. Baskı, Ankara 1988

Gabain, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M.Akalın, Ankara 1988

Gan, L., "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", Çev. E.Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 4, İzmir 2000

Gayretullah, H., "Türk Kazaklarında Yılkı Kültürü", **İstiklal Gazetesi**, 4/38, Kayseri 2007

Genç, R., "Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982

Gibb, H.A.R., **Orta Asya'da Arap Fütûhatı**, Çev. M.Hakkı, İstanbul 1930

Gimbutas, M., "Slavianske Keramika y Bulgarija", **American Journal of Archaeology**, 55/1, Boston 1951

Giraud, R., **L'Empire des Turcs Celestes**, Paris 1960

Goodrich, S.G., **A History of All Nations**, Vol. II, New York 1859

Golden, P.B., **Khazar Studies**. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980

Golden, P.B., "Peoples of the South Russian Steppes", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990

Golden, P.B., "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", Çev. A.Arel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000

Golden, P.B., "Rusya'nın Orman Kuşağı", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000

Golden, P.B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002

Gökalp, Z., **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. K.Y.Kopraman-İ.Aka, Ankara 1976

Gökalp, Z., **Türkçülüğün Esasları**, Haz. M.Kaplan, İstanbul 1976

Gökalp, Z., **Türk Devletinin Tekamülü**, Haz. K.Y.Kopraman, Ankara 1981

Gökçe, B., "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Gökyay, O.Ş., **Dede Korkut Masalları**, İstanbul 1943

Gökyay, O.Ş., "Hanname", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1968

Gömeç, S., "Attila ve Hakkındaki Efsaneler", **Millet Gazetesi**, 11-14 Ocak 1982

Gömeç, S., "VII ve VIII. Yüzyıl Yazıtlarına Göre Türklerde Ordu", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 141, İstanbul 1988

Gömeç, S., "Kür Şad İhtilâlinin 1350. Yılı", **Yeni Orkun**, Sayı 16, İstanbul 1989

Gömeç, S., "Umay Meselesi", **Türk Kültürü**, Sayı 38, Ankara 1989

Gömeç, S., **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992

Gömeç, S., "Drevnyaya Religiya Tyurok", **Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruktsiya, Traditsii**, Yakutsk 1992

Gömeç, S., "Altı Bag Bodun", **Türk Kültürü**, 31/358, Ankara 1993

Gömeç, S., "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 79, İstanbul 1993

Gömeç, S., "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", **Yeni Forum**, 14/287, Ankara 1993

Gömeç, S., "Kagan İnisi İl Çor Tigin", **XII. Türk Tarih Kongresi**, 12-16 Eylül 1994, Ankara 1994

Gömeç, S., "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994

Gömeç, S., "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar", **Belleten**, 8/221, Ankara 1994

Gömeç, S., "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü**, 33/390, Ankara 1995

Gömeç, S., "Terhin Yazıtının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", **DTCF Tarih Araştırmaları**, 27/28, Ankara 1996

Gömeç, S., "Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 100, İstanbul 1996

Gömeç, S., "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", **Türk Kültürü**, 34/394, Ankara 1996

Gömeç, S., "Kagan ve Katun", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 29, Ankara 1997

Gömeç, S., "Bögü Kagan'ın Yazıtı: Tez II", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 124, İstanbul 1997

Gömeç, S., "Ergenekun Yurdun Adı", **Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalûk M.Çay Armağanı**, C. I, Ankara 1998

Gömeç, S., "Şamanizm ve Eski Türk Dini", **P.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 4-5, Denizli 1998-1999

Gömeç, S., "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000

Gömeç, S., "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından", **Yüce Erek**, 2/18, Ankara 2000

Gömeç, S., "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 170, İstanbul 2001

Gömeç, S., Kök Börüler ve Arslanlar", **Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü**, Sempozyum Bildirileri, Ankara 2001

Gömeç, S., "Kara Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", **Kök Araştırmalar**, 2/2, Ankara 2001

Gömeç, S., "Balbalların Peşinden", **Orkun**, Sayı 43, İstanbul 2001

Gömeç, S., "Kök Türkçe Belgelerdeki Akrabalık İsimleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 173, İstanbul 2001

Gömeç, S., "Türkmenistan Türk Cumhuriyeti", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001

Gömeç, S., "Divanü Lûgat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", **Türk Kültürü**, 39/464, Ankara 2001

Gömeç, S., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Erek**, 3/24, Ankara 2001

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 1- Motun Yabgu", **Orkun**, Sayı 48, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Türk Tarihin Kahramanları: 2- Küçük Yabgu", **Orkun**, Sayı 49, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yılduz Kagan", **Orkun**, Sayı 51, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila", **Orkun**, Sayı 52, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 5- Bengü Kagan", **Orkun**, Sayı 53, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", Türk Kültürü, **40/475-476, Ankara 2002**

Gömeç, , S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 6- Bumın Kagan", **Orkun**, Sayı 55, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Keşik Kelimesi", **Prof.Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar**, İstanbul 2002

Gömeç, S., "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", **Türksoy**, Sayı 7, Ankara 2002

Gömeç, S., "Ergenekun Yurdun Adı", **Dolunay**, 4/14, Ankara 2002

Gömeç, S., "Moğolistan'daki Türk Anıtları", **Türk Edebiyatı**, Sayı 361, İstanbul 2003

Gömeç, S., "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 21/33, Ankara 2003

Gömeç, S., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Yörtürk**, 8/51, Ankara 2003

Gömeç, S., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 2. baskı, Ankara 2003

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 13- Baz Kagan", **Orkun**, Sayı 64, İstanbul 2003

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 14- İki Aşite Beyi", **Orkun**, Sayı 65, İstanbul 2003

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 17- Bilge Tunyukuk", **Orkun**, Sayı 69, İstanbul 2003

Gömeç, S., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003

Gömeç, S., "Orkun'daki Büyük Kurgan", **Orkun**, Sayı 75, İstanbul 2004

Gömeç, S., "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22/35, Ankara 2004

Gömeç, S., "Attila'nın Çocuklarının Adı", **DTCF. Tarih Araştırmaları**, 23/36, Ankara 2004

Gömeç, S., "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004

Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 19- Tonga Tigin", **Orkun**, Sayı 71, İstanbul 2004

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 20- Köl Tigin", Orkun, **Sayı 73, İstanbul 2004**

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 21- Bilge Kagan", Orkun, **Sayı 74, İstanbul 2004**

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 24- Tonga (Tun) Baga Tarkan", **Orkun**, Sayı 82, İstanbul 2004

Gömeç, S., "Orkun", **Orhun**, Sayı 6, Ankara 2004

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 27- Kaşgarlı Mahmud", **Orkun**, Sayı 86, İstanbul 2005

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 28- Yusuf Has Hacib", **Orkun**, Sayı 87, İstanbul 2005

Gömeç, S., "Tarihinin Kahramanları: 35- Batu Han", **Orkun**, Sayı 94, İstanbul 2005

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları: 37- Karamanoglu Mehmed Beg", **Orkun**, Sayı 97, İstanbul 2006

Gömeç, S. "Türk-Mogol Devletinin Kuruluşunun 800. Yılı", **Orkun**, Sayı 101, İstanbul 2006

Gömeç, S., "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", **Turkish Studies** (Türkoloji Araştırmaları), 1/2, 2006

Gömeç, S., "Şadapıt Unvanı Hakkında", **Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan, Tarih Yazıları**, İstanbul 2006

Gömeç, S., "Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu", **Turkish Studies** (Türklük Çalışmaları), 2/1, 2007

Gömeç, S., "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", **Turkish Studies** (Türkoloji Araştırmaları), 2/4, 2007

Gömeç, S., "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", **Uluslararası Askeri Tarih Dergisi**, No 87, Ankara 2007

Gömeç, S., "Hazar Çalışmaları", **Türkoloji Araştırmaları**, 2/3, Erzincan 2007

Gömeç, S., "Türk Tarihinin Kahramanları- II: Küçük Yabgu", **Polis Dergisi**, 13/52, Ankara 2007

Gömeç, S., **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Ankara 2008

Gömeç, S., "Bir Kültür Unsuru olarak Türk Dili ve Önemi", **Prof.Dr. Yavuz Ercan'a Armağan**, Ankara 2008

Gömeç, S., **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009

Gömeç, s., "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 28/46, Ankara 2009

Gömeç, S., "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti", **Kuruluştan Günümüze Türk Ordusu**, Ankara 2009

Gömeç, S., "Oguz Kagan'ın Kimliği, Tarihte Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları", **CIEPO Ara Sempozyumu, Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Kültürünün Orta Asya'daki Kökleri**, Bişkek 2009

Gömeç, S., "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", **Avrasya Etüdleri**, Sayı 35, Ankara 2009

Gömeç, S., "The Identity of Oguz Kagan, The Oguz in the History and the Epics of Oguz Kagan", **Oriente Moderno**, Anno LXXXIX/1, Rome 2009

Gömeç, S., "Ergenekun", **Yörtürk**, 14/88, Ankara 2009

Gömeç, S., "Çingizli Devleti'nin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", **XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 2010

Gömeç, S., "Doğu Avrupa ve Balkanlarda İlk Türk Fütuhatı", **Osmanlı'dan Günümüze Bosna-Hersek Sempozyumu Bildirileri**, Tuzla 2011

Gömeç, S., **Kırgız Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S., **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S., "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi**, Türkistan 2011

Gömeç, S., "Some New Ideas About the Oguz Kagan and Mo-tun", **Hunnuglyn Ezent Uls ba Mongolın Ertniy Tuuhiyn Sudalgaa**, Ulaaanbaatar 2011

Gözaydın, N., "Dağıstan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987

Grignaschi, M., "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972

Grignaschi, M., "La Chute de L'Empire Hephthalite dans les Sources Byzantines et Perses et le Probleme des Avar", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980

Grousset, R., **Histoire de L'Extreme-Orient**, Tome Deuxime, Paris 1929

Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980

Grünwedel, A., **Altbuddhistische Kultstatten in Chinesischen-Turkistan**, Berlin 1912

Gumilev, LN., **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967

Gumilev, L.N., **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001

Gumilev, L.N., **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. baskı, İstanbul 2003

Gumilev, L.N., **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003

Gül, M., "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", **SAÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Sakarya 2009

Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944

Gülensoy, T., **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, İstanbul 1989

Günaltay, Ş., **Mufassal Türk Tarihi**, C. I-III, İstanbul 1339

Günaltay, Ş., **Türk Tarihinin İlk Devirleri. Uzak Şark, Kadim Çin ve Hindi**, İstanbul 1937

Günaltay, Ş., "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", **Belleten**, 5/23-24, Ankara 1942

Gündüz, T., **Bozkırın Efendileri**, İstanbul 2009

Güngör, E., **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ankara 1980

Güngör, H.,"Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Adetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 40, İstanbul 1986

Güngör, H.,"Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 62, İstanbul 1989

Haldoun, J., **Byzantium at War AD 600-1453**, Oxford 2003

Halperin, C.J., "The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 63/2, London 2000

Hambis, L., "Central Asia", **Encyclopedia of World Art**, Vol. 1, New York 1968

Hamilton, J.R., **Les Ouighours**. Paris 1955

Hamilton, J.R., "Toquz-Oguz et On Uygur", **Journal Asiatique**, Tom. 250, Paris 1962

Hamzaoğlu, Y., "Osmanlı Öncesi Bulgaristan Türklüğü. Proto Bulgar Türkleri", **Hikmet**, Sayı 14, 2009

Harmatta, J., "Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler", Çev., H.Akın, **Erdem**, 3/7, Ankara 1987

Harting, H.M., "Charlemagne, the Saxon, and the Imperial Coronation of 800", **The English Historical Review**, 111/444, London 1996

Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006

Hatto, A., "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargıstai", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 5, Wiesbaden 1985

Haussig, H.W., "Awaren, Shuan-shuan und Hephthaliten", **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966

Haussig, H.W., "Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren", **Ural Altaische Jahrbücher**, Band 47, Wiesbaden 1975

Haussig, H.W., **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997

Heather, P., "Cassiodorus and the Rise of the Amals: Genealogy and the Goths Under Un Domination", **The Journal of Roman Studies**, Vol. 79, Cambridge 1989

Hearther, P., "The Huns and the End Roman Empire in Europe", **The English Historical Review**, 110/435, London 1995

Hegaard, S.E., "Some Expression Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 48, Wiesbaden 1976

Henning, W.B., "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 14/3, London 1952

Hermanns, M., "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/1-2, İstanbul 1946

Herodotos, **Herodot Tarihi**, Ter. M.Ökmen, İstanbul 1991

Hirth, F., **The Ancient History of China**, New York 1908

Hollander, A.N.J., "The Great Hungarian Plain: A European Frontier Area", **Comparative Studies In Society and History**, 3/1, London 1960

Hong, W., "Fall Xiong-nu and Rise of Manchurian Nomad", **East Aslan History**, 1/8, Seoul 2005

Hooson, J.M., "The Middle Volga", **The Geographical Journal**, 126/2, 1962

Howorth, H.H., "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part III.The Comans and Petchenegs", **The Journal of the Ethnological Society of London (1869-1870)**, Vol. 2/1, London 1870

Howorth, H.H., "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", **The Journal of the Ethnological Society of London**, 2/2, London 1870

Howorth, H.H., "The Westerly Drifting of Nomades from fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes, **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland** , Vol. 1, London 1872

Howorth, H.H., "The Avares, or Eastern Hun", **The Journal of the Antropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 2, London 1874

Howorth, H.H., "The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part XII. The Huns", **The Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 3, London 1874

Howorth, H.H., "Introduction to the Translation of the Han Annals", **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 3, London 1874

Howorth, H.H., "The Spread of the Slaves- Part IV. The Bulgarians", **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 11, London 1882

Howorth, H.H., "The Avars", **Journal of Royal Asiatic Studies**, Vol. 1, London 1889

Huang, C.H., **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çiniller ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971

Huang, R., **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, 2. Baskı, İstanbul 2007

Hudyakov, Yu.S., **Merkezi Asya Göçebelerinin Koral-Konakları ve Uruş Seneti**, Ter. P.Cilan, Urimçi 2003

Hüseyinova, G., "Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi", **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008

İbn Arabşah **Amir Temur Tarihi**, Çev. U.Uvatov, Taşkent 1992

İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981

İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I-II, Ankara 1996

İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975

İbn Haldun, **Mukaddime I**, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989

İnalcık, H., "Türkler ve Balkanlar", **Balkanlar**, İstanbul 1993

İnan, A., "Sibirya'da Ongon Kültü", **Belleten**, C. 6, Ankara 1942

İnan, A., "Altay Pazırık Hafriyatından Çıkarılan Atların Vaziyetinin, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzahı", **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, İstanbul 1943

İnan, A., "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Belleten**, C. 12, Ankara 1948

İnan, A., "Ink mı? Idık mı?", **Belleten**, C. 13, Ankara 1949

İnan, A., **Hurafeler ve Menşeleri**, Ankara 1962

İnan, A., "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964

İnan, A., "Altaylarda Hun Devri Kültürü", **Hayat Tarih Mecmuası**, 2/12, İstanbul 1967

İnan, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. baskı, Ankara 1972

İnan, A., **Makaleler ve İncelemeler**, I. Cilt, 2. baskı, Ankara 1987, II. Cilt, 2. baskı, Ankara 1998

İnce, İ., **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996

İsakov, B., **XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Bişkek 2009

İzgi, Ö., "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", **Milli Kültür**, 1/2, Ankara 1977

İzgi, Ö., "Kuruluş Devrinde Uygurların Kıtanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kıtanlar Arasındaki Münasebetler", **İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8, İstanbul 1977

İzgi, Ö., "Uygur Vesikalarında Kullanılan Nişan ve Tamgalar Hakkında Bazı Düşünceler", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987

İzgi, Ö., "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

İzgi, Ö., **Çin Elçisi Wang Yen-Tê'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989

Kafalı, M., "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", **İÜ. Tarih Dergisi**, Sayı 25, İstanbul 1971

Kafalı, M., "Timur", **İslam Ansiklopedisi**, C. 12/1, 2. baskı, İstanbul 1979

Kafalı, M., **Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi**, Ankara 1998

Kafalı, M., **Çağatay Hanlığı**, Ankara 2005

Kafesoğlu, İ. "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 5/8, İstanbul 1953

Kafesoğlu, İ, **Türkler ve Medeniyet**, İstanbul 1957

Kafesoğlu, İ, "Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964

Kafesoğlu, İ., "Milli Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Konferanslar I, Ankara 1965

Kafesoğlu, İ., **Eski Türk Dini**, Ankara 1980

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983

Kafesoğlu, İ., **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985

Kafesoğlu, İ., "Selçuklular", **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, 5. Baskı, İstanbul 1988

Kafesoğlu, İ., "Türkler", **İslam Ansiklopedisi**, 12/2, İstanbul 1988

Kalafat, Y., "Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 3, Ankara 2005

Kan, S., "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", **Ethnohistory**, 38/4, Durham 1991

Kaplan, F.I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", **American Slavic and East European Review**, 13/1, 1954

Kaplan, M., "Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti", **Türklük Araştırmaları**, Sayı 1, İstanbul 1985

Kaplan, M., **Türk Milletinin Kültürel Değerleri**, Ankara 1987

Kara, F., "X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin İktisadi Vaziyeti", **Türk Kültürü**, 44/517-518, Ankara 2006

Kardoss, S.S., "Avarlar", **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000

Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi ve Dizini**, Çev. B.Atalay, C. I-IV, Ankara 1985

Kaştan, Y., "Ulus Devlet Modeli İçinde Tarih Bilimi ve Eğitiminin Yeri", **Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Celalabad 2007

Katanov, N.F., **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004

Kepecioğlu, K., "Türklerde Spor", **II. Türk Tarih Kongresi** Tebliğleri, İstanbul 1943

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Çev. M.Öztürk, Ankara 2000

Kharitonova, V., "Black Shamans, White Shamans", **Shamanism**. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004

Kharitonova, V., "Khakass Shamanism", **Shamanism**. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004

Khoniates, N., **Historia**, Çev. F.Işıltan, Ankara 1995

Kılıç, Ü., "Oltu'da Arslan Paşa Külliyesi", **Karadeniz Araştırmaları**, 5/17, Ankara 2008

Kırzıoğlu, F., **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992

Kızlasov, I.L., "Monetıs Tyurkoyazıçnımi Yeniseyskimi Nadpisyami", **Numizmatika Epigrafika**, Tom 14, Moskva 1984

Kızlasov, L.R.-Kızlasov, I.L., "Srednevekovaya Pograniçnaya Nadpis s Nizovev Uybata (Hakasiya)", **Sovetskaya Tyurkologiya**, No 1, Baku 1976

Kitapçı, Z., "Hadislerde Türk ve Türklük II", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 8, İstanbul 1985

Kitapçı, Z., **Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, 2. baskı, Konya 1996

Kitapçı, Z., **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004

Klyaştornıy, S.G., "Yaksart-Sırderya", **Türk Dili**, Sayı 37, Ankara 1954

Klyaştornıy, S.G., "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı", Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, C. 18, Ankara 1954

Klyaştornıy, S.G.-Livşiç, V.A., "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972

Klyaştornıy, S.G., "Moneta s Runiçeskoy Nadpisyu iz Mongolii", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973

Klyaştornıy, S.G., "The Terkhin Inscription", **Acta Orientalia**, 3 6/1-3, Budapest 1982

Klyaştornıy, S.G., "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", **Acta Orientalia**, Tom. 39/1, Budapest 1985

Klyaştornıy, S.G., "Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1990, Ankara 1994

Klyaştornıy, S.G–Sultanov, T.İ., **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003

Kmosko, M., "Araplar ve Hazarlar", Çev. C.Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, C. 3, 1926-1933, İstanbul 1935

Knauer, E.R., "A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Genealogical Study", **Metropolitan Museum Journal**, New York, Vol. 36, 2001

Kodaman, T., "Hazar Havzası Üzerine Uluslararası Stratejiler", **Ülkümüz**, 1/2, Celalabad 2004

Koestler, A., **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984

Kommena, A., **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996

Kononov, A.N., **Rodoslavnaya Türkmen**, Moskva 1958

Konukçu, E., **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973

Konukçu, E., "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Korkmaz, R., "Fırat Havzası Folklorunda Hıdırellez Şenlikleri ve Bu Geleneğin Türk Dünyası İçindeki Yeri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 48, İstanbul 1989

Koşay, H.Z., "Türkçenin Ural-Altay Dil Ailesinden Olduğuna Dair", **Belleten**, 3/10, Ankara 1939

Koşay, H.Z., Malazgird'de Buluşanlar", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972

Koşay, H.Z., "Avarların Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974

Koşay, H.Z., "Türklerde Harp Usulü", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974

Kowalski, T., "Türk Dilinin Komşu Millet Dilleri Üzerindeki Etkileri", **Ülkü**, 4/20, Ankara 1934

Köprülü, F., "Anadolu'da İslamiyet", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, 2/4, İstanbul 1338

Köprülü, F., "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri", **Belleten**, 2/5-6, Ankara 1938

Köprülü, M.F., **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3. baskı, İstanbul 1981

Köprülü, M.F., **Türk Tarih-I Dinisi**, Haz. M.Ergun, Ankara 2005

Köymen, M.A., "Türklerde Demokrasi", **Milli Kültür**, 1/6, Ankara, 1977

Kubarev, V.D., **Drevnetyurkskiye Izvayanlya Altaya**, Novosibirsk 1984

Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri, Haz. C.Yıldırım, İstanbul 1982

Kumekov, B.E., XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında", Çev. M.Kıldıroğlu-Ç.Samuddinov, **Manas Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 2, Bişkek 2001

Kuran, E., "Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişmesi", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Kur'an-ı Kerim ve Meâli, Meal ve Tefsir Celal Yıldırım, İstanbul (tarihsiz)

Kurat, A.N.,"Peçeneklere Dair Araştırmalar", **Türkiyat Mecmuası**, C. 5, İstanbul 1936

Kurat, A.N., **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937

Kurat, A.N.,**IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972

Kurat, A.N., "Bulgar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979

Kurat, A.N., **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987

Kurat, A.N., "Peçenekler", **İslam Ansiklopedisi**, C. 9, 5. Baskı, İstanbul 1988

Kurat, A.N., "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, I. Cilt, 3. Baskı, Ankara, 2001

Kurat, A., "Peçenekler, Uzlar (Oğuz) ve Kumanlar", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001

Kurat, A.N.,"Avarlar", Haz. S.Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/1, İzmir 2011

Kurulay, S.O., **Hudüd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007

Kuzgun, Ş., **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985

Küçükmehmetoğlu, Ö., "Bir Kırgız Cenazesinde Müşahade Ettiklerim", **Kardeş Kalemler**, 1/7, Ankara 2007

Kychanov, E.J., "Tibetans and Tibetan Culture in the Tangut State Hsi Hsia (982-1227)", **Proceeding of the Csoma Körös Memorial Symposium**, Budapest 1978

Lantzeff, G.V., "Russian Eastward Expansion Before the Mongol Invasion", **American Slavic and East European Review**, 6/3-4, 1947

Laszlo, F., "Kagan ve Ailesi", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C. 1, Ankara 1944

Le Coq, A. Von, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-Huang, Being a Confession-Prayer of the Manichaean Auditores", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1911

Le Coq, A. Von, **Chotscho**, Graz-Austria 1979

Legg, S., **The Barbarians of Asia**, New York 1990

Levin, M.G., **Ethnic Origins of the Peoples of Northeastern Asia**, Toronto 1963

Ligeti, L., "Kırgız Kavim İsminin Menşei", **Türkiyat Mecmuası**, C. 1, İstanbul 1925

Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, C. I-II, İstanbul 1970

Ligeti, L., "Asya Hunları", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Terc. Ş.Baştav, Ankara 1982

Lindner, L.P., "Nomadism, Horses and Huns", **Past and Present**, No 92, London 1981

Ling, L.K., **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978

Liu, M.T., **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)**, Buch I-II, Wiesbaden 1958

Macartney, C.A., "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 11/2 London 1944

Mackerras, C., **The Uighur Empire**, Canberra 1972

Mackerras, C., "The Uighurs", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990

Mackerras, C., "Relations Between the Uighurs and Tang China", **Journal of Turkic Civilization Studies**, No 1, Bishkek 2004

Mackerras, C., "The Role of Ancient Turkic States in World History", **Second International Congresson Turkic Civilization**, Bishkek 2005

Maenchen-Helfen, O., "The Legend of the Origin of the Huns", **Byzantion**, Vol. 17, 1944-1945

Maenchen-Helfen, O., "Crenelated Mare and Scabbard Slide", **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957

Maenchen-Helfen, O., "Archaistic Names of the Hiung-nu", **The Central Asiatic Journal**, 6/1, Wiesbaden 1961

Maenchen-Helfen, O., "Akatir", **Central Asiatic Journal**, 11/4, Wiesbaden 1966

Malov, S., **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, Moskva-Leningrad 1951

Mangaltepe, İ., "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 10, Çorum 2006

Mangaltepe, İ., **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009

Manof, A., **Gagauzlar**, Çev. Y.Nabi, Ankara 1940

Margoliouth, D.S., "The Russian Seizure of Bardha'ah in 943 A.D", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, 1/2, London 1918

Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz)

Martin, J., "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", **International Journal of Turkish Studies**, 1/2, Wisconsin 1980

Mc Govern, W.M., **The Early Empires of Central Asia**, New York 1939

Medoyev, A.G., "Naskalniye iz Obrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur", **Noviye Materiali Po Arkheologii I Etnografii Kazakstana**, Tom. 12, Alma-Ata 1961

Mehmet Emin Efendi, **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Haz. R.Akdemir, Ankara 1986

Mejuyev, V., **Kültür ve Tarih**, Çev. S.Yokova, Ankara 1987

Merçil, E., **Fars Atabeyleri Salgurlular**, Ankara 1975

Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004

Miklos, K., "Yurd Kurma Hakkında", Çev. T.Gökbilgin, **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972

Minorsky, V., **Hudud al-Alam**. The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., London 1937

Minorsky, V., "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII, Bruxelles 1948

Minorsky, V., "A New Book on the Khazars", **Oriens**, 11/1-2, 1958

Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006

Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, Ankara 2003

Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, Ankara 2005

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Haz. O.F.Sertkaya, C.Alyılmaz, T.Battulga, Ankara 2001

Moldabayev, İ.B.,"Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993

Mongol Nutag Dah Tuuh Söylın Dursgal, Ulanbaatar 1999

Monguş, K.L., **Maglya Tuvinskih Şamanov**, Kızıl 1993

Moravcsik, G., **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları**, Çev. H.N.Orkun, Ankara 1938

Moravcsik, G., "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period Their Migration", **American Slavic and East European Review**, 5/3-4, London 1946

Moravcsik, G., "The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary", **American Slavic and East European Review**, 6/3-4, London 1947

Moravcsik, G., "Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali", **İÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2/3-4, İstanbul 1952

Moravcsik, G., **Byzantinoturcica** II. Leiden 1983

Morgan, P.O., "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", **Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies**, XLIX/1, London 1986

Mori, M., "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966

Mori, M., "Sici ve Şşu-Chih", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968

Mori, M., "Reconsideration of the Hsiung-nu State-A Response to Professor O.Pritsak's Criticism", **Acta Asiatica**, No 24, Tokyo 1974

Mori, M., "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, İstanbul 1978

Mori, M., "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", **Belleten**, 47/185, Ankara 1984

Mori, M., "Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adaklıg Barım Üzerine", **Erdem**, 3/8, Ankara 1987

Moul, J., **Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı, Yaşamayacak mı?**, Haz. H.Kortel-H.Eroğlu-A.Cin, İstanbul 2008

Murayama, S., "Der Zusammenhung der Kitan-Schrift mit der Türkischen Runenschrift", **Twenty-Second Congress of Orientellste**, Vol. 2, Leiden 1957

Mustafina, R.M., **Predstavlenlya, Kultı, Obryadı u Kazakov**, Alma-Ata 1992

Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Sahaif-ül Ahbar**, Çev. İ.Erünsal, C. I, İstanbul (tarihsiz)

Narain, A.K., "Indo-Europeans in Inner Asia", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990

Nemeth, G., "Türklüğün Eski Çağı", Çev. Ş.Baştav, **Ülkü**, 15/86, Ankara 1940

Nemeth, G., "Hunların Dili", **Türk Dili Belleteni**, 3/12-13, Ankara 1948

Nemeth, G., "Peçenek ve Kumanların Dili", Çev. J.Eckmann, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 3/14-15, Ankara 1950

Nerssesian, S., "Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Relations Hongroises", **American Journal of Archaeology**, 38/4, Boston 1934

Nickel, H., "Tamgas and Runes, Magic Numbers and Magic Symbols", **Metropolitan Museum Journal**, New York, Vol. 8, 1978

Nizamüddin Şami, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949

Nizamü'l-mülk, **Siyaset-nâme**, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982

Ocak, A.Y., **Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri**, Ankara 1984

Oguznama, Çev. R.Godarov, Aşgabat 2001

Oğuzname Destanı, 1998

Okiç, T., "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hıristiyanları", Çev. S.Akdemir-R.Duran, **İslami Araştırmalar**, 6/4, Ankara 1993

Olbricht, P., "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 26, Wiesbaden 1954

Onat, A., **5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1977

Onat, A-Orsoy, S-Ercilasun, K., **Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara 2004

Oraltay, H., "Kazak Türklerinin Çadırları", **Türk Kültürü**, 16/192, Ankara 1978

Orkun, H.N., **Avarlar, Peçenekler, Kumanlar**, Ankara (tarihsiz)

Orkun, H.N., **Türk Dünyası**, İstanbul 1932

Orkun, H.N., "Bulgarların En Eski Tarihine Dair", **Ülkü**, 1/5, Ankara 1933

Orkun, H.N., **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933

Orkun, H.N., "Oğuzlara Dair", **Ülkü**, 5/26, Ankara 1935

Orkun, H.N., **Eski Türk Yazıtları**, C. I-IV, İstanbul 1936-1941

Orkun, H.N., **Hunlar**, İstanbul 1938

Orkun, H.N., "Eski Türklerde Arma", **Ülkü**, 3/34, Ankara 1943

Orkun, H.N., **Türk Tarihi**, C. I-III, Ankara 1946

Orkun, H.N., "Eski Türkler Nasıl Yemin Ederlerdi", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/9, İstanbul 1950

Orkun, H.N., "Attila ve Sarayı", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/11, İstanbul 1951

Ospanaliyeva, B., "Dombra ve Kopuzun Efsanesi", **Türksoy**, Sayı 25, Ankara 2007

Ostrogorsky, G., "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", **Dumbarton Oaks Paper**, Vol. 13, Harvard 1959

Otkan, P., "Atlı Göçebe Devleti ve Japon İmparatorları Üzerine Bir Tez", **Erdem**, 2/5, Ankara 1986

Ögel, B., "Sekellerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", **Belleten**, 9/36, Ankara 1945

Ögel, B., "Türk Kılıcının Menşei ve Tekamülü Hakkında", **DTCF. Dergisi**, 6/5, Ankara 1948

Ögel, B., "İlk Töles Boyları", **Belleten**, Sayı 48, Ankara 1948

Ögel, B., "Uygurların Menşe Efsanesi", **DTCF. Dergisi**, 6/1-2, Ankara 1948

Ögel, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCF. Dergisi**, 6/4, Ankara 1948

Ögel, B., "Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar, I. Yüe-çi'ler", **DTCF. Dergisi**, 15/1-3, Ankara 1957

Ögel, B., "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C. 21, Ankara 1957

Ögel, B., "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", **DTCF. Dergisi**, 17/1-2, Ankara 1959

Ögel, B., "Über die Alttürkische Schad (Sü-Baschı) Würde", **Central Asiatic Journal**, 8/1, Wiesbaden 1963

Ögel, B., **Sino-Turcica**, Taipei 1964

Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971

Ögel, B., **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I-II, Ankara 1981

Ögel, B., "Türklerde Kalın ve Başlık", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. IV, Gelenek-Görenek ve İnançlar, Ankara 1982

Ögel, B., **Türklerde Devlet Anlayışı**. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982

Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984

Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. I-IX, Ankara 1984

Ögel, B., "Batı Göktürk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara 1987

Ögel, B., "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Ögel, B., "Göktürklerden Önce Orta Asya'da Türk Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Ögel, B., "Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987

Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988

Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, C. II, 3. baskı, Ankara 2006

Özer, Y.Z., "Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış", **Belleten**, 9/36, Ankara 1945

Özerdim, M., "M.S. 4-5 inci Asırlarda Çin'in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", **DTCF. Dergisi**, 2/1, Ankara 1943

Özerdim, M., "M.S. IV-V.'inci Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", **DTCF. Dergisi**, 13/3, Ankara 1955

Özerdim, M., "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", **Belleten**, C.27, Ankara 1968

Özergin, M., "Kimekler ve Kimek Devleti", **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976

Özönder, C., "Türk ve Kore Halk İnançları Arasındaki Benzerlikler", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987

Pamukçu, E., **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara 1994

Parker, E.H., "The Origin of the Turks", **The English Historical Review**, 11/43, Oxford 1896

Parker, E.H., "Inscription de L'Orkhon", **Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society**, Vol. 31 (1896-97), Shanghai

Pelliot, P., "L'Origine de T'ou-kiue Nom Chinois des Turcs", **T'oung Pao**, Vol. 16, Leide 1915

Pelliot, P., **Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı**, Çev. V.Köken, Ankara 1995

Phillip, E.D., "New Light on the Ancient History of the Eurasian Steppe", **American Journal of Archaelogy**, 61/3, Boston 1957

Polat, İ.E., "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/7, Samsun 2009

Poppe, N., "Altay Dilleri", **Türk Kültürü**, Çev. İ.Çeneli, 22/253, Ankara 1984

Potapov, L.P., "Göçebelerin İbtidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Adet", Terc. R.Uygun, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 11/15, Ankara 1960

Potapov, L.P., "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay", Çev. M.Turanlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı I, İzmir 1996

Poucha, P.,"Rang und Titel bei den Völkern des Mongolischen Raumes im Laufe der Jahrhunderte", **Proceeding of the IX th Meeting of the Parmanent International Altaistic Conference**, Naples 1970

Prince, D.C., "Turkic Material in Hungarian", **Journal of the American Oriental Society**, 56/4, Michigan 1936

Pritsak, O., "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker", **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band 24, Wiesbaedn 1952

Pritsak, O., "Kara Hanlılar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1955

Pritsak, O., "Old Tukic Regnal Names in the Chinese Sources", **Journal of the Turkish Studies**, Vol. 9, Harvard 1985

Pritsak, O., "Polovetsler ve Ruslar", Çev. E.B.Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 94, İstanbul 1995

Privratsky, B.G., "Kazak Shamanism", **Shamanism**. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004

Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. O.Duru, İstanbul 2001

Psalty, F., "Türkelide Hıristiyanlık", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943

Pulleyblank, E.G., "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 33/ 1, London 1970

Pulleyblank, E.G., "The Name of Kirgiz", **Central Asiatic Journal**, Vol. 34, Wiesbaden 1990

Radloff, W., **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1976

Rahman, A., "Uygurların Defin Merasimleri", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987

Ramstedt, G.J., "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", **Journal de a Societe Finno-Ougrienne**, 30, Helsinki 1913/ 18

Rasonyi, L., "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, C. 3, Ankara 1939

Rasonyi, L., "Ortaçağda, Erdel'de Türklüğün İzleri", **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul 1943

Rasonyi, L., "L'Origine du no Szekely (Sicule)", **Acta Linguistica**, 11/1-2, Budapest 1961

Rasonyi, L., "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", **Hungaro-Turcica**. Studies in Honour of Julius Nemeth, Budapest 1976

Rasonyi, L., **Türk Devletinin Batıdaki Varisieri ve İlk MüslümanTürkler**, Haz. A. Müderrisoğlu, Ankara 1983

Rasonyi, L., **Tuna Köprüleri**, Çev. H.Akın, Ankara 1984

Rasonyi, L., **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988

Rasovskiy, D.A., "Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları", Çev. M.U.Yücel, **EF. Tarih Dergisi**, Sayı 40, İstanbul 2004

Raun, A., "The Chuvash Borrowings in Zyrian", **Journal of American Oriental Society**, 77/1, Michigan 1957

Reynolds, R.L-R.S.Lopez, "Odoacer: German or Hun", **The American Historical Review**, 52/1, Chicago 1946

Reşideddin Fazlullah, **Cami'üt-tevarih**, Çev. A.Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz)

Riraud, R., **L'Empire Des Turcs Celestes**, Paris 1960

Romashov, S.A., "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", **Rocznik Orientalistyczny**, LII/1, Warszawa 1999

Rona-Tas, A., "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. M.Karakurt, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 24/2, Ankara 1986

Ross, J.B., "Two Neglected Paladins of Charlemagne: Erich of Friuli and Gerold of Bavaria", **Medieval of America**, 20/2, 1945

Ruben, W., "Budizmanın Menşei ve Özü", **DTCF. Dergisi**, 1/5, Ankara 1943

Rubruck, W., **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001

Rumlu Hasan, **Şah İsmail Tarihi** (Ahsenü't Tevarih), Çev. C.Cevan, Ankara 2004

Runciman, S., **A History of the First Bulgarian Empire**, London 1930

Runciman, S., "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943

Saffet, R., **Avrupa'da Eski Türkler**, Ankara (tarihsiz)

Sagalayev, A.M., **Altay v Zerkale Mifa**, Novosibirsk 1992

Sagitov, M.M., "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-83, Ankara 1986

Sahibkıran Emir Timur, **Timur'un Günlüğü**, Haz. K.Şakirov-A.Arslan, 3. Baskı, İstanbul 2010

Saint-Martin, M.V.De, **Les Huns Blancs of ou Ephthalites**, Paris 1849

Salihov, A., "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", **Türksoy**, Sayı 23, Ankara 2007

Salihov, A., "On İki Hayvanlı Türk Takvimi", **Türksoy**, Sayı 25, Ankara 2007

Samolin, W., "Hsiung-nu, Hun, Türk", **Central Asiatic Journal**, 3/2, Wiesbaden 1957

Samolin, W., **East Turkistan to the Twelfth Century**, The Hague 1964

Saunders, J.J., **The History of the Mongol Conquest**, Pennsylvania 1971

Savinov, D.G., "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973

Schechter, S., "An Unknown Khazar Document", **The Jewish Quarterly Review**, New Series, 3/2, Pennsylvania, 1912

Schmidt, P.W., "Tukuelerin Dini", **İÜEF.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.14, İstanbul 1966

Selçuk, H., "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482), **E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, Kayseri 2002

Senbi, M., "Altay Toponimisinde Batı ve Kuzey Mefhumları", Çev. M.Uydu, **Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, İstanbul 1998

Senga, T., "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", **Journal of Asian History**, 24/1, Wiesbaden 1990

Setton, K.M., "The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century", **Medieval Academy of America**, 25/4, 1950

Seydi Ali Reis, **Mir'at-ül Memalik**, Haz. N.Akyıldız, İstanbul (Tarihsiz)

Seyfi, A.R., "Tarihte Türkler ve Spor", **Ülkü**, 1/6, Ankara 1933

Seyfi, A.R., **İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul 1934

Sheppard, J.G., **The Fall of Rome and the Rise of the New Nationalities**, London 1861

Shiratori, K., "Kaghan Unvanının Menşei", Çev. İ.Gökbakan, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945

Simpson, A.J., "Before and After 1204: The Versions of Niketas Choinates Historia", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 60, Washington 2006

Skrine, F.H-Ross, E.D., **The Heart of Asia**, London 1899

Sinor, D., "The Origin of Turkic Balıq Town", **Central Asiatic Journal**, Vol. 25, Wiesbaden 1981

Soper, A.C., "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", **Artibus Asiae**, 21/2, Zurich 1958

Spinei, V., "The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution", **East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008

Spuler, B., "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, 5/5, Leiden/Köln 1966

Spuler, B., "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, Ankara 1981

Spuler, B., **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987

Stephanov, T., "From Steppe to Christian Empire and Back: Bulgaria Between 800 and 1100", **East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008

Strzygowski, J., "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", **Türkiyat Mecmuası**, C. III, İstanbul 1935

Strzygowski, J., "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei", Çev. C.Köprülü, **Ülkü**, 9/49, Ankara 1937

Süleyman er-Ravendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, Çev. A.Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999

Sümer, F., "Türklerde Avcılık", **Resimli Tarih Mecmuası**, 4/42, İstanbul 1953

Sümer, F., "Türk Çadırları", **Resimli Tarih Mecmuası**, 5/56, İstanbul 1954

Sümer, F., "Türklerde Bayrak ve Tuğ", **Resimli Tarih Mecmuası**, 5/58, İstanbul 1954

Sümer, F., "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", **DTCF. Dergisi**, Sayı 17, Ankara 1961

Sümer, F., **Oguzlar**, 2. Baskı, Ankara 1972

Sümer, F., **Kara Koyunlular**, 2. Baskı, Ankara 1984

Sümer, F., **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984

Sümer, F., "Tokuz Oğuzlar", **İslam Ansiklopedisi**, 12/1, 5. Baskı, İstanbul 1988

Şahinkaya, R., "Orta Anadolu Köylerinde Aile Strüktürü", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Şeker, M., **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, Ankara 1985

Şerafeddin, "Eski Türk Takvimi Hakkında", **Milli Tetebbular Mecmuası**, 2/5, İstanbul 1331

Şeşen, R., **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985

Şeyh Süleyman Efendi, **Sejx Süleyman Efend's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch**, Bearbeitet von I.Kunos, Budapest 1902

Şikarî, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya 1946

Şişman, S.,"İstanbul Karayları", **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, C. 3, İstanbul 1957

T'ang, C., "A Preliminary Interpretation of Terms from Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", **Plen-cheng-yen-chio Sou-nien-pao**, No 4, Taipei 1973

Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, C. 4, Çev. Z.K.Ugan-A.Temir, İstanbul 1958

Tang, G.Z., **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999

Tanyu, H., **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara, 1967

Tanyu, H., **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara 1973

Tanyu, H., **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1978

Tanyu, H., **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara 1980

Tanyu, H., "Şamanlık veya Şamanizm", **Türk Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara 1981

Taş, İ., **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Konya 2002

Taşçı, N., **Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizansla Münasebetleri**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008

Tavernier, J.B., **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, Çev. E.Gültekin, İstanbul 1980

Taymas, A., **Kazan Türkleri**, 2. Baskı, Ankara 1988

Tekin, Ş., "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, Ankara 1963

Tekin, Ş., "Uygur Bilgini Sıngku Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1965, Ankara 1966

Tekin, Ş., "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", **AÜ. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 3, Erzurum 1972

Tekin, Ş., **Uygurca Metinler II**, Ankara 1976

Tekin, Ş., "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 3, 2. baskı, Ankara 1992

Tekin, T., "Göktürk Alfabesi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981

Tekin, T., **XI. Yüzyıl Türk Şiiri**, Ankara 1989

Tellioğlu, İ., "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Hakkında Bir Değerlendirme", **Türkoloji Araştırmaları**, 2/2, Erzincan 2007

Temir, A., "Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964

Temir, A., "Ural-Altay Dilleri Teorisi", **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992

Temür, N., "Salar Türklerinde Evlilikle İlgili Adetler", **Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2009

Tenişev, E.R., "Otrajeniye Dialektov v Tyurskih Runiçeskih i Uygurskih Pamyatnikah", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 1, Baku 1976

Tenişev, E.R., "Eski Türklerde Edebi Dil Var Mıydı?", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-1983, Ankara 1986

Tevfik, M.A., **Turanlının Defteri**, İstanbul 1330

Thierry, M.A., **Histoire d'Attila et de ses Successeurs**, Tome Second, Paris 1856

Thompson, E.A., "The Camp of Attila", **The Journal of Hellenic Studies**, Vol. 65, 1945

Thomsen, W., "Ein Blatt in Türkischer Runen Schriftaus Turfan", **Sitzungsberichte der Preussichen Akademie der Wissenschaften**, Tom. 15, Berlin 1910

Thomsen, W., "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies**, London 1912

Togan, Z.V., "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", **Belleten**, 12/45, Ankara 1945

Togan, Z.V., **Oğuz Destanı**, İstanbul 1972

Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul 1981

Togan, Z.V., Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", **Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Ord. Prof. Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985

Togan, Z.V., "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988

Toksoy, A., "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", **Turkish Studies**, 3/1, Erzincan 2008

Tolmbök, G.N-D.Özden, "Karız Araştırmalarında Yeni Dönem", **Bilim ve Ütopya**, Sayı 136, İstanbul 2005

Tryjarski, E., "Towards a Better Knowledge of the Turkic Military Terminology", **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985

Tsai, W.S., **LI Tê-Yü'nün Mektupları (840-900)**, Doktora Tezi, Taipei, 1967

Tufay, M., "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", **HÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 5/2, Ankara 1988

Tuncer, O., "Doğu Yönünün Türk Kültüründeki Yeri ve Mezar Mimarimize Etkisi", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 1981

Tural, S.K., **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Ankara 1988

Turan, O., **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941

Turan, O., "İlig Unvanı Hakkında", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, Sayı 1, İstanbul 1942

Turan, O., "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Belleten**, 9/35, Ankara 1945

Turan, O., **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ankara 1965

Turan, O., **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, C. 1, İstanbul 1969

Türk, V., "Ocak Sözü ve Ailesi", **Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2009

Türedi, İ.,**Divanü Lûgat-It-Türk'te Geçen Müzik ve Müzik Aletleri İle İlgili Terim ve Deyimler**, Lisans Tezi, Ankara 2001

Türkdoğan, O., "Türk Toplumunda Karaman ve Hazar Türkleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 276, İstanbul 2009

Ying-shih, Y., "Han Foreign Relations", **The Cambridge History of China**, Edt. D.Twitchett-J.K.Fairbank, Vol. I, Cambridge 2008

Ubicini, M.A., **Türkiye 1850**, Çev. C.Karaağaçlı, C. I-II, İstanbul (tarihsiz)

Ulunay, N., **Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı ve Stratejisi I**, Ankara 1986

Uluoğlu, S., "Kulikovo Savaşı Üzerine Yazılan EserlerdeTürkçe Kökenli Kişi Adları (Antroponimler)", **S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 28, Konya 2010

Urakova, L., "Kazakistan'da Bulunan Üç Altın Adam", **Türksoy**, Sayı 23, Ankara 2007

Uray, G., "The Annals of the A-Za Principality", **Proceedings of the Csoma de Körös Memorial Symposium**, Budapest 1978

Uyanık, O., "Çıldır Adı Üzerine", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 19, Konya 2006

Uzunçarşılı, İ.H., **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. baskı, Ankara 1984

Üçok, N., **At ve Altay İndogermen Münasebetleri**, Doçentlik Tezi, Ankara 1942

Ülgen, R., "Ay ve Gün Terimleri Hakkında Bir İnceleme", **Türk Dili (Belleten)**, 3/8-9, Ankara 1946

Ülken, H.Z., "Aile", **Aile Yazıları I**, Derleyenler, B.Dikeçligil-A.Çiğdem, Ankara 1991

Ünal, F., "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", **Bilig**, Sayı 45, Ankara 2008

Ünver, A.S., "Yağmur Taşı Hakkında", **İÜ.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 4/7, İstanbul 1953

Vachkova, V., "Danube Bulgaria and Khazaria as Part of the Byzantine", **The Other Europe in the Middle Ages**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008

Vaczy, P., "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Ter. Ş.Baştav, Ankara 1982

Vambery, H., **Noten zu den Atttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens**, Helsingfors 1898

Vasary, I., "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, 1993, Ankara 1995

Vasilyev, D.D., "Drevnetyurkskaya Epigrafika Yujnoy Sibiri. II", **Tyurkologiçeskiy Sbornik**, 1977, Moskva 1981

Vida, T., "Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin Under Avar Rule (Sixth to Seventh Century)", **The Other Europe in the Middle Ages**, Vol. II, Edit. F.Curta, Leiden-Boston 2008

Vincent, A.S., "White Hun Coins from the Panjab", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1907

Vovin, A., "Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle", **Central Asiatic Journal**, Vol. 48, Wiesbaden 2004

Vryonis, S.Jr., "Evolution of Slavic and the Slavic Invasions in Greece: The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A.D. 597", **American School of Classical Studies at Athens**, 50/4, 1981

Waida, M., "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", **Numen**, 30/2, 1983

Waldron, A.N., "The Problem of the Great Wall of China", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 43/2, Cambridge 1983

Wang, C., **Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni**, Doktora Tezi, Ankara 1983

Watson, B.,**Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968

Wittfogel, K.A., "Public Office in the Liao Dynasty and the Chinese Examination System", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 10, Cambridge 1947

Wittfogel, K.A-C.S.Feng, **History of Chinese Society Liao (907-1125)**, Philadelphia 1949

Wolff, R.L., "The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204", **Speculum**, 24/2, 1949

Woo, D.C., **Juan-Juan'lar**, Doktora Tezi, Ankara 1995

Yakubovski, A., "İbn Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Suğdak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi", Çev. İ.Kaynak, **DTCF. Dergisi**, Sayı 12, Ankara 1954

Yalgın, A.R., "Uludağ Çevresinde Türk Damgaları", **III. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara 1948

Yamada, N., "Formation of the Hsiung-nu Nomadic State", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982

Yamada, N., "The Original Turkish Homeland", **Journal of Turkish Studies**, Vol. 9, Harvard 1985

Yasin, Y., "Çin Arkeolojisine Göre Hunlarda San'at", **Kardeş Kalemler**, 1/11, Ankara 2007

Yavuz, O., "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alâkası", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 52, İstanbul 1988

Yetişgin, M., "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", **SÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 16, Konya 2006

Yıldırım, K., **Türk Tarihi İçin Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2010

Yıldız, H.D., "Anadolu Selçuklu Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001

Ying-shih, Y.,"The Hsiung-nu", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990

Ying-shih, Y.,"Han Foreign Relations", **The Cambridge History of China**, Edt. D.Twitchett-J.K.Fairbank, Vol. I, Cambridge 2008

Yorulmaz, O., "Moğol İstilası Sonrası Kanglılar/Kanklılar", Bilig, Sayı 40, Ankara 2007

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. baskı, Ankara 1979

Yücel, M., "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", **Balkanlar El Kitabı**, C. I, Ankara 2006

Yücel, M., "Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", **Belleten**, 70/258, Ankara 2006

Yüksel, M.Ş.,"Timurlu Siyaset (Devlet) Teorisi'nde Sultan", **DTCF. Tarih Arşatırmaları**, 28/46, Ankara 2009

Yürekli, T., **XI-XV. YY'lar Arası El-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası, Doktora Tezi**, Ankara 2009

Zahireddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. I-III, Ankara 1970

Zajaczkowski, A.,"Khazarian Culture and Inheritors", **Acta Orientalia**, Tom. XII, Budapest 1961

Zaripbektegin, S., "Kımız ve Kımızın Önemi", **Yüce Erek**, 1/4, Ankara 1999

Zimonyi, I., "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", **Acta Orientalia**, Vol. 58, Budapest 2005

Ziya, Y., "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932

Zobu, S., "İgor Yürüyüşü Destanında Oğuzlarla İlgili Etnonimler", **SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 8, Konya 2002

DİZİN

Abakan, 109, 219, 220
Abbasi, 52, 116, 152, 155, 228, 275
Abu'l-Farac, 82, 113, 266, 301
Aclad, 347
Adalar Denizi, 64
Afganistan, 267
Afrika, 194, 211, 230
A-fu, 175
Aga-çeri, 295
Agathangelos, 226
Agathias, 16, 226
A-hien Şad, 175
Ahmed b. Fazlan, 228
Ak Han, 74
Ak Hazar, 258, 296
Ak Hun, 65, 130, 136, 227, 260, 279, 281, 284, 288, 290, 295
Ak Katun, 102, 105
Ak Orda, 361
Ak Sungur, 357
Ak Yang, 209
Akatzir, 258, 295
Akdeniz, 64
Aksu, 358
Alaaddin Keykubad, 136
Alçıku, 319
Aleksios Komnenos, 340, 341
Ali Emiri, 232
A-li-shih, 56
Almanya, 241, 255, 284
Alp Arslan, 28, 338
Alp Bilge Kagan, 70
Alp Er Tonga, 233, 237
Altay, 14, 16, 21, 29, 43, 49, 124, 131, 132, 138, 146, 156, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 178, 179, 183, 186, 187, 193, 209, 210, 225, 251, 267, 317, 333, 348, 350, 368, 371, 374, 387, 389, 396, 397, 398, 400, 402
Altı Az, 223
Altı Bag Bodun, 5, 221, 264, 265, 380
Altı Ogur, 312
Altı Oguz, 222
Altın Köl, 220
Altıngur, 312
Altun Apa, 354
Altun Kır, 70
Altun Orda, 21, 73, 126, 143
Altun Tamgan Tarkan, 75
Altun Yış, 75, 262
Amu Derya, 20, 141
An Lu-shan, 152, 276
Anadolu, 13, 18, 33, 41, 64, 65, 71, 84, 87, 103, 107, 113, 116, 125, 127, 135, 145, 148, 151, 152, 173, 181, 187, 194, 200, 230, 234, 240, 241, 254, 263, 287, 299, 307, 331, 335, 338, 340, 342, 345, 346, 356, 357, 360, 362, 370, 374, 384, 387, 390, 393, 399, 400, 402, 403, 404
Anç Apa, 352
Andreas Kaisareus, 227

Andronovo, 121, 132, 138
Antalya, 65
Anuşirvan, 262, 287, 298
Apa İsi, 219, 221, 264, 265
Apa Tarkan, 68, 74
A-pang-pu, 174, 175
Apar, 295
Aral, 20, 21, 43, 155, 246, 334
Aral Gölü, 141, 207, 237, 285
Argıl, 190
Argu, 56
Arnavutluk, 363
Arpat, 336
Arslan, 54, 368
Arslanlar, 69, 269, 381
Artuklu, 356
Aru-Han, 217
A-shih-na, 69, 108
A-shih-te, 69, 108, 269
Asparuh, 319
Aşina, 12, 67, 69, 152, 236, 261, 268, 269, 272
Aşina Kie She-erh, 268
Aşite, 269
Ata İllig, 11, 13, 27, 55, 66, 72, 73, 89, 100, 177, 190, 198, 224, 226, 235, 237, 256, 257, 258, 259, 286, 296, 319, 322, 324
Atalar Mezarlığı, 52, 76, 149, 168, 198, 272, 273
Atatürk, 9, 15, 30, 238, 239, 288, 373, 375
A-tie, 264
Atil-kuzu, 336
Atlah, 274, 275
Atrak, 51, 351, 356, 357
Atsız, 203, 239, 240, 241, 242, 245, 269, 368, 374, 380, 395
Attila, 11, 13, 19, 26, 27, 44, 47, 55, 57, 59, 66, 72, 73, 87, 89, 91, 100, 103, 107, 118, 132, 156, 177, 190, 198, 208, 224, 226, 235, 237, 243, 254, 256, 257, 258, 259, 280, 286, 296, 297, 367, 370, 377, 380, 381, 382, 391, 394, 401, 402
Austrasia, 288
Avar, 59, 133, 169, 202, 226, 242, 262, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 300, 369, 374, 384
Avrupa, 18, 42, 54, 89, 155, 156, 191, 225
Avustralya, 194
Avusturya, 294
Ay Bek, 364
Ay Toldı, 231
Ayn-ı Calut, 364
Ayşe, 38
Az Tutuk, 223
Azak, 19, 316
Azerbaycan, 22, 27, 64, 193, 242, 302, 345, 356
Azlar, 270, 352
Babur, 29, 42, 82, 91, 95, 100, 102, 103, 141, 180, 194, 404
Bacot, 264, 369
Baga Tug, 266
Bagarsik, 313
Bağdat, 113, 148, 232, 275, 395
Balak, 101, 105, 363
Balam-er, 253, 255, 324
Balandur, 347
Balkan, 198, 289, 312, 339, 341, 364, 370, 373

Balkar, 327
Balkaş, 21, 22, 56, 266, 309, 331
Bancur, 313
Banzarov, 188
Bar Göl, 309
Baraklar, 352
Barlık, 222
Bars, 60, 102, 219, 254, 277, 298, 313, 324, 327
Bars Beg, 310
Bars İl, 313
Barselt, 313
Barsgan, 228
Barsik, 313
Barsilk, 313
Barsul, 313
Barsula, 313
Barthold, 276, 370
Basarabya, 338, 363
Basmıl, 97, 108, 137, 218, 271, 272, 277, 311
Bastı, 359
Baş Çabış, 109
Başkurt, 13, 42, 43, 173, 179, 189, 193, 237, 386, 398
Başkurtistan, 43
Batan, 342
Bat-bayan, 318
Batı Liang, 13
Batu, 91, 123, 229, 361, 362, 369, 370, 383
Bavyera, 293, 294
Bay Balık, 88, 218
Bay Bulun, 122, 221
Bayan, 169, 286, 288, 290, 321
Bayan Kol, 223
Bayarbgo, 264
Bayarkata, 264
Bayat, 43, 209
Baybars, 364
Bayça, 341
Bayındır, 43
Bayırku, 111, 124, 221, 264, 265
Baykal, 21, 309
Baytur, 26, 370
Bayundur, 347
Baz Kagan, 222, 297, 313, 382
Beçene, 332, 378
Bedi Bersil, 297
Beg Tarkan, 58
Begmen, 272
Belencer, 308
Belgrat, 287, 324
Belh, 61
Beltir, 168
Benek, 321, 341, 354, 355
Bengü Kagan, 14, 41, 97, 98, 148, 172, 260, 381
Berçik-er, 142
Berendi, 358
Bergü, 352
Berke, 229
Bermeki, 303
Besim Atalay, 232
Beş Balık, 108
Beş Ogur, 312, 315
Bezeklik, 81
Bilge Kagan, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 68, 70, 75, 80, 93, 94, 97, 98, 99, 108, 109, 261, 271
Bing Bulak, 267
Bittigur, 312
Biysk, 211

Bizans, 59, 101, 129, 137, 173, 207, 227, 258, 261, 262, 263, 265, 266, 313
Bleda, 256
Bolat, 257
Boluş, 351
Borçalı, 352
Boris, 324, 326
Bosna, 341
Boyla Baga Tarkan, 68
Boyla Kutlug Yargan, 69, 72, 219
Boz Ok, 313
Bögü, 66, 69, 70, 88, 99, 137, 147, 152, 153, 217, 219, 234, 236, 277, 278, 296, 314, 381
Börü Kan, 177, 216, 262, 263
Börü Kun, 56, 58, 66, 75, 88, 93, 99, 102, 105, 108, 109, 118, 140, 217, 218, 219, 271, 273, 277
Börü Tonga, 12, 44, 50, 72, 105, 108, 113, 140, 205, 244, 245, 246, 247, 252
Börülü, 15, 67, 102, 108, 125, 175, 213, 269
Bug, 358
Bug-arık, 101, 105
Bugu, 43, 147, 150, 221, 234, 264, 265
Bugut, 92, 150, 216, 389
Bukarak, 142
Bulgan, 217
Bulgar, 5, 28, 41, 43, 52, 58, 59, 90, 91, 95, 98, 112, 114, 129, 132, 133, 136, 138, 140, 143, 144, 147, 155, 169, 179, 182, 192, 208, 224, 228, 282, 284, 289, 292, 293, 294, 298, 303, 304, 306, 313, 314, 329, 360, 367, 370, 371, 378, 388, 392
Bulgurlu, 338
Bumın, 14, 44, 60, 67, 74, 78, 80, 82, 94, 97, 135, 150, 205, 213, 218, 261, 381
Burhanizm, 209, 211, 374
Bursul, 313
Bürçen, 335
Cebe, 359, 360
Celaleddin Harzemşah, 236
Celayirli Ahmed, 102
Ceti Cargı, 95
Ch'en-p'ing, 245
Ch'i, 260, 350, 351, 400
Ch'u-lo, 265
Chang-ch'ien, 247, 248, 333
Chao, 260
Chardeş, 349
Chariopolis, 339
Charlemagne, 293, 294, 385, 397
Chien-shu, 175
Chih-chi, 248
Chih-chih-ku-tu-hou, 248
Chou, 42, 243, 322, 395
Chou-shu, 16, 225
Chu-chin, 175
Chü-ch'ü, 12, 14, 260
Chün-ch'en, 247
Chü-pi-shih, 56
Claviyo, 230
Codex Cumanicus, 363, 374
Costantinia, 257
Cuci, 21, 141, 229, 359, 361, 387
Cungarya, 317, 333
Cürcet, 234, 235
Cüveynî, 95, 212
Çabış, 70, 80, 108, 220

Çabış Sengün, 108
Çabış Tun Tarkan, 70, 108
Çagatay, 50, 54, 122, 189, 374, 399
Çaka, 340
Çakul, 70
Çalkar, 335
Çang Sengün, 142
Çapaner, 288
Çapanlı, 342
Çavuldur, 340
Çernigov, 352, 354, 357
Çet-Çelpen, 210
Çiçek, 302, 303
Çiçi, 248, 251
Çigil, 23, 277
Çikler, 94, 276
Çim, 334
Çimiskes, 326
Çin Denizi, 269
Çin Seddi, 243, 245
Çingiz, 26, 38, 72, 88, 95, 141, 147, 175, 189, 201, 231, 236, 242, 311, 345, 359, 361, 364, 383
Çingizli, 38, 84
Çona, 269
Çor Alp, 265
Çor Yabgu, 221
Çorlu, 341
Çorpan Tarkan, 300
Çortan, 352
Çoruh, 356
Çorumlu, 43
Çubuk, 358
Çukurova, 254
Çumukun, 317
Çumul, 222
Çu-Talas, 249
Çuvaş, 19, 319, 330, 365
Çümül, 222
Dagobert, 293, 318
Dalmacia, 286, 289, 290
Daryal, 356
David, 51, 351, 356
Dede Korkut, 34, 38, 52, 67, 96, 107, 108, 122, 169, 177, 183, 187, 203, 205, 233, 237, 345, 351, 374, 378, 380
Deguignes, 32, 240, 274
Derbent, 299, 302, 313, 359
Deşt-i Kıpçak, 345, 359, 361, 362, 364, 387, 390
Dnepr, 19, 253, 285, 336, 339, 351, 352, 360, 363
Dnestr, 19, 285, 325, 338, 360
Dobrotiç, 363
Dobruca, 259, 283, 320, 325, 339, 363
Doğu Got, 253
Don, 335, 336, 345, 351, 357, 358, 360, 362
Dorçsuren, 216
Drava, 294, 324
Dumlupınar, 65
Eberhard, 264
Ebu Ali Hasan, 230
Ebu Dülef, 335
Ebu Müslim, 274
Ebu'l-gazi, 295
Ebu'l-gazi Bahadır Han, 188, 345, 377
Ecsedy, 152, 282, 377
Edirne, 269, 320, 323, 336, 340, 368, 375
Ediz, 221, 264, 265

Eflak, 345
Efremov, 217
Eftalit, 282, 288, 295
Ek Tag, 261
El Togan Tutuk, 70, 221
Elçi Çor, 70
Elegeş, 58, 122, 222
Eliade, 122, 157, 377
Endülüs, 140, 230, 308
Enik Sengün, 142
Enver Paşa, 46
Epthalanos, 279
Erdel, 324
Erdemli, 341
Erdene-Ula, 168
Ergenekun, 12, 179, 180, 218, 233, 234, 235, 237, 272, 273, 346, 381, 382, 383
Ergin, 295
Erlik, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 176, 184
Ermanarich, 253
Ermenistan, 37, 64, 302, 303
Erzincan, 230
Erzurum, 254
Esgil, 327, 328
Esik, 251, 375
Eskimo, 29, 194
Esperüh, 319
Eudoxia, 266, 301
Evagrius, 226
Farab, 91
Fars, 292, 392
Fatma, 38
Fergana, 92, 225, 231, 247, 333, 350
Fırat, 254
Filibe, 320, 326
Firaul, 290
Flavius Corripus, 227
Frank, 285, 318
Fu-chü, 66
Gagauz, 339
Gepid, 258, 284, 286, 316
Gerdizi, 346, 349
Germen, 25, 156, 259, 284, 316, 322
Ghisulf, 290
Gökçe Göl, 64
Gömeç, 150, 192, 264, 265, 269, 271, 273, 380, 381
Gürcistan, 265, 300, 356, 357, 359
Gürcü, 51, 227, 299, 351, 356, 357, 384
Hakas, 21
Halife Mansur, 37
Halil Han, 84
Hamid, 345
Hamilton, 271
Han Balık, 90, 229, 308
Han Tengri, 21, 168
Handu-Wang, 219
Hangita-Hat, 222
Han-nâme, 15
Harun Reşid, 303
Harzemşah, 102, 113
Hazar, 19, 21, 38, 87, 106, 118, 123, 129, 138, 140, 147, 155, 206, 254, 265, 266, 296, 299, 305, 313, 314, 384, 397
Hazar Leon, 302
He-lien P'o-po, 260
Heraclius, 265, 291, 300
Hırvat, 294, 326
Hıtay, 348, 370

Hindistan, 17, 91, 96, 125, 132, 149, 150, 194, 227, 230, 236, 246
Hoca Saadeddin, 240
Horasan, 26
Hotan, 94
Hoy, 230
Hoytu-Tamır, 216
Hsia, 205
Hsien-pi, 244
Hsüan-tsang, 267
Hu Tigin, 304
Hua, 68, 103, 139, 248, 279, 386
Hu-chieh, 315
Hu-han-yeh, 248, 249
Hun Dağı, 168
Huna, 280, 295
Hunimund, 253
Hunlar, 26, 32, 42, 67, 87, 92, 100, 113, 123, 243, 244, 248, 250, 251, 253, 259, 260, 261, 272, 280, 310, 368, 391
Hülagu, 59, 116, 364
Hürmüz, 229, 298
Hz. İbrahim, 201
Hz. İsa, 201
Inal Öge, 221
Inançu Alp, 70
Inançu Baga Tarkan, 68
Ioannes Komnenos, 341
Ioannes Malalas, 226
Irak, 26, 356
Irkıl, 189, 190
Issık Köl, 21, 182, 227, 249, 267, 331, 348
Işbara, 61, 66, 264, 293, 319
Işbara Kagan, 264
İbn Fadlan, 25, 38, 53, 82, 86, 88, 125, 142, 149, 155, 159, 184, 193, 199, 206, 207, 228, 329, 386
İ-chi Ni-shu-tu, 174
İç Buyruk Başı, 68
İçen, 212
İçik İni Kutlug, 174
İdi-Kut, 57
İdil, 18, 19, 27, 89, 90, 133, 138, 143, 169, 176, 229, 252, 263, 296, 298, 299, 305, 306, 307, 308, 312, 313, 314, 318, 319, 327, 328, 329, 330, 335, 344, 345, 351, 352, 361, 362, 365, 388
İgor, 337, 354, 358, 404
İhe-Ashete, 63, 75
İl Bilge, 45, 54, 56, 63, 101, 205
İl Çor, 57, 92, 216, 217, 380
İl Gazi, 356
İl Ögesi, 219
İlhanlı, 59, 343, 344
İli Nehri, 244
İllig, 258
İllig Han, 259, 297
İllig Kagan, 50, 75, 266, 267, 301
İllig Tengri, 57
İl-teber Almış, 155, 228, 304, 329
İl-teber Basar, 102
İl-teriş, 45, 54, 55, 56, 58, 63, 65, 75, 83, 101, 108, 205, 213, 214, 217, 269
İnak, 319
İndus, 227, 267
İni İl Kagan, 66, 75, 93
İran, 13, 196, 265

İrkin, 66, 258, 259, 314, 315, 319
İrnek, 314, 315
İrtiş, 20, 176, 217, 255, 346, 347, 348, 351, 359, 364, 371
İskit, 126, 244, 368
İstanbul, 13, 149, 156, 159, 194, 202
İstemi, 44, 60, 67, 78, 82, 94, 98, 205, 213, 261, 262, 263
İtalya, 286, 290, 293
İt-Barak, 344, 345
İt-Beçene, 331
İzgil, 317
İzig İl, 327
İzmir, 65, 174, 340
Japon, 15, 29, 210, 394
Joannes Laurentios, 226
Jordanes, 226
Joshua Stylites, 226
Juan-juan, 14, 262, 280, 281, 295
Justin, 283, 286
Justinianus, 101, 283, 301, 320
Justinien, 226
K'ang-chü, 332, 333
K'o-sa, 295
Kadır Kasar, 297
Kadırkan, 261
Kafkas, 27, 37, 43, 101, 265, 270, 281, 285, 300, 301
Kalaç, 192, 288
Kalka, 330, 360
Kamlançu, 161
Kandık, 283
Kanglı, 332, 333, 342, 343, 345, 349
Kansu, 152, 374
Kao-hsien-chih, 274
Kapanlı, 342
Kapgan, 65, 67, 75, 93, 97, 269, 272
Kara Börklü, 352
Kara Budak, 345
Kara Bulaklar, 352
Kara Çor, 74
Kara Han, 74
Kara Hanlı, 74, 113, 230, 260, 381
Kara Hıtay, 348, 370
Kara Kagan, 74
Kara Kalpak, 339
Kara Kan, 80, 220
Kara Koço, 228
Kara Müren, 277
Kara Ogur, 299
Kara Papak, 352
Kara Tag, 20, 344
Kara Tölek, 190
Kara Türgiş, 70, 84, 331, 332
Kara Yusuf, 102
Karabalgasun, 99, 277
Karabar, 352
Karabaylı, 342
Karaçay, 307, 327
Karadeniz, 19, 24, 51, 64, 143, 145, 230, 259, 263, 265, 281, 284, 289, 292, 293, 296, 307, 313, 314, 315, 318, 321, 331, 336, 339, 342, 350, 351, 353, 354, 357, 362, 363, 367, 369, 375, 388, 390, 400
Karaim, 207, 305, 307
Karakurum, 47, 88, 161, 229, 273, 361
Karasu, 254
Karaşahr, 262
Karcabay, 219
Kardam, 322

Karluk, 15, 43, 75, 92, 215, 271, 274, 276, 277, 288, 334, 343, 344, 345, 349
Karpat, 325
Karsaklar, 352
Kasar, 22, 50, 219, 277, 296, 297, 304, 313, 314
Kasar Tigin, 304
Kastilya, 230
Kaşgar, 91, 231
Kaşgarlı Mahmud, 194, 204
Katalın, 338
Katerina, 359
Katip Çelebi, 232
Kayalık, 358
Kaydum, 342
Kayra Kan, 160
Kazak, 21, 87, 95, 111, 123, 126, 148, 155, 157, 159, 163, 173, 174, 179, 183, 189, 193, 196, 201, 225, 365, 367, 394, 396, 402
Kazakistan, 22, 24, 115, 132, 200, 251, 375, 380
Kazan, 330, 345, 365
Kebek, 143, 357
Kegen, 338, 339
Kem, 175
Kemçik, 109
Kemçik-Kaya Başı, 221
Kengeres, 331, 332, 333
Kengerlü, 352
Kengü, 331, 332, 333, 389
Kılıç Arslan, 28, 340
Kınık, 43
Kıpçak, 43, 51, 85, 143, 206, 234, 242, 306, 327, 329, 330, 346, 347
Kıpçak Beg, 344
Kıpçak Melik, 345
Kırgız, 15, 60, 69, 72, 84, 131, 154, 159, 163, 183, 190, 214, 219, 222, 223, 225, 270, 276, 310, 311, 312, 383, 391
Kırgızistan, 23
Kırım, 19, 27, 136, 155, 191, 263, 286, 298, 301, 306, 316, 328, 335, 336, 337, 363, 383
Kıtan, 139, 201, 215, 311, 348, 351, 355
Kızıl, 81
Kızıl Çıra, 223
Kiçik Kutlug Alp Yabgu, 249, 250, 252
Kidara, 312
Kiev, 304, 306, 324, 326, 330, 336, 337, 338, 352, 354, 355, 358, 360, 363, 371
Kilisli Rıfat, 232
Kimek, 21, 125, 237, 338, 348, 349, 365, 371, 395
Ki-ok, 247
Konçak, 357, 358
Konya, 102
Koptu, 358
Kore, 29, 54, 246, 274, 282, 295, 361, 395
Ko-shu, 56
Kotanlı, 352
Kotran, 342
Kotuzer, 288
Kögel, 341

Kögmen, 60, 84, 217, 270
Kök Börü, 12, 235, 343, 344
Kök Oguz, 339
Kök Orda, 361
Kök Türk, 14, 15, 20, 21, 22, 25, 31, 44, 54, 66, 77, 78, 90, 105, 108, 131, 133, 136, 150, 152, 154, 172, 191, 212, 213, 215, 216, 223, 224, 225, 310, 382, 384
Köl Begli, 342
Köl Bilge, 76, 93, 109, 218, 219
Köl Bilge Kagan, 93
Köl İç Çor, 57, 61, 68, 79, 108, 109, 180, 215, 216
Köl Tigin, 44, 45, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 72, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 101, 113, 124, 125, 142, 165, 180, 203, 204, 212, 213, 214, 215, 223, 261, 271, 272, 332, 382
Köl Tudun, 75
Köten, 359, 362
Kuban, 315, 335, 336, 351, 360, 363
Kubilay, 229
Kubrat, 293, 312, 317, 318, 319, 327, 328, 367
Kuman, 206, 242, 306, 307, 315, 327, 330
Kuman Laszlo, 362
Kumandı, 159
Kumandur, 352
Kunduz, 267
Kurıtak, 296
Kurmuş, 319, 321
Kurt Han, 317, 319
Kurt Kapanı, 116
Kurum, 28, 95, 98, 132, 169, 224, 227, 294, 322, 323, 324
Kut Tag, 168
Kutadgu Bilig, 53, 79
Kutan, 359, 362
Kuteybe, 275
Kutırgur, 283
Kutirgur, 312
Kutlug Baga Tarkan, 69
Kutlug Bilge, 273
Kutlug Yabgu, 271
Kuzey Liang, 260
Küber, 319
Küçlüg Bilge, 99, 304
Küçük Yabgu, 46, 90, 251, 381
Küerçi, 341
Külüg Çigşi, 221
Kümül, 5, 222
Kün Togdı, 231
Kün Togdu, 356
Künlün, 277
Kür, 356
Kür Şad, 46, 268, 269, 368
Kürebir, 304
Lamaizm, 209
Lankaz, 347
Lao-shang, 244
Lebedya, 336
Lebunium, 341
Lehistan, 352, 354
Lena, 19
Leo, 258
Leon, 302, 323, 324
Liao, 348
Liu, 264, 265, 391
Liu Yüan, 12, 29, 237, 260, 376
Longobard, 286, 290, 291, 316
Lo-yang, 261, 277

Ludwig, 188
Lüleburgaz, 326, 339, 340
Macar, 29, 91, 129, 136, 140, 224, 253, 295, 303, 304, 312, 316, 325, 326, 340, 341, 357, 362, 365, 375, 378
Macaristan, 223, 224, 225, 253, 258, 322, 341, 350, 351, 352, 354, 355, 361, 362
Madara, 59, 208, 224, 227, 235, 324
Mahan Tigin, 216
Makaraç Tamgaçı, 142
Makedonya, 322, 339, 341, 362, 364, 374
Malatya, 254
Malezya, 194
Maniheizm, 146, 147, 152, 153, 154, 209, 277, 279
Mansur, 275
Manuel, 102
Marcellinius, 226
Marco Polo, 229
Mardin, 345, 356
Margus, 257
Maria, 325
Marmara, 28, 292, 340
Maruh, 15
Maurice, 288, 290, 299
Maveraünnehir, 26, 43, 60, 262, 275
Me'mun, 275
Melik-şah, 28, 356
Memluk, 364
Menander, 281
Menandros, 227
Mengü Han, 115, 188, 190, 229
Meriç, 285, 320
Mersin, 65
Merv, 267
Mervan, 302
Meryem, 208
Mesleme, 302
Messerschmidt, 212, 220
Meşhed, 229, 230
Mısır, 18, 102, 135, 229, 242, 371
Michael, 322
Ming Tutuk, 177, 322
Minorsky, 349
Minusinsk, 310
Miran, 56, 57, 75, 191, 264
Mitrovica, 286
Moçak, 152, 277
Moesia, 284, 288
Mogol, 15, 29, 165, 190, 210, 216, 359
Mogolistan, 18, 124, 144, 168, 175, 188, 199, 200, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 225, 242, 259, 273, 296, 297, 298, 392
Mo-ho-tou, 266
Moldovya, 363
Monomachos, 338, 339
Mo-tun, 11, 245
Moyun Çor, 56, 58, 66, 75, 88, 93, 99, 102, 105, 108, 109, 118, 140, 217, 218, 219, 271, 273, 277
Mu'tasım, 275
Mugur, 223
Muktedir Billah, 228, 304
Muncuk, 256, 316
Mundo, 316
Murom, 329

Mustafa Kemal, 30, 65, 238, 239
Muz Tag, 343
Na tu-lu, 175
Nagy-Szent-Miklos, 223
Nagyszentmiklos, 132
Nalayh, 214
Nestor, 340
Nikephoros, 227, 322
Nirun, 69
Noin-ula, 132
Novgorod, 352, 358
Nureddin Zengi, 28
Nu-shih-pi, 266, 317, 333
Ochir, 219
Ogdurmuş, 231
Ogul Tarkan, 142
Ogur, 19, 31, 101, 105, 226, 254, 283, 285, 286, 295, 297, 298, 299, 303, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 327
Oguş, 31
Oguz, 15, 20, 43, 44, 78, 91, 92, 93, 172, 189, 190, 192, 222, 224, 239, 382
Oguz Bilge Tamgaçı, 142
Oguz Kagan, 12, 36, 41, 42, 46, 66, 67, 74, 141, 168, 172, 187, 234, 235, 236, 237, 244, 245, 247, 252, 255, 331, 343, 344, 345, 346, 355, 382, 383, 384
Oguzlar, 332
Olga, 337
Omurtag, 59, 227, 324
On Ogur, 283, 312, 315, 316, 320
On Ok, 60, 92, 99, 111, 261, 264, 265, 266, 270, 271, 274
On Uygur, 271, 385
Onegesius, 296
Ongin, 63
Orkun, 11, 14, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 30, 34, 42, 43, 44, 45, 47, 57, 67, 69, 81, 82, 83, 88, 89, 92, 100, 103, 113, 115, 118, 120, 127, 132, 140, 154, 157, 165, 169, 174, 176, 177, 189, 191, 198, 202, 203, 204, 205, 213, 214, 216, 217, 227, 231, 233, 237, 245, 254, 259, 263, 269, 273, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 375, 380, 381, 382, 383, 394
Osman, 275
Osman Gazi, 234, 346
Osmanlı, 28, 78, 189, 239, 381
Ostyak, 316
Otrar, 91
Otuz Ogur, 283, 312, 315
Ozmış, 102, 105, 271
Ögdülmüş, 231
Öge Buyruk, 69, 296
Öge Tirig, 58
Ögedey, 361
Ötüken, 17, 21, 67, 76, 92, 120, 137, 149, 154, 168, 214, 260, 268, 272, 273, 297, 309, 311, 348, 400
Özbek, 101, 148, 345
Özi, 19
Palladi, 349
Pamir, 274
Pannonia, 259, 284, 286, 291, 294
Paschale, 227
Pa-ye-ku, 264
Pazırık, 124, 132, 387

Peçenek, 5, 133, 206, 223, 224, 298, 306, 327, 375, 390
Pei-t'ing, 89
Pekin, 229
Pelliot, 56
Peymey Tigin, 272
Phocas, 290
Piskopos Johannes, 227
Pliska, 224, 324
Po Ovası, 258
Po-fu, 102
Polonya, 284
Polovtsı, 349, 351
Porphyrogennetos, 337
Potanin, 166
Preyeslav, 112, 114, 224, 324, 325, 326, 338, 339, 351, 352, 355, 357
Priscus, 66, 226, 289
Prokopius, 129, 130, 226, 396
Pulat Temür, 330
Ramstedt, 219, 397
Rodos, 339
Roma, 263, 285, 313
Romanya, 350, 361, 363
Rostov, 352, 357
Rua, 256
Rubruck, 87, 188, 190, 200
Rusya, 19, 22, 73, 138, 139, 140, 209, 210, 304, 330, 331, 337, 338, 352, 358, 361, 363, 369, 380, 390
Sabar, 101, 105, 191, 226, 283, 295, 298, 301, 327
Sabran, 91
Saha, 19, 23, 146, 147, 157, 159, 163, 165, 166, 169, 173, 178, 180, 183, 189, 193, 195, 196, 197, 378
Sakalar, 244, 368
Saksın, 330
Salona, 289
Salur, 331, 345
Samuel, 326
Sansar-Ula, 216
Sarı Nehir, 277
Sarı Ogur, 283, 312, 315
Sarıg-el, 89, 133, 308
Sarkel, 89, 133, 308
Sarogur, 312
Sartag, 229
Saru Han, 354, 356
Sasani, 71, 136, 226, 258, 262, 299
Sava, 286, 287, 294
Savran, 91
Sayan, 138
Sayın Han, 361
Scriptor Incertus, 227
Sebeos, 227
Seber, 319, 321
Sebig Köl İrkin, 68
Sek El, 5, 224, 327
Sekiz Oguz, 222
Selanik, 324, 325
Selçuk, 41, 155, 326, 369, 398
Selçuklu, 28, 61, 72, 73, 84, 110, 113, 116, 239, 240, 298, 307
Selenge, 21, 88, 120, 140, 161, 176, 217, 218, 234, 237, 273, 297, 346
Semender, 90, 308
Semerkant, 61, 71, 91, 94, 133, 134, 136, 178, 230, 275
Seversk, 358

Sevrey, 99, 217
Sevsen el-Rassi, 329
Shang, 201
Sha-to, 56, 222
Shin, 175
Sıgnak, 91
Sır Derya, 20, 61, 141, 200, 282, 295, 297, 314, 317, 318, 332, 333, 334, 361
Sırbistan, 286, 288, 313, 341
Sibirya, 21, 27, 43, 52, 121, 131, 146, 157, 159, 161, 164, 165, 166, 170, 171, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 194, 195, 211, 242, 270, 386, 392, 396
Siegbert, 285
Silistre, 339, 340, 353
Simeon, 324, 325, 336
Singidinum, 284, 287, 289
Sirmium, 286, 288, 313
Slav, 51, 192, 283, 284, 289, 292, 304, 324, 328, 336, 351
Slavlar, 287, 293
Sloven, 284
Slovenya, 294
Sogd, 25, 26, 61, 88, 94, 100, 142, 150, 214, 216, 274, 277
Sogdak, 61, 136
Sogdiyana, 244
So-ko, 56
Sou, 174
Sozomenos, 226
Stein, 191, 264
Strahlanberg, 212
Subutay, 359, 360, 383
Suci, 68, 69, 72, 219
Sudan, 230
Sui, 43
Sultan Mahmud, 113, 356
Sung, 226, 228
Suriye, 18, 229, 242, 254, 287
Suru, 342
Suyab, 127, 227
Süleyman Paşa, 240
Süngüz, 219, 317
Svyatopolk, 338, 355
Svyatoslav, 324, 325, 337, 352, 358
Şahin Bey, 46
Şam, 102
Şaş, 274
Şine Usu, 276, 309
Şivet Ulan, 220
T'ai-tsung, 268
T'ang, 66, 70, 268
T'ieh-le, 42
T'ie-le, 42
T'ong Yabgu, 265, 267
T'u-chüeh, 11, 309, 371
T'u-huo-lo, 56
T'u-li, 268
Tabar, 84
Tabgaç, 12, 13, 14, 81, 96, 99, 139, 141, 142, 148, 149, 177, 225, 260, 261, 268, 280, 400
Talas, 56, 90, 220, 227, 249, 267, 274, 275, 334, 348, 351, 373
Talat Paşa, 232
Taman Tarkan, 68
Tamim İbn Bahr, 228
Tannu-Ola, 309
Tanrı Dağları, 43, 56, 89, 249
Ta-pa, 56
Tarbagatay, 267
Tardu, 104, 299
Tardu Şad, 228, 267

Tarduş, 61, 65, 68, 75, 83, 93, 108, 109, 142, 215, 237
Tarduş Inançu Çor, 142
Tarduş Şad, 65, 93
Tarkan Sangun, 57, 216
Tamık, 288
Taspar, 149, 216
Tatar, 273, 277, 347, 365
Tatuş, 340, 353
Tay Bilge Tutuk, 66, 76, 93, 273
Tebriz, 132, 230, 344
Tekes, 262
Tekin, 271, 400
Teler, 321
Temir Kapı, 61, 83, 214, 215
Temir Kazık, 163
Temür, 230
Temürlü, 200
Tengiz, 45, 172, 255, 343
Tengizik, 258, 259
Tengriken, 55
Terbel, 59, 319, 320
Terek, 313
Termopil, 324
Tez Başı, 273
Thassilon, 293
Theodora, 226, 301
Theodosius, 256, 322
Theophannes Byzantius, 226
Theophannes Confessor, 227
Theophylactus, 281
Theophylaktos Simokattes, 227
Thomsen, 191, 264
Thüring, 285
Tiberius, 287, 288, 301
Tibet, 68, 70, 89, 94, 144, 270
Tiflis, 236, 265, 300, 356
Tilmaçlı, 342
Tirem, 319
Tisa, 284, 286, 336
Toba, 77, 106, 260, 376, 391, 400
Tobol, 189
Todor, 294
Togan Arslan, 356
Togla, 43, 120, 140, 234, 273, 297, 346
Tograk, 221
Toklar, 352
Tokmak, 267
Tokta, 321
Tokuş, 99, 102
Tokuz Apa, 352
Tokuz Buyruk, 76
Tokuz Ogur, 312, 315
Tokuz Oguz, 43, 93, 215, 222, 264, 271, 276, 277, 313
Tom, 264, 271, 369
Tonga Tigin, 203, 204, 233, 380, 381, 382
Tonga Yabgu, 75, 182, 206, 227, 265, 266, 267, 300, 301
Tongra, 221, 264, 265
Torki, 297
Torontal, 223
Toyok, 57
Toyonizm, 147
Tölös, 14, 19, 42, 43, 56, 65, 68, 83, 92, 93, 101, 105, 109, 177, 221, 248, 252, 264, 265, 281
Trabzon, 229, 230
Trakya, 59, 226, 254, 255, 284, 288, 290, 325, 336, 339, 340, 341, 362
Transilvanya, 294

Tudun, 294
Tudun Yamtar, 75
Tuglu, 56, 175, 268, 269
Tugrul, 55, 113, 187, 203, 356
Tugur Kan, 341, 354, 355
Tulu, 96, 266, 317, 333
Tuluy, 364
Tu-man, 244
Tun Baga Tarkan, 69, 72, 154, 278, 382
Tuna, 19, 41, 59, 254, 259, 284, 285, 286, 287, 289, 293, 294, 301, 313, 314, 316, 319, 321, 323, 326, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 350, 351, 353, 369
Tung-hu, 244
Tunguz, 29, 187, 244, 373
Tun-huang, 191, 264
Tunyukuk, 56, 68, 69, 108, 261, 269, 271
Turak, 338, 339
Turan, 246, 258, 269
Turan Taktiği, 116
Turfan, 57, 136, 227, 228, 267
Turgutlu, 352
Turla, 19
Tutuk, 347
Tutuş, 340
Tuva, 21, 166, 171, 223
Tu-yü-hun, 100
Tüngevür, 335
Tüpüt, 70, 142
Türgiş, 5, 15, 56, 60, 75, 80, 84, 108, 124, 142, 151, 214, 215, 220, 223, 270, 277, 298, 317, 332, 348, 395
Türk Sir Bodun, 350
Türk Şad, 59, 207, 255, 285
Türkistan, 21, 27, 88, 92, 154, 160, 210, 229, 230, 247, 248, 262, 267, 274, 370
Türkiye, 15, 27, 41, 64, 157, 167, 170, 173, 175, 176, 190, 193, 194, 218, 239, 384
Türkmen, 15, 34, 65, 176, 180, 345, 350, 379, 389
Türk-zade, 298
Uar-Hun, 281, 282, 295
Uçuz Köl, 297
Udar Sengün, 142
Ugan, 193, 209, 400
Ugor, 316
Ugra, 316
Ukrayna, 284
Ulaşlar, 352
Ulug Bilge Yabgu, 66, 277
Ulug Muhammed, 330
Ulug Ordu Beg, 344
Ulug Öz Inançu, 109
Ulug Tarkan, 109
Umar, 319, 321
Umay, 54, 174, 183, 196, 197, 375, 380, 396
Ural, 19, 29, 54, 57, 77, 159, 169, 191, 200, 217, 252, 263, 280, 281, 306, 307, 308, 312, 314, 327, 330, 371, 373, 385, 389, 394, 396, 400
Urfalı Matheus, 349
Urimçi, 89
Usergen, 335
Ustaclu, 74
Utırgur, 283
Utirgur, 312
Uybat, 57, 63, 65, 70, 80, 108, 216, 220

Uygur, 15, 21, 43, 44, 53, 54, 68, 69, 70, 76, 77, 88, 93, 99, 102, 105, 108, 109, 137, 140, 143, 152, 153, 154, 168, 188, 212, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 228, 229, 231, 384
Uyuk-Orzak, 57
Uyuk-Tarlak, 70, 221
Uzlar, 254, 334, 338, 339, 353, 361, 371, 390, 404
Uzluk, 354
Uzunlar, 352
Üç Kurıkan, 43
Üç Oguz, 58
Üç Ok, 313
Ülgen, 145, 158, 160, 162, 163, 166, 167, 171, 172, 197, 402
Üsküdar, 338
Valentinianus, 257
Valwen, 349
Vandal, 253
Vardar, 341
Vend, 284
Venedik, 229, 299, 375
Viminacium, 288
Vistül, 284
Viyana, 224, 231
Vizigot, 253
Vladimir, 262, 329, 338, 353, 355, 356, 357
Vogul, 316
Volga, 19, 267
Vsevolod, 351
Wang Yen-te, 176, 228
Wei, 43, 65, 77, 260, 261, 269, 371, 391
Wu-chieh, 315
Wu-huan, 244, 248
Wu-sun, 248, 315, 333, 396
Wu-sunlar, 250
Wu-ti, 247
Yabaş, 99
Yadrintsev, 212, 214, 219
Yafes, 15, 192
Yaglakar, 271
Yakut, 146
Yaroslav, 329, 338
Yatız Oguz, 297
Yavdı, 341
Yayık, 19, 163, 166, 315, 334, 345, 348, 361
Yazı, 342
Yazıcıoğlu, 331
Yedisu, 229
Yenisey, 21, 25, 176, 212, 220, 223, 225, 246, 277, 309
Yesevi, 151
Yesik, 251
Yeta, 279
Ye-ta, 295
Yeti Apa, 352
Yılduz, 45, 59, 172, 226, 234, 254, 255, 256, 257, 267, 343, 381
Yılduz Kagan, 45, 59, 255, 381
Yinçü Öğüz, 20, 61, 215
Yollıg Tigin, 98
Yugruş, 294
Yula, 43, 108, 256, 342
Yulgu, 280
Yusuf Has Hacib, 53, 79, 80, 97, 230, 231, 382
Yüe-ban, 281, 295
Yüeh-chi, 244, 247, 295, 322
Zacharias, 226
Zemarkhos, 226
Ziyad b. Salih, 274

TÜRK
KÜLTÜRÜNÜN ANA HATLARI

Dünya üzerinde Türk denen bir millet vardır ve onun geliştirdiği zengin kültür, dünya medeniyetlerinin oluşmasında mühim bir temel taşı vazifesi görmüştür. Bu sebepten insanlık tarihinin her açıdan şekillenmesinde en önde gelen faktörlerden birisi, Türklerdir. Bütün dünyada, hiç şüphesiz tarihin bu en eski milleti üzerine değişik alanlarda sayısız araştırmaların yapıldığı ortadadır. Dolayısıyla Türk kültürü hakkında da bugüne kadar hem Türk, hem yabancı yüzlerce ilim adamının çok değerli çalışmaları oldu. Her birisi Türk kültür tarihine yeni bir şey katmakla birlikte, unutulmuşları da hatırlamamıza yaradı. Biz de burada yeni bulunan yazılı kaynakların ve arkeolojik belgelerin yardımıyla Türk kültürüne bir katkı yapmayı amaçladık.

THG 0235671 BFS

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ

ISBN 978-975-267-612-1

2. BASKI